

T.C.
İZMİR KATİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KUR'AN-I KERİM'DE İNSAN VE
ÖZELLİKLERİNİN DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ

Yüksek Lisans Tezi

Şamil DURAN

İZMİR – 2019

T.C.
İZMİR KATİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KUR'AN-I KERİM'DE İNSAN VE
ÖZELLİKLERİNİN DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ

Yüksek Lisans Tezi

Şamil DURAN

DANIŞMAN: PROF. DR. MEHMET BAHÇEKAPILI

İZMİR – 2019

YEMİN METNİ

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “Kur’an-ı Kerim’de İnsan ve Özelliklerinin Din Eğitim Açısından Değerlendirilmesi” adlı çalışmanın tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazdığının ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

.../.../2019

Şamil DURAN

TS EN ISO
9001:2015

T.C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

TEZ SINAVI TUTANAK FORMU

Dok. No: FR/604/21

İlk Yayın Tar.: 03.10.2017

Rev. No/Tar.: 00/..

Sayfa 1 / 1

GÖNDEREN : Felsefe Din Bilimleri Anabilim Dalı Başkanlığı
GÖNDERİLEN : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Anabilim Dalımız Yüksek Lisans / Doktora Programı öğrencisi Şamil DURAN ile ilgili Tez Sınav Tutanağı aşağıdadır.

Tarih: 22.07.2019

Dr. Öğretim Üyesi Hakkı KARAŞAHİN
Anabilim Dalı Başkanı Vekili

Sayı :

İmza

SINAV TUTANAĞI

Tez Sınav Jürimiz tarafından incelenen Kur'an-ı Kerim'de İnsan ve Özelliklerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi başlıklı yüksek lisans tezi ile ilgili olarak jürimiz 22.07.2019 tarihinde toplanmış ve adı geçen öğrenciyi tez sınavına tabi tutmuştur. Sınav sonucunda adayın tezi hakkında OYBİRLİĞİ ile aşağıdaki karar verilmiştir.

KABUL

Kabul Edilen Yüksek Lisans / Doktora tezi:

- i) Bilime yenilik getirmiştir
ii) Yeni bir bilimsel yöntem geliştirmiştir
iii) Bilinen bir yöntemi yeni bir alana uygulamıştır
iv) Uygulama yapmıştır (sadece Yüksek Lisans'ta geçerlidir)

RED

DÜZELTME *

Tez Sınav Jürisi	Unvanı ve Adı Soyadı	İmza
Tez Danışmanı	PROF.DR. MEHMET BAHÇEKAPILI	
Üye	DR.ÖĞRETİM ÜYESİ AHMET GEDİK	
Üye	DR.ÖĞRETİM ÜYESİ AHMET ALİ ÇANAKÇI	
Üye		
Üye		

Eki : Tez Değerlendirme Formu (Her bir jüri için).

* Tez sınavında düzeltme kararı verilmesi halinde jüri tarafından öngörülen düzeltmelere ilişkin bir jüri raporu eklenmelidir. Düzeltmeler için Ek süre her defasında en fazla yüksek lisans öğrencileri için 3 ay, doktora öğrencileri için 6 aydır.

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

KUR'AN-I KERİM'DE İNSAN VE ÖZELLİKLERİNİN DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Şamil DURAN

İzmir Katip Çelebi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Din eğitimi insan içindir; insanın mutlu, huzurlu, dengeli ve üretken bir yaşam sürmesi için insanlığa yapılan ilahi bir yardımdır. Din eğitimi insana dünya hayatında yaşarken zora düşmemesi ve ümitsizliğe kapılıp tükenmemesi için bir takım yön tabelaları, yol haritaları ve değerler sistemi sunar. İnsanın kendi fitratını tanımaya ait bilgisi çok az olduğu için ne olduğunu; ne olması gerektiğini ve içinde var olan özelliklerini nasıl kullanacağını öğretir. Din eğitimi insana bu noktada yardım etmekte ve kılavuzluk yapmaktadır. İlahi yardım da bu dünyada problemi, sıkıntısı olanlara gelir. Bu yardımın en uygun biçimde gerçekleşebilmesi için dinin insana etki edici öğretileri doğru bir din eğitim anlayışı içerisinde sunulmalıdır.

Din eğitiminin ve din eğitimcilerinin en önemli görevi insanları din konusundaki yanlış bilgilerden, bidat ve hurafelerden arındırarak, onlara sağlıklı bilgiler sunabilmeleri ve bu doğrultuda insanları aydınlatmalarıdır. Yanlış bilgi ile yapılan din eğitimi yarardan çok zarar verecektir. Bunun içinde öncelikle iyi bir eğitimci olabilmek için en üst düzeyde bilgi ile donanmak, başta Kur'an ve sünnet olmak üzere bütün İslami ilimleri çok iyi bilmek gerekmektedir. Bunun yanında psikoloji, pedagoji, sosyoloji, felsefe, halkla ilişkiler konularında da bilgi sahibi olmak insanı daha iyi tanımamızı kolaylaştıracaktır. Bunun yanında etkili konuşma,

etkili dinleme, hitabet teknikleri, iletişim teknikleri, liderlik eğitimi, problem çözüme ve karar verme gibi yeterlilikler konusunda da insanlar eğitilmelidir.

Din eğitiminin amacı Kur'an'da Kalem suresinde bildirilen ve Hz. Peygamber'in vasıflandırıldığı evrensel ahlak ilkelerine ulaşabilmektir. Din eğitimi programları oluşturulurken evrensel etik kuralları temel ölçüt olarak ele alınmalı, programların içeriği bu doğrultuda biçimlendirilmeli ve geliştirilmelidir.

Günümüzde eğitimin ayrılmaz bir parçası olan din eğitiminin önemi ve gerekliliği ortadadır. Bu sebeple din eğitimi faaliyetlerinin, yöntemlerinin, hedeflerinin, kapsamlarının, sınırlarının ve problem alanlarının henüz tam olarak belirlenemediği ortaya çıkmaktadır. Bu alanla ilgili var olan pratik sorunlar da kendi dinimize, kendi kültürümüze ve toplumsal yapımıza göre çözüme kavuşturulmalıdır.

Din eğitimi ve din eğitimcileri halkın dini, psikolojik, sosyal sorunlarına çözümler sunabilmeli, insanların dini ihtiyaçlarını yeterli ölçüde karşılayabilmelidir. Bu ihtiyaçların karşılanabilmesi ve bu eğitim hizmetlerinin yerine getirilebilmesi için de gerekli hukuki düzenlemeler biran önce yapılmalıdır.

Kitle iletişim araçlarının giderek yaygınlaştığı ve etkisinin arttığı günümüzde radyo, televizyon ve internet vasıtası ile etkili din eğitimi faaliyetleri yürütülmeli, bu araçların verimli ve daha etkili kullanılabilmesi için de düzenli ve sistemli bir alt yapı hazırlanmalıdır.

Şu anda Diyanet İşleri Başkanlığı ve İlahiyat Fakülteleri tarafından yürütülen din eğitimi hizmetleri yaygınlaştırılmalı ve bu hizmetleri sunanların daha profesyonel olabilmeleri yönünde çalışmalar arttırılmalı ve araştırmalar yapılmalıdır.

Anahtar kelimeler: Kur'an, insan, çevre, din eğitimi, eğitim, İslam eğitiminin gayesi.

ABSTRACT

Master Thesis

THE EVALUATION OF HUMAN AND CHARACTERISTICS IN TERMS OF RELIGIOUS EDUCATION IN THE HOLY QURAN

Şamil DURAN

Izmir Katip Çelebi University

Institute of Social Sciences

Department of Philosophy and Religious Studies

Religious education is for the good of humankind. It is a divine assistance to lead a happy, peaceful, balanced and productive life. It provides a set of directions, road maps and a system of values to ensure that people do not fall into hardships and be driven to despair while living their lives. Religious education helps and guides people as they have little to no information to recognize their own nature. It teaches them who they are, who they can be and how to use one's potential to achieve this goal. Divine assistance comes to people with problems. In order for this assistance to be realized in the most appropriate way, profound creeds of religion should be presented to people with a proper understanding of religious education.

The most important task of religious education and educators is to free people from false information, heresy and superstitions by providing them with accurate information and to enlightening them. Religious education with false information will do more harm than good. For this purpose, in order to be a good educator, it is a must to be equipped with the highest level of knowledge of Islamic studies, especially the Qur'an and Sunnah. Furthermore, to have a working knowledge of psychology, pedagogy, sociology, philosophy and public relations will help an educator to understand people better. In addition, they should be educated to have

competencies on areas such as rhetoric, effective listening, communication, leadership, problem solving and decision making.

The aim of religious education is to reach the universal moral principles stated in the Al-Qalam (The Pen) Surah (Chapter) in Qur'an and which are characterized by Muhammad (Sallallahu alayhi wasallam - May God honour him and grant him peace). While creating religious education curriculum, universal ethical values should be taken as the basic criterion and the content of the programs should be prepared and developed accordingly.

Religious education is an integral part of the education system and the importance and necessity of it is indisputable. Nevertheless, it is also clear that the activities, methods, goals, scope, limits and problem areas of religious education have not been fully identified yet. The existing problems in these areas should be addressed in accordance with religion, culture and social structure of that specific group.

Religious education and religious educators should be able to provide solutions to the religious, psychological and social problems of communities and adequately meet their religious needs. Necessary legal steps must be taken as soon as possible in order for the religious education to be carried out and these needs to be met.

In modern world where mass media is becoming more widespread and influential, effective religious education activities should be carried out via radio, television and internet. An adequate infrastructure should be built in order to use these tools efficiently and more effectively.

Religious education services currently carried out by Presidency of Religious Affairs and Theology Faculties should be more accessible and researches should be done in order to make the educators who are carrying out these services more professional.

Keywords: Qur'an, people, community, religious education, education, the goal of Islamic education.

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	II
ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	VI
İÇİNDEKİLER	VIII
KISALTMALAR	XI
ÖNSÖZ.....	XIII
GİRİŞ	1
1. TEZİN KONUSU	1
2. TEZİN PROBLEMİ.....	1
3. TEZİN AMACI	4
4. TEZİN ÖNEMİ.....	5
5. TEZİN KAPSAM VE SINIRLILIKLARI	6
6. TEZİN YÖNTEMİ	7

BİRİNCİ BÖLÜM KURAMSAL ÇERÇEVE

1. İNSAN KAVRAMI VE MAHİYETİ	8
1.1. İnsan Kelimesinin Sözlük Anlamları	8
1.2. İnsan Kelimesinin Terim Anlamları.....	10
1.3. İnsan Kelimesinin Kur'an'daki Anlamları	13
2. KUR'AN'DA İNSAN SÖZCÜĞÜYLE ALAKALI KELİMELER.....	15
2.1. Kur'an'da Beşer Kelimesi	15
2.2. Kur'an'da Benî Âdem Kelimesi.....	17
2.3. Kur'an'da Nefs Kelimesi.....	20
3. KUR'AN'DA İNSANIN YARATILIŞI VE ÖZELLİKLERİ	26
3.1. İnsanın Yaratılışı	26
3.2. İnsanın Yaratılış Amacı.....	31
3.3. İnsanın Halife Kılınması	33
3.4. İnsanın Özellikleri	35

İKİNCİ BÖLÜM KURAN'DA İNSANIN TABİATI

1. İNSANIN FITRATI.....	38
2. MADDÎ VE RÛHÎ YÖNDEN İNSAN.....	41
3. İNSANIN ŞAHSİYETİ	44
4. İNSANIN ŞAHSİYETİNDE DENGE	50
5. İNSANIN DEĞİŞEN VE DEĞİŞMEYEN ÖZELLİKLERİ.....	54

6. KUR'AN'DA İNSANIN ŞAHSİYET ÖZELLİKLERİ.....	56
6.1. Kur'an'da İnsanın Olumlu Özellikleri	56
6.1.1. İnsan En Güzel Şekilde Yaratılmıştır	56
6.1.2. İnsana Allah'ın Ruhundan Üflemeşi	61
6.1.3. İnsanın Akıl Sahibi Olması	64
6.1.4. İnsanın Kalb Sahibi Olması.....	70
6.1.5. İnsanın İrade Sahibi Olması	78
6.1.6. İnsanın Ahlak ve Vicdan Sahibi Olması	82
6.1.7. İnsanın Konuşma Yeteneğine Sahip Olması	88
6.1.8. İnsanın Yüce Duygulara Sahip Olması	91
6.1.8.a. Din Duygusu.....	92
6.1.8.b. Sevgi ve Saygı Duygusu.....	95
6.1.8.c. Korku ve Ümit Duygusu.....	104
6.1.8.d. Merhamet Duygusu	109
6.1.8.e. İffet ve Hayâ Duygusu.....	113
6.1.8.f. Güzellik Duygusu	123
6.2. İnsanın Olumsuz Özellikleri.....	132
6.2.1. İnsanın Aceleci Olması	133
6.2.2. İnsanın Unutkan Olması	134
6.2.3. İnsanın Bencil Olması	136
6.2.4. İnsanın Nankör ve Ümitsiz Olması	139
6.2.5. İnsanın Kibirli Olması	143
6.2.6. İnsanın Zalim ve Cahil Olması.....	147
6.2.7. İnsanın Dünyayı Hırsıyla Sever Olması	150
6.2.8. İnsanın Mala Düşkün Olması	155
6.2.9. İnsanın Cimri Olması	159
6.2.10. İnsanın Hevâ ve Zannına Uyması	163
6.2.11. İnsanın Öfkeli ve Kindar Olması.....	171

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUR'AN-I KERİM'İN İNSANIN EĞİTİMİNDE KULLANDIĞI METOTLAR

1. İMAN	177
2. TAKVA.....	182
3. İBADETLER	187
3.1. Namaz.....	191
3.2. Oruç	196
3.3. Zekât.....	199
3.4. Hac.....	202
4. ZİKİR	207
5. DUA	212
6. TEVBE.....	218
7. SABİR.....	224
8. ŞÜKÜR	228
9. İLİM-BİLGİ	232
10. İSÂR-EMPATİ	238

SONUÇ	242
KAYNAKÇA	247

KISALTMALAR

a.g.e	Adı geçen eser
a.g.m	Adı geçen makale
Akt.	Aktaran
AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
a.y.	Aynı yayın
Bkz.	Bakınız
Bsk.	Baskı
ev.	Çeviri
DİD	Diyanet İlmî Dergisi
H.	Hipotez
h.	Hicri (yıl arkasından)
Fak.	Fakülte
İSAM	İslami Araştırmalar Merkezi
md.	Madde
MEB	Millî Eğitim Bakanlığı
MÜİFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
s.	Sayfa
Sad.	Sadeleştiren
ss.	Sayfalar arası

Trc.	Tercüme eden
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ts.	Tarihsiz
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğerleri
Y.	Yayımları
y.y.	Yayıncı bilinmiyor

ÖNSÖZ

Din eğitimi, insanın kendi tabiatını tanıması, kendini anlaması, kendini kabul etmesi, kendini gerçekleştirme, hayatın anlamını çözebilmesi ve şahsiyet özelliklerinin bilinmesinde önemli role sahiptir. Din eğitimi yaşamın her döneminde geçerli olan ve insanın inanma duygusunun sürekli doyurulması gereken ihtiyaçları arasındadır. Din eğitiminin en önemli ilkesi, insana karakterini oluştururken ona yol göstermek, düşünen, akleden bir birey olarak hayatını devam ettirebilmesi için ona bir yol haritası sunabilmektir. Din eğitimi alanı ülkemizde yeni alanlardan birisidir. Dolayısıyla ile din eğitimi alanının kapsamının, hedeflerinin, yönteminin, sınırlarının ve problem alanlarının ne olması gerektiği ile ilgili çalışmalar yapılması gerekir. Bu çalışmalarda istenilen sonuçların elde edilebilmesi için dinin temel kaynaklarına başvurulması gerekmektedir. Bu düşünceden hareketle Kur'an'a göre insan ve özelliklerini din eğitimi açısından değerlendirilmesini ortaya koymaya çalıştık.

Bu çalışmanın ortaya çıkması sürecinde çalışmamın başından sonuna kadar hiçbir yardım ve desteği esirgemeyen, değerli fikir ve görüşleri ile her zaman yanımda olan muhterem hocam Prof. Dr. Mehmet BAHÇEKAPILI'ya, çalışmamı başından sonuna kadar titizlikle inceleyerek değerli görüş ve fikirlerini esirgemeyen Dr. Öğretim Üyesi Ahmet GEDİK'e ve Dr. Öğretim Üyesi Ahmet ÇANAKCI hocalarıma, tezin yazımında teknik anlamdaki desteklerinden dolayı Arif GÜRLER ve Samet YAĞCI hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim. Bu çalışmamı sonlandırabilmemde her konuda olduğu gibi desteklerini benden esirgemeyen hayat arkadaşım sevgili eşim Mine DURAN'a ve çocuklarıma yürekten teşekkür ediyorum.

Son olarak da bizi sayısız nimetlerle ödüllendiren ve bu çalışmamı sonlandırmayı bana nasip eden Rabbime sonsuz şükranlarımı sunuyorum. Bu çalışmamın insanlığa faydalı olmasını Allah'tan niyaz ediyorum. Okumak, çalışmak, araştırmak, düşünmek bizden, inayet ve zafere ulaştırmak ise Rabbimizdendir.

Şamil DURAN
İzmir 2019

GİRİŞ

1. TEZİN KONUSU

Bu araştırmanın konusu, Kur'an-ı Kerim'de insan ve özelliklerinin din eğitimi açısından nasıl ele alındığını ve bunların din eğitimi açısından nasıl değerlendirilebileceğini tespit etmektir. Bir başka ifade ile Kur'an'ın ortaya koyduğu ilkeler doğrultusunda, insanın sahip olduğu iyi ve kötü özellikleri belirlemek ve yine Kur'an'ın insanın iyi özelliklerini geliştirmek ve kötü özelliklerini ise eğiterek terbiye etmek için ortaya koyduğu prensipleri belirlemek bu çalışmanın temel konusudur.

2. TEZİN PROBLEMİ

İnsan, hayatının her döneminde, çeşitli konularda eğitime ihtiyaç duyar. Bu sebeple eğitimin insanlık tarihiyle yaşıt olduğunu söyleyebiliriz. İnsanın olduğu her yerde eğitim hizmetleri olmuştur. Allah peygamberlerine, peygamberler gönderildikleri toplumlara, anne babalar çocuklarına, öğretmenler öğrencilerine, büyükler küçüklerine, bilenler bilmeyenlere yardımcı olmak ve yol göstermek amacıyla eğitim faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Gittikçe karmaşıklaşan ve değişen toplum düzeni içerisinde eğitim kavramının kapsamı daha da genişlemiş, zaman içerisinde daha sistemli ve düzenli bir hale gelmiştir. İnsanlık tarihinin sürekli bir gelişim ve değişim süreci içerisinde olması, insanoğlunun her zaman daha iyiye, daha güzele ulaşmanın yollarını araması din eğitimini insan hayatının vazgeçilmez bir unsuru haline getirmiştir.

İnsanoğlu gelişim seyri içerisinde zaman zaman hedeflerine belli ölçülerde ulaşmış, zaman zaman da belli sebeplerden dolayı da çeşitli sıkıntılara maruz kalmıştır. İşte bu noktada peygamberler ve beraberlerinde getirdikleri kutsal kitaplar insanı şahsiyet özelliklerine göre eğitmişler, insanın gelişim sürecine katkıda bulunmuşlardır. Allah insana dağların bile kaldıramayacağı bir sorumluluk vermiştir. Ancak bu sorumlulukla birlikte önüne çıkan engelleri aşmasında ve çıktığı yolda

ilerlemesinde ona yardımcı olabilmesi için de yolunu aydınlatıcı kitaplar ve peygamberler göndermiştir. Bu kitap ve peygamberlerin görevi; insanları şahsiyet özelliklerine göre eğitmek, onlara yol göstermek, doğruyla yanlış ayırmaya yarayan hakikat bilgisini öğretmek, insanları iyiye, doğruya, güzele davet etmek ve karanlıklardan aydınlığa çıkarmaktır. İnsanın fitratında hem iyilik hem kötülük yapabilme özellikleri bir arada bulunmaktadır. Bu sebeple insanın din eğitimine olan ihtiyacı kaçınılmazdır. Hangi yolda ilerleyeceğine karar veren insan, yoldaki işaret levhalarına uyarsa hedefine ulaşması kolaylaşır. İnsanın kendisine verilen bu sorumluluğu iyi bir şekilde yerine getirebilmesi için fitratındaki özelliklerini iyi tanımalı ve kabiliyetlerini dengeli ve sağlıklı bir biçimde kullanmalıdır.

Bu noktada din eğitimi insanın yolunu aydınlatacak ve ona ışık tutacaktır. İnsanın eğitilebilmesi, kendi fitratındaki özellikleri bilmesi, kendi potansiyelini gerçekleştirebilmesi için eğitimcilere ihtiyacı vardır. Günümüzdeki eğitim çalışmaları, genellikle akla dayanmakta ve sadece pozitif bilimleri esas almaktadır. Hem teoride hem de pratikteki uygulamada vicdan, ruh, kalp gibi manevi unsurlar ya patolojik bir durum gibi görülmekte ya da yok sayılmaktadır. Dini ve manevi hususlar genellikle psikoloji alanının dışında tutulmakta, din ve maneviyat ihmal edilmektedir.

Karşılaştığımız problemleri dini ve manevi olgulardan ayrı düşünmek konuyu bütüncül bir bakış açısıyla görmemizi engeller. Çünkü dini ve manevi unsurlar kişinin bakış açısını, davranışlarını, yaşam tarzını önemli ölçüde belirleyen olgulardır. Kur'an-ı Kerim, insanın "nasıl yaşamalıyım" sorusuna cevap vermekte, onun nasıl yaşayacağına dair önemli alternatifler sunmaktadır. Ayrıca yapılan araştırmalar göstermektedir ki insanların problemlerinin önemli bir bölümü psikolojik kökenlidir. Dolayısıyla dini inancı görmezden gelerek insanı eğitmek her zaman bizi sağlıklı sonuçlara götürmez.

Din eğitiminde nihai amacı bireyin daha mutlu, daha huzurlu, daha verimli, kendisiyle ve çevresiyle uyumlu bir hayat yaşamasıdır. Dolayısıyla, bu alanlarda yapacağımız ortak çalışmalar bizi hedeflerimize ulaştıracaktır. Hızla gelişen ve değişen toplumumuzda uyum problemlerinin giderek artması, psikolojik sorunların çoğalması hem eğitim alanına hem de din eğitimi alanına daha fazla önem

vermemizi gerektirmektedir. Özellikle gazetelerde okuduğumuz, televizyonlarda sıkça izlediğimiz anne-baba-evlat cinayetleri vb. pek çok suç oranında ki artışlar, çeşitli kurumlarda verilen dini eğitimin davranışa dönüştürülmesi noktasında eksikliklerin ciddi boyutlara ulaştığını göstermektedir. İslamiyet'in daha çok şekli yönünün ön plana çıkartılması, ruhi ve ahlaki yönünün ihmal edilmiş olması, dinin gerçek bilgilere dayanmadan yoğun bir şekilde hurafelere dayalı bir biçimde aktarılması insan davranışlarında istenilen ve beklenen değişimin gerçekleşmesinin önüne geçmiştir. Okullarda, Kur'an kurslarında, camilerde ve devletin diğer kurumlarında dinin doğru şekilde din eğitimi ile desteklenerek öğretilmesi ruhsal ve toplumsal sorunların çözümüne katkıda bulunacaktır.

Din, insanoğlunun en önemli moral ve motivasyon kaynaklarından birisidir. Bireyi değiştirici ve dönüştürücü etkiye sahiptir. Din eğitimi insana iyi, doğru, faydalı ve güzel olan şeyin bilgisini vererek ona mutlu olmanın yollarını öğretmektedir. Dini değerler yaşamsal bir güç kaynağı olarak insana sıkıntılı dönemlerinde teselli kaynağı olur. Din insanı psikolojik olarak rahatlatmakta, ona huzur vermekte, onun hayatına anlam katmakta ve ahlaki bir yol gösterici olarak insan hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Her dönemde ve her toplumda insanların "iyi insan ve iyi vatandaş" olarak yetiştirilmeleri hedeflenmiştir. Ancak bunun nasıl yapılacağı, hangi şartlar içerisinde olacağı ve hangi kriterlere dayanacağı bilim insanları arasında tartışma konusu olmuştur.

Din, her dönemde geçerliliğini koruyacak evrensel ahlak kurallarını koyarak, bu "nasıl" olmalıdır sorusunun cevabını da bizlere vermiştir. Din, bireyin mutlu, huzurlu, dengeli ve üretken bir hayat sürmesi için insana yapılan ilahi bir yardımdır. Din, insana dünya hayatında bulanımlar ve buhranlar yaşamaması ve ümitsizliğe düşüp kaybolmaması için bir takım yön levhaları, yol haritaları ve değerler sistemi sunar. İnsanın kendisine ait bilgisi çok az olduğu için özelliklerinin ne olduğunu; onları nasıl eğitmesi gerektiğini ve içinde var olan potansiyeli nasıl kullanacağını bilmemektedir. Din insana bu noktada yardım etmekte, ona yol göstermekte ilahi yardımla insanı bu dünyada sorunlarla baş başa bırakmamaktadır. Bu yardımın en uygun bir şekilde gerçekleşebilmesi için din eğitiminin doğru bir anlayış içerisinde insanlara sunulması gerekmektedir.

Sonuç olarak bu araştırmada Kur'an-ı Kerim'de insan ve özelliklerinin neler olduğu ve bunların din eğitimi açısından nasıl değerlendirileceği problem olarak belirlenmiştir. Bu temel problemle birlikte çalışmada “insan kavramının mahiyeti nedir?”, “Kur'an'da bu kavram başta olmak üzere insan kavramı ile ilişkili diğer kavramlar nelerdir?”, “Kur'an'da insanın yaratılışı ve yaratılış özellikleri nelerdir?”, “Kur'an'da insanın tabiatı nasıl açıklanmıştır?”, “fitrat ve şahsiyet kavramlarının insanın özellikleri ile nasıl bir ilişkisi vardır?” “insanın iyi ve kötü özellikleri nelerdir?”, “insanın iyi özelliklerinin geliştirilmesi, kötü özelliklerinin ise eğitilip terbiye edilmesi noktasında Kur'an, insanın eğitimi için nasıl bir yol ve yöntem izlemektedir?” şeklinde alt problemlere yanıt aranmıştır.

3. TEZİN AMACI

Dünyada teknoloji ve bilim alanında ki gelişmelerin insanların huzurunu, refahını, mutluluğunu arttırması beklenirken sonuç düşünöldüğü gibi olmamış bazı durumlarda insanları yalnızlığa sürüklemiş, buhran ve bunalımlara sokmuştur. Bu durumda refahın zenginliğin artmasının insanı mutlu etmek için yeterli olmayacağı hakikatini ortaya koymuştur. İnsanın zihinsel yönünün yanında, kişiliğine ve duygularına yön veren duygusal ve psikolojik yönlerinin de bulunduğu gerçeği eğitimcileri ve sosyal bilimcileri yeni arayışlara sevk etmiştir. Bu arayışlar din eğitimini, eğitimin vazgeçilmez bir unsuru haline getirmiştir. Bu bağlamda din eğitimi, genel eğitim içerisinde her geçen gün gelişerek önemi arttırmaktadır.

Genel olarak din eğitimi kavramı kullanıldığında İslam dininin eğitimi kastedilmektedir. İslam dini ise temelde Kur'an'ın ortaya koyduğu ilke ve esaslar ile şekillenmektedir. Yeni ilimlerin ve düşüncelerin hepsi, Kur'an'ı daha iyi anlamak ondan daha çok yararlanmak ve insan hayatına doğru bir yön vermek için birer araç olarak kabul edilmektedir. İslam dünyasında bütün ilimler bu ruh içinde doğmuş, gelişmiş; İslam medeniyeti bu ruhla oluşmuştur. Kur'an ruh, bütün diğer ilimler ham madde olmuştur.¹

¹ Beyza Bilgin, *Din Eğitiminin Genel Eğitimdeki Yeri*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Dergisi, Cilt XXIV, 1981, s.476.

İslam'da dini eğitim, her yaşın kendisine göre karakteristik özellikleriyle orantılı olarak ve bilinçli bir şekilde verilmektedir. İslami Eğitim, kısa ve uzun vadede bazı hedefler belirlemiştir. Bunlar, insandaki gizil güçleri ortaya çıkarma, ihtiyaçları giderme, tevhidi yerleştirme, ahlaki bir hayat kazandırma ve ahiret mutluluğudur.² Bu eğitimin nihai gayesi, iyi insan yetiştirmektir.³

Âlemde var olan eşyanın, ruhani ve maddi bütün özelliklerini ihtiva eden insan, âlemde var olan her şeye bir yönüyle benzemektedir. İslami eğitim bütün bu yönleri dikkate alarak insanın kendisine ve topluma faydalı bir birey olmasını hedefler. Zararlı duyguların zararsız bir hale getirilmesi ve faydalı olanların ise geliştirilmesi gerekir.⁴ Din eğitimi de, İslam dini esaslarına uygun olarak insan fikrinin gelişmesi, davranış ve duygularının tanzimi, fikir ve düşüncede, söz ve fiilde, usul ve nizamda doğru yolu gösterme, dünya ve ahirette mesut olacak erdemli insanı yetiştirmeyi kendine hedef olarak belirlemiştir.⁵

Biz de bu çalışmada Kur'an-ı Kerim'de insan ve özelliklerinin neler olduğunu ve bunların din eğitimi açısından nasıl değerlendirilebileceğini belirlemeye çalıştık. Bir başka ifade ile tezimizin amacı, Kur'an-ı Kerim'in bir hidayet kaynağı olduğu ve insan için bir rehber ve kılavuz olduğu gerçeğinden hareketle, Kur'an'da insanın iyi ve kötü özelliklerinin nasıl geçtiğini araştırmak, iyi özelliklerinin geliştirilmesi, kötü özelliklerinin ise eğitip terbiye edilmesi noktasında Kur'an'ın izlediği yol ve yöntemi ortaya çıkarmaktır.

4. TEZİN ÖNEMİ

İslam iyi bir birey ve bu bireylerden oluşan bir toplum inşa etmeyi amaçlar. Bunun için öncelikli olarak insanın tanınması, gizil güçlerinin ortaya çıkarılması ve ihtiyaçlarının belirlenmesi gerekmektedir. İnsanı tanımadan, onun iyi ve kötü özelliklerini tespit etmeden onun hakkında konuşma, eksik ve yetersiz bir konuşma olacaktır. Elbette ki insanı yaratan yüce Allah, onu en iyi tanıyandır. Bu sebeple

² Bayraktar Bayraklı, *İslam'da Eğitim*, İstanbul, Bayraklı Yay., 2002, s.287-307.

³ Ömer Çam, "Din, Dil, Kültür ve Eğitim", *Din Eğitimi Araştırmalar Dergisi*, İstanbul, 1994, s.1, 29; Cemil Oruç, "Din Eğitiminin Hedefleri", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt13, s.1, s. 262.

⁴ Oruç, a.g.m., 263-264.

yüce Yaratıcı, insanın karakter ve şahsiyetinin temelini oluşturan iyi veya kötü tüm özelliklerin neler olduğunu Kur'an-ı Kerim'de ortaya koymakta ve açıklamaktadır. İnsan ve özelliklerinin Kur'an-ı Kerim'de nasıl ele alındığı, ilahiyat alanında tefsir, hadis gibi farklı disiplinler altında ele alınmaktadır. Biz bu çalışmada bu iyi ve kötü özelliklerin tespiti yanında bunların din eğitimi açısından nasıl değerlendirilebileceğine odaklanarak söz konusu disiplinlere katkı sağlamaya çalışacağız.

Kur'an-ı Kerim'de insanın iyi ve kötü özelliklerinin nasıl geçtiğinin belirlenmesi, iyi özelliklerinin geliştirilmesi, kötü özelliklerinin ise eğitilip terbiye edilmesi noktasında Kur'an izlediği yol ve yöntemi tespit ederek konuya din eğitimi perspektifinden yaklaşmak aynı zamanda dinin temel hedefi olarak kabul edilen "iyi insan yetiştirme" ilkesinin daha iyi anlaşılması açısından da son derece önemli katkılar sunacağını düşünüyoruz.

Nihai olarak kendisini doğru tanıyan ve kendi gerçeğini anlayan bir insan, yaratılışında var olan ve kuvve halinden fiile dönüşecek gizli bir potansiyeli bulur.⁶ İşte bu çalışma insanın tanınması noktasında ortaya koyacağı bilgiler ışığında bizim kendimizi daha doğru, sağlıklı ve işlevsel bir şekilde tanımamıza ve anlamamıza katkı sağlayacaktır.

5. TEZİN KAPSAM VE SINIRLILIKLARI

İnsan çok yönlü bir varlıktır. Kur'an-ı Kerim'de insanın dünya ve ahiret mutluluğu için ona pek çok alanda rehberlik etmekte, yol göstermektedir. Bu çalışma kapsamında, Kur'an-ı Kerim'de insanı ilgilendiren tüm konuların işlenmesi mümkün değildir. Bu sebeple çalışmamız, kuramsal olarak Kur'an-ı Kerim'de insan kavramı ve mahiyeti, insan kavramı ile ilişkili diğer kavramlar, Kur'an'da insanın yaratılışı ve yaratılış özellikleri, Kur'an'da insanın tabiatı, insan fitratı ve şahsiyeti, insanın iyi ve kötü özellikleri, insanın iyi özelliklerinin geliştirilmesi, kötü özelliklerinin ise eğitilip terbiye edilmesi noktasında Kur'an'ın nasıl bir yol ve yöntem izlediği konuları ile sınırlandırılmıştır.

⁵ M.Faruk Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, İstanbul, İfav. 1987, s. 6.

⁶ Bayraklı, *İslam'da Eğitim*, s. 288.

6. TEZİN YÖNTEMİ

Nitel araştırma deseninde doküman tarama ve literatür incelemesi yoluyla gerçekleştirilen bu çalışmada elde edilen veriler betimsel analize tabi tutularak tezin temel problemi başta olmak üzere alt problemlerinde yer alan sorulara cevaplar aranmıştır. Araştırmamızda, konunun kapsamı dahilinde incelemeler yapılmış, yazılı kaynaklara dayanılarak çeşitli yönleriyle konu ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışmamızda başta Kur'an-ı Kerim ve tefsir kitapları olmak üzere eğitim ve din eğitimiyle ilgili kaynakların yanında psikoloji, sosyoloji, pedagoji bilimlerinin de verilerinden yararlanılmıştır. Öncelikle konuyu doğru bir şekilde temellendirebilmek için eğitim, din eğitimi ve onun ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilen Kur'an-ı Kerimde insan kavramı ve tanımıyla ilgili bir konsept oluşturulmuş, insan ve şahsiyet özelliklerinin eğitimle ilişkisi ortaya konulmuştur. Kur'an-ı Kerimde insan ve özellikleri geniş bir biçimde ele alınmaktadır. Allah'ın, peygamberlerini, peygamberlerin insanları, insanların da birbirlerini nasıl eğittikleri çeşitli ayetlerde ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Çalışma kapsamında insanın hangi davranışlarının eğitimle düzelebileceği, hangilerinin düzelemeyeceği konusuna değinilmiş, en iyi eğiticinin Allah (Rab, eğitici ve terbiye edici) olduğuna yer verilmiştir. Çalışmamız esnasında sade ve anlaşılır bir dil kullanılmaya özen gösterilmiştir. Gereksiz bilgilerden kaçınılmaya çalışılmış ancak insan kavramının tam olarak anlaşılabilmesi amacıyla bazı ayetlerin farklı tefsir kaynaklarından yararlanılarak gerekliliği ortaya konulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE

1. İNSAN KAVRAMI VE MAHİYETİ

1.1. İnsan Kelimesinin Sözlük Anlamları

İnsan kelimesinin kökü konusunda çeşitli görüşler belirtilmiştir. İnsan kelimesi alışmak, uyum sağlamak⁷, ünsiyet, yakınlık⁸ anlamlarına gelmektedir. Bu yakınlık, yaklaşma duygusu bir yandan hemcinsleriyle bir arada yaşama durumunda olan insanın diğer insanlara ve dış dünyaya karşı yakınlığını, diğer yandan Allah'a bütün varlıkların üstünde olan yakınlığını ifade etmektedir. İnsan bu iki ünsiyeti kuran ve en iyi biçimde sürdürebilen belki de tek varlıktır.⁹ Bizler tabiatımızdaki bu doğal cana yakınlığa önem vermeliyiz. Zira bu, insanların birbirlerini sevmelerinin kaynağıdır.¹⁰ İnsan kelimesinin ünsiyet anlamını ifade eden e-n-s (iletişim/dostluk) kökünden meydana gelmesi, insanın en büyük özelliğinin sosyal yönü olduğunu ortaya koymaktadır. Bu, onun hayvanlardan farklılaştığı ayrıcalıklı bir vasfıdır.¹¹

İbn Manzûr'un insan kelimesinin kökü ile ilgili görüşü onun Arapçada ins kelimesinden türetildiğini söylemektedir.¹² Cevheri ise "Beşer, insan topluluğu" anlamlarına gelen ins, daha ziyade insan türünü ifade etmekte olup bu türün erkek veya dişi her ferdine insî/enesî yahut insan dendiğini söylemektedir.¹³ İns kelimesi

⁷ İlhan Kutluer, TDVİA, Cilt XXII, s. 321.

⁸ İsmail b. Hammad Cevherî, es-Sihâh, *Tâcü'l-luğa ve şihâhu'l-'Arabîyye*, (nşr. Ahmed Abdülgafûr Attâr), Beyrut, 1990. Cilt III, s. 909.

⁹ Yaşar Nuri Öztürk, "Kur'an'da İnsan Kavramı", İstanbul, İÜİFD, Sayı 3, 2001, s. 3.

¹⁰ Salih Uzeyme, *Mustalahât-u Kur'âniyye*, Beyrut, 1994, s. 68-69.

¹¹ Hayati Aydın, *Kur'an'da Psikolojik İnkna*, İstanbul, Timaş Y., 2001. s. 175.

¹² İlhan, a.g.e., s. 320.

¹³ Cevherî, a.g.e., III, 905; Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Mısırî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, Beyrut, 1970, I, 80; Mevdüddin Muhammed ibn Yakub Fîruzâbâdî, *el-Kamûsu'l-Muhît, el-Müessesetü'l-'Arabî*, Beyrut, ts. s. 205; İlhan Kutluer, a.g.e., s. 320.

ayrıca bir insanın özellikle ünsiyet ettiği halis dost ve canciğer arkadaşına da denir ki enîs arkadaş tabiri de bu anlamda kullanılmaktadır. İnsan cinsine insan ve ins denilmesi de insanların söz konusu ünsiyet, arkadaşlık,¹⁴ bütün tanıdıklarıyla samimiyet kurabilmeleri ve birbirlerine destek olarak ayakta durabilmeleri yönüyledir. Bunun içindir ki insan fitratı itibarıyla uygardır.¹⁵ İns'in tekili insiyyûn ve enesiyyûn'dur. Çoğulu da enâsiyyûn'dur.¹⁶ İnsiyyûn, çok cana yakın kimseler ve samimi olunan her şey için söylenmektedir. İnsiyyûn, her şeyin insana yakın olanıdır. Bu kapsamda ins kelimesi cinnin karşıtıdır.¹⁷Zebîdî'ye göre, insanlar görüldüğü ve kendileriyle yakınlık kurulduğu için onlara ins denilmektedir. Cinler görünmediği ve kendileriyle yakınlık kurulmadığı için de onlara cin denilmektedir.¹⁸ E-n-s fiilinin his ve duyularla ilgili anlamları da vardır. Ânese, hissetme, bilme, öğrenme, görme, iştme ve sevinme anlamlarına gelmektedir.¹⁹ Buna göre insanlara ortada oldukları, görüldükleri için gösterme manasındaki ânâs mastarından olmak üzere insan ismi verildiği söylenmektedir.²⁰ Bu kelime ayrıca, hissetme, görme, bakma,²¹ öğrenme, isteme, izin alma,²² cana yakın olma, vahşi hayvanın evcilleşmesi²³ gibi anlamlara da gelmektedir.

İnsan kelimesi hem erkek hem de kadınlar için kullanılmaktadır. İnsan, çoğul için de kullanılır.²⁴ Enes insanlardan oluşan birçok gruba denir. Bazı Arap kabilelerine de insan denmiştir. Yine İnsan kelimesinin “parmak ucu, insanın gölgesi, dağın başı, ekilmeyen arazi, göz bebeği” olmak üzere beş anlamı vardır.²⁵ İnsanın göz bebeği anlamına gelmesi belki de onun bakma, görme, üretme ve

¹⁴ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni*, Sad. Kurul, İstanbul, Çelik-Şura Y., 1993, Cilt III, s.436.

¹⁵ Râğıp İsfehânî, *Müfredât-u Elfâzi'l-Kur'ân*, Tah. Safvan Adnan Davudi, Beyrut, Daru'l-Kalem, 2. Bsk., 1997, s. 94.

¹⁶ Cevherî, a.g.e., Cilt III, s.904; İbn Manzûr, a.g.e., Cilt I, s. 80.

¹⁷ İsfehânî, a.g.e., s. 94.

¹⁸ Muhibbuddîn Ebu'l-Feyd Muhammed Murtedâ el-Huseynî el-Vâsîtî Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs* (e-n-s md.), Beyrut, Darulfikr, 1994, Cilt VIII, s.187; İbn Manzûr, a.g.e., Cilt I, s.80.

¹⁹ Cevherî, a.y.; Zebîdî, a.g.e. Cilt VIII, s.188; İbn Manzûr, a.g.e., Cilt I, s.80; Fîruzâbâdî, a.y.

²⁰ Fahrüddin Muhammed Râzî, *Tefsîr-i Kebîr* (Mefâti'hü'l-Gayb), (Trc. Kurul), Ankara, Akçağ Y., 1988-1995, Cilt XXIII, s.600.

²¹ Cevherî, a.g.e., Cilt III, s.95; Zebîdî, a.g.e., Cilt VIII, s. 188; İbn Manzûr, a.g.e., Cilt I, s. 80.

²² İbn Manzûr, a.g.e., Cilt I, s. 80.

²³ Fîruzâbâdî, a.g.e., s. 205; İlhan Kutluer, a.g.e., s. 321.

²⁴ Cevherî, a.g.e., Cilt III, s.904; Zebîdî, a.g.e., Cilt VIII, s.187; İbn Manzûr, a.g.e., Cilt I, s. 80.

²⁵ Zebîdî, a.g.e., Cilt VIII, s.187-189; Fîruzâbâdî, a.g.e., s. 205.

neticelendirme gibi gözlemler yapabilme gücü sebebiyledir. Buradan hareketle insana, “varlığın göz bebeği” denmektedir. İnsan kelimesinin anlamlarından yine biri de inceleyen, algılayan ve araştıran varlık olmasıdır.²⁶

E-n-s kelimesinin ve türevlerinin anlamlarını dikkate aldığımızda bunların insanın doğal yapısıyla uygunluk arz ettiğini, insanın özelliklerini yansıttığını, nisyân (unutma) kelimesinin ise sadece bir yönünü yansıttığı görülmektedir. Bütün bunlar insan kelimesinin e-n-s kökünden türediğini göstermektedir.

1.2. İnsan Kelimesinin Terim Anlamları

İnsan, eşsiz bir yaratıktır. Canlılar âleminin en son ve mükemmel halkası, en yukarı basamağıdır. Ondaki özellikler hiçbir canlı ile mukayese edilemeyecek kadar değişik, gözleri kamaştırarak kadar parlaktır. Kâinattaki takriben dokuz yüz bin canlı içinde alet yapan, kendinin farkına varan, evrenin sırrını araştıran ve onun içine nüfuz etmeye çalışan yegâne canlıdır.²⁷ Bu yüzden onu kâinattaki diğer yaratıklardan herhangi biri gibi ele alarak yapılacak her türlü tanım ve analiz, yanlış ve hatalı olacaktır.

Günümüze kadar insanlık kendini tanımlamak için büyük bir çaba sarf etmiş ama kesin bir sonuca ulaşamamıştır. Her bilim dalı, insanı kendi bakış açısına göre tanımlamıştır. Psikoloji, insanı bireysel davranışları yönüyle, Sosyoloji, toplumsal bir varlık olarak, İktisat, ekonomik açıdan, Antropoloji, kültür ve medeniyetler kuran bir gücün sahibi olması itibariyle ele almış ve tanımlamıştır.²⁸ Böylece bütün bu tanımlar, insanı tanımlamada eksik kalmışlardır. Bilim dallarının bu araştırmaları insanın ne denli büyük ve karmaşık bir özelliğe sahip olduğunu da ortaya koymaktadır.

Carrel, bu konuda şunları söylemektedir: “Herhangi bir kavramın açıklığı ve doğruluğu, onu elde etmemize yarayan operasyonların doğruluğuna bağlıdır. Eğer insanı madde ve bilinçten oluşmuş diye tarif edersek, anlamsız bir fikir ileri sürmüş oluruz. Çünkü bedeninin madde ile şuur arasındaki ilişkileri bugüne kadar tecrübe

²⁶ Öztürk, a.g.m., s. 3.

²⁷ Yakup Üstün, “İslam’a Göre İnsan”, Diyanet Dergisi, s. 5, Eylül-Ekim 1975, Cilt XIV, s.261-262.

²⁸ Şerafeddin Gölcük, *Kur’an ve İnsan*, Konya, Esra Y., 1996, s. 71.

sahasına aktarılamadı. Fakat insanı, biyolojik ve psikolojik faaliyetler gösteren bölünmez bir bütün olarak bir tanımını yapabiliriz.”²⁹ Ancak insana ilişkin, derinlemesine mantıki bir tanım üzerinde birleşmek neredeyse imkânsızdır. Çünkü bu, bilimsel bakış açılarına, felsefi ekollere ve muhtelif dinlere göre değişiklik arz etmektedir.³⁰

İnsan, Allah’ın yaratıkları arasında acayipliklerin, çelişki ve garipliklerin toplandığı bir varlıktır. Onda her şeyden bir eser vardır. Her eserin de mücadele ettiği bir zıddı vardır. Bu zıtların mücadelesi insanın hayatı boyunca devam eder.³¹

Uzayme, Ebu Hayyân et-Tevhîdî’nin el-Mukâbesât adlı eserinde insanı şu şekilde anlatmaktadır: “el-insân hayy nâtık mâit.” buradaki hayy kelimesi, his ve harekete; nâtık kelimesi, akıl ve görüşe; mâit kelimesi de, değişim ve dönüşüme yani eğitime delalet eder.³² Benzer bir tarifi Şerif el-Cürcânî, et-Ta’rifât adlı eserinde “el-insân hüve’l-hayavânü’n-nâtık” şeklinde yapmaktadır.³³ Bu, felsefe ve mantıkçılara nispet edilen bir tariftir. Burada nutk kelimesiyle sadece konuşan, kendini yorumlayan terim kastedilmemiş, insanla ilgili bütün manalar, bu konuşma özelliğiyle yorumlanmıştır. Bazen bir şeyin tümü onun en mühim, en şerefli veya birinci sıradaki özelliği olan bir parçası ile tanıtılır.³⁴ Cürcânî bu tanımla insan cinsini kastediyor. O, insan fertleri için, genel olarak şekil ve suret yönüyle hayvanlara benzedikleri için bu tarifi yapmıştır. Ona göre insanların bir kısmı manayı kaybedip sadece bu şekli yüklenmişlerdir. Şekli yüklenenlerin bir kısmında manadan küçük veya büyük bir bölüme sahip olanlar vardır. İnsan-ı kâmil ismi manadan en büyük payı kazananlara verilmiştir. İnsan-ı kâmil, bütün ilahi âlemleri, külli ve cüz’î evreni toplayan kişidir. O, ilahi ve evrensel kitapları toplayan bir kitaptır.³⁵ İbn Arabî (Ö: 638/1240)’ye göre insan bu hissedilen şekil veya topaktan oluşan beden değildir. İnsan ancak engin bir mana ve derin bir işaretir. İbn Arabî, bu

²⁹ Alexis Carrel, *İnsan Denen Meçhul*, İstanbul, Hayat Y., 1997, s. 32.

³⁰ Ali Şeriâtî, *İnsan*, (Trc. Şamil Öcal), Ankara, Fecr Y., 1997, s. 54-56; Gölcük, a.g.e. s. 41.

³¹ Uzayme, *Mustalahât-u Kur’âniyye*, s. 68.

³² Uzayme, a.g.e., s. 69.

³³ Seyyid Şerif Curcânî, *Ta’rifât-u Seyyid-i Şerif* (insan md.), İstanbul, Dersaadet, 1318 h., s. 25.

³⁴ Râgıp İsfehânî, *Tafsîlü’n-Neş’eteyn ve Tahsîlü’s-Sa’âdeteyn* (İnsan İki Hayat İki Saadet), Thk. Abdülmecit en-Neccar, (Trc. Mevlüt F. İslamoğlu), İstanbul, Pınar Y., 1996, s. 66, 68; Benzer bir tarifi el-Kindî, “*Resâilü’l-Kindî el-Felsefiyye*, s. 130” adlı eserinde yapmıştır. O, insanı şöyle tarif eder: “İnsan, hayâ, konuşma ve ölümden ibarettir.” Bk. İsfehânî, a.g.e. s. 68.

³⁵ Bk. Curcânî, a.g.e. (İnsân-ı kâmil md.), s. 25-26; Uzayme, a.g.e., s. 69.

görüşünü de ayetle delillendirir.³⁶ O, Fütûhat adlı eserinde kendinde ilahi hakikatler belirmeyen kişinin insan şeklinde bir hayvan olduğunu belirterek insanı şöyle tanımlamaktadır: “İnsan, çamur yönü ile şahıs, ruh yönü ile zat, nefis ile cevher, aklı ile ilah (yani onun aklı Allah’ın ruhundandır), çokluk içinde teklik, his ile fani, nefis ile baki, intikal ile ölü, kemale ermek istemekle canlı, ihtiyacıyla eksik, isteğiyle tam, görünüşte hakir, hakiki anlamıyla önemli, âlemin özüdür. Onda her şeyden bir şey vardır ve onun her şeyle alakası vardır. Onun sırları acayıptir. Onun cevheri bildiği ve gördüğü şeyin benzerini ihtiva eder. O her gaibin misali, her şahidin beyanıdır.”³⁷

el İsfehani de insanı şöyle tanımlamıştır: “İnsan kelimesiyle ayakta duran, kalın tırnaklı, yumuşak derili, güler yüzlü bir yaratığı kastetmiyorum. Kur’an’da eleştirilen bir takım olumsuz sıfatlara sahip olanlar görünüş itibariyle insan olsalar bile gerçekte ne insan ne de insana benzer bir şey sayılırlar.”³⁸

Gazali’de gerçekte insan aklıyla insandır. Bir an için insandan aklının kaldırılıp alındığını farz etsek insan olmaktan çıkar. Akıl da ancak şeriatla bulunduğu zaman tam akıl olup insanı tamamlar. Bir fonksiyon için yaratılıp da, yaratıldığı veya yapıldığı işi yerine getirmeyen yok hükmündedir. Bunun için çok defa yaratılış amacını gerçekleştirilmeyen varlıktan o isim çekilip alınır.

İnsanın genel ve özel olmak üzere ikiye ayrıldığı söylenmektedir. Genel anlamı, her ayakta duran düşünme gücü ve ilim öğrenme özelliğine sahip olan ve kendisinde teklife uyma gücü bulunan kimsedir. Özel anlamı ise hakkı ve hayrı tanıyan, O’na inanan, imkânları nispetinde gereğini yapan kimsedir. İnsanlar bu sahada fazilet yarışına girer ve farklılaşırlar. Bu da insanlığa liyakat yarışıdır.³⁹

Ali Şeriatî’nin belirttiğine göre üzerinde ittifak edilen bir hümanizmde, insan türünün tabiatındaki en temel vasıflarla insan şöyle nitelenir: “İnsan, asil, soylu, irade ve ahlak sahibi, bilen, kavrayan, benliğinin şuurunda olan, yaratıcı, ülküsü, hedef ve amacı olan bir varlıktır.”⁴⁰ Yine Şeriatî, çağdaş dünyada hâkim olan dört

³⁶ İsrâ 17/70.

³⁷ Uzeyme, a.g.e., s. 70.

³⁸ İsfehânî, a.g.e., s. 18; İsfehânî, nitelediği bazı olumsuz sıfatları da eserinde saymaktadır. Bk. İsfehânî, a.g.e., s. 19.

³⁹ İsfehânî, a.g.e., s. 65-67.

⁴⁰ Şeriatî, *İnsan*, s. 54-56; Gölcük, *Kur’an ve İnsan*, s. 71-72.

akımın üzerinde birleştikleri esaslardan yola çıkarak insanın şöyle bir tanımının yapılabileceğini söylemektedir: “İnsan, evrende kendine özgü bir özü bulunan şerefli, yaratılmış, irade sahibi olduğu için de saygın ve ayrıcalıklı, tabiatta bağımsız bir sebep olarak bulunan, seçme gücüne sahip olan, tabii yazgısına karşılık, kendi yazgısının oluşmasında katkısı olan, sahip olduğu güç sayesinde yükümlü ve sorumlu olan bir varlıktır. Bu sorumluluk değerler sistemine dayanmadan anlamsız olur.”⁴¹

“Biz insanı en güzel şekilde yarattık. Sonra aşağıların aşağısına çevirdik,” gibi insanın özellikleri anlatılan ayetlerde de insan kelimesiyle bütün insanlar kastedilmiş, gittikleri yol itibarıyla insanlık değerini kaybettikleri veya kazandıkları vurgulanmıştır. Bu da göstermektedir ki Kur’an, inanmayan insanlara da insan demekle ancak gittikleri yol bakımından hayvanlardan daha aşağı düzeyde olanlarının da bulunduğunu belirtilmektedir. Netice itibarıyla insana ilişkin, derinlemesine bilimsel bir tanım üzerinde birleşmek neredeyse imkânsızdır. Çünkü bu, bilimsel bakış açılarına, felsefi ekollere ve muhtelif dinlere göre değişiklik arz etmektedir. Tarih boyunca insana ilişkin yapılan tanımların bazısı insanın maddî yönüne bazısı da manevî yönüne vurgu yapmışlar ve insanı bütün özellikleriyle tanıma noktasında kesin bir neticeye varamamışlardır.

1.3. İnsan Kelimesinin Kur’an’daki Anlamları

İnsan kelimesi Kur’an-ı Kerimde iki yüz doksan yedi yerde geçmektedir. Kur’an’da altmış beş yerde insân, on sekiz yerde ins, bir yerde de insî geçmektedir. Ayrıca bir ayette enâsî, beş ayette ünâs, iki yüz kırk ayette de nâs şeklinde çoğul olarak yer almaktadır. Beş ayette görmek manasında ânese şeklinde, bir ayette de

⁴¹ Şeriâtî, a.g.e., s. 60-61.; Büyük Doğu dinlerinde insan, evrenin Tanrısı’yla özel bir akrabalık bağına sahiptir. Zerdüşî dininde insan, Ahuramazda’nın dostudur. “Varlığın birliği”(panteizm) esasına dayalı mistik ekollerde ve bunların başını çeken Hinduizm’de insan ve Tanrı öyle iç içe geçmişlerdir ki onların birbirinden mantuki bir ayrımı mümkün değildir. İslam’da insandan Allah’a giden mesafe sonsuza dek uzatılmıştır. Allah’tan insana dek gelen mesafe ise genel olarak ortadan kaldırılmış; insan sadece Allah’ın ruhundan bir nefhe taşıyan, Allah’ın verdiği emanetin sorumlusu ve Allah’ın ahlakını benimsemesi gereken yaratılmış bir varlık olarak tanıtılmıştır (Şeriâtî, a.g.e., s.53-54).

izin alma anlamında teste'nisû şeklinde kullanılmıştır. Bir ayette ise konuşma, ülfet, ünsiyet etme anlamında “müste'nisîn” şeklinde kullanılmıştır.⁴²

İnsanla ilgili ayetlerin hepsinin bağlamlarına baktığımızda açık olarak insanlığa delalet ettiği görülmektedir. İlk inen sûre olan Alak sûresinden insanlık için genel bir çehre çıkarmamız mümkündür. İnsan kelimesi bu sûrede üç defa zikredilmiştir. İnsanın 'alak(embriyo)dan yaratıldığı, ilmin kendisine has kılındığı belirtilmiş ve gururda ileri gidip azgınlaşarak kendisinin yaratıcıya ihtiyacı yokmuş gibi gördüğü için kınanmıştır.

İnsan kelimesinin kapsamı hakkında ihtilafa düşülmüştür. İçlerinde Ebi'l-Hüzeyl Allâf'ın olduğu bir grup âlime göre insan kelimesi ruhu değil bedeni kapsar. İbrahim en-Nazzâm (220/835)'in bulunduğu gruba göre ise bedeni değil ruhu kapsar. İlk grup, görüşünü desteklemek için bedenın sıfatlarını;⁴³ ikinci grup, ruhun sıfatlarını⁴⁴ niteleyen ayetleri delil getirmişlerdir. Sonuçta insan ismi insanın hem bedenî hem de ruhî yönü hakkında ayrı ayrı kullanıldığı gibi, büyük çoğunlukla ikisinin toplamı olarak, insanı bir bütün olarak ifade etmek için kullanılmıştır.⁴⁵ Netice itibariyle Kur'an'da insan bütün yönleriyle ele alınmış, konuyla ilgili ayetlerin onun yaratılışı, özellikleri ve amacını bir bütünlük içinde temellendirmiştir. Kur'an, insanın özelliklerinin neler olduğunu, hangi aşamalardan geçtiğini, nasıl yaratıldığını din eğitimiyle kendisine öğretmek Allah'ı bulmasını teşvik etmiştir. Kur'an-da Yüce Allah insana doğru yolu göstermiş, öğüdünü vererek onu eğitmiştir. Bunları yaptıktan sonra da iman veya inkar etme noktasında insanı özgür bırakmıştır. Tercihini inkârdan yana kullananlarla, tercihini haktan, adaletten, doğrudan yana kullananlara nasıl bir muamele yapacağını belirterek kötülüklerden caydırmış, insanı hayırlar yapmaya teşvik etmiştir.

⁴² Bk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (e-n-s md.), *Daru'l-Hadîs*, 2. Bsk, Kahire, 1988/1408, s. 119-120, s.896-899.

⁴³ Rahman 55/11; Tarık 86/5-8; Kıyamet 75/26-29.

⁴⁴ Meâric 70/19-22.

⁴⁵ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm ez-Zâhirî, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, Beyrut, Daru'l-Ma'rife, 1986/1406, Cilt V, s.65-66.

2. KUR'AN'DA İNSAN SÖZCÜĞÜYLE ALAKALI KELİMELER

2.1. Kur'an'da Beşer Kelimesi

Beşer, yaratıklar (insanlar) demektir. Beşer, beşera kelimesinin çoğuludur. Beşera, derinin dış yüzeyidir. Hayvanlardaki yün, kıl ve postların aksine insanın derisinin tüylerinden görünmesinden dolayı insan, beşer olarak ifade edilmiştir.

İnsan ve beşer kelimeleri Âdemoğluna aittir. Ama birincisi onun ahlakî, ikincisi de cismanî özelliklerine ağırlık veren kelimelerdir.⁴⁶ Şeriati, beşer kelimesini daha çok “konuşan hayvan” olan insan anlamında, insan kelimesini ise nispeten, ben-bilincine ve özgürlüğüne kavuşmuş, olgunlaşmış türün niteliği anlamında ele alır.⁴⁷

Beşer kelimesi Kur'an'da otuz yedi defa geçmektedir. Otuz beş yerde cins isim olarak yer almasına karşın iki yerde özelleşmiştir.⁴⁸ Bunlar Meryem suresinin 17. ve 20. ayetleridir. 17. ayette meleğin Hz. Meryem'e düzgün bir beşer şeklinde görüldüğü, 20. ayette ise Hz. Meryem'in “bana hiçbir beşer dokunmadı” sözü yer almaktadır. Beşerle ilgili ayetlerden 15 tanesi ise resûl ve nebilerin beşeriyetiyle ilgilidir.

Kur'an'daki beşerle ilgili ayetlerde yapılan bütüncül bir inceleme göstermektedir ki, Kur'an'da kastedilen beşerilik, yemek yiyen, sokaklarda dolaşan insan cismidir. Orada tüm insanlar bütün benzer yönleriyle karşılaşmaktadırlar.⁴⁹ İsfehâni'ye göre Beşer kelimesinin geçtiği ayetlerin çoğunda, insanın varlıklar içindeki dış yapısı ve genel cismanî özellikleri nedeniyle vurgulanan zahiri yanını görmekteyiz. Sözelimi, hayvanı dıştan hayvan yapan, bitkiyi bitki yapan bir takım özellikler olduğu gibi, insanı da dış görünümü itibariyle insan yapan nitelikleri vardır ki, işte bu nitelikleriyle insan beşerdir.⁵⁰ “Rabb'ın meleklerle, muhakkak ben çamurdan bir beşer yaratacağım”⁵¹ ayetinde insanın çamurla özdeşleşen bedensel

⁴⁶ Şeriati, *İslam Sosyolojisi*, s. 51.

⁴⁷ Şeriati, *İnsan*, s. 365.

⁴⁸ el-Mu'cemü'l-Müfehres Abdalbaki, (b-ş-r md.), s. 153-154.

⁴⁹ Bintüştâtî, *el-Kur'an ve Kazâye'l-İnsân*, s.15.

⁵⁰ İsfehâni, *el-Müfredât*, s. 124

⁵¹ Sâd 38/71.

yanının beşeri yanı olduğu açıklanırken, başka bir ayette de⁵² insanların yeryüzünde yayılması, onların beşeri yönü olarak açıklanmaktadır. Yani insanın beşeri yönü, dünyevi yönüdür. Nitekim “O’dur sudan bir beşer yaratıp ta, onu soy ve hısım kılan.”⁵³ ayeti bu gerçeği daha açık biçimde ortaya koymaktadır. İnsanın beşer olarak soy ve hısım kılınması, karşıt cinsiyle birleşip üremesi, çocuklar ve kan yakınları sahibi olması demektir. İşte, bu da insanın bir başka beşeri yönüdür.

Hamdi Yazır (1878-1942), “...hayır, siz de O’nun yarattıklarından birer beşersiniz”⁵⁴ ayetini yorumlarken beşeri şöyle açıklamaktadır: “Hayır, siz Allah’ın oğulları veya sevgilileri değil, akıl sahipleri olarak yarattığı varlıklar cinsinden bir insan, derisi çıplak âciz, fakat idrak ve anlayış sahibi bir mahlûksunuz.”⁵⁵

İnsan ve beşer kelimeleri Âdemoğluna aittir. Ama birincisi onun ahlakî, ikincisi de cismanî özelliklerine ağırlık veren kelimelerdir. Beşer lafzının geçtiği ayetlerde insanın bedenî yönü ve dış görünüşü ifade edilir. Beşer kelimesinin tahlilinden ve Kur’an’daki bağlamlarının görülmesinden sonra öyle bir sonuca varılmaktadır: İnsan topraktan ve toprağın hayat bulmasına vesile olan sudan yaratılmıştır. Bu gerçeklik, onun beşer olduğunun delilidir. Beşer olması yönüyle insan ölümlüdür. Hiç bir beşer bu kuraldan istisna edilmiş değildir. İnsan beden yapısı ve dış görüntüsü itibarıyla müstakil bir tür olup beşer bu varlığın genel adıdır. Diğer hayvanların bedenleri yün, kıl, diken, boynuz gibi korunma ve savunma araçlarıyla donatılmışken insan vücudu farklı yaratılmıştır. Güzel bir dış görünüşe sahip olan insanın korunma vasıtası akıl olmuştur. Manevi özellikler, ahlaki erdemler söz konusu edilmeden de beşer, bitkilerden ve hayvanlardan üstündür. Dik duruşuyla, yürümesiyle, elini kullanmasıyla konuşma özelliğiyle o, diğer canlılardan farklıdır. Kendine ait türün bütün fitri özelliklerini bünyesinde barındırması itibarıyla o bir yaratılış harikasıdır. “Biz insanı Ahsen-i takvim üzere/en güzel bir biçimde yarattık” (et-Tîn 95/4) ayeti bunun ifadesidir. Beşer, toprak ve sudan yaratıldıktan sonra yeryüzüne dağılmış ve çoğalmıştır. O toprağa bağlı yaşamaktadır. Allah evreni onun hizmetine sunmuş, kendisine pek çok nimet vermiştir. Kendisine hitap etmekle onu şereflendirmiştir. Beşer gaybı bilmez. Yarının kendisine ne getireceğini

⁵² Rûm 30/20.

⁵³ Furkân 25/54.

⁵⁴ Mâide 5/18.

kestiremez. Kendi sonundan da habersizdir. Ama o, her canlı gibi hayatta kalmak istemekte ve bunun mücadelesini vermektedir. Bazen, geleceğini garanti altına alma adına hata edebilmektedir. Onun yanılması da unutulması da doğaldır. Zira onun günah işlemesi beşer olmasının sonucudur. İnsan ilahi emirler karşısında isyan ettiği ve yaratıcısıyla kendi arasına engeller koyduğu zaman pişmanlık duyar ve rabbine tövbe ederse kurtuluşa erecektir. Vahye kulak vermediği takdirde ne yapacağını bilemeyecek, kendince bazı çareler üretecektir. Kullandığı yöntemler, belki de ayrı bir felakete kapı aralayacaktır. Allah beşere bilinç vermiştir. İlim kabiliyetiyle donatmış, benlik duygusuyla desteklemiştir. Kendisine hidayet yolunu göstermiştir. Zaten beşer, bilince erince insan olmuş, vahiyle eğitilerek aydınlanmıştır. Bu anlamda ona kendi cinsinden peygamberler gönderilmiştir. Peygamberler meleklerden değil, beşerin kendi cinsinden seçilmişlerdir. Bunun sebebi, peygamberlerin muhataplarının da kendileri gibi olmasıdır. Allah tövbe kapısını açmakla beşere bir başka rahmetini göstermiştir. Böylece o, kendini basit, varlığını anlamsız görüp hayatını hiçliğe mahkûm etmeyecektir. Aynı şekilde kendisini yardımdan, rahmetten müstağni görüp azmayacaktır. Rabbinin rahmetine muhtaç olduğunu bilecek ve ona yönelecektir. Her bir ferdin Allah katında özel olduğunu anlayacak kendi çabasıyla Allah'a yaklaşmanın ve ona ulaşmanın yollarını arayacaktır. Diğer taraftan o beşerin olağanüstülüklerle büyütülmesine ve insanın sömürülmesine fırsat vermeyecektir. Onun Rabbine yönelmesi yeterlidir. Rabbi ona kendisinden daha yakındır. Rabbiyle arasına aracılar sokmaya gerek yoktur. Kendi gibi beşer olanları ilahlaştırmaya, onları olağanüstü varlıklar olarak görmeye de gerek yoktur. Sonuçta insan Rabbinin huzuruna, kendi ameliyle tek başına ve bir beşer olarak varacaktır.

2.2. Kur'an'da Benî Âdem Kelimesi

Benî Âdem kelimesi, Âdemoğulları anlamında olup benî ve Âdem kelimelerinin birleşmesinden oluşmuştur.

Âdem kelimesinin kökü ve türevi tartışmalıdır. Kelimenin Sümer dilindeki adamu (babam), Asur-Babil dilindeki adamu (yapılmış, ortaya konmuş, çocuk,

⁵⁵ Yazır, *Hak Dini*, Cilt III, s.143.

genç), Sâbiî dilindeki adam (kul)⁵⁶ ve İbranicedeki adamah kelimesinden geldiği ileri sürülmektedir.⁵⁷ Adam, İbranicede insan türü için kullanılan müşterek bir isimdir. Ahd-i Atik'te bu kelime, insan ve insan türü anlamında 500'den çok yerde, nadiren de özel isim olarak ilk insan için kullanılmaktadır.⁵⁸

Âdem kelimesinin hangi dilden geldiği ve hangi kökten türemiş olduğu konusu Müslüman dilciler arasında da tartışılmıştır. Dilcilerin çoğu bu kelimenin Arapça asıllı olduğunu savunmuşlardır.⁵⁹ Cevherî'ye göre de, Âdem kelimesi, "bir şeyin dış yüzü" daha çok edîmü'l-arz şeklinde yeryüzü anlamına gelen el-edîme kelimesinden türetilmiştir.⁶⁰ Bu görüş şu hadise dayanır: "Allah, yeryüzünün tümünden bir avuç toprak aldı, bunu çamur yaparak yumuşattı, sonra katılaştırdı. Sonra da Âdem'i bundan yarattı. Bu sebeple onun zürriyetinin renkleri değişik olur."⁶¹ Ateş'e göre ise Edîm, yeryüzü anlamına geldiğine göre Âdem kelimesinden, yerden yaratılmış bir varlık anlaşılmaktadır.⁶² Nitekim el-beşere, derinin dış yüzeyi; el-edeme de derinin ete bitişen iç kısmı, anlamına gelmektedir. Bunun tersi de söylenmiştir. Bu kelimedeki iç kısım anlamından dolayı, Âdem kelimesinin insanın iç (kalbi) yönüne delalet ettiği, insanın Âdemiyet yönünün onun ıslıl ıslıl bir ruha, apaydınlık bir kalbe sahip olup, şeytanın aldatmalarından uzak durması yanı olduğu söylenmektedir.

Âdem(a.s), insanların babasıdır. Vücudu yeryüzünden yaratıldığından, renginin esmerliğinden, farklı unsurlardan ve farklı kuvvetlerden oluştuğundan veya ayette zikredildiği gibi⁶³ üflenen ruhtan dolayı güzelleşip diğer varlıklara üstün kılındığı akıl, anlayış, düşünce kabiliyeti verildiği için böyle isimlendirildiği söylenmektedir.⁶⁴

⁵⁶ Süleyman Hayri Bolay, TDVİA (Âdem md.) Cilt I. s. 358.

⁵⁷ Mustafa Erdem, *Hazreti Âdem*, Ankara, TDV. Y. , 2. Bsk., 1994, s. 12.

⁵⁸ Süleyman Hayri Bolay, TDVİA, Cilt I, s. 358.

⁵⁹ a.y.

⁶⁰ Cevherî, a.g.e., XV,1859; İbn Manzûr, a.y.; Âlûsî, a.y.

⁶¹ Bk. Muhammed b. İsa Tirmizî, *Sünen I-V*, İstanbul, Çağrı Y., 1992, "Tefsir", 44, no: 2955, (V, 204); Süleymân b. el-Eş'âs Ebû Dâvûd, *Sünen I-V*, İstanbul, Çağrı Y. 1992, "Sünnet", 16, no: 4693 (V,67).

⁶² Süleyman Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi*, İstanbul, Kuba Y. ts., Cilt IX, s. 526.

⁶³ Bk. Hicr 15/29; İsrâ 17/70.

⁶⁴ İsfehânî, a.g.e., s. 904.

Âdem kelimesi, Kur'an'da yirmi beş yerde geçmektedir.⁶⁵ İlk insana Âdem isminin verilmesi, çeşitli merhalelerden geçerek yaratıldıktan sonra meleklere, “Âdem’e secde edin dedik”⁶⁶ emriyle olmuştur.⁶⁷ Hz. Âdemle ilgili ayetler dikkatlice incelendiğinde Kur'an'da kıssası anlatılan Âdem (a.s.) genel manada insan türünü sembolize etmektedir. Âdem'in öyküsü insan türünün niteliklerinin açıklanmasıdır. İnsan tanımının yapıldığı Âdem kıssasını anlatan ayetlerde sembolik bir dil kullanıldığı ve bu sembollerin ardında insanla ilgili gerçeklerin saklı olduğu görülmektedir.⁶⁸ Hz. Âdem'in karakteri, kişiliği, bütün özellikleri ve hatlarıyla bir insanı canlandırmakta, beşerî zaaf vurgulanmaktadır.⁶⁹ Kur'an'ın işaretiyle Âdem, bütün insanlığın timsalidir. Kur'an-ı kerim Âdem kıssasını şekil yönünden ve detaylı bir şekilde ele almamış, insana yaratıcı bir düşünce oluşturması bakımından meselenin temel unsurlarına dikkat çekmiştir.

Süleyman Ateş, insanın ilk yaratılışından söz eden ayetlerde genelde, Âdem değil insan cins isminin kullanıldığı; (Bakara 2/30) ayetinde “ce‘ale” fiiliyle insanın yaratılması değil halife kılınmasının kastedildiği vb. delilleri sunarak Âdem'in ilk insan değil, ilk halife düzeyine yükseltelen insan olduğunu ileri sürmektedir. Melekler yaratılışın ilk aşamasında değil, hilafet makamına yükselen Âdem düzeyine geldikten sonra insana secde etmişlerdir. İnsanın yaratılması başka, halife kılınması başkadır.⁷⁰

Kur'an'da “benî âdem” kelimesi, yedi ayette geçmekte olup⁷¹ bu ayetlerin ikisinde⁷² Allah, insanoğlunu şeytana karşı uyarmaktadır. Diğer iki ayette⁷³ Allah'ın insanoğluna nimetini hatırlatmaktadır. Yine diğer iki yerde⁷⁴ doğruya sevk etmektedir. Bir ayette ise⁷⁵ insana Allah'la yaptığı ilk sözleşmesi hatırlatılmaktadır.

⁶⁵ Bk. Abdalbaki, *el-Mu‘cemü'l-Müfehres* (e-d-m md.), s. 31-32.

⁶⁶ A'râf 7/11; İsrâ 17/61.

⁶⁷ Erdem, a.g.e., s. 117.

⁶⁸ Abdurrahman Kasapoğlu, *Âdem'den Hateme Kişilik*, İstanbul, İzci Y., 1.Bsk., 1997, s.14; Ayrıca bk. Şeriati, *İnsan*, s. 10-13, 321.

⁶⁹ Seyyid Kutup, *Kur'an'da Edebi Tasvir*, (Trc. Mehmet Yolcu), İstanbul, Çizgi Y. 1991, s. 253-254.

⁷⁰ Ateş, a.g.e. IX, 528, 531.

⁷¹ Bk. Abdalbaki, *el-Mu‘cemü'l-müfehres* (Benî Âdem md.) s. 175.

⁷² A'râf 7/27; Yâ sîn 36/60.

⁷³ A'râf 7/26; İsrâ 17/70.

⁷⁴ A'râf 7/31, 35.

⁷⁵ A'râf 7/172.

Kur'an'da insan türüne âdemoğulları şeklinde hitap edilerek, ilk cinsine işaret edilmektedir. Buradaki izafet mecazî bir izafettir. Kur'an'da sadece bir yerde âdemoğulları ifadesinin Hz. Âdem'in bizzat kendi oğullarına işaret etmesi muhtemeldir. Kur'an'da aynı şekilde, Âdem ve eşi ebeveyn olarak adlandırılarak onların insan cinslerinin ilkleri olduğu belirtilmektedir. Kur'an'da insanoğluna benî âdem diye hitap edilmesinin sebebi, insana Hz. Âdem'in soyundan geldiğini hatırlatarak insanın dikkatini Hz. Âdem'e ve onun kıssasına yönlendirerek onu düşündürmektir. Zira Kur'an'da Hz. Âdem kıssası genişçe anlatılmaktadır. Kıssalarda ki asıl amaç da insana geçmişten ders çıkarmasını öğütleyerek onu eğitim ibret almasını sağlamaktır. Beni âdem kelimesinin geçtiği ayetlerde de bu yöne dikkat çekilerek kıssalar ile eğitimin insan psikolojisi üzerindeki önemli etkilerinden bahsedilmektedir.

2.3. Kur'an'da Nefs Kelimesi

Nefs, Arapça bir kelime olup çoğulu enfus ve nufüstur. Arapça'da nefis, bir şeyin varlığı, hakikati, zatı, cevheri, tamamı, bütünü, kendisi demektir. Cevherî'nin belirttiğine göre Araplar selâset-ü enfüs dediklerinde insanı kastettikleri için enfüs kelimesini müzekker yapmaktadırlar.⁷⁶ Nefs tek tek her varlığa, diğerlerinden ayrı nitelikte bir varlık kazandıran yön, ya da bu varlığın kendisidir. Bu bakımdan nefis genellikle dünya hayatının, maddi hayatın kaynağı olarak görülmüştür.

Kur'an'da Nefs kelimesi iki yüz doksan bir ayette geçmektedir. Ebu İshak'a göre, nefis kelimesi ruh ve bir şeyin bütünü, hakikati anlamda kullanılmaktadır. Ruh manasında olmasının delili haracet nefsü fulân (falancanın ruhu veya canı çıktı) sözüdür. Zeccac (311/923) ise şöyle demiştir: "Her insanın iki nefsi vardır. Birincisi, nefsü't-temyizdir. Bu, uyuduğu zaman insandan ayrılır. Böylece akledemez. Allah'ın buyurduğu gibi, "Allah, ölmekte olan canları alır, ölmeyenleri de uykularında alır. Sonra ölümüne hükmettiğini yanında tutar."⁷⁷ Diğerisi ise nefsü'lhayattır. Bu da ruhtur, insan öldüğü zaman ondan ayrılır. Ebu Bekir İbnü'l-Enbarî de şöyle demiştir: "Dilcilerden bir kısmı nefisle ruhu aynı sayıp ikisi birdir derler. Diğerleri ise ruh,

⁷⁶ Cevherî, *es-Sihâh*, Cilt III, s. 984.

⁷⁷ Zümer 39/42.

kendisiyle hayat bulunan şeydir. Nefs ise kendisiyle akledilen şeydir, demektedirler. Bir kişi uyuduğu zaman Allah nefsinin kabzeder, ruhunu kabzetmez.”⁷⁸ İbn Abbas’tan şöyle rivayet edilmiştir: “Her insanın iki nefsi vardır. Birincisi, ayırma kabiliyeti olan akıl anlamındaki nefis, diğeri ise kendisiyle hayat bulunan ruh anlamındaki nefstir.”⁷⁹ Zebîdî ise şunları belirtmektedir: “Gerçekte ruh ile nefis arasında fark vardır. Şayet iki isim de aynı manada olsaydı leys ile esed kelimelerinin birbirinin yerine kullanılmaları doğru olurdu. Allah, “ruhumdan üfledim”, dedi, nefsimden demedi.”⁸⁰ Yine nefisle ruh arasındaki farkın zat farkı değil sıfat farkı olduğu belirtilmiştir.⁸¹

Nefs kelimesi ayrıca “beden (vücut), göz (nazar),⁸² kan, tabaklama kazanı, kardeş⁸³ gibi anlamlara gelmektedir. Zebîdî, İbn Arabî’den nefsin on beş tane anlamını zikretmektedir. Bunlar: “ruh, kan, beden (vücut), göz, katında, hakikat, bir şeyin kendisi, deri tabaklama kazanı, kibir, izzet, himmet, gurur, gayb, irade, ceza” manalarıdır.⁸⁴ Süleyman Ateş’in belirttiğine göre “aslında nefis, nefes alan canlı anlamına gelmektedir. Her canlı şeyde ruh vardır. Organizma içinde bulunan ruh (can) nefstir. İşte organizma ile birleşen ruha nefes alan canlı anlamında nefis denir.”⁸⁵ Tasavvufcular da çoğunlukla bu kelimeyi, “insanda gazap/öfke ve şehvet kuvvetini toplayan güç” şeklinde tarif etmişlerdir. Zira onlar nefis demekle insanda kötü vasıfları toplayan bir aslı kastederler ve nefis ile mücâdele edip onu eğitip ve terbiye etmek lazımdır demektedirler.⁸⁶ Hayati Aydın da, Kur’an ve bazı İslam âlimlerinin açıklaması dairesinde nefsi şu şekilde tanımlar: “Şehvet ve gazabı içinde barındıran güç, mahiyet ve hakikatinden mecaz olmak üzere istek ve dürtülerin kaynağı⁸⁷ öz benlik, ruh, sübjektif iç âlem,⁸⁸ iç âlemin duygusal değişikliklerinde

⁷⁸ İbn Manzûr, a.g.e., Cilt III, s. 688.

⁷⁹ Zebîdî, a.g.e., IX, 15; İbn Manzûr, a.g.e., Cilt III, s. 689.

⁸⁰ Zebîdî, a.y.; Bk. Hier 15/29.

⁸¹ İsa Abduh, *Hakîkâtü'l-İnsân*, Kahire, Daru'l-Meârif, 2.Bsk., ts. s. 44; Geniş bilgi için bu esere bk.

⁸² Cevherî, Cilt III, s.984; İbn Manzûr, a.y.

⁸³ Cevherî, a.y.; Zebîdî, a.g.e., Cilt IX, s.15; İbn Manzûr, Cilt III, s.688.

⁸⁴ Zebîdî, a.g.e., Cilt IX, s. 15.

⁸⁵ Süleyman Ateş, *İnsan ve İnsan Üstü Ruh, Melek, Cin, İnsan*, İstanbul, Dergah Y., 1985, s.170-171.

⁸⁶ Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed Gazali, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, (Trc. Ahmet Serdaroglu), İstanbul, Bedir Y., ts., Cilt III, s.10.

⁸⁷ Bk. Kıyamet 75/2.

⁸⁸ Bk. Âli İmrân 3/165; Nisa 4/128; Necm 53/23.

etken ve edilgen olarak, emredici bir kuvvettir.”⁸⁹ Bunlardan hareketle Aydın: “İnsanın yaşama dürtülerine kaynaklık eden, kişinin beslenmesini, ilerleyip yükselmesini sağlayan, onu tehlikelerden koruyan, değerlendirme yeteneği bulunan, davranışlarımıza büyük ölçüde hâkim, emredici bir enerji kaynağı olduğunu ileri sürmektedir.”⁹⁰

Nefs kelimesi Kur’an’da tekil olarak nefis şeklinde yüz kırk ayette, çoğul olarak nufûs şeklinde iki, enfus şeklinde ise yüz kırk dokuz ayette geçmektedir.⁹¹ Nefs kavramı Allah’a bağlı olarak kullanıldığında zat yani kişi manasını kazanmakta,⁹² yaratılışla ilgili olarak geçtiği ayetlerde, cevher (öz) manasına gelmekte,⁹³ pek çok ayette kimse, kişi manasında kullanılmakta,⁹⁴ bazı ayetlerde ruh yani can,⁹⁵ iç⁹⁶ anlamlarında kullanılmaktadır.⁹⁷ Bazı ayetlerde insanın bedeni manasında anlaşılmış,⁹⁸ diğer bazı ayetlerde ise dünya zevklerine meyleden anlamında kullanılmaktadır.

Kur’an’da Yüce Allah, “Nefse ve onu düzenleyene yemin olsun ki, nefse fücürünü ve takvasını (kötüye ve iyiye yönelmesini) ilham etti. Nefsini kötülüklerden arındıran gerçekten kurtuluşa ermiştir; onu günahla örtüp saranda hüsrana uğramıştır.”⁹⁹ buyurmaktadır.

Bayraklı da bu bağlamda şöyle demektedir: Yüce Allah, insan nefsini yaratıp şekillendirirken, ona iki önemli unsur yerleştirmiş ve bu unsurların birbirine zıt olmasını takdir etmiştir. Onun içindir ki insanın tabiatında korkaklık, saldırganlık, korku-ümit, sevgi-nefret, hüznü-neşe, mutluluk ve mutsuzluk gibi birbirine zıt duygular vardır. Bu da bize insan karakterinin değişken yapıda yaratıldığını, insanın

⁸⁹ Bk. Kıyamet 75/2; Yusuf 12/18,53; Fecr 89/27-28.

⁹⁰ Aydın, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenmesi*, s. 55-56.

⁹¹ Bk. Abdülkâfi, *el-Mu‘cemü’l-müfehres* (n-f-s md.), s. 881-885.

⁹² Âli İmrân 3/ 28,30; Mâide 5/116; En‘âm 6/12,54; Tâhâ 20/41.

⁹³ Nisa 4/1; En‘âm 6/98; A‘râf 7/189; Zümer 39/6.

⁹⁴ Bk. Bakara 2/48, 123,281; Ali İmran 3/25, 30, 145, 161, 185; En‘am 6/70, 164; Yunus 10/30, 54; Hüd 11/105; Ra‘d 13/33,42; İbrahim 14/51; Nahl 16/111; Tâhâ 20/15; Enbiya 21/35; Secde 32/13.

⁹⁵ Nahl 16/111; Bu ayette iki tane nefis kelimesi geçmekte, birinci nefis, şahıs; ikinci nefis can manasına gelmektedir.

⁹⁶ Bk. Yusuf 12/68; A‘râf 7/205; Ahzab 33/37; Tâhâ 20/67.

⁹⁷ Bk. İsrâ 17/25; Bayraktar Bayraklı, *Kur’an’da Değişim Gelişim ve Kalite Kavramları*, İstanbul, MÜİFAV Y., 1999, s. 141-144.

⁹⁸ Bk. Âli İmrân 3/145,185;Yusuf 12/26,30; Enbiya 21/35; Recep Ardoğan, *Kur’an ve İnsan Psikolojisi*, Ankara, İlkadım Y., s.14.

⁹⁹ Şems 91/6-10.

sürekli bir duygu haleti içinde kalamayacağını göstermektedir. İnsan bazen hata edecek, bazen de iyi davranışlarda bulunacaktır. Eğer bu değişkenlik olmasaydı, insanı eğitmek ve terbiye etmek mümkün olmayacaktır.¹⁰⁰

Bununla birlikte Şems suresindeki bu ayetlerden insanda hayra dönük ruh, şerre giden nefis gibi bir ayrımın geçerli olmadığını, hayır ve şerrin aynı anda nefste olduğunu söylememiz gerekmektedir.

Bazı ayetlerde¹⁰¹ nefis ilkel ben gibi karşımıza çıksa da Kur'an'da nefis daima kötülüğü telkin ettiği şeklinde bir sonuç çıkmaz. O halde nefis sadece kötülük kaynağı ve insandaki şer unsuru olmakla tanımlanamaz. Aksi takdirde nefis ve ruh, iki ayrı varlık şeklinde ayırt edildiğinde insanın içinde şerri telkin eden nefis ve hayra yönelen ruh taşıdığı anlamında ikili bir yaklaşım ortaya çıkacaktır.¹⁰² İsfehâni, nefis konusunda iki görüş olduğunu belirtmektedir. Birincisi nefsin aklın üzerinde olduğunu kabul eden görüştür. Bu görüşe göre insan nefsiyle iyiyi kötüden ayırır, iyilikleri araştırıp kötülüklerden kaçınmak için gerekli ilim ve kültürü onun sayesinde elde eder. Diğer görüş ise nefsin heva-hevesin üzerinde olduğunu kabul eder. İnsan bununla hakikatleri unutup, kendini hissi, hatta aşırı hissi şeylere kaptırabilir.¹⁰³ Aslında bu iki görüşün, şems suresindeki ayetler çerçevesinde nefsin iki ayrı özelliği olduğu anlaşılmaktadır.

Bayraklı'ya göre nefis, Kur'an'ın bazı ayetleri dikkate alınarak yedi merhaleye ayrılmıştır. Bunlar **I. Nefs-i Emmâre**: nefsin ilk merhalesi, eğitilmemiş hali ve ham durumunun adıdır. İnsanı kötülüğe itici olduğu emredici nefis anlamında Kur'an'da yer almaktadır.¹⁰⁴ **II. Nefs-i Levvâme**: Levvâme, kendi kendini ısrarlı bir şekilde kınayan anlamını taşır. İşlediği yanlış fiilden dolayı kendisini tenkit eden, ayıplayan ve kınayan nefistir.¹⁰⁵ Çatışmayı yaşamaya başlayan ve yukarı çıkmak isteyen nefistir. Kendini kınama yani pişmanlık duyma, yukarı tırmanışın işaretidir.¹⁰⁶ **III. Nefs-i Mülhime**: Mülhime, ilham alan demektir. Bu nefsin en önemli özelliği

¹⁰⁰ Bayraklı, a.g.e., s. 145.

¹⁰¹ Örneğin bk. Yusuf 12/53; Kâf 51/16.

¹⁰² Ardoğan, *Kur'an ve İnsan Psikolojisi*, s. 15-16.

¹⁰³ İsfehâni, *İnsan*, s. 55-56.

¹⁰⁴ Bk. Yusuf 12/53; Bayraklı, a.g.e., s. 153; Ateş, *İnsan ve İnsan Üstü*, s. 178.

¹⁰⁵ Kıyâme 75/2'de geçer.; Bk. Ateş, a.g.e., s.179; Öztürk, *Kur'an'da İnsan Kavramı*, s. 342; Bayraklı, a.g.e., s. 153.

¹⁰⁶ Yünni Sezen, *İslam Sosyolojisine Giriş*, İstanbul, İz Y., 2004, s. 69.

çalışarak ilham almaktır. Bu ilham nefse kötülüğün ve iyiliğin fark ettirilmesidir.¹⁰⁷ **IV. Nefs-i Mutmainne:** Mutmaine, doygunluk, sessizlik ve huzura ulaşan demektir. Ruhî ilhamlarla dolan ve gerçek mutluluğu ve doygunluğu Allah'ın zikrinde ve Kur'an'da bulan nefis.¹⁰⁸ **V. Râziye:** razı ve hoşnut olan demektir. Ayette Allah'tan razı olan nefis anlamında kullanılmıştır.¹⁰⁹ **VI. Marziyye:** başkalarının kendinden razı olduğu demektir. Ayette Allah'ın kendinden razı olduğu nefis anlamında kullanılmıştır.¹¹⁰ Nefs eğer kendini kabullenmiş ve tam bir benlik saygısı kazanmışsa râziye ve marziyye derecesine ulaşmış demektir.¹¹¹ **VII. Zekiyye:** Allah'ın zikriyle doygunluğa ulaşmış bulunan nefis, artık bütün kötülüklerden temizlenir, arınır ve nefis-i zekiye halini alır.¹¹² İç, kişi, kalp manalarına da gelen nefis, eğitilip iyiden yana geliştikçe, kalbe yaklaşmakta ve kalp ismini almaktadır. Akıl, kalp ve nefis eğitildiklerinde, kalp kavramında birleşmektedirler. Doyuma ulaşmış kalp ve doyumuna ulaşmış nefis akılla bütünleşerek insan tabiatının bütünleşmesini temin etmektedir.¹¹³

Kur'an'ın on dört asır evvel nazil olmasından sonra Psikanalizm Okulu'nun kurucusu Sigmund Freud (1856-1939) nefsi, üç kategoriye ayırarak bazı görevler yönüyle Kur'an'da dile getirildiği gibi emmâre, levvâme ve mutmainne şeklinde sınıflandırmaya benzer bir şekilde sınıflandırmıştır. Ancak gerçek noktada Kur'an'daki bu üç kavram ile Freud'un nefse ait belirlediği üçlü taksim teorisi arasında büyük farklılıklar bulunmaktadır. Freud nefsi üçe ayırmaktadır. Bunlar: Hevâ (id), ego (ene) ve süper ego (üst ben, vicdan)dur.¹¹⁴ Heva, insanların en kaba, en ilkel, kalıtsal dürtü ve arzularını içerir. İd, zevk ilkesine göre işler ve sürekli doyurulmayı bekler. Ego, id'i denetim altında tutmaya çalışan kişilik birimidir. Ego, "gerçek" ilkesine uyarak işler, akılcı ve pratiktir. Üstben ise Freud'a göre, toplumun

¹⁰⁷ Şems 91/9-10'da geçmektedir.; Bk. Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 379; Bayraklı, *Kur'an'da Değişim Gelişim ve Kalite Kavramları*, s. 159.

¹⁰⁸ Fecr 89/27'de geçer. Öztürk, a.g.e., s. 374; Bayraklı, a.g.e., s. 161.

¹⁰⁹ Fecr 89/28'de geçer. Bk. Öztürk, a.g.e., s. 423.

¹¹⁰ Fecr 89/28'de geçer. Bk. Öztürk, a.g.e., s. 354.

¹¹¹ Muhsin Demirci, *Kur'an'ın Temel Konuları*, İstanbul, MÜİFAV Y. 2000, s. 133.

¹¹² Bk. Şems 91/9; Nefsin mertebelerini ilk mutasavvıflar, "emmâre, levvâme ve mutmainne" diye üç grupta incelemişlerdir. Bk. Ateş, a.g.e., s. 178-180.

¹¹³ Bayraklı, a.g.e., s. 256-257.

¹¹⁴ M. Osman Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, (Trc. Hayati Aydın), Ankara, Fecr Y., 1. Bsk., 1998. s. 200-201.

inandığı, doğru ve yanlış kararların kaynağını teşkil eden kısma denir.¹¹⁵ İd, kötülüğü emreden nefis-i emmâre kavramına, Ego, nefis-i mutmaine kavramına, Süper Ego da nefis-i levvâme kavramına benzer görünümündedir. Gerçekte ise Kur'an'da yer aldığı gibi nefse ait bu üç kavram ile Freud'un teorisindeki üçlü sınıflama arasında büyük ayrılıklar bulunmaktadır. Nefis-i emmâre, nefis-i levvâme ve nefis-i mutmaine kavramları, insanın şahsiyetinde maddi ve ruhsal yönler arasındaki dâhili çatışma esnasında nefsin kendileriyle nitelendiği çeşitli hallerdir; yoksa nefsin çeşitli sınıfları değildir. Nitekim bunlar, insanın kendilerine geçtiği belirli gelişim aşamaları sırasında oluşmamaktadır. Ancak id, ego ve süper ego kavramları, Freud'un teorisinde nefsin çeşitli sınıfları olarak mütalâa edilmektedir. Nitekim bunlar çocuğun gelişimi esnasında çeşitli aşamalarda oluşmaktadır.¹¹⁶

Sonuçta Arapçada nefis, bir şeyin varlığı, hakikati, zatı, cevheri, tamamı, bütünü, kendisi demektir ve Kur'an'da bu anlamlarda ve insanın bütünü için kullanılmaktadır. Ayrıca nefis tek tek her varlığa, diğerlerinden ayrı nitelikte bir varlık kazandıran yönü ifade etmektedir. Nefis, ruh anlamında da kullanılmakla beraber ruhtan farklı bir anlam yapısına sahiptir. Tasavvufcular da nefis demekle insanda kötü vasıfları toplayan bir aslı kastederler ve nefis ile mücadele edip onu terbiye etmektir derler. Aslında bu nefsin özelliklerinden sadece biridir. Kur'an-ı Kerim'de nefis, sadece kötülük kaynağı ve insandaki şer unsuru olarak tanımlanmayıp fücûr yanında takvanın da nefse ilham edildiği belirtilmektedir. Kur'an-ı Kerim'de nefsin çeşitli özelliklerinden, hallerinden bahsedildiği için mutasavvıflar da nefsi yedi merhaleye ayırmışlardır. Bu merhalelerin en alt mertebesi nefis-i emmâre olup en üst mertebesi de nefis-i kâmilemdir. Nefste var olan fücûr ve takva özelliklerine bakarak, değişimin hem kötü hem de iyi yönde olabileceğini Kur'an insana göstermektedir. İnsan, nefse ilham edilen takvayı kitap, hikmet, akıl ve bilgiyle eğiterek tezkiye edebilmektedir. Kur'an-ı Kerim, nefis kavramını eksik bırakmadan her boyutuyla ele almakta, bu konuda ki düşünce faaliyetimizi geliştirerek bize rehberlik yapmaktadır. Din eğitimcileri, Kur'an-ı

¹¹⁵ Doğan Cücelioğlu, *İnsan ve Davranışı Psikolojinin Temel Kavramları*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 3.Bsk.,1992, s. 407-408; Necati, a.y.; Ayrıca bk. Muhammed Kutub, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdlar*, (Trc. Bekir Karlığa), İşaret Y. 4. Bsk. , s. 29-31.

¹¹⁶ Necati, a.g.e., s. 201-202; Ayrıca bk. Sezen, *İslam Sosyolojisine Giriş*, s. 69; *İslam'ın Sosyolojik Yorumu*, İstanbul, İz Y., 2004, s. 73.

Kerim'in nefis kavramına yüklediği anlamları ve nefis kavramının geçtiği ayetlerin içeriğini tetkik edip çözemeden, insanı başarılı bir şekilde eğitmeleri mümkün değildir.

3. KUR'AN'DA İNSANIN YARATILIŞI VE ÖZELLİKLERİ

3.1. İnsanın Yaratılışı

İnsanın dinlerde nasıl algılandığını bilmek için en iyi yol, söz konusu dinlerdeki yaratılış felsefesini incelemektir. İlk insan olan ve dolayısıyla özellikleri günümüzdeki insanla aynı olan Hz. Âdem'in Kur'an'daki yaratılış kıssasını inceleyerek insanın nasıl bir varlık olduğunu anlamak ve insanı daha iyi tanımak mümkündür. Dinlerin, özellikle Samî dinlerinin kullandığı dil semboliktir. Sembolik dil anlamı remizlerle veren dildir. Verilmek istenen anlamı doğrudan veren, bilinen ihbari dilden daha derin ve kalıcı bir değere sahiptir. Dinler ve ekoller çok değişik tipteki insanlara ve değişik kuşaklara seslendiklerinden, gelecekteki insanların bilimsel ve düşünsel gelişmişliklerine uygun olarak anlayabilecekleri, orijinal anlamlar çıkarabilecekleri sembolik bir dil kullanmaları gerekir. İşte Samî dil ailesinden olan Arapça lisanîyle indirilen Kur'an ayetlerinin bir kısmında ve Âdem kıssasında sembolik bir dil kullanıldığı görülmektedir.¹¹⁷ Aynı şekilde Hz. Âdem'i anlatan Kur'an ayetlerindeki Hz. Âdem'in özellikleri ile günümüzdeki insanın aynı özelliklere ve karaktere sahip olduğu da görülmektedir.

Kur'an'ın bildirdiğine göre Allah, meleklerle yeryüzünde bir halife yaratmak istediğini açıkladığında, melekler dediler ki, “orada bozgunculuk yapacak, kan dökcek birisini mi yaratacaksın? Oysa biz seni överek tesbih ve takdis ediyoruz.” Onların bu iddialarına karşın Allah: “Ben sizin bilmediklerinizi bilirim” demiş ve meleklerle eşyanın isimlerini sorarak onları denemiştir. Melekler buna cevap veremeyince Âdem cevap vermiştir.¹¹⁸ Bu durum, Âdem'in meleklerde bulunmayan eğitime, bilgi edinme yeteneğini sergileyince, Allah meleklerle, Âdem'e hürmeten secde etmelerini buyurmuştur. Bütün melekler Âdem'in üstünlüğünü kabul etmişler,

¹¹⁷ Şeriâtî, *İnsan*, s. 10-12, 321.

¹¹⁸ Bakara 2/30-33.

yalnız Kur'an'ın cin olarak tasvir ettiği bir varlık kendi üstünlüğünü ileri sürerek, Allah'ın emrine karşı gelmiş ve böylece İblis (şeytan) olmuştur.¹¹⁹ Melek ve şeytanın yapısal üstünlüğüne rağmen insan, bu bilgisi sayesinde bunlardan daha üstün konuma yükselmiş ve melekler onun önünde eğilmişlerdir. İnsanın üstünlüğü soydan değil eğitimden, tezkiyeden ve bilgidan kaynaklanmaktadır.

Kur'an'da hem ilk insanın yaratılış seyri hem de diğer insanların nasıl yaratıldığı hususunda bilgi verilmektedir. İnsan dışındaki varlıkların yaratılış seyri fazla anlatılmamıştır. Bu da insana verilen değeri göstermektedir.¹²⁰ Allah, insanı sudan,¹²¹ topraktan (turâb),¹²² ve toprağın geçirdiği çeşitli dönüşümlerden, kuru çamurdan (salsâl),¹²³ kara balçıktan (hemein mesnûn),¹²⁴ çamurdan (tîn),¹²⁵ balçık mayasından (sulâletin min tîn),¹²⁶ ateşte pişmiş kuru bir çamurdan (salsâlin ke'l-fehhâr),¹²⁷ yapışkan cıvık çamurdan (tînin lâzib),¹²⁸ nutfeden¹²⁹ yarattığını haber vermektedir. “Rabb’in meleklerle: Ben çamurdan bir insan yaratacağım. Onu biçimlendirip ona ruhumdan üflediğim zaman derhal ona secdeye kapanın!”¹³⁰ “Allah, insanı yarattı ve bir düzen içinde biçim verdi.”¹³¹ ayetlerinden de anlaşıldığı gibi insanın bir biçime sokulması, yaratıldıktan sonra olmuştur. İnsan maddesi çamurdan yaratıldıktan sonra, insan şeklini almak, insanlık seviyesine gelmek için bir süre de tesviye olunmuş, yani bedeninin parçaları kıvamına getirilmek için düzeltilmiştir. Bu sebeptendir ki farklı ayetlerde, farklı yaratma mertebelerine işaret olunmuştur.¹³²

¹¹⁹ Bakara 2/33-36; Kehf 18/50; Bk. Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, (Trc. Alparslan Açıkgenç), Ankara, Ankara Okulu Y., 1996, s. 59.

¹²⁰ İsmail Karagöz, *Kur'an'a Göre İnsana Verilen Değer ve Görev*, İstanbul, Çelik Y. 1996, s. 35.

¹²¹ Bk. Enbiya 21/ 30; Nur 24/45; Furkan 25/54.

¹²² Bk. Hac 22/5; Mü'minûn 23/67.

¹²³ Bk. Hicr 15/26,28,33.

¹²⁴ Bk. Hicr 15/26,28,33.

¹²⁵ Bk. En'am 6/2; A'râf 7/11; Secde 32/7; Sâd 38/71-76.

¹²⁶ Bk. Mü'minun 23/12.

¹²⁷ Bk. Rahman 55/14.

¹²⁸ Bk. Saffat 37/11.

¹²⁹ Bk. Nahl 15/4; Mü'minûn 23/14; Yâ sîn 36/77; İnsan 76/2; Toprakla ilgili kelimelerin açıklaması için bk. Esed, a.g.e., II, 517; Öztürk, “*Kur'an'da İnsan Kavramı*”, s. 4-7.

¹³⁰ Sâd 38/71-72.

¹³¹ Kıyâmet 75/38.

¹³² Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Cilt VI, s. 248; Kur'an'daki bazı ayetler dikkate alınarak insanın Allah'ın miradesi doğrultusunda bir tekamüle, evrimleşmeye tabi tutulduğu ileri sürülmüştür. Bk. Nisa 4/1; Hicr 15/28-29; Rum 30/20; Secde 32/7-9; Nuh 71/14; İnsan 76/1; A'la 87/1-3. Sezen, a.g.e. s. 37-50; Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi*, Cilt IX, s. 235-236, Cilt IX, s. 522-526.

İnsanın çeşitli toprak şekillerinden ve sudan yaratılması değişik şekillerde yorumlanmıştır. Bu ifadeler, insanın biyolojik menşesindeki basitliğe ve insanın bedeninin ya da organizmasının toprakta veya toprağın üstünde var olan organik ve inorganik muhtelif unsurlardan kompoze edilmiş olduğuna işaret ettiği söylenmektedir.¹³³ Bilimin tespitine göre insan vücudu arzın içerdiği elementleri içermekte ve insan vücudunun ağırlığının % 67 sini su oluşturmaktadır. Su, bütün kimyasal reaksiyonların oluşumunda ve enerji dönüşümünde gereklidir. Bu “her canlı şeyi sudan yarattık”¹³⁴ ayetini daha iyi açıklamaktadır.¹³⁵ Yine sudan yaratılma, meniden yaratılma şeklinde de anlaşılmıştır. Öte yandan insanın yaratılış unsurlarının insanın tabiatına, psikolojisine kazandırdığı bazı özellikler bulunduğu ve bu ifadelerin insanın bazı psikolojik özelliklerine işaret ettiği ileri sürülmektedir. Örneğin, vurulduğu zaman ses çıkaran kuru balçık anlamına gelen salsâl tabiri, insanı öteki canlı türlerinden ayıran konuşma ve dil üretme yeteneğine, hem de insan varlığının kolay kırılabilir ve zayıf yaratılışına işaret ettiği söylenmektedir.¹³⁶ Yine toprağın, tevazu ve hilme delalet ettiği,¹³⁷ fahr (övünme) kökünden gelen fahhâr sözcüğününse insanın çamur gibi basit bir varlıktan yaratılmasına rağmen çok övünülecek değerler taşıdığına işaret ettiği ifade edilmektedir.¹³⁸ Yaratmayla ilgili Kur’an’da çocuğun anne karnında geçirmiş olduğu değişim safhalarına da değinilmektedir.¹³⁹ İlk insanın yaratılmasında esas olan madde, ilgili ayetlerde nasıl ki “çamur”, “kara balçık” ya da “pis kokulu balçık” gibi birtakım iğrenç vasıflarla ifade ediliyorsa, neslinin üremesinin de esas maddi unsuru olan su (meni) da,¹⁴⁰ iğrenç ve aşağılayıcı vasıflarla anlatılmaktadır. Bu durum, insanın maddi yönünün

¹³³ Esed, a.g.e., II, 517; Ayrıca bk. Haluk Nurbaki, *Kur’an-ı Kerim’den Ayetler ve İlmî Gerçekler*, Ankara, TDVY., 1.Bsk., 1998, s. 170-179.

¹³⁴ Enbiya 21/30;Topraktan yaratılış: Ta ha 20/5.

¹³⁵ Mansur Muhammed Hasbinnebi, *el-Kevnü ve l-I’cazu’l-İlmî li’l-Kur’an Daru’l-Fikri’l-Ârabî*, 2.Bsk., Kahire, 1991, s. 322-323; Ayrıca Bk. Ateş, a.g.e., Cilt IX, s. 236, İsmail Cerrahoğlu, “*Kur’an’da İnsanın Yaratılış Sahnesinin Düşündürdükleri*,” Ankara, AÜİFD., 1975, Cilt XX , s. 87-88.

¹³⁶ Bk. Esed, *Kur’an Mesajı*, II, 517; Orhan İşler, *Kur’an-ı Kerim’de İnsanın Halifeliği*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1994, s. 18.

¹³⁷ Bk. Cerrahoğlu, a.g.m. s. 88.

¹³⁸ Bk. Öztürk, a.g.m. s. 5; Bayraklı, a.g.e. s. 19-25; Ateş, bilimsel verileri dikkate alıp “Necm 23/45-46; Kıyamet 31/37-39” ayetlerini delil getirerek insan ve diğer memeli hayvan yavrularının cinsiyetini erkekteki meni hayvancığının türü belirler demiştir. Ateş, a.g.e., Cilt IX, s. 242-247.

¹³⁹ Bk. Hac 22/5; Secde 32/7-9; Hicr 15/28-29; A’la 87/1-3; Geniş bilgi için bk. Bayraklı, *Kur’an’da Değişim Gelişim ve Kalite Kavramları*. s. 28-34; Ateş, *Kur’an Ansiklopedisi*, Cilt IX, s. 236-245.

¹⁴⁰ Bk. Kıyâme 75/37; Secde 32/8; Mürselât 77/20; Tarık 86/6.

nasıl bir yapıya sahip olduğunu göstermesi ve tabiatında taşıdığı olumsuz özelliklerin kaynağının bilinmesi bakımından dikkat çekicidir¹⁴¹ ve insanı kibirlenmeye karşı uyarıcıdır.

İnsanın yaratılışıyla ilgili diğer bir konu da tek nefisten yaratılma olayıdır. Râzi bu konuda iki görüş olduğunu söylemektedir: Ekseri âlimlere göre, Allah, Âdem'i yaratınca O'nu bir süre uyuttu. Sonra da onun sol kaburgalarının birinden Hz. Havva'yı yarattı. Zamahşerî de bu görüştedir.¹⁴² İkinci görüşe göre ise ve haleka minhâ zevcehâ¹⁴³ buyruğundan kasıt, "onun cinsinden, yani insan cinsinden, onun zevcesini yarattı" manasıdır. Bazı ayetler buna delildir.¹⁴⁴ Kur'an'da kaburga kemiğinden yaratılmaya dair hiçbir delil yoktur. Bu görüş, Tevrat'a¹⁴⁵ ve bir hadise¹⁴⁶ dayanmaktadır. Hadis de kadının nazik yaratıldığına dair tevil edilmiştir.¹⁴⁷ Kur'an'da anlatıldığına göre Allah, Âdem'i yaratıp melekleri ona secde ettirdikten sonra, eşiyile beraber onu cennete yani ihtiyaçlarını karşılamaya yeterli ürünlerin bulunduğu güzel bir ormanlık alana yerleştirmiştir. Yalnız, bir ağaca yaklaşmamasını emreder. Şeytan onlara ağaçtan yediklerinde ebedi olarak yaşayacakları vesvesesini vererek onları kandırıp buldukları yerden inmelerine sebep olmuştur. Bunun üzerine Âdem ve Havva tevbe edip af dilerler, Allah, onların tövbelerini kabul eder.¹⁴⁸ Burada şeytanın onları ebedilik ağacıyla kandırması, insanın tabiatında olan ebedi yaşama arzusunun ortaya koymuştur. Âdem ve Havva'nın yedikleri ağacın niteliği tartışılmış, bunun arpa, buğday, hurma, elma, incir ağacı veya ebedilik ağacı olduğu söylenmektedir. Hristiyanlardan rivayet edilen anlayışa göre ise bu, kadınla erkek arasında cinsel yakınlaşmadan kinayedir.¹⁴⁹ Yazır, buna itiraz ederek şöyle

¹⁴¹ Mehmet Şanver, *Kur'an'da Tebliğ ve Eğitim Psikolojisi*, İstanbul, Pınar Y., 1.Bsk., 2001, s. 48.

¹⁴² Bk. Mahmûd b. Ömer Zamahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf 'an Hakâiki Ğevâmidi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvî'l fî Vucûhi't-Te'vil*, Tashih: Muhammed Abdusselâm Şâhîn, 3.Bsk., *Dâru'l-Kütübi'İlmiyye*, Beyrut, 2003/1424, Cilt I, s. 451.

¹⁴³ Nisa 4/1.

¹⁴⁴ Bk. Nahl 16/72; Âli İmrân 3/164; Tevbe 9/128; Razi, *Tefsîr-i Kebîr*, Cilt VII, s.310-311; Muhammed

Abduh da 2. görüşü benimser. Bk. Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, Cilt IX, s. 323-333.

¹⁴⁵ Bk. Tekvin, 2/21-22; Tekvin, 1/27.

¹⁴⁶ Bk. Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Camî'u's-Sahih*, Cilt I-VIII, İstanbul, Çağrı Y. 1992, Nikâh, s.79-80.

¹⁴⁷ Erkan Yar, *Ruh Beden İlişkisi Açısından İnsanın Bütünlüğü Sorunu*, Ankara, Ankara Okulu Y., 2000, s. 78-79; Erdem, *Hazreti Âdem*, s. 145.

¹⁴⁸ Bk. Bakara 2/34-38; A'râf 7/23; Tâ hâ 20/115-123.

¹⁴⁹ Hristiyanlıktaki ruhbanlığın, yani evlenmemenin bu inanışla ilgisi vardır. Yazır, a.g.e. Cilt I, s. 273; Sevim Asımgil, *İnsanın Varoluş Serüveni*, İstanbul, Timaş Y., 1996, s. 28; Ateş'e göre de bu

demektedir “Öyle olsaydı şu ağaca denmez birbirinize yaklaşmayın denirdi. Biz bu ağacı bilemeyiz. Şunu düşünebiliriz: ondan yemek, vekilliği unutmak ve asalet davasına kalkışmak özelliği verir. Sarhoş edici özelliği olabilir.”¹⁵⁰ Tevrat’ta ise, “hayat ağacı” ve “iyi ile kötüyü bilme ağacı” diye tanımlanmıştır.¹⁵¹ Şeriati’ye göre yasak ağaç, insandaki ben bilincini ve insan iradesini temsil eder.¹⁵² Esed ise şu görüştedir: Kur’an, o ağaçtan ölümsüzlük ağacı olarak söz edenin şeytan olduğuna işaret eder. Buna göre yasak ağaç, Yaratıcı’nın insanın arzu ve eylemleri için koyduğu sınırları, yani insanın Allah vergisi kendi tabiatını zorlayıp bozmadan aşamayacağı sınırları simgeleyen bir temsilden ibarettir.¹⁵³ İnsan daha önce eğriden doğrudan habersiz içgüdülerine göre yaşarken ağaca yaklaşmayı yasaklamakla Allah, insanoğlunu eğri davranma imkânından haberdar etmekle kalmadı, dolayısıyla, kendi irade ve ihtiyarıyla doğru davranma imkânını da ona bahşetmiş oldu. Böylece insan, kendisini doğal güdü ve sezgileriyle yaşayan diğer bütün yaratıklardan ayıran özgür ve ahlaki bir iradeyle donanmış oldu. Ayetteki ihbitû (inin)¹⁵⁴ emriyle olayın bu safhasında ikil muhatap çoğul muhataba dönüşür. Bununla da Âdem ile Havva kıssasının, gerçekte insanoğlunun kozmik kaderi ya da durumunun temsili bir anlatımı olduğu ortaya çıkmaktadır. Düşüş temsili, bir gerileme, yozlaşma olgusunu değil, insanın gelişip olgunlaşma sürecinde yepyeni bir evreyi, ahlaki bilince uyanma evresini tasvir etmektedir.¹⁵⁵

İnsan tabiatını ortaya koyan en önemli Kur’an ayetleri, insanın yaratılışını anlatan ayetlerdir.¹⁵⁶ Kur’an, insanın yaratılışı ve Âdem kıssaları ile yaratılışın sırrını anlatmaya çalışmış, hakiki insanlığın gaye ve hedefini öğretmek, insanlığı doğru bir istikbale yürütmek ve bu yürüyüş sırasında insanlığın karşılaşacağı güçlüklerin mahiyetini ve bunların nasıl aşılabileceğini göstermek istemiştir.¹⁵⁷ Yine bu pasajların en önemli hedefi, yaratıcının Allah olduğunu ve yaratmayı tekrarlamamanın da ona ait

ifade cinsel birleşmeden kinayedir. Hz. Âdem, kendi ömrünün sürekli olmadığını görünce çocuklarıyla yaşamak ister ve o fiili işler. Bk. Ateş, a.g.e., Cilt IX, s. 532-533.

¹⁵⁰ Yazır, a.y.

¹⁵¹ Tekvin, 2/9.

¹⁵² Bk. Şeriâtî, *İnsan*, s. 263-267.

¹⁵³ Esed, a.g.e. Cilt II, s. 642.

¹⁵⁴ A’râf 7/23.

¹⁵⁵ Esed, a.g.e., Cilt I, s. 273-274.

¹⁵⁶ Fazlur Rahman, *İslam ve Çağdaşlık*, (Trc. Alparslan Açıkgenç), M. Hayri Kırbasoğlu, Ankara, Ankara Okulu Y., 1996, s. 21; Mütercimlerin değerlendirmesinden alınmıştır.

olduğunu vurgulamak¹⁵⁸ ve insanın ilgisini kendi varlığına çekerek kendi yapısını ve özelliklerini tanımasının gerekliliğine işaret etmek ve buna teşvik etmektir.¹⁵⁹ İnsanın yaratılışıyla ilgili evreleri anlatırken, İlahi Mesaj, muhataplarının bilgi seviyelerini dikkate almıştır. Bununla beraber bu bilgiler her çağın bilimsel gerçeklerine aykırı da değildir. İlmin ve teknolojinin ilerlemesine paralel olarak her devirdeki insanların bilgi seviyeleriyle yeniden açıklanması mümkündür.¹⁶⁰ Zira bu ayetlerde sembolik dil kullanıldığı da görülmektedir. Sembolik ifadeler de canlılığını yitirmeyip her devirde farklı yorumlanabilmektedir.

Neticede Kur'an, insanın yaratılış özelliklerini toplumsal hayatın gerçeklerini mesajlarında dikkate alarak bir eğitim metodu oluşturmaktadır. Bu metotların oluşturulmasında veya geliştirilmesinde insanı merkeze alarak hedefe varmada kolaylaştırıcı bir rol oynamaktadır.

3.2. İnsanın Yaratılış Amacı

İnsanın yaratılış amacı, Kur'an-ı Kerim'de şöyle belirtilmiştir: “Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım”¹⁶¹ şeklinde ifade edilmiştir. Bütün akıl sahibi varlıkların yaratılmasındaki temel amacın, onların Allah'ın varlığını tanımaları (ma'rifet) ve bundan dolayı, kendi var oluşlarını bilinçli olarak O'nun iradesi ve planı ile uyumlu hale getirme isteği duymalarıdır. İşte bu tanıma ve isteme kavramlarıdır ki Kur'an'ın kulluk olarak tanımladığı şeye derin anlamını vermektedir. Bu manevi çağrı, hiçbir şeye ihtiyacı olmayan ve sınırsız güç sahibi olan Yaratıcı'nın herhangi bir farazi ihtiyacından doğmamıştır; tersine, her şeyi kuşatan ilahi iradeye bilinçli olarak kendini teslim etmek suretiyle bu iradeyi kavramayı ve böylece bizatihi Allah'a daha yakın olmayı ümit eden kulun ruhi gelişmesinin bir aracı olarak öngörülmüştür.¹⁶²

¹⁵⁷ Cerrahoğlu, “Kur'an'da İnsanın Yaratılış Sahnesinin Düşündürdükleri”, s. 95.

¹⁵⁸ Bk. Ömer. Özsoy, *Sünnetullah Bir Kur'an İfadesinin Kavramlaşması*, Ankara, Fecr Y., 2. Bsk., 1999, s. 75-76; Yar, a.g.e. s. 84.

¹⁵⁹ Şanver, a.g.e., s. 49.

¹⁶⁰ Yar, a.g.e., s.78-79.

¹⁶¹ Zâriyât 51/56.

¹⁶² Esed, *Kur'an Mesajı*, Cilt III, s.1072.

İnsanların ve cinlerin yaratılış amacını belirten bu ayet değişik şekillerde yorumlanmış ve özellikle liya‘budûn kelimesinin anlamı üzerinde ihtilaf edilmiştir. Ayetin umumi bir lafızla gelmesine rağmen manasının hususi olduğu söylenmiştir. Dolayısıyla, “ben cinlerin ve insanların mü‘minlerini ancak bana kulluk etsinler diye, kâfirlerini ise bana isyan etsinler diye yarattım” şeklinde anlayanlar olmuştur.¹⁶³ Genel görüşe göre ise, ayet umumidir. Bütün insanları ve cinleri kapsar. Çünkü el-cin ve’l-ins kelimelerinin başındaki el istiğrak ve gaye içindir. Tâberî (ö: 310\922) de bu görüşü tercih ederek Abdullah b. Abbas’ın şu izahını nakleder: “Ben cinleri ve insanları isteyerek veya istemeyerek ancak bana kul olduklarını kabul etmeleri için yarattım.”

İnsanın yaratılış amaçlarından biri de imtihandır. Kur’an’ın nazarında hayat bir imtihan, daha doğrusu bir imtihanlar silsilesidir. Göklerin ve yerin yaratılışının gayesinin de insanın imtihana tabi tutulması olduğu bildirilmektedir.¹⁶⁴ Ölüm ve hayatın yaratılışı da aynı gayeyi taşır.¹⁶⁵ Cenneti kazanmak için insanın hayatı boyunca tabi tutulacağı sınavlarda cennete layık olduğunu ispatlaması gerekir.¹⁶⁶

Allah, kâinatı bir gaye için yaratmıştır. Kur’an’ın söylediğine göre bu gaye, ahlaklı ve Allah’ı tanıyan, bilen ve ona hakkıyla ibadet eden insandır.¹⁶⁷ Böyle bir insan, kendisi gibi insanlardan teşekkül eden bir toplumun da aynı gaye için insan yetiştirmesini sağlar. Ama böyle insanlar olmayıp da Allah’ın gayesi için çalışmayan kişiler olursa zaman insanın yaratılış gayesi anlamsız olur.¹⁶⁸

İsfehânî, insanın yaratılış maksatlarını, “Allah’a ibadet, O’na hilafet, O’na (O’nun dinine) yardım, O’nun yeryüzünü imar etmektir” şeklinde sıralamaktadır.¹⁶⁹ Demek ki insanın yaratılış amaçlarından bir diğeri de, yeryüzünde hilafet, yeryüzünü

¹⁶³ Bk. Muhammed İbn Cerîr Tâberî, *Tâberî Tefsiri*, (Trc. Kerim Aytekin, Hasan Karakaya, İstanbul, Hisar Y. 1996, Cilt V, s.568; Karagöz, *Kur’an’a Göre İnsana Verilen Değer ve Görev*, s. 90.

¹⁶⁴ Bk. Hud 11/7.

¹⁶⁵ Bk. Mülk 67/2.

¹⁶⁶ Bk. Bakara 2/155; Ali İmran 3/186; Mustansır Mir, *Kur’ani Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, (Trc. Murat Çiftkaya), İstanbul, İnkılap Y., 1996, s. 99.

¹⁶⁷ Bk. İbrahim 14/32-33; Nahl 16/12, 14; Lokman 31/20-29; Câsiye 45/12-13; Mülk 67/1-2, 15.

¹⁶⁸ Fazlur Rahman, a.g.e., s. 60.

¹⁶⁹ Bk. İsfehânî, *İnsan*, s. 89.

imar etmek, ilahi iradeyi, beşeri alanda gerçekleştirmektir. Buna Kur'an-ı Kerim'de işaret edilmiştir: “Sizi yeryüzünde halifeler yapan O’dur...”¹⁷⁰

Kur'an'ın ifadelerinden, kâinatın insan için ve insanın da Allah için yaratılmış olduğu anlaşılmaktadır. Yani kâinat insan için çalışmaktadır ve insan da Allah'ın görevli memuru (halifesi) olarak kâinatta iş yapacaktır.¹⁷¹ İnsana bu yetenek de verilmiştir. Geleceğini belirleme, bizzat insanın kendisine verilmiş bir görev olduğu için sorumlu tutulmuştur.¹⁷² Allah insanı üretmek, bulmak, meydana getirmek ve bunları insanların hizmetinde kullanmak için yaratmıştır. Bu da tabii Allah'ın ona kendi ruhundan nefhettiği gün verdiği inşa kudreti nispetindedir.¹⁷³

Bu bağlamda, insanın yaratılış gayeleri, Allah'a kulluk, imtihan, halifelik, yeryüzünü imar etmek ve Allah'ı bilen, tanıyan ahlaklı insanların oluşturduğu adalete dayalı bir sistem kurmaktır. Bunların hepsi halifelik görevi altında da toplanabilir. İnsandan daha önce Allah'a ibadet eden melekler bulunmasına rağmen Allah, insana irade ve yetenek vererek bu hür iradesiyle Allah'a ibadet etmesini ve O'nun buyruklarını yeryüzünde uygulamasını istemiştir.

3.3. İnsanın Halife Kılınması

İnsan ve insanın halife kılınması Kur'an'da 9 ayette geçmektedir. Halife kelimesi, Kur'an-ı Kerim'de iki ayette tekil,¹⁷⁴ dört ayette “helâif”¹⁷⁵, üç ayette de “hülefâ”¹⁷⁶ şeklinde çoğul olarak geçmektedir.¹⁷⁷ Kur'an'da halife kavramı iki manada kullanılmaktadır: İlki, İnsanın Allah adına konuşup hükmetmesi, bir de kabile ya da milletlerin sahneden çekilmesi suretiyle başka kavim ve milletlerin gelip onların yerine geçmesi şeklindedir.¹⁷⁸ “Kur'an'da “halife” ile anlatılmak istenen, Allah'ın temsilcisi -vekili- olan ve temsilciliğinin gereği kendisine üstün meziyetler verilerek yeryüzünde hâkim kılınan bu vekâletini nesilden bir sonraki nesile

¹⁷⁰ Fatır 35/39; Ayrıca Bk. Bakara 2/30; En'am 6/165; Yunus 10/14,73; Neml 27/62.

¹⁷¹ Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar V*, Ankara, 1995, s. 99.

¹⁷² Şeriâtî, *İnsan*, s. 344.

¹⁷³ Kutub, *İnsan Psikolojisi*, s. 344.

¹⁷⁴ Bk. Bakara, 2/30; Sâd, 38/26.

¹⁷⁵ Bk. En'am 6/165; Yunus 10/14, 73; Fâtır 35/39.

¹⁷⁶ Bk. A'râf 7/69, 74; Neml 27/62.

¹⁷⁷ Bk. Abdalbaki, *el-Mu'cemü'l-Müfehres*, s. 305.

aktararak -insan soyu içinde- devam ettiren varlıktır.”¹⁷⁹ Çoğu ayetlerde arz (yeryüzü) kelimesiyle beraber, arz’da halife olduğu, arz’ın halifesi olduğu şeklinde kullanılmıştır. İnsan yeryüzünün yerine geçmediğine göre arzın halifesi olması, arzda halife olması ve yeryüzünün idaresini üstlenmesi şeklinde anlaşılmaktadır. Allah’ın yeryüzündeki meleklerle “ben yeryüzünde bir halife yaratacağım” demesinin anlamını İşler şu şekilde yorumlamıştır: “Kendi irademden, kudret ve sıfatımdan ona bazı yetkiler vereceğim, o bana bağlı olarak, bana vekil olarak yarattıklarım üzerinde bir takım tasarruflara sahip olacaktır. Benim namıma hükümlerimi yürütüp uygulayacaktır. O, bu hususta asıl olmayacak, ancak benim bir vekilim, bir kalfam olacaktır. İradesiyle benim irademi, benim emirlerimi uygulamaya memur olacaktır. Sonra ona halef olarak aynı görevi yapacak olanlar bulunacaktır.

Allah, insanı tabiattaki dengeleri ve toplumlarda adaleti gözetin diye halifesi yapmış, ona yeryüzünde Allah’ın hükümlerinin hâkim kılınması sorumluluğunu yüklemiştir. Böyle bir sorumluluk Allah’ın insana tabiat ve diğer yaratılmışlar karşısında belirlediği şeyleri yerine getirebilmesi için, devamlı ona ilmi ve teknik araştırma yapmayı gerekli kılmıştır halde yeryüzünde Allah’ın halifesi olmak; okumak, araştırmak, icat etmek, bilgiyle ve ilimle donanmak demektir.

Bütün bu işler ise Allah’ın fiilleridir. Ancak Allah, insanoğluna bu fiillerden bazı bölümler vermiştir, insan bunlarla halifelik görevini yerine getirmektedir.¹⁸⁰ Öyleyse Yüce Allah, halifesine bir takım işler gördürecektir. O işleri kendi istediği gibi yapabilmesi için kendi sıfatlarından ilim, irade, kudret gibi sıfatlarının bir numunesini ona vermiştir. İşte insan bu üç nitelikle diğer varlıklardan ayrılmıştır. Bu üç gücü nasıl kullanacağı konusunda akıl ve kitap ona yol göstermektedir.¹⁸¹

Allah, insana ayrıcalıklı olarak akıl ve beşerî aklın yapacağı ilahi bir anlama kabiliyeti verdi. Böylece bununla bizi kendisine yeryüzünde halife yapmıştır.¹⁸² İnsana verilen halifelik sosyal bir görevdir. İnsan bu halifeliği sosyologların dış çevre dedikleri dünyada icra edecektir. İnsanın bu halifelik fonksiyonunu ifa

¹⁷⁸ Asimgil, a.g.e., s. 16.

¹⁷⁹ İşler, *Kur’an-ı Kerim’de İnsanın Halifeliği*, s. 100.

¹⁸⁰ Kutub, *İnsan Psikolojisi*, s. 43.

¹⁸¹ Hüseyin Atay, “Allah’ın Halifesi: İnsan”, Ankara, AÜİFD, 1972, Cilt XVIII, s. 75; İşler, a.g.e., s. 22-23.

¹⁸² Hasbinnebi, *el-Kevnü ve l-İ’câzu l-İlmiyyi li l-Kur’ân*, s. 321.

edebilmesi, ona göre bir takım sistem ve teşkilat kurabilmesi maksadıyla kendisine verilen ilahi sıfatların yanı sıra yeryüzünde ne varsa hepsi emrine verilmiş ve gerekli bilgilerle donatılmıştır.¹⁸³ Bu nimetler ve görev, insanın fiziki çevresindeki ilahi nimetlerden, gelir kaynaklarından faydalanmasını, bu maksatla üretim ve tüketim gibi iktisadi faaliyetlerde bulunmasını, elde edilen hâsılayı kendi asli ihtiyaçlarını belirli ölçüde karşıladıktan sonra diğer insanların istifadesine sunmasını gerekli kılmıştır. Böylece halifelik, insanın sosyo-kültürel çevresiyle daima irtibat halinde olmasını ve gerekli yardımda bulunmasını zorunlu hale getirmiştir.¹⁸⁴

3.4. İnsanın Özellikleri

İnsanların çok uzun süre boyunca kendilerini incelemek için ne zamanları oldu, ne de buna ihtiyaç duydular. Bedenlerinin ve ruhlarının yapısı ile ilgilenmeden önce uzun zaman tabiatı incelediler. Daha sonraları insanlık kendisini tanımak için muazzam bir gayret göstermiştir. Bilginlerin, filozofların, şairlerin ve tasavvufcuların müşahedelerinden meydana gelen bir hazine sahibi olmamıza rağmen, insan hakkındaki görüşlerimiz bazı görünüş ve parçalardan ibaret olmuştur. Ve bu parçalar da bizim metotlarımızla üretilmiştir. Gerçekten kendi varlığımız ve kendi özelliklerimiz hakkındaki bilinmezlikler çoktur. İnsanları inceleyenlerin kendi kendilerine sordukları soruların büyük bir kısmı cevapsız kalmıştır. İç dünyamızın muazzam bölgeleri henüz bilinmemektedir.¹⁸⁵ Esasen insan varlığı bir bütün halinde kavranamayacak kadar karmaşıktır. Bu yüzden, biz insanı tanımak için onu küçük parçalara bölmemiz gerekmektedir. Bunu yapınca da insan yerine bazı fiziki ve biyolojik maddeleri tanımakla kalırız. Bu durum, körlerin fili tanıtmaya misaline çok uygun düşmektedir. Akıl ve onun ürünü olan pozitif ilimlerin, insana yaklaşımı böyledir.¹⁸⁶ İnsanı araştıran farklı ilimlerden her biri kendi penceresinden farklı bir tanıma ulaşır. Uzmanların tanıdığı insan, somut ve gerçek insan değildir. O sadece bir şemadır.¹⁸⁷ O halde insanı, bir bütün halinde müşahade edip bize gerekli bilgileri

¹⁸³ Bk. Bakara 2/29-31,60; Mâide 5/87-88; A'râf 7/32-33; İbrahim 14/32-35;Nahl 16/1-18; Hac 22/65.

¹⁸⁴ İzzet Er, *Din Sosyolojisi Makaleler*, Ankara, Akçağ Y., 1998, s. 190.

¹⁸⁵ Carrel, *İnsan Denen Meçhul*, s. 11-13.

¹⁸⁶ Öztürk, *İslam Düşüncesinde Din ve Fitrat*, s. 246.

¹⁸⁷ Carrel, a.g.e., s.10

veren bir başka müesseseye ihtiyaç vardır. Bu müessese de vahiy ve nübüvvet kurumudur. İnsan ufkunun genişliği, insanın kabiliyetlerinin değişikliği göz önünde bulundurulursa, insanı bir tek faktöre göre açıklama hatasına düşülmez. Çünkü insanın varlık alanı, bütün bunların her birisinden çok daha geniştir. İnsan bünyesi her faktörü ayrı ayrı kapsar. Birbirinden ayırt edilemeyecek kadar komple bütünlük arzeder.¹⁸⁸ Kapitalizm ve sosyalizm, insandaki ilahi boyutu göz ardı ederek, insanı her şeyin merkezi ve ölçüsü sayarlar. İnsanın bu “kendine yeter oluşu”, Allah’ın aşkınlığının zıddıdır ve Allah’ı yok saymadır.¹⁸⁹ Bugünkü medeniyetin kendi dininin temelini, “insan perestlik” üzerine kurması, antik din ve ekollerin, insanın şahsiyetini değersizleştirmiş onu ve iradesini tanrılara kurban olmaya zorlamıştır. Aydınlanma ile birlikte gelen, “kendi kendini yaratan insan” kavramının, “Tanrının yarattığı insan” kavramına göre, daha değişik türden insan anlayışı getirdiği görülmektedir. Getirilen bu yeni anlayış, insanı toplumun ya da başka insanların yarattığı gerçeğini fark edememiş ve gerçeğe hiçbir ilgisi olmayan bir insan kavramı ortaya atmıştır.¹⁹⁰ Bugün insanlık bütün dikkatini kendi fikri ve manevi güçsüzlüğünün sebepleri üzerine yoğunlaştırmalıdır. Dikkatlerimiz, insanın fizik ve biyolojik yapısından sıyrılıp, onun zihni ve manevi yönüne eğilmelidir.¹⁹¹ Bu zihni ve manevi yönelmenin nasıl olduğunu Kur’an-ı Kerim bize öğretmektedir.

Kur’an’ın muhatabı, bütün yönleriyle insandır. İnsan ise sırlarla dolu ve çok yönlü bir varlıktır. İnsanı motive eden duyguları vardır. Kendine fiziki ve sosyal çevrenin etkisi söz konusudur. Buna şeytanın vesvesesi de dâhildir.¹⁹² İnsan, zaman, mekân ve ömür bağları ile sınırlandırılmış, diğer canlılar gibi ölümlü bir varlıktır. Ancak diğer canlılardan ayrı olarak insan, Allah’ı, peygamberi ve bütün insanları sevebilen, toplum içinde yaşayarak üreten ve paylaşabilen, fedakâr olabilen, bunları da adalet, şahsiyet ve haysiyetle, samimi olarak yapan yüksek idrak ve ince zevk sahibi, akıllı bir canlıdır.¹⁹³ İnsanı hayvanlardan ayıran birtakım maddi ve manevi özellikler bulunmaktadır. İnsanlar, ayakta durmak, tırnaklarının çıkması vb. dış

¹⁸⁸ Kutub, *İnsan Psikolojisi*, s. 54-55.

¹⁸⁹ Roger Garaudy, *İslam ve İnsanlığın Geleceği*, (Trc. Cemal Aydın), İstanbul, 1990.s. 116.

¹⁹⁰ Hacıkadiroğlu, a.g.e., s. 96.

¹⁹¹ Carrel, a.g.e., s. 39, 220.

¹⁹² Celal Kırca, *Kur’an ve İnsan*, İstanbul, Marifet Y. 1996, s. 201.

¹⁹³ Mustafa Erdem, “*İslam’da İnsan Modeli*”, *İslam’da İnsan Modeli ve Hz. Peygamber Örneği* (Kutlu Doğum Haftası, 1993), Ankara, TDV.Y., 1995, s. 117.

görünüşü, utanma, sıkılma, gülme gibi reaksiyonları, akılla ilgili işlemleri düşünüp yapabilmesi, değişik sanatları öğrenebilmesi, ahlaki prensipleri kazanabilmesi,¹⁹⁴ dil, din, bilim, alet, sanat yapmaları, hak duygusu, devlet kurma, kavram üretme, tin (ruh) sahibi olma,¹⁹⁵ kendi kendini bilip kendisi ve evrendeki yeri üzerinde düşünebilmesi, kendini eleştirebilmesi,¹⁹⁶ özgür olma,¹⁹⁷ kontrol mekanizması, yüce değerler,¹⁹⁸ his, şuur, kalb, vicdan, feraset, basiret, ilham¹⁹⁹ vb. niteliklere sahiptir. Dolayısıyla ona bir sembol gibi davranamayız.²⁰⁰ Herkesin aynı şeyleri kabullenmesini, aynı şeylere inanmasını beklemek yanlış olacağı gibi, herkesin algılama kabiliyeti, aklî yeteneği de aynı değildir. Zira Allah, insanları kabiliyet, iş görme akıl, renk ve mal bakımından farklı farklı yaratmıştır.²⁰¹

Kur'an'ın ana konusu insan olup, onun ideal bir insan ve toplum tipi önerdiği görülmektedir.²⁰² Böylelikle, insan ve insanın tanıtılması Kur'an'da geniş bir yer tutmaktadır. Kur'an'ın muhatabının insan, hedefinin ise insan hayatının amacına uygun olarak düzenlenmesi olduğu dikkate alınır, insan üzerinde bu kadar çok durmasının doğal olduğu anlaşılmaktadır. Bu, aynı zamanda Kur'an'ın kendi ifadesiyle, insanı en iyi tanıtanın Allah olmasının bir sonucudur.²⁰³

¹⁹⁴ İsfahâni, *İnsan*, s. 51.

¹⁹⁵ Bedia Akarsu, *Max Scheler Felsefesinde Kişi Kavramı ve İnsan Olma Sorunu*, İstanbul, İnkılap Y. 1998, s. 17, 173-174.

¹⁹⁶ Haluk Nurbaki, *İnsan Bilinmezi*, İstanbul, Hilal Y., ts., s. 213; Şeriâtî, *İnsan*, s. 29.

¹⁹⁷ Hacıkadiroğlu, a.g.e., s. 94.

¹⁹⁸ Kutub, a.g.e., s. 432.

¹⁹⁹ İsmail Çetin, *İnsan ve Vazifesi*, Isparta, Dilaram Y., 1980, s. 197.

²⁰⁰ Carrel, a.g.e., s.217

²⁰¹ Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, Cilt IV, s. 594-596; Bk. Nisâ 4/95; Enfal 8/4; En'am 6/165; Tevbe 9/20; İsrâ 17/21; Hucurât 49/13.

²⁰² Özsoy, *Sünnetullah*, s. 131.

²⁰³ Bk. Necm 53/32; Şanver, *Kur'an'da Tebliğ ve Eğitim Psikolojisi*, s. 44.

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'AN'DA İNSANIN TABİATI

1. İNSANIN FITRATI

İnsan fitratı Kur'an'da 21 ayette geçmektedir. Fıtrat kelimesi, “yarmak, uzunluğuna yarmak, ikiye ayırmak, icat etmek, yoktan yaratmak” anlamına gelen fatr kökünden türeyen bir isimdir.²⁰⁴ İlk yaratılış anlamına gelmektedir. İlk yaratılış, mutlak yokluğun yarılarak içinden varlığın çıkması olduğuna göre, bu yarma sonucu ortaya çıkan ilk varlık haline fitrat denir. Böylece fitrat, ilk yaratma faaliyeti sonucu yaratılışın aldığı ilk tarz ve şekli, henüz dış tesirlerle etkilenmemiş ve bozulmaya uğramamış olan varoluşun ilk saf halini ifade eden teknik bir terimdir. Fıtrat, bütün insanlar için ortak ve genel olan yaratılış özelliğidir.²⁰⁵ İnsanlar, hem maddi planda, beden ve organlar olarak tek bir fitratta yaratıldığı gibi, hem de manevi planda ruh, zekâ, akıl, içgüdüler ve bütün psikolojik haller bakımından tek bir fitrat üzerindedirler.²⁰⁶ Allah, insanları fitri kabiliyetlerle donatarak yaratmış ve insanoğlu da yeryüzüne bu kabiliyetlerle dolu olarak gelmiştir. Psikoloji, bu kabiliyetlere eğilimler, içgüdüler ve temel duygular adlarını vererek sınıflandırmış ve bu tabii ve fitri kabiliyetleri anlamaya ve çözmeye çalışmıştır.²⁰⁷

Kur'an-ı Kerim'de yirmi yerde fatr kökünden türemiş fiil ve isimler, bir ayette de fitrat kelimesi geçmektedir.²⁰⁸ Söz konusu ayet şöyledir: “Sen yüzünü, Allah'ı birleyici olarak doğrudan dine çevir: Allah'ın yaratma kanununa (uygun olan dine dön) ki, insanları ona göre yaratmıştır. Allah'ın yaratması değiştirilemez. İşte doğru

²⁰⁴ İsfehâni, *el-Müfredât* (f-t-r md.), s. 640; TDVİA (Fıtrat md.), Cilt XIII, s.47; Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 130.

²⁰⁵ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Ankara, TDV Y., 1996, s. 124; Ayrıca bk. TDVİA., Cilt XIII, s. 47.

²⁰⁶ Gölcük, *Kur'an ve İnsan*, s. 40.

²⁰⁷ Kırca, *Kur'an ve Fen Bilimleri*, s. 334; Kırca, *Kur'an ve İnsan*, s. 2.

²⁰⁸ Bk. Abdalbaki, *el-Mu'cemü'l-Müfehres*, (f-t-r md.), s. 663-664; Bk. Rûm 30/30.

din odur. Fakat insanların çoğu bilmezler.”²⁰⁹ Ayet, fitratı “Allah’ın insanları üzerinde yarattığı varlık yapısı, karakter ve değişmez ilkeler” anlamında kullanmıştır. Yine aynı ayete göre fitrat ilkelerinde değişme olmaz.²¹⁰ Fitrat terimi bu bağlamda, insanın doğru ile yanlış, gerçek ile sahte arasında ayırım yapabilmesine ve böylece Allah’ın varlığını ve birliğini kavrayabilmesine imkân veren, doğuştan edindiği sezgisel yeteneği,²¹¹ hakkı benimseme yatkınlığını ifade eder.²¹² Ayetteki fitrat kanunu, insanların hepsinde ortak olan özelliklerin tümünü ifade etmektedir. Zihnî, kalbî, nefsî ve biyolojik özelliklerin tümünü içine almaktadır. İşte bu kanunda değişme yapılamaz.²¹³ Ayetteki en-nâse aleyhâ (insanları onun üzerine) kaydından da anlaşıldığına göre fitrattan kasıt, her ferдин kendine has olan küçük fitratı değil; bütün insanların, insan olması itibariyle yaratılışlarında esas olan ve hepsinde ortak olan tümel, genel ve büyük fitrattır.

Draz’ın belirttiğine göre, tarihte insan fitratının yaratılışı konusunda üç ekol ortaya çıkmıştır: 1. İnsan yaratılıştan esas itibariyle temizdir. Kötülük ona arızı olarak bulaşır. Sokrat ve Jan Jak Russo bunlardandır. 2. İnsan esasen tabiatı icabı şercidir. Belki de bu görüş sahipleri insan Hz. Âdem’in hatasından bu yana fitrat itibariyle şerre çevrilmiştir, diyen Hıristiyan kilisesinin tesiri altında kalmışlardır. 3. İnsan yaratılıştan hayır ve şerre yönelmeye meyillidir. Bu, İmam Gazali (505/1111) ve İbn Haldun (808/1406)’a dayanır.

Bu, zamanımızın eğitimci ve terbiye bilginlerinin ortak görüşüdür. Buna delalet eden Kur’an ayetleri bulunmaktadır.²¹⁴ İnsanın temiz fitratına rağmen kötülük yapmasına imkân tanıyan özelliklerle de donatılmıştır.

İslam, diğer bazı sistemlerin aksine, insanın üzerinde bulunduğu fitratı, diğer bir deyimle insanın varlık yapısını tertemiz olarak nitelendirir. İnsan bu dünya

²⁰⁹ Rûm 30/30.

²¹⁰ Öztürk, *Kur’an’ın Temel Kavramları*, s. 131.

²¹¹ Esed, *Kur’an Mesajı*, Cilt II, s. 826.

²¹² TDVİA, Cilt XIII, s. 47; Çeşitli görüşler için bk. Râzî, a.g.e., Cilt XVIII, s. 108-110; Yazır, a.g.e. Cilt VI, s. 28-30.

²¹³ Bayraklı, *Kur’an’da Değişim Gelişim ve Kalite Kavramları*, s. 18.

²¹⁴ Bk. İnsân 76/3; Beled 90/10; Şems 91/7-8 Muhammed Abdullah Draz, *İslam’ın İnsana Verdiği Değer*, (Trc. Nureddin Demir), İstanbul, Kayıhan Y. 1.Bsk., 1983, s. 175-176; Draz’ın iddiasına göre, Fitrat ayeti ve hadisi, itikat konusundadır. Yoksa iradenin hayırhahlık üzere yaratıldığının mutlaklığı hakkında değildir. Ayrıca ilk fitratın tevhid fitratı üzere olmasına da mani değildir. Çünkü şirk, propaganda ve taklit sonucu insana bulaşır. Draz, a.y.

âlemine gözlerini bu temizlik içinde açar. İslam Peygamberi, fitrat dininin bu temel insan telakkisini şu şekilde açıklar: “Her doğan çocuk fitrat üzere doğar. Sonra anne-babası onu Yahudi, Hıristiyan veya putperest yaparlar.”²¹⁵

İnsanın varlık yapısı anlamında fitrat, her şeyden önce temizliktir.²¹⁶ “Denizde başınıza bir musibet geldiğinde, O’ndan başka bütün yalvardıklarınız kaybolup gider...”²¹⁷ ayeti kin, şehvet, hased vs. gayr-i ahlakiliğin yok ettiği zannedilen temiz fitratın yok olmadığını göstermektedir. Bu, asli fitratın, insan gücünü aştığı, hiçbir elin kendisine yetişmediği sıkıntı ve ani şoklar karşısında birden kabuğunu parçalayıp ortaya çıktığını göstermektedir.

Fitrat, çevre şartlarına göre şekle giren esnek bir tabiata sahiptir. Her ne kadar insanda, Allah’a inanmaya ve bağlanmaya yönelik bir eğilim varsa da, çevre şartları bunu, İslam’ın dışında bir başka din ve inanç kalıbına göre geliştirip şekillendirmeye ya da onu büsbütün köreltip ortadan kaldırmaya yönelik bir etki gösterebilmektedir. Buna göre çocuk doğduğu anda onda hazır ve sınırları belirlenmiş bir din ya da Allah inancı yoktur. Fakat buna tabii bir eğilim vardır. Bu eğilim bilgi, eğitim ve ahlak yoluyla gelişip olgunlaşır. Kur’an’da, çevrenin değerlerini aşarak, fitrattaki ana ilkeye uygun bir gelişme yolunun imkânına işaret eden olaylar zikredilir. Hz. İbrahim örneği ile dile getirilen bu fitrata dayalı gelişme yolu haniflik²¹⁸ olarak isimlendirilmektedir.²¹⁹

İnsanlar yaratılış itibariyle birbirinden farklı olmalarına karşın, kabiliyetlerine göre fazilet kazanma özellikleri vardır. Böyle olmasaydı va’z, inzâr (uyarma), pedagojinin (terbiyenin) ve eğitimin hiç bir faydası olmazdı.²²⁰ Kur’an’ın fitrat adını verdiği, insanın yaratıldığı doğal hali, eğitime ve dış etkilere göre şekillenmeye uygun bir özellik taşımaktadır. İnsan fitratı, dinin mesaj ve telkinlerini kabule yatkın

²¹⁵ Buhârî, *Cenâiz*, 80; Ebu’l-Huseyn el-Haccâc el-Kuşeyri Müslim, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, Cilt I-III, İstanbul, Çağrı Y., 1992, Kader 46, no: 2658 Cilt III, s.2047; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 17 no: 4714, Cilt V, 86; Tirmizî, “Kader”, 6, no: 2658 Cilt III, s. 2047.

²¹⁶ Öztürk, *İslam Düşüncesinde Din ve Fitrat*, s. 61-62; Ayrıca bk. Rıza, *Tefsîru’l-Menâr*, Cilt XII, s.283.

²¹⁷ İsrâ 17/67; Bu ayetin farklı yorumu için bk. Ardoğan, *Kur’an ve İnsan Psikolojisi*, s. 23-25.

²¹⁸ Haniflikle ilgili olarak bk. Yunus 10/105; Hacc 22/31; Beyyine 93/5; Öztürk, *İslam Düşüncesinde Din ve Fitrat*, s.54-55.

²¹⁹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 125-128; Özsoy, *Sünnetullah*, s. 141; İbrahim örneği için bk. En’âm 6/76-79; Firavun’un mü’mine eşi (Tahrîm 66/11), Ashab-ı Kehf (Kehf 18/10-26) örnekleri de bu bağlamda zikredilebilir.

bir özelliğe sahiptir. Ne var ki bu, büyük ölçüde uygulanan yöntemlerin insan fitratına, onun ihtiyaç, özellik ve kabiliyetlerine uygun tarz ve metotlarla sunulmasına bağlıdır.²²¹

2. MADDÎ VE RÛHÎ YÖNDEN İNSAN

Ruh kelimesi, Kur'an'da birkaç anlamda kullanılmaktadır. Hz. Âdem'in yaratılışına işaret eden ayetlerde geçen ruh kelimesinin anlamı şudur: "Allah'tan olan ve insanın kendisiyle üstün nitelikler kazandığı ve hakka dostluk sıfatını elde ettiği bir yönüdür." İnsan bedensel özelliklerinin çoğunda ve bunlardan doğan kendini koruma, hayatta kalma türünden motive ve reaksiyonlarla, algılama ve öğrenme gücüne sahip olma yetileri açısından hayvanlarla ortaktır. Ancak insan, kendisini Allah'ı tanımaya ve ona ibadet etmeye doğru çeken, insanî kemale doğru uzanan yüksek düzeylere çıkmasının yolunu açan, erdemlere ve yüce değerlere iştiağ duymasını sağlayan ruhunun özellikleriyle hayvanlardan farklılık kazanır.²²² Ruh, görünmez. Onun hududunu çizmek ve boyutlarını ölçmek elimizden gelmez. Ama onun etkisini görür ve algılarız. Bunu bazen elle dokunabilir hadiseler şeklinde bazen de duygu ve arzular tarzında görürüz. Bu yüzden de insanın bir manevi varlık alanı vardır. Buna da terim olarak ruh adı verilir.²²³ Bu ruh telakkisi, bir tıp dalı olarak incelenen psikiyatri ve psikolojiden ayrılmaktadır. Psikolojinin normal halini, psikiyatrinin de hastalıklarını incelediği ruh, beynin ve sinir sisteminin bir fonksiyonundan başka bir şey olmadığı bilinen bir gerçektir.²²⁴

Fazlur Rahman'ın belirttiğine göre, Kur'an'da insanın beden ve ruh yönü bütündür. Diğer yaratıklar gibi yaratılmış olmasına rağmen, insan onlardan önemli bir şekilde ayrılmıştır. Çünkü Allah ona Kendi ruhundan üflemiştir.²²⁵ Kur'an'ın

²²⁰ Bk. İsfehânî, *İnsan*, s. 186-187.

²²¹ Şanver, a.g.e., s. 256.

²²² Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, s. 194-195.

²²³ Kutub, a.g.e., s. 63.

²²⁴ Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 81; İnsanın ruhi yönü için bk. Zamahşeri, *Keşşâf*, Cilt II, s. 197; Gazali, a.g.e., Cilt III, s.10; Carrel, *İnsan Denen Meçhul*, s. 96,210,226; Necati, a.g.e., s. 32-33; Kutub a.g.e., s. 61-64; Ateş, *İnsan Ve İnsaniyeti*, s.168-180; Abduh, *Hakikâtu'l-İnsân*, s. 43-47; Han, a.g.e., s.27-29; Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s.73-80; Ardoğan, a.g.e., s.18-21; Kırca, a.g.e., s. 169-178; Kılıç, *Benliğin İnşası*, s.199-203; Yar, *İnsanın Bütünlüğü*, s. 20-36; Ömer Dumlu, *Kur'an'da Bazı Kavramlara Bakış*, İzmir, Anadolu Y. 1999, s. 46-49.

²²⁵ Secde 32/9; Hicr 15/29; Sâd 38/72.

Yunan felsefesi, Hıristiyanlık ve Hindu dinindeki gibi Descartes'çi anlamda aşırı ruh-beden ayrımını ileri süren bir ikiciliği (düalizm) tasdik etmediği görülür. Aslında insanın iki farklı cevherden oluştuğu fikri bir tarafa, onun birbirinden ayrı, ruh ve beden gibi iki ayrı cevherden meydana geldiğini söyleyen bir ibareyi Kur'an'da bulmak çok zordur. Daha sonra gelişen geleneksel İslam düşüncesinde özellikle Gazali sonrasında bu görüş benimsenmiştir.²²⁶ Yine Fazlur Rahman'a göre maddi ve manevi yönü olan insanın maddi yönünü beden; manevi yönünü ise ruh temsil eder. Fakat bu yönler bütündür. Kur'an'a göre Allah insanı bu şekilde yaratmıştır.²²⁷

Ali Şeriatî'ye göre ise insan, birbirine zıt iki unsurdan, balçıktan ve Allah'ın ruhundan imal edilmiş iki boyutlu bir varlıktır. Beşeri dilde kötülüğün ve adiliğin en aşağı sembolü çamurdur. Her varlığın en yüce, en kutsal yönü de ruhtur. Yani en adi maddeden yaratılan insana Allah, kendi ruhunu üfler. Böylece insan bir yönüyle hep çamura, aşağılığa meyleder. Ama ilahi ruhtan gelen öteki yönü ile en yüce zirveye, Allah'a yükselir. İnsanın büyüklüğü ve önemi, iki boyutlu olmasından ileri gelmektedir. İnsanın iki boyuttan birini seçmesi için çaba ve mücadelesi sürmektedir.²²⁸

Birbirini tamamlayan ve birbirleriyle uyum içinde bir bütün şeklinde kaynaşmış bulunan bu iki boyuttan insanın zatı ve şahsiyeti oluşmaktadır. İnsanın yapısını bir bütün halinde göz önünde bulundurmadan onu bütün incelikleriyle anlayamayız.²²⁹

İnsan varlığının en bariz özelliği, iç içe bir tabiata sahip olmasıdır. Bu yapısıyla insan, bu kâinattaki varlıkların tümünden ayrılır. Hâlbuki kâinattaki varlıkların tamamı, muayyen bir hedefi olan tek bir tabiata sahiptirler. Hayvanların belli bir hedefi olmadığı gibi idrak ve iradeden yoksundurlar. Meleklerinse belirli bir çerçeve dairesinde ruhî içgüdüleri vardır. Onlar bu ruhî içgüdülerinin direktiflerine göre hareket ederler. Bu konuda düşünme ve seçme yetkileri yoktur.²³⁰

²²⁶ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s.58-59; *İslam ve Çağdaşlık*, s. 21-22.

²²⁷ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 59; Mütercime ait dipnot.

²²⁸ Şeriatî, *İnsan*, s. 14-15, 312; *İslam Sosyolojisi*, s. 78-79; *Dinler Tarihi*, s. 93, 214; Ayrıca bk. Kılıç, a.g.e., s.199; Şanver, a.g.e., s. 57; Gölcük, *Kur'an ve İnsan*, s. 37; Akarsu, *İnsan Olma Sorunu*, s.16.

²²⁹ Necati, a.g.e., s. 195.

²³⁰ Bk. Nahl 16/49-50; Tahrîm 66/6.

İnsan ise yapısının en derin noktalarına kadar hükmünü geçirir.²³¹ Ayrıca insanın yapısında bulunan her bir unsurun kendine has bir de zevki vardır. Ruhun manevi zevki olduğu gibi bedeninin de maddi zevki vardır. Meleklerde ise sırf manevi zevk, hayvanlarda da sırf cismani zevk bulunur.²³²

İnsanın, hayvan olmak gibi bir şansını yoktur. O, icat edici imkânları kullanarak ve o imkânları kendisine veren kudretle barışık durarak en yukarıya çıkmaktadır yahut da, potansiyeline ve imkânları verene ihanet ederek en aşağılara yuvarlanacaktır.²³³ Tek yönlü bir yaratık olan hayvanın riski yoktur. Çünkü risk, özgürlüğün ve aksini yapabilme gücünün olduğu yerde vardır.²³⁴

İnsanın kan akıtacak, fesat çıkaracak bir yanı olsa da insan eğitildiğinde ve terbiye edildiğinde onun melekî yönü de öne çıkacaktır. Bunun için yeryüzü onun sorumluluğuna bırakılmıştır. O, yeryüzünü bir barış havzasına da, bir cehennem çukuruna da dönüştürebilir.²³⁵ Yani insanı belhüm edall (aşağıların aşağısı)²³⁶ kılan, hatta yeteneklerini kullanmadıkları için belki de bu yetenekleri, özellikleri, farklılıkları reddettikleri için daha da aşağı kılan bir yanı vardır; bir de onu eşref ü mahlûkât (yaratılmışların en şerefli)²³⁷ kılan, kendini, farklılıklarını bilen, kendine verilen emanete hıyanet etmeyen, verilen emanetleri hor görüp aşağılamayan, çirkinleştirmeyen, acıyan, seven, sorumluluklarının bilincinde yeryüzünün halifesi olan yönü vardır. İşte insanın diğer varlıklardan farklı, kendine özgü yanı, sorumluluk sahibi olması, akletmesi, eşyayı yorumlaması, vefalı olması ve emaneti korumasıdır.²³⁸

Kur'an'ın insana bakışı, insanı değerlendirışı kapsamlı, birleştirici, dengeli ve mutedil bir bakıştır. Çünkü Kur'an nazarında insan, yalnız fiziksel yapıdan meydana gelmiş bir madde olmadığı gibi, maddeden soyutlanmış mücerred bir ruhtan da

²³¹ Bk. Kutub, a.g.e., s. 57-59.

²³² Asımgil, *İnsanın Varoluş Serüveni*, s. 50.

²³³ Bk. İnsân 76/2-3; Beled 90/10; Tin 95/4-5.

²³⁴ Öztürk, "*Kur'an'da İnsan Kavramı*", s. 11-12; Bk. A'râf, 7/172.

²³⁵ Mehmet Yaşar Soyalan, *Kur'an ve İnsan İnsanın Kimliğine Dair Bir Sorgulama*, Ankara, Araştırma Y., 1999, s. 23; Bk. Bakara 2/30-34; Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi*, Cilt IX, s.533.

²³⁶ Bk. Furkân 25/34, 42, 44; İsrâ 17/72.

²³⁷ Bk. İsrâ 17/70; Tin 95/4.

²³⁸ Bk. Soyalan, a.g.e., s. 40.

ibaret değildir.²³⁹ Kur'an, ne ruhu bedene, ne de bedenî ruha baskın getirir. Burada liderlik ve yönetimi maneviyata veren ince bir düzen söz konusudur.²⁴⁰ Birbirine zıt görünen iki kutup arasında bulunan insan, bu zıtlıkları kendinde birleştirmiş olmakla, tevhid örneğinin en tipik ifadesini kendisinde toplamaktadır.²⁴¹ Biri bedensel, diğeri de ruhsal olmak üzere iki değere sahip olan insanın, beden değeri itibariyle yaratılışı gökler ve yerin yanında bir zerre denemeyecek kadar küçüktür. Ancak ruh değerine gelince, "Onu bir biçime sokup, ona ruhumdan üflediğim zaman siz onun için hemen secdeye kapanın."²⁴² bağlılığıyla şereflendirilmiş ve yüceltilmiş olan insan ruhu, diğer cisimler âleminin sahip olmadığı yüksek bir değere sahiptir.²⁴³

3. İNSANIN ŞAHSİYETİ

Lügatte insan yapısını ifade eden kelimeler genellikle, cibilliyet, mizac, tabiat ve hulk kavramlarıdır. Bunlardan cibilliyet, değişmesine imkân olmayan, tabiatın kendisinden oluştuğu şey, yaratılış ve huy şeklinde tarif edilmektedir.²⁴⁴

Tabiat, seciye (karakter) demektir. Herhangi bir şekilde yaratılış veya adetlerden oluşan nefsin değişmez bir kimliğidir. Ancak bu, adetlerden daha fazla yaratılıştan kaynaklanan bir kimliktir.²⁴⁵

Mizac, bir şeye katılarak o şeye özelliklerini veren katkı demektir.²⁴⁶ Bu katkının özelliği katıldığı maddede belli olur. Mesela bir şerbete katılan gülsuyu onun mizacı olmuştur.²⁴⁷ Mizaç, şâhistan şâhısa, ırktan ırka değişir. Dimaği, fizyolojik ve bünyevi karakterlerin bir karışımıdır, insanın ta kendisidir.²⁴⁸ Mizaçlar, sıcak kanlı, öfkeli, hüznü ve soğuk kanlı olarak dörde ayrılır. Bu ayırım, Eski

²³⁹ Şanver, *Kur'an'da Tebliğ ve Eğitim Psikolojisi*, s. 51; Bk. Sâd 38/71-72.

²⁴⁰ Muhammed Gazali, *İslam'ın Manevi Boyutu*, (Çev. Oktay Yılmaz), İstanbul, Şura Y., 1999, s. 96.

²⁴¹ Sezen, *İslam'ın Sosyolojik Yorumu*, s. 72.

²⁴² Sâd 38/72; Ayrıca bk. İsrâ 17/85.

²⁴³ Yazır, *Hak Dini*, Cilt VI, s.415.

²⁴⁴ Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 26.

²⁴⁵ İsfehâni, *el-Müfredât* (t-b-a' md.), s. 515.

²⁴⁶ Aydın, a.y.; İsfehâni, a.g.e. (m-z-c md.), s. 766.

²⁴⁷ Yazır, a.g.e., Cilt VIII, s. 198.

²⁴⁸ Carrel, a.g.e., s. 101; Bk. Nurbaki, *İnsan Bilinmezi*, s. 198-200.

Yunanistan'a kadar inmekte ve bu sınıflamanın Hipokrates'e ait olduğu sanılmaktadır. Günümüzde yapılan benzer sınıflamalar da bulunmaktadır.²⁴⁹

Hulk ise, din, tabiat, huy ve karakter gibi anlamlara gelir.²⁵⁰ Nefse yerleşen bir olgu olup, düşünce ve tefekkür olmaksızın kendisine uygun olan fiillerin kolayca meydana geldiği şey,²⁵¹ basiretle idrak edilebilen kuvvet ve seciye (karakter) demektir.²⁵² Arapçada hulk'un çoğulu ahlâk kelimesidir.

O halde bu kavramlardan cibilliyet, doğuştan gelen hasletleri; mizac, kalıtımla geçen şeyleri²⁵³ ve sonradan kazanılan özellikleri;²⁵⁴ tabiat, mizac ve cibilliyeti de içine alan bir kısmı doğuştan bir kısmı da adetlerden oluşan insanın doğal yapısını; hulk ise, gerek iyi gerekse kötülük ve zaafların etkisiyle sonradan tabiata sinen, insanın duygu ve hislerini harekete geçiren manevi sahasında etkili olan ve insanda ahlak olan hususu ifade etmektedir.²⁵⁵ Kişilik, şahsiyet kelimesinin karşılığı olarak dil kuralları bakımından yanlış üretilmiş bir kelime olmakla beraber Türkçede bu şekilde kullanılmaktadır. Psikologların üzerinde ittifak ettiği bir tek kişilik tanımı yoktur. Kişilik, şu şekilde tanımlanabilir: "Bireyin iç ve dış çevresiyle kurduğu, diğer bireylerden ayırt edici, tutarlı ve yapılaşmış bir ilişki biçimidir."²⁵⁶ Bir anlamda kişilik, bir kişiyi öbüründen ayıran bütün çizgiler ve nitelikler demektir.²⁵⁷ Karakter ise "bir kişi ve topluluğun ayırıcı manevi vasıflarının tamamı, seciye" demektir.²⁵⁸ Sağlıklı bir şahsiyet, bütünlük, devamlılık, uyum ve müstakillik vasıflarını taşır. Şahsiyetin iki ana özelliği vardır: Ferdi ve sosyal. Ferdi yönü, iç gözlemlerle tanınabilen sübjektif dünyasını; sosyal yönü de, dışarıdan görünen, başkalarına bakan, başkalarıyla ilgili taraflarını oluşturur. Bu sebeptendir ki sosyologlar, şahsiyetin sosyal yönüne, psikologlar da ferdi yönüne önem vererek şahsiyeti tarif

²⁴⁹ Alfred Adler, *İnsan Tabiatını Tanıma*, (Trc. Ayda Yörükân), 3. Bsk., Türkiye İş Bankası Kültür Y., 1997, s. 315; Altıntaş, *İnsan ve Psikoloji*, s. 228-235.

²⁵⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (h-l-k md.), Beyrut, 1956, Cilt X, s.86.

²⁵¹ Aydın, a.g.e., s. 27.

²⁵² İsfehâni, a.g.e. (h-l-k md.), s. 297.

²⁵³ Aydın, a.g.e., s. 27.

²⁵⁴ Adler, a.g.e., s. 414.

²⁵⁵ Aydın, a.y.

²⁵⁶ Cücelioğlu, a.g.e., s. 404; Benzer bir tanım için bk. Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, İstanbul, Ötüken Y., 1998, s. 12.

²⁵⁷ Halil Şentürk, "İbadetin Mahiyeti ve Şahsiyet Gelişimindeki Fonksiyonu", *Diyanet Dergisi, Dini, İlmî, Edebi Üç Aylık Dergi*, DİB Y. Nisan- Mayıs-Haziran, 1985, Sayı: 2, Cilt XXI, s.18; Şahsiyetin farklı tanımları için bu esere bk. Ayrıca Bk. Adler, a.g.e., s. 85-91; Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, s. 191.

etmişlerdir.²⁵⁹ Çağdaş psikologlar, şahsiyeti oluşturan bu etkenleri incelediklerinde genelde biyolojik, sosyal ve kültürel faktörleri ele almaktadırlar.²⁶⁰ Freud ve ekolü kişilik oluşumunda biyolojik dürtü ve güdülere, özellikle cinsel güdüye önem verirken;²⁶¹ Alfred Adler, karakter özelliklerinin kalıtım ve doğuştan geçmediğini savunarak, üstünlük duygusunun insanları yönlendiren ve insanların elde etmek istediği esas güç olduğunu ve cinsel dürtüden daha kuvvetli olduğunu savunmaktadır.²⁶²

Buna göre şahsiyet ve karakteri belirleyen faktörleri iki ana kategoride ele almak mümkündür. Bunlar: Ferdin bizzat kendi yapısından kaynaklanan kalıtsal faktörler ve dıştaki sosyal ve kültürel çevreden kaynaklanan çevresel faktörlerdir. Çağdaş psikologlar, ferdin bizzat kendi yapısından kaynaklanan faktörleri incelerken bütün enerjilerini yalnız bedensel-biyolojik faktörleri incelemeye hasrederler. İnsanın ruhsal yönünü tamamen unuturlar ya da görmemezlikten gelirler ve ruhsal yönün şahsiyet üzerindeki etkisini hesaba katmazlar. Kişiliği belirleyen biyolojik veya ruhsal ya da sosyal ve kültürel faktörlerin tümünü bütün gerçekliği ile anlamadan insan şahsiyetini net olarak anlamamız mümkün değildir.²⁶³

Kur'an, insanın karakterini eğitip sağlam bir karakter oluşturmak için, önce insanın doğru bir inanç sistemine sahip olmasını ister. İnanç sistemine uygun bir yaşantı gerçekleştirebilmesi için de, insanın iradesini güçlendirmeyi hedefler.

Bunu da ibadet esaslarıyla gerçekleştirir ve Hz. peygamberi de örnek alacağı bir ideal olarak sunar.²⁶⁴ Kur'an'da insanın şahsiyeti tanımlanmakta ve onu Allah'ın diğer yaratıklarından farklı kılan özellikleri açıklanmaktadır. Aynı zamanda insan şahsiyetinin bazı ana özellikleriyle farklılık arz eden genel çizgileri ya da örnekleri de verilmektedir. Kur'an'dan edindiğimiz bir diğer bilgi de, düzgün şahsiyet ve

²⁵⁸ Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, İz Y., 11.Bsk., yy., 1996, s. 603.

²⁵⁹ Şentürk, a.g.m., s. 18.

²⁶⁰ Necati, a.g.e., s. 192; Ayrıca bk. Şeriâti, *İnsan*, s. 304-306; Er, *Din Sosyolojisi*, s. 137.

²⁶¹ Cücelioğlu, a.g.e., s. 406-416.

²⁶² Bk. Adler, a.g.e., s. 182-191, 292-293; Cücelioğlu, a.g.e., s. 416; Şahsiyetin oluşumunda rol oynayan faktörler için bk. Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, s. 12-16.

²⁶³ Necati, a.g.e., s. 192-193; Ayrıca bk. Kutub, a.g.e., s. 84-85.

²⁶⁴ Bk. Recep Kılıç, *Ayet ve Hadislerin Işığında İnsan ve Ahlak*, Ankara, TDV Y., 1995, s. 16-19; Ahzâb 33/21; Ahlak-şahsiyet ilişkisi için bk. Güngör, a.g.e., s. 16-18.

düzgün olmayan şahsiyet tanımlanması ve bunların oluşmasına etki eden ana faktörlerin belirtilmiş olmasıdır.²⁶⁵

Kur'an'ın bazı ayetlerinde yer alan nefis (çoğ. enfüs) kavramı, şahsiyet, kimlik, kişilik, karakter anlamlarına gelmektedir.²⁶⁶ “Ey tam bir huzura ve olgunluğa erişmiş nefis”²⁶⁷ ifadesi insanın bir hayat boyu Allah'la, âlemlerle ve insanlarla girdiği canlı, ahlâkî ilişkideki başarısının sonucu olarak oluşmuş bir şahsiyete hitap etmektedir.²⁶⁸ Yine şâkile kelimesi aşağıdaki ayette karakter, şahsiyet anlamlarına gelmektedir: “De ki: Herkes kendi şâkilesine göre hareket eder. O halde yolca en doğru olanın kim olduğunu Rabbiniz daha iyi bilir.”²⁶⁹ Yazır'a göre bu kelime tabiat, adalet, din, huy, niyet, seciye, yaratılış ve benzeyen yol gibi çeşitli fakat birbirine yakın anlamlarla açıklanmışsa da en kapsamlısı sonuncusudur. Yani, herkes kendi hal ve mizacına uygun olan yolda hareket eder, kişisel hislerine, duygularına göre iş yapar.²⁷⁰ Şâkile, bütün içgüdülerden ve etkin dış etkenlerden dolayı insanın sahip olduğu ahlaki karakter demektir.

Kur'an, başlangıçtan itibaren fitratı ve karakteri sağlam şahsiyet yetiştirmeye gayret göstermiş, şahsiyeti düzgün kimselerin tutarlı olduklarını belirtmiştir. Yaratılıştaki zaaf noktalarının esiri olan şahsiyetsiz kişiler, girdiği kabın şeklini alan sıvıya benzerler, her an çeşitli görünüm içerisindedirler ve şüursuzdurlar.²⁷¹ Kur'an'da Münafıklar ve nankör kişiler bu şekilde şahsiyetsiz olarak sunulurlar.²⁷²

Şahsiyetin oluşumunda kalımdan ziyade toplumun etkisi vardır. Genel olarak insanın sosyo-kültürel yapısını oluşturan beş faktörden söz edilir: Anne, baba, okul, çevre ve kültür. İnsanın manevi kişiliğini oluşturan en başta anne gelir. Hz. Peygamber de bu bağlamda her doğan çocuğun fitrat üzere doğacağını, daha sonra anne-babasının onu kendi dinlerine döndüreceğini belirterek, insanın yetişmesinde,

²⁶⁵ Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, s. 191-192.

²⁶⁶ Bk. Enfâl 8/53; Ra'd 13/11; Bayraklı, *Kur'an'da Değişim, Gelişim ve Kalite Kavramları*, s. 183; Halis Albayrak, *Tefsir Usulü*, İstanbul, Şule Y., 1998, s. 53.

²⁶⁷ Fecr 89/27.

²⁶⁸ Albayrak, a.g.e., s. 55.

²⁶⁹ İsrâ 17/84.

²⁷⁰ Yazır, *Hak Dini*, Cilt V, s.148.

²⁷¹ İsmail Cerrahoğlu, “İslam'da Ailenin Önemi ve Aile Müessesemizdeki Erozyon”, *Diyanet Dergisi*, Dini, İlmi, Edebi Üç Aylık Dergi, Nisan- Mayıs-Haziran, 1991, Sayı 2, Cilt XXVII, s.17; Ayrıca bk. Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi*, Cilt X, s. 79-83.

²⁷² Bk. Bakara 2/204-205; Nisâ 4/61-63,141-143; Hüd 11/9-11 Munâfikûn 63/1-4; Fecr 89/15-16.

eğitilmesinde ve terbiye edilmesinde, çevre faktörünün önemini vurgulamıştır. Dünyaya gelen her yeni neslin ıslahı için anne, baba, eğitimci ve mürebbiyecilere büyük sorumluluk yüklemektedir. Din eğitimcilerine düşen görev, insanın tabiat ve eğilimlerini tanıyıp, ondan kötü tesirlerin etkisini kaldırarak onu iyiliğe yöneltmektir.²⁷³

Hz. Nuh, halkını yıllarca Tevhide davet ettikten sonra şöyle dua etmiştir: “Rabbim, yeryüzünde hiçbir inkârcı bırakma. Doğrusu sen onları bırakırsan kullarını saptırırlar ve sadece ahlaksız ve nankör (insanlar) doğururlar.”²⁷⁴ Elbette inkârcılık yeni nesle kromozomlar yoluyla geçmez. Ancak taklit ve gelenek bireyin ve toplumun yapısında vardır. Burada bahsedilen kalıtım, taklitle yeni neslin aldığı toplumsal gelenek ve költürdür, dindir.²⁷⁵ Hiçbir peygamber, zalim soyundan gelenlerin mutlaka zalim olacağını söyleyemeyeceğinden, fâcir ve keffâr terimlerinin burada, kişileri değil, nitelikleri ve davranışları gösteren mecazlar olduğu anlaşılmaktadır.²⁷⁶

Kur’an’da Yahudilerin atalarının suçlarıyla hitap olunması,²⁷⁷ toplumda kalıtımın ağır bastığına işaret etmektedir ki, bu suçlar, onların ikinci karakterlerini oluşturmuştur. Çünkü çağımızda da çocuklarının kabul ettiği gibi, yaşayarak ve tecrübe ederek elde edilen bazı özellikler, toplumda kalıtsal hale dönüşerek sonraki nesillere geçmektedir.²⁷⁸ Bu görüşü, İbn Haldun (732/1322 – 808/1406)’da da aynen görmekteyiz. Onun belirttiğine göre bir toplum bir hayata alışıp, onların nesilleri de aynı terbiyeyi gördüğünde bu yaşayış onlar için bir hulk ve tabiat halini alır.²⁷⁹ Ancak Kur’an’ın Yahudilere ve başka geçmiş milletlere yönelik suçlaması, onların aynı soyun devamı olduğundan dolayı değil; aynı toplumsal ruhu taşıdıklarından dolayıdır.²⁸⁰

²⁷³ Şanver, *Kur’an’da Tebliğ ve Eğitim Psikolojisi*, s. 53-54.

²⁷⁴ Nûh 71/26-27.

²⁷⁵ Ardoğan, *Kur’an ve İnsan Psikolojisi*, s. 60.

²⁷⁶ Esed, *Kur’an Mesajı*, Cilt III, s. 1193.

²⁷⁷ Bk. Bakara 2/108, 118, 174-177, 211, 243-251; Âli İmrân 3/19-25, 112, 187; Nisâ 4/44-57.

²⁷⁸ Ardoğan, a.g.e., s. 60.

²⁷⁹ Bk. İbn Haldun, *Şark-İslam Klasikleri Mukaddime*, (Trc. Zakir Kadiri Ugan), İstanbul, M.E.B. Y., 1996, Cilt I, s. 327.

²⁸⁰ Murtaza Mutahhari, *Tarih ve Toplum*, (Trc. Cengiz Şişman), İstanbul, Yöneliş Y., 1991, s. 24; Bu konuda geniş bilgi için bk. Mustafa İslamoğlu, *İsrail Oğullarından Ümmet-i Muhammed’e Yahudileşme Temayülü*, İstanbul, Denge Y., 2. Bsk, 1995.

Sosyolojizme²⁸¹ göre birey, içi ancak toplumun ruhu tarafından doldurulan boş bir testi gibidir. Öyleyse kimin neyi varsa, bu ona toplum tarafından verilmiştir. Şayet birey cinayet işleyen, düşük ahlaklı biriye, bunu ona münasip gören toplumdur. Ferdin yalnızca “güzel, iyi, kötü” gibi niteliklere sahip olmaması bir yana, sorumlu bile değildir.²⁸² Adler’e göre, bir insanın karakteri hakkında hiçbir zaman ahlakî yargı verilemez. Bir insanın karakteri, onun çevresine karşı takınmış olduğu tavrın ve içerisinde yaşamış olduğu toplumla olan ilişkisinin bir göstergesidir.²⁸³ Böyle bir yargı Kur’an’ın insan anlayışına terstir. Zira kişiye iyiyi kötüden ayıracak akıl ve irade verilmiştir ve sorumlu tutulmuştur. Ataların yanlışlarını taklit yasaklanmıştır.

Bakara suresi 138. ayette geçen sıbğatullâh “Allah’ın boyası (ile boyan). Allah’ın boyasından daha güzel boyası olan kimdir? Biz ancak O’na kulluk ederiz.” deyimini de Öztürk tarafından karakter olarak yorumlanmıştır. Bu yoruma göre sıbğatullâh, yaratılışa uygun karakter veya Allah’ın fırçasıyla çizilen karakter demektir. Diğer bir deyişle, doğal güzellik, yozlaşmaya uğramamış varlık ve tavidir ki, Kur’an, insanoğlunun bundan daha güzelini yapamayacağını söylemektedir:²⁸⁴ Râzi de sıbğatullâh deyimini, Allah’ın dini, Allah’ın hüccet ve delili, Allah’ın yaratması vb. manalara geldiğini söylemektedir.²⁸⁵ Yazır’a göre Allah’ın boyası da din ve İslam’dır.²⁸⁶ “Allah’ın üzerinde insanları yaratmış olduğu fitratına (yönel). Allah’ın yaratmasında hiçbir değişme yoktur!”²⁸⁷ ayetiyle irtibatlandırmıştır.²⁸⁸ Bu yorum yukarıdaki karakter yorumuna uymaktadır.

İnsanın davranışları, duyguları ve inancı arasında, biri diğerine sebep oluşturacak kadar yakın bir ilişki söz konusudur. Kişilik oluşumunda, özellikle iman yahut küfrün kişilikte yer etmesinde deneyim ve duygusal birikimin önemli tesirleri

²⁸¹ Sosyolojizm (toplumbilimcilik), “sosyolojinin hususiyle psikolojiye müracaat etmeden sosyal olayları izaha yeterli olduğunu; yahut felsefi ve ahlakî problemleri çözmeye kabiliyetli yegane ilim olduğunu iddia eden doktrin.” Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, 6.Bsk., Ankara, Akçağ Y., 1996, s. 399.

²⁸² Şeriâtî, *İnsan*, s. 304-305.

²⁸³ Adler, a.g.e. s. 325.

²⁸⁴ Öztürk, *Kur’an’ın Temel Kavramları*, s. 473.

²⁸⁵ Râzî, a.g.e., Cilt III, s. 511-513

²⁸⁶ Yazır, *Kur’anYolu Tefsiri*, Cilt 4, s.312-316.

²⁸⁷ Rûm 30/30.

²⁸⁸ Ayrıca Bk. Mevdudi, *Tefhîmu’l-Kur’an*, s. 119.

vardır.²⁸⁹ Kur'an, insan davranışlarının belirlenmesinde gerek dâhili gerekse harici faktörlerin rolünü kabul etmekle birlikte, insanı etkileyen faktörlerin bizzat insan tarafından üretildiğini söylemektedir. Böylece Kur'an'ın, tarihin direksiyonunu insanın eline vermiş olduğunu söyleyebiliriz.²⁹⁰

4. İNSANIN ŞAHSİYETİNDE DENGE

İnsan, bedensel ve ruhsal ihtiyaçlarını doyururken, bu ikisi arasında meydana gelen çatışmanın ideal çözümü, ikisi arasında uyum sağlamaktır. Bu uyum, insanın yaşamında aşırıya kaçmama ve itidale ısrarla devam etme, bedensel veya ruhsal güdülerin her ikisinin doyurulmasında aşırı ve yanlı davranmamak şekliyle mümkün bir hale gelmektedir.²⁹¹

İnsanın bedeninde ve ruhunda, dünya ve ahiret hayatına ait arzular mevcuttur. Çünkü bunda, insana stres veren psikolojik çatışma ile onda güven, huzur ve refahı gideren şeylerden kurtuluş bulunmaktadır.²⁹² Kur'an, şu ifadesiyle şahsiyette dengenin gerçekleşme zorunluluğuna işaret etmektedir: “Allah'ın sana verdiği ahiret yurdunu ara, dünyadan da nasibini unutma...”²⁹³

Kur'an'da bedensel isteklerin doyurulmalarına karşı koyacak, onları bastırarak olan bir ruhbanlık yoktur. Aynı şekilde İslam'da bedensel arzuları tam olarak doyurmayı esas tutacak olan mutlak bir özgürlük de yoktur. Kur'an, insanı bedeninin ve ruhunun bütün istek ve arzuları arasında bir denge kurmaya çağırmaktadır. Beden ve ruhun arasında insanın şahsiyetindeki bu denge bütün evrende var olan dengenin bir örneğidir. Şüphesiz Allah, her şeyi bir ölçü ve denge ile yaratmıştır.²⁹⁴

Kur'an, insanın ruhu ile bedeni arasında fitrî bir çatışma olduğu görüşünü reddeder ve insan hayatının bu ikili cephesindeki tabii ve ilahî bütünlüğü kabul eder.²⁹⁵ Ruh-beden, madde-mana karşıtlığı yoktur, bunlar arasında denge vardır. Çünkü ruhla beden, fitrat ve oluşun iki ayağı gibidir. O halde bunlardan herhangi

²⁸⁹ Bk. Ardoğan, a.g.e., s. 97-100. Ayrıca bk. İsfahâni, *İnsan*, s. 194.

²⁹⁰ Özsoy, a.g.e., s. 152.

²⁹¹ Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, s. 202-203.

²⁹² Necati, a.g.e., s. 53.

²⁹³ Kasas 28/77; Ayrıca bk. Münâfikûn 63/9.

²⁹⁴ Necati, a.g.e., s. 203.

birini ötekine galip getirmeye çalışmak asla mümkün değildir. Çünkü istenen, dosdoğru yol (sırat-ı müstakim)dur. Doğru yoldan sapmak, dengeyi bozmaktır. Bu bozma hangi kutbun tercihiyle olursa olsun, felakettir. İster ruhu galip getirsin, ister bedeni fark etmez. O halde, hem ruhsal olan güzeldir, hem de bedensel olan. Tevhid budur. Eğer kötülük varsa, o, bizim elimizin dengeyi bozmasındandır. Hz. Peygamber diyor ki: “Bedeninin, karının, çocuklarının sende hakları vardır; onları öde.”²⁹⁶ Beden ve bedensel zevklere sahip olmak iğrenç değildir. İğrenç ve pis olan, dengeyi bozarak bedenî zevklere köle hale gelmektir.²⁹⁷

İnsanın şahsiyetindeki denge noktasında Bayraklı şöyle demektedir: “Kalp, akıl ve nefis, bitişip aralarında bir kaynaşma olunca, insan davranışlarında da bir bütünlük, bir denge ve bir tutarlılık meydana gelmektedir. Akıl ile kalp arasında bir düşmanlık değil kaynaşma olmalıdır. Kalbin uğruna akılı feda ederseniz, akıl ile kalbi düşman edersiniz. İslam âleminde bu çatışmanın sürmesi, gerilemeye neden olmuştur.²⁹⁸ İlahî fitrat kanunu, insan şahsiyetinin bütünlüğünü, yani beyin, kalp ve nefsin birliğini amaçlamaktadır. O üç merkezin arasını ayırmak, onların faaliyetini ve faaliyet alanlarını noksanlaştıracaktır.”²⁹⁹

Kişinin ruhî ve zihnî dengesini bozan hususların başında, insanın her konuda ifrat ve tefrite kaçması gelmektedir. İnsan ruh ve beden itibarıyla bir denge içinde yaratılmıştır. Her ne suretle olursa olsun, bu dengenin bozulması, ruhsal ve bedensel rahatsızlıkları ortaya çıkarmaktadır. Bedenimizde bulunan hormonlar normalin üzerinde salgılarda bulunurlarsa dengeleri bozulduğundan rahatsızlıklar ortaya çıkmaktadır. Psikolojik yönden aşırı faaliyetler de, hem ruhî, hem de bedenî rahatsızlıkları doğurmaktadır. Onun için her yönden ölçülü, itidalli, orta bir yol tutmak, her türlü aşırılıklardan kaçınmak ruhsal ve zihinsel dengemiz için esastır.³⁰⁰

Arzuyu/ihtirası başka bir arzu/ihtirasla aşmak bir yoldur, ancak bu bir çıkmaz yoldur; çünkü bu çabalar bir ihtirastan bir başkasına teslim olmanın dışında başka bir anlam ifade etmemektedir. Önemli olan ihtirasların yok edilmesi değil, önünün

²⁹⁵ Esed, *Kur'an Mesajı*, Cilt I, s. 40.

²⁹⁶ Buhârî, “Savm”, 54.

²⁹⁷ Bk. Öztürk, *İslam Düşüncesinde Din ve Fitrat*, s. 235-238; Akkâd, *el-İnsân fi'l-Kur'âni'l Kerîm*, s. 21.

²⁹⁸ Bayraklı, *Kur'an'da Değişim, Gelişim ve Kalite Kavramları*, s. 57.

²⁹⁹ Bayraklı, a.g.e., s.185; Bk. Nisâ 4/119.

alınması; ihtirasların mubah arzu sınırına çekilebilmesidir. Bu da insanoğlunun çok daha özgün, verimli, uyumlu, paylaşımcı ve üretken yanlarının devreye sokulması ile mümkün olabilir. Bu da elbette öyle kolay bir iş değildir. Önce insanoğlu bu yanlarını keşfetmelidir. Öne çıkması gereken bu yanlarının özelliklerini, inceliklerini, niteliklerini ve ne anlama geldiğini bilmesi gerekir. Çünkü uzun bir süredir insanoğlu hem kendisine yabancı yaşamaktadır, hem de kendisi ile kavgalıdır.³⁰¹

İnsan tabiatı temelde çok yönlü istek ve ihtiyaçların, biri diğeri ile çelişen karşıt güç ve eğilimlerin yol açtığı çatışmalı ve dolayısıyla değişken, istikrarsız bir özellik gösterir. Bu değişken ve tutarsız tabiatın tutarlı ve dengeli bir karaktere dönüştürülmesi, ilahi hakikatle ilişkilerin sürekli canlı tutulması, sistemli bir davranış ve uygulama düzenini gerekli kılmaktadır. İbadetler genelde kişilik ve karakteri düzenleyici ve dengeleyici sistemler olarak anlaşılabilir. Nitekim İslamî ibadetlerden her biri insanın belli yaşayış ve davranışlarını hedef alır ve onları dini gayelere göre şekillendirmeye yönelir.³⁰² İbadetteki dini şuur sayesinde kişi, Allah'ı görmese de, Allah'ın onu gördüğünü bildiği ve düşündüğü zaman, tam bir teslimiyetle kendini Allah'a verecek, şahsiyetinin bütün özelliklerinin tutarlı olmasına dikkat edecektir. Allah'a ibadet esnasında O'nun emirlerine itaat ettiği halde ibadetin dışındaki davranışlarında isyan ettiğini görürse, bundan dolayı Allah'tan af dileyip bu davranışlarının da düzeltilmesi ve kişiliğindeki bu uyumsuzluğun giderilmesine çalışacaktır. Böylece ibadetindeki yüksek dini şuur, onun davranış bütünlüğünü ve şahsiyetinin gelişmesini sağlayacaktır. Yani ibadetindeki ben ile diğer davranışlarındaki ben farklı olmayacak, şahsiyetin bütünlüğü gerçekleşmiş olacaktır.³⁰³

Söylenen sözlerin davranışlarla teyit edilmesi, yani söz-davranış uyuşması, kişinin şahsiyet ve karakterinin sağlamlığı, bütünlüğü ve istikrarı bakımından önemlidir.³⁰⁴ Yapılan ibadetler söz-davranış bütünlüğünü de sağlar. Nitekim dinî olgunluk, davranışların alışkanlık ve dış baskılar sonucu değil şuurlu bir tercih ve

³⁰⁰ Altıntaş, "Modern Psikolojinin Bazı Meseleleri", s. 107.

³⁰¹ Bk. Soyalan, *Kur'an ve İnsan İnsanın Kimliğine Dair Bir Sorgulama*, s. 54-55.

³⁰² Hökelekli, a.g.e., s. 241.

³⁰³ Bk. Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, Ankara, 1980, I, 72, 124, 126; Şentürk, a.g.m., s. 14.

³⁰⁴ Şanver, a.g.e., s. 102.

istek ile ortaya konulmasını gerektirir. Allah'ı unutmak, gerek şahsi olarak gerekse toplumsal olarak insan şahsiyetini yok eder. Çünkü yalnız Allah'ı hatırlamak, insan şahsiyetini güçlendirir. Kur'an'ın belirlediği insan anlayışında, kendi zaafı içerisinde kötüye kayma ile Kur'an'ın gösterdiği yolda iyiliğe yönelme arasında çok nazik ve ince bir denge vardır. İnsanın tavır ve davranışlarındaki ahlakî gerginliğin dengesini bozmak insanın şahsiyetini yok eder. Kur'an, bu dengenin bozulmasını "Allah'ın koyduğu sınırları aşma" olarak tarif etmiştir.³⁰⁵ Bütünleşmiş ahlakî davranıştaki nazik dengeye de Kur'an takva adını vermiştir. Asıl olan, insanın sınırları aşmasını engelleyen takvanın davranışları idare etmesidir. Sınırlar hata ile aşılsa, takva insanı derhal tevbeğe yöneltir ve şahsiyetindeki dengesizliğin düzeltilmesini sağlar.³⁰⁶

İnsan bir anda gururla dolup taşan bir varlık durumunda iken, birden korkunç bir ümitsizliğin girdabına sürüklenir. İnsan kadar aniden çok çabuk değişebilen başka bir varlık yoktur. Cenab-ı Hak Fussilet suresinde der ki, insan ne zaman feraha kavuşursa derhal Allah'ı unuttur. Tabii sebepler, insanın istediği neticeyi verince, kendi gücünün kendisi için yeterli olduğu düşüncesine kapılır ve kendini beğenmişlik duygusu içinde artık Allah'ı görmez. Allah'ı sadece zor duruma düşünce hatırlar, hatta bazen güç durumunda bile aklına getirmeyip, O'ndan yardım istemez ve sadece ümitsizlik içerisinde boğulur.³⁰⁷ İnsanın dar görüşlülüğünden ve zayıf aklından kaynaklanan bu dengesiz karakteri ve bir ifrattan diğerine sıçraması, bazı temel ahlakî gerginlikleri açığa çıkarır.

İnsanın his yanı ağır bastığı zaman denge aleyhte bozulur ve insan bütünüyle hislerinin mahkûmu olur. İnsanın manevi yönü ağır bastığında da denge tersine bozulur ve insanın his dünyası bütünüyle yok olur. Manevi değerlerden başka hiçbir şey düşünmez. İlk anda bu bize gayet iyi ve güzel görünse de Hz. Peygamberin bütün gece ibadet eden, yıl boyu oruç tutan ve evlenmeyen üç kişinin yaşam biçimini tasvip etmemesi bunun doğru olmadığını gösterir.³⁰⁸

³⁰⁵ Bk. Bakara 2/187

³⁰⁶ Bk. Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 74-78; Fazlur Rahman, *İslam ve Çağdaşlık*, s. 24; Çiftçi, *Fazlur Rahman ile İslam'ı Yeniden Düşünmek*, s. 204-205.

³⁰⁷ Bk. Fussilet 41/49,51.

³⁰⁸ Bk. Kutub, a.g.e., s. 360.

Kur'an'a göre vücut ve ruhu dengede olan, vücut ve ruhun ihtiyaçlarını doyuma kavuşturan, Allah'ın hoşnut olduğu şeyleri yapıp gazabına neden olanlardan kaçınan şahsiyet, uyumlu şahsiyettir. Hevâ ve hevesinin peşine takılan veya bedeninin ihtiyaçlarını engelleyip sadece ruhsal ihtiyaç ve zevklerine meylettiren şahsiyet de uyumsuz şahsiyettir.³⁰⁹

Kur'an, fitrata uygun, ruh ve beden dengesini sağlayan, sağlam karakterde, Allah'tan başka kimseye muhtaç olmayan, yaratılmışlara el avuç açmayan, güçlü, kuvvetli insan yetiştirmek amacındadır. Dünyayı ihmal eden, fert ve toplum içinde bir birey olarak görevden kaçan insan tipini Kur'an sevmediği gibi, bütün varını yoğunu dünyanın maddi nimetlerine bağlayan ve başka bir yerde bunların hesabını vereceğini inkâr edeni de sevmez.

5. İNSANIN DEĞİŞEN VE DEĞİŞMEYEN ÖZELLİKLERİ

Psikoloji ilmine göre, insanoğlu nesiller boyu değişikliğe uğramamıştır. Özellikle tekâmül nazariyesine³¹⁰ dayanan ve kendi nokta-i nazarından insan hayatında değişmeyen hiçbir şeyin bulunmadığını savunan akımlarsa bu görüşe karşı çıkmıştır. Bu konuyla ilgili çağdaş görüşler, Darwin nazariyesinin tesiri altında kalmışlardır. Darwin ise, değişmez değerler fikrini kökten reddetmiştir. Gerçekte ise insan bünyesinde geniş ve değişmez çizgiler bulunmaktadır.³¹¹ Auguste Comte'a göre "tarih insan tabiatını değiştirmez. Temel nitelikler başlangıçtan beri vardır. İnsan tabiatının bölümleri arasındaki biyolojik ilişkiler, başlangıçtan beri ne iseler, her zaman öyle kalacaklardır. Fakat toplumların ardı ardına gelişi, insana hiçbir şey vermediği sonucu çıkarmamalıdır. Tersine, tarih ona kendi tabiatında var olanı gerçekleştirme imkânı verir ve özündeki niteliklerin giderek gelişmesini kolaylaştırır. Aklın buradaki görevi denetimdir ve akıl kılavuz olarak kullanılır. İnsanları harekete geçiren hisleridir. Denetim organı olan akıl, gerçekliğe hâkim olan konuları keşfederek, işlevini yerine getirir."³¹² Akıl, insanın tabiatında var olan nefsâni arzuları eğiterek disipline eder ve onları kontrolü altına alır. Nefsâni

³⁰⁹ Necati, a.g.e., s. 204.

³¹⁰ Mehmet Bayraktar, *Canlıların oluşumunu ve gelişimini evrimleşme süreciyle açıklamaya çalışan ve yaratılışa karşı çıkan felsefî görüş, Evrim Teorisi*, İstanbul, 2011, Cilt 40, s. 337-339.

³¹¹ Kutub, a.g.e., s. 413-416.

arzuların hareket alanını sınırlandırarak insanı doğru yöne kanalize eder ve böylece insanı kamil konumuna yükseltir.

İnsanlığın başından bu yana gelişen ilmî, medenî, iktisadî, sosyal ve siyasi gelişmeler hayatın özünü değil, sadece şeklini değiştirmiştir. Örneğin mesken edinme güdüsü değişmemiş ama sadece bu isteğin gerçekleştirilme tarzı, maddi ve ilmi imkânların değişmesiyle değişiklik göstermiştir. İnsanın fitratını oluşturan ve yapı taşları durumunda olan fitrat çizgileri veya içgüdüler arasında hiçbir değişim olmamıştır. Değişiklik sadece bu duyguların tezahüründe olmuştur. Ana kaynağı hiç değişmemiştir.

Sadece ana mihrini etrafında gelişmeler göstermiştir. Bu gelişmeyi sağlayan etken olarak insanın kabiliyetinin ötesinde bir şey yoktur.³¹³ İnsandaki özün değişmediğinin bir örneği, insandaki şehvet ve gazap dürtülerinin değişmeyip aynı kalmasıdır. Bunların tamamen yok edilmesi de imkânsızdır. Çünkü insanoğlu yaşadığı müddetçe şehvet, gazap, dünya sevgisi vb. diğer kötü huylardan, arzularından ayrılamaz. Bir grup, eğitim ve terbiye boşunadır fikrine kapılmıştır. Bu görüş yanlış bir bakış açıdır. Bunlar sanıyorlar ki insan nefsiyle mücadele, bu sıfatları tamamen kökünden söküp atmak ve yok etmek içindir. Yanılmışlardır. Zaten öyle olamaz. Zira insan fitratında bulunan şehvet gibi her bir özellik, fayda için yaratılmıştır. Bunlar insan fitratında zarurîdir. Şayet insanın yemek iştahı kesilse hemen ölür. Cinsi isteği yok olsa nesil tükenir. Gazat ve öfke özelliği tamamen ortadan kalksa, insan canına, malına, vatanına, namusuna, dinine, imanına ve inancına gelecek saldırılara karşı bu değerleri koruyamaz ve helâk olur. Şehvetin aslı kaldıkça, şehvete ulaştıracak evlat, mal sevgisi de yaşar ve bu hal kişinin, çocuk sahibi olmasını, servet edinmesini, malı korumasını sağlar. Yapılması gereken şey, şehveti kökünden yok etmek değildir. Burada istenilen şey o şehvi arzuyu eğiterek ve terbiye ederek dengeye getirmektir. Ne ifrat ne de tefrite kaçmaktır, ikisinin ortasında olmaktır. Gazat ve öfke sıfatında da durum böyledir. Bunlarda da aranan, korkaklık ve saldırganlık ortasında güzel bir gayret ve hamiyet sahibi insan olmaktır. Onlar bizim hayatın faydalarını çekip zararlarını defetmemiz için etkendirler.³¹⁴

³¹² Sezen, *İslam Sosyolojisine Giriş*, s. 73.

³¹³ Kutub, a.g.e., s. 417-420.

³¹⁴ Draz, *İslam'ın İnsana Verdiği Değer*, s. 131.

Allah'ın insan fitratına yerleştirdiği inanma ihtiyacı ilk günden itibaren değişmemiş aynı kalmıştır.

Nitekim insanın fitratının değişmeyeceğini ifade eden ayet de³¹⁵ insandaki özün değişmeyeceğine delalet etmektedir. Yine ilk insan olan Hz. Âdem'in tabiatını tasvir eden ayetlerle şu an yeryüzünde yaşayan insanın tabiatı ve temel nitelikleri arasında farklılık yoktur. Bu da insandaki özün değişmeyip aynı kaldığına işaret eder.

İnsanı değerli kılan özellikler bize Kur'an'ın Hz. Âdem'le başladığını bildirdiği insanın varlığının hep aynı olduğunu göstermektedir. İnsanın görevi, yaratılış ile gelen bu kabiliyetlerinin imkânlarının farkında olmak ve onları vahyin gösterdiği doğrultuda eğitip terbiye ederek tüm hayatı boyunca çaba harcamaktır.³¹⁶ Zira insan, kendi karakterini belli ölçüler ve sınırlar içinde geliştirmeye ve değiştirmeye, kötü hasletlerini iyiye, iyi olanları kötüye dönüştürme yeteneğine sahiptir. İnsana böyle bir yetenek verilmemiş olsaydı insanın eğitilmesinin, terbiye edilmesinin ve sorumlu tutulmasının bir anlamı olmazdı.

6. KUR'AN'DA İNSANIN ŞAHSİYET ÖZELLİKLERİ

6.1. Kur'an'da İnsanın Olumlu Özellikleri

6.1.1. İnsan En Güzel Şekilde Yaratılmıştır

Kur'an'da insanın en güzel şekilde yaratıldığı belirtilir: “Biz insanı en güzel biçimde yarattık. Sonra onu aşağıların aşağısına çevirdik.”³¹⁷ Buna göre insan beden güzelliği, endamının eşsizliği, akıl, edep, ilim, irfan ve düşünce sahibi oluşu, yiyeceği şeyleri eliyle alıp yemesi,³¹⁸ konuşan, yazan ve sanat kabiliyeti olan bir

³¹⁵ Bk. Rûm 30/30.

³¹⁶ Ahmet Nedim Serinsu, *Tarihsellik ve Esbâb-ı Nüzûl*, İstanbul, Şûle Y., 1996, s. 60.

³¹⁷ Tîn 95/4-5.

³¹⁸ Râzî, a.g.e., Cilt XXIII, s.245 Yazır, a.g.e., Cilt VIII, s.537-538.

varlık oluşu, hakkı batıldan, güzeli çirkinden, hayrı şerden ayırabilmesi,³¹⁹ irade, işleri idare etme ve amel etme kudretine sahip olması,³²⁰ içsel boyutu, benlik yapısı olan, dik yürüyebilen³²¹ bir varlık olması hasebiyle en güzel şekilde yaratılmıştır. Gerçekte insan bütünüyle en güzel şekil, biçim ve yapıda yaratılmıştır. Maddesiyle ahsendir (güzelin en güzeli), manasıyla ahsendir.³²²

Aslı toprak olan insana Allah kendi ruhundan üflenmiştir.³²³ O halde insan sıradan bir varlık değildir; o, kendi zatında ilâhî olanı barındırmaktadır. İnsanın varlık modeli, ilâhî isim ve sıfatların kendisine yansıdığı en üstün örnektir.³²⁴

Çokları, en güzel şekilde yaratılmanın insanın dış suretinin yaratılmasının itidal ölçüsü olarak anlamışlardır.³²⁵ Güzel yaratılma sadece dış görünüşün düzenli şekilde yaratılmasına bağlı değil, bilakis o akıl, irade ve amel kuvvetine bağlıdır.³²⁶ Ahsen-i takvîm ifadesi, insanın vasfetmekte aciz kaldığı kapsayıcı icaz bir tabirdir. Allah, insana beşerî akıl verdiği için bu ayet, bitki ve hayvandan oluşan diğer canlı kâinata insanın mutlak efendisi olarak en güzel şekilde yaratıldığına delalet eder. Bu beşerî akılla insan, kendisi dışındaki canlı kâinata has kılınan özelliklere rağmen onların yapması mümkün olmayan birçok fiili yapabilir. İnsanın kanatları yoktur ama fezada uçar. Onun yüzmesi zayıftır. Fakat o, tüneller kazar. Onun fildişi veya atacağı zehiri yoktur. Bununla beraber herhangi bir canlıyı öldürmeye gücü yeter.

Allah, insana ayrıcalıklı olarak akıl vermiştir ve bununla bizi kendisine yeryüzünde halife yapmıştır.³²⁷ Allah, insanı yaratıp müstesna bir biçimde düzenlemiş ve her uzvu yerine koyup dengede tutmuştur. Çok hassas olan beyni birbirine kenetlemiş sağlam kemiklerle, kalbi ve akciğerleri göğüs kafesiyle korumuştur. Allah, insanın her şeyini en güzel ve en uygun şekilde yaratmıştır.

³¹⁹ Yazır, a.g.e., Cilt VIII, s. 538-539; Karagöz, *İnsana Verilen Değer ve Görev*, s. 37; Şanver, *Kur'an'da Tebliğ ve Eğitim Psikolojisi*, s. 62.

³²⁰ Ramazan el-Buti, *Kur'an'da İnsan ve Medeniyet*, (Çev. Resul Tosun), 2. Bsk, İstanbul, RisaleY., yy, s. 44.

³²¹ Bk. Kılıç, *Benliğin İnşası*, s. 71.

³²² Bk. Nurbaki, *Kur'an-ı Kerim'den Ayetler ve İlmî Gerçekler*, s. 306; İnsanın bünyesindeki güzellik sırları için bk. a.g.e., s. 307-310.

³²³ Bk. Hicr 15/29; Secde 32/9; Sâd 38/72.

³²⁴ Hayati Hökelekli, *“İslam'ın İnsan Görüşü Işığında İşçi Hakları”*, *İslam'da İnsan Modeli ve Hz. Peygamber Örneği* (Kutlu Doğum Haftası), Ankara, TDV Y., 1995, s. 233.

³²⁵ Bk. Neseî, *Tefsîru'n-Neseî*, Cilt III, s. 660; Başka bir ayette insanın dış görünüşünün güzel yaratıldığı belirtilir: “(Alah), sizi biçimlendirdi ve biçimlerinizi güzel yaptı.” Teğâbun 64/3.

³²⁶ Akkâd, a.g.e., s. 15.

Mesela saçlarımız için boynumuzda olsaydı, ağzımız tam midemizin üzerinde bulunsaydı diye hiç düşünmemişizdir. İnsan Allah'ın o kadar güzel eseridir ki binlerce senedir ressamlar onu tuvale resmetmeye, heykeltıraşlar, mermerler üzerine bir benzerini yapmaya uğraşmışlardır.³²⁸

İnsanın aşağıların aşağısına çevrilmesinden kastedilenin ne olduğu konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. İbn Abbas'a göre bu ayetle, ezeli'l-umr (ömrün en rezil çağına döndürülme)³²⁹ kastedilmiştir. İbn Kuteybe'ye göre ise bu ayetteki sâfilîn ile güçsüzler, kötürümler ve çaresizler kastedilmiştir. Mücahid ve Hasanî Basrî ise, ayetin devamını da dikkate alarak “sonra onu cehenneme göndeririz.” diye yorumlamıştır.³³⁰ Yani o, bu güzel ve düzgün yaratılış nimetine şükretmeyince yaratılış ve terkip bakımından biz o cehennemlik insanı aşağıların aşağısına ve en çirkin şekle döndürdük.³³¹ Yahut alçakların en alçağı yaptık. Temizlik yerine eğrilik, güzellik yerine çirkinlik, yükseklik yerine alçaklık, sağlık yerine zayıflık ve hastalık; gençlik yerine ihtiyarlık; akıl ve bilgi yerine bilgisizlik ve bunaklık; çalışma ve çaba yerine tembellik; özgürlük yerine tutsaklık, refah yerine darlık, izzet yerine zillet, lezzet yerine elem ile ihtiyarlığın son günlerine; hayata karşılık ölüme, çürüyüp kokmaya, kıyamette dünyaya karşılık Cehennem'e veya Cehennem'in en aşağı tabakasına doğru attık.³³² En muteber yoruma göre ise insan, kendisine verilen irade ile isyanı, küfrü ve ahlaksızlığı seçerek, süflî şehvetlerine boyun eğerek en adi bir varlık konumuna düşmektedir.³³³ Yine bu, insanın fitrat temelindeki o ahsen-i takvim konumunu değiştirmesine, bozmasına işarettir.³³⁴ Kur'an, çok yoğun bir biçimde evrenin insanın hizmetine sunulduğundan bahsetmektedir.

Henüz insanlığın ulaşmadığı ve belki hiç ulaşamayacağı parçalarıyla bütün bir evrenin insan içinliği ne israf, ne de insanın abartılmasıdır. Evrenin insan içinliğinin anlamı, insanın yaşamasına elverişli bir dünyanın var oluşunda, evrendeki her bir

³²⁷ Hasbinnebi, *el-Kevnü ve'l-İcazi'l-İlmiyyi li'l-Kur'an*, s. 321.

³²⁸ Asımgil, *İnsanın Varoluş Serüveni*, s. 75.

³²⁹ Bk. Hac 22/5.

³³⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, Cilt XXIII, s. 246; Ayrıca bk. Mevdudî, *Tefhimu'l-Kur'an*, Cilt VII, s. 172.

³³¹ Zamahşerî, *Keşşâf*, Cilt IV, s.764; Nesefî, a.g.e., Cilt III, s.660.

³³² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Cilt VIII, s.539-540; Bk. Nisâ 4/145.

³³³ Bk. Yazır, a.g.e., Cilt VIII, s. 540; Özsoy-Güler, *Konularına Göre Kur'an*, s. 40.

³³⁴ Kılıç, *Benliğin İnşası*, s. 72.

cüzün ihmal edilemez rolü bulunduğudur.³³⁵ Allah, insanın şereflendirdiğinden bahseder: “And olsun biz, Âdemoğullarına (güzel biçim, mizaç ve akli kabiliyetler vermek suretiyle) üstün izzet ve şerefe mazhar kıldık. Onları karada ve denizde (hayvanlar ve taşıtlar üzerinde) taşıdık. Onları güzel rızklarla besledik ve onları yarattıklarımızın birçoğundan üstün kıldık.”³³⁶ Yani Allah, Âdemoğullarını akıl, mantık, temyiz (ayırma) gücü, güzel suret, dik durma, geçim ve kazanç işlerini düzenleme, yeryüzündekilere hâkim olma ve onların insanın emrine verilmesi,³³⁷ yazı yazma kabiliyeti, yemeği eliyle yeme,³³⁸ vahye muhatap olma bakımlarından şereflendirdi. Allah’ın yarattığı diğer mahlûkata karşı şeref ve üstünlük olarak insana ilahi ruhun üflenmesini bahşetti. Bunun yanında Allah yeryüzünde halife yaparak, kâinatı hizmetine sunarak³³⁹ insanı şereflendirdi.³⁴⁰

İnsanın yaratılmışların çoğundan üstün kılınması farklı şekillerde yorumlanmıştır. Bu ifade insan, yaratılmışların hepsinden üstün kılınmıştır.³⁴¹ Bu, “Mümin, Allah katında bazı meleklerden daha üstündür”³⁴² hadisine dayandırılmıştır. Çünkü melekler, itaat etmek üzere yaratılmışlardır. Onlarda şehvet yok akıl vardır. Hayvanlarda ise akıl yok şehvet vardır. İnsanda ise her ikisi de vardır. Kimin akli şehvetine üstün gelirse meleklerden daha üstün olur. Kimin de şehveti aklına galebe çalarsa o, hayvanlardan daha aşağı olur. Çünkü Allah her şeyi insanlar için yarattı, insanları da kendisi için yarattı.³⁴³

Kur’an’a göre insanın üstünlüğü üç şeye dayanır. Birincisi, bilgi edinme ve eğitilme kabiliyetidir. İnsan Allah’ın kendine verdiği akıl gücü sayesinde âlemin sırlarını keşfetmekte, tabiatı yöneten kanunlara vakıf olma, eşyanın gizli ve örtülü hakikatine ulaşma kabiliyeti taşımaktadır. İnsan bu kabiliyeti ile meleklerden bile

³³⁵ Özsoy-Güler, a.g.e., s. 25; Bk. Zâriyât 51/56.

³³⁶ İsrâ 17/70.

³³⁷ Zamahşeri, *Keşşaf*, Cilt II, s. 653; Nesefi, *Tefsiru'n-Nesefi*, Cilt II, s. 269.

³³⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, Cilt XIV, s. 539-540; Nesefî, a.y.

³³⁹ Bk. İbrahim 14/32; Câsiye 45/12-13; Bu durum şöyle dile getirilir: “Allah’ın göklerde ve yerde bulunan her şeyi hizmetinize verdiğini ve sizlere açık ve gizli bol bol nimetler bahşettiğini görmez misiniz?” Lokmân 31/20; Konuyla ilgili olarak bk. Tâberî, a.g.e. VI,439; Karagöz, a.g.e., s. 53-57.

³⁴⁰ Muhammed Bakır en-Nâsirî, *min Me’âlimi'l-Fikri's-Siyâsi fi'l-İslâm*, 1.Bsk., Beyrut, 1988, s. 214-215.

³⁴¹ Bk. Zamahşerî, a.g.e., Cilt II, s. 654; Nesefi, a.g.e., Cilt II, s. 269.

³⁴² İbn Mâce, Fiten, 20, no: 3947; Hadisin isnadı zayıf görülmüştür. Bk. a.y.

³⁴³ Nesefî, a.g.e., Cilt II, s. 269-270.

üstün bir konuma yükselme imkânı bulmuştur.³⁴⁴ İnsan, kendine özgü bir bilince sahiptir ve bireysel kimliği onu tüm diğer canlı ve cansız varlıklardan ayırır.³⁴⁵ İnsanın yaratılışından söz eden ayetler, onun meleklere üstünlüğünün arkasında özgür irade ve arayışın ürünü olan bilgiyi ve eğitimi görmektedir.³⁴⁶ İnsan, bilgi üreten ve eğitilen bir varlıktır.

Diğer varlıklar yaratıcıdan emir-direktif alırlar; insan ise ondan hem emir alır hem de bilgi alır.³⁴⁷ İkincisi, bağımsız davranma, seçme kabiliyetine sahip olmasıdır. Melekler de dâhil kâinattaki bütün yaratıklar, Allah'ın önceden belirlediği bir program ve düzen içerisinde kendi görev ve faaliyetlerinin yerine getirirler ve asla bunun dışına çıkamazlar. Oysaki insana kendi davranışları içinde bağımsız davranabilme imkânı verilmiştir.³⁴⁸ Üçüncüsü, yaratılışının farklılığıdır. Yaratılış farklılığı, Allah'ın insanı kendi elleriyle yaratması³⁴⁹ ve insana kendi ruhundan üflemevidir.³⁵⁰ İnsanı seçkin ve yüce kılan onun içinde taşıdığı imkânlardır.³⁵¹ İblis, onun içinde farklı olan özellikleri düşünmedi, topraktan yaratılan kalıbına bakarak onu küçük gördü ve: “Ben ondan daha hayırlıyım! Beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın”³⁵² dedi. İnsanın üstünlüğü bedeninin gücünden olmadığı gibi şeytanın itiraz ederken zannettiği gibi bedeninin mevcut unsurlarından da değildir. Onun üstünlüğü bilgi edinmesinden, aklını ve iradesini ilahi vahyin rehberliğinde eğiterek, doğruyu, iyiyi, güzeli, orta yolu bularak şehevî isteklerini terbiye edip onları dizginlemesindedir.

³⁴⁴ Hökelekli, “İslam'ın İnsan Görüşü Işığında İşçi Hakları”, s. 233-234 ; Sayın Soyalan insana özgü yanını bulabilmek için diğer varlıklardan farklı yanlarına bakmak gerekir diyerek insana özgü yanı ve insanı üstün kılan nitelikleri “sorumluluk sahibi olması, akletmesi, eşyayı yorumlaması ve vefalı olarak emaneti koruması “ diye açıklar. Bk. Soyalan, *Kur'an ve İnsan*, s. 40-41.

³⁴⁵ Rollo May, *Kendini Arayan İnsan*, (Trc. Ayşen Karpaz), 2. Bsk. , İstanbul, 1998 s. 72.

³⁴⁶ Bk. Bakara 2/30 vd.; Topçu, Sedat, “İslamiyet ve İnsan Psikolojisinin Boyutları”, Kutlu doğum Haftası, 12-17 Ekim 1989, Ankara, TDV Y., 1990, s. 150.

³⁴⁷ Öztürk, a.g.m, s. 14-15.

³⁴⁸ Hökelekli, a.g.m., s. 234.

³⁴⁹ Bk. Sâd 38/75.

³⁵⁰ Bk. Hicr 15/29; Secde 32/9; Sâd 38/72.

³⁵¹ Öztürk, a.g.m., s. 14.

³⁵² A'râf 7/12; Sâd 38/76.

6.1.2. İnsana Allah'ın Ruhundan Üflemesi

Allah, insana ruhundan üfleyerek, onu diğer mahlûkata üstün kılmıştır. Allah, şöyle buyurur: “Onu düzenleyip insan şekline koyduğum ve ona ruhumdan üflediğim zaman hemen ona secdeye kapanın!”³⁵³ Burada ki “secdeye kapanın” emrinin niçin verildiğini Bayraklı şöyle özetlemektedir: Yüce Allah Hz. Âdem’e isimleri öğretince, o bilgileri meleklerle sordu. Melekler cevapları bilmeyince aynı görev Hz. Âdem’den istendi. Hz. Âdem o isimleri bilince Yüce Allah meleklerle ona secde etmelerini emretti. İşte Yüce Allah bilmeyenin bilene secde etmesini emrederken, bize şu evrensel ilkeyi öğretmektedir; bilmeyen, bilgiye gönül vermeyen, bilgiyi kaybedilmiş bir servet gibi görmeyen, bilgiyi tutku ile takip etmeyen, bilgiye sevdalanmayan kişi ve toplumlar, bilen ve bilgiyi tutkuyla takip edip hayata geçiren kişi ve toplumlara saygı gösterip boyun eğecek ve eğilmeye mahkum olacaktır. “Secdeye kapanın” olgusunu bu şekilde değerlendirdiğimiz zaman, günümüze ve geleceğe ışık tutulmuş olacaktır. Bilenle bilmeyen bir olmadığına göre (Zümer39/9), bilgi edinen, bilgiyi üreten ve onu hayata geçirip nesillerini eğiten, teknolojiye uyarlayan, toplumlarda üstün olacaktır. İşte Hicr 29’da “secdeye kapanın” emrinin niçin verildiğinin cevabı böylece verilmiş olmaktadır.³⁵⁴ Nefh yani üfleme, havayı, bir cismin boşluğuna kaydırmak, akıtmaktır.³⁵⁵ Yine bedene ruh üfleme, ona hayat vermek, onu diriltmek demektir.³⁵⁶ Ruhun Allah’a izafeti, cüziyyet için değil, değer vermeyi, şereflendirmeyi ifade eder.³⁵⁷

Allah’ın insana ruhundan üflemesi konusunda değişik yorumlar yapılmıştır. Nesefî’ye göre, burada üfleme yoktur. Bu bir temsildir.³⁵⁸ Allah’ın insana “ruhundan üflemesi” ifadesi, ona hayat, bilinç ve duyarlık yani bir can bahşettiğini dile getiren mecâzî bir ifadedir.³⁵⁹ Nefh ifadesi, maddeye bilfiil hayatın verilmesini temsil eder.

³⁵³ Hicr 15/29; Sâd 38/72; Bk. Uzeyme, *Mustalehât-u Kur’âniyye*, s. 68.

³⁵⁴ Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’an Tefsiri*, Hicr 15/29. s. 337.

³⁵⁵ Râzî, *Tefsî-i Kebir*, Cilt XIV, s. 94.

³⁵⁶ Râzî, a.g.e., Cilt XVI, s. 224.

³⁵⁷ Râzî, a.g.e., Cilt XIV, s. 95; Yazır, a.g.e., Cilt V, s.47; Ruhun Allah’a izafetiyle ilgili farklı yorumlar için bk. İsfahânî, *el-Müfredât* (r-v-h md.), s. 369; Alûsî, *Rûhu’l-Meânî*, Beyrut, ts. Cilt XXIV, s. 224.

³⁵⁸ Bk. Nesefî, *Tefsîru’n-Nesefî*, Cilt II, s. 188.

³⁵⁹ Esed, *Kur’an Mesajı*, Cilt II, s. 518.

Hatta “Ve Âdem’e isimlerin hepsini öğretti”³⁶⁰ ayetinden de anlaşıldığına göre, yalnız cismani hayat değil; zihinsel ve ilmi hayatın kaynağı olan şuur ruhunun, nefsi-natika (insan ruhu)nun verildiğini de ifade eder.³⁶¹

Râzî’ye göre ise ruh gerçekten üflenmiş olup³⁶² ruh, candan farklıdır. Can, hayat ve hareket verir, ruh ise insana has bir takım yetenekleri de beraberinde taşır ve beden ile tekâmül edip gelişir.³⁶³ Bu yoruma göre insanın hakikati, görünen maddi şekil değil, o şeklin özü, gerçeği olan ruh olup bazı ayetlerden de³⁶⁴ anlaşıldığına göre Allah’ın “hayat soluğu” olan ruh, anne rahminde bedene üflenir ve o hakikat, bedenle birlikte Allah’ın dilediği şekli alır ve beden içinde olgunlaşır, üstün sıfatlar kazanır, bedenden ayrıldıktan sonra da ölmez, şeklini ve varlığını sürdürür.³⁶⁵ Bu ruh, ilk defa Hz. Âdem’e üflendiğinde insan, Yüce Allah’ın cüzi sıfatlarının bir kısmını yüklenmiştir. Bu sıfatları geliştirmekle de Allah’a yaklaşmakta, olgunlaşmakta ve manevi kaliteyi yakalamaktadır.³⁶⁶ Allah’ın kendi ruhundan insana üflemesi, ona ayrı bir değer vermesi ve onun diğer varlıklardan üstün olması anlamına gelmektedir.³⁶⁷ Zira insan, kendisine yükseklik ve şeref kazandırabilecek, diğer bazı varlıklar üzerinde hâkimiyet kuracak kabiliyetleri Allah’ın kendi ruhundan üflemesiyle kazanmıştır. Âdem ve zürriyeti kendilerine ruh üflenmesinden önce ne secde edilmeye ne de ikrama layık değildir. Melekler ve diğerleri topraktan basit bir maddeye secde etmekle mükellef kılınmamışlardır. Fakat bu maddi kalıba Allah’ın nurundan bir parça aktarılmasından ve böylece insanın Allah’ın sıfatlarından bir eser yüklenerek diri, irade sahibi, bilgi sahibi, konuşan, işiten ve gören bir varlık olmasından sonra Allah’ın yeryüzündeki halifesi olmaya hak kazandı.³⁶⁸ “Sonra ona biçim verdi, ona kendi ruhundan üfledi. Ve sizin için

³⁶⁰ Bakara 2/31.

³⁶¹ Yazır, *Hak Dini*, Cilt VI, s. 248.

³⁶² Bk. Râzî, a.g.e., Cilt XIV, s. 94-95; Sâbûnî, *Safvetü’l-Tefâsîr*, Cilt II, s.109.

³⁶³ Asımgil, *İnsanın Varoluş Serüveni*, s. 20.

³⁶⁴ Bk. Hicr 15/29; Enbiyâ 21/91; Bir hadiste ana rahminde ruhun üflenmesi şöyle anlatılır: “Çocuk kırk gün nutfe olur. Sonra alaka olur. Sonra mudge olur. Sonra Allah, melek göndererek ona ruh üfler.” Buhari, *Bedi’l-Halk*, 6; Müslim, *Kader*, 46, no: 2645 Cilt III, s.2037-2038.

³⁶⁵ Ateş, *İnsan ve İnsanüstü*, s. 53.

³⁶⁶ Bayraklı, *Kur’an’da Değişim, Gelişme ve Kalite Kavramları*, s. 26.

³⁶⁷ Ömer Dumlu, *Kur’an’da Bazı Kavramlara Bakış*, İzmir, Anadolu Y., 1999, s. 44.

³⁶⁸ Bk. Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’an*, Cilt II, s. 571; Gazali, *İslam’ın Manevi Boyutu*, s. 94-95; Kutub, *İnsan Psikolojisi*, s. 402; Bu bağlamda, ilahi özelliklerden bazılarını sahip olmanın, ilahlığın bir kısmına da sahip olmak anlamına gelmediğine dikkat edilmelidir. Çünkü ilahlık, mutlak olarak bütün yaratıklar için erişilmesi söz konusu olmayan bir makamdır. Mevdudi, a.y.

kulak (lar), gözler ve gönüller yarattı. Ne kadar az şükrediyorsunuz!”³⁶⁹ Ruh üflenceye kadar insanı bir madde ve üçüncü şahıs olarak anlatan ayet, ruh üflendikten sonra derhal onu söz anlayan varlık yapmakta ve muhatap (ikinci şahıs) olarak ona hitap etmektedir. Yani insanın, ancak ruh üflendikten sonra hitap edilmeğe layık, değerli bir varlık olduğuna işaret edilmektedir.³⁷⁰ Yine bu ayette insana ruhun üflenmesiyle birlikte, onun işitme, görme ve bilme sahibi olduğu ifade olunmaktadır.³⁷¹ Demek ki, ruh bilginin de merkezidir. Ruh, insana bilgi ve hayat kazandıran bir ışıktır.

İnsanda topraktan yaratılmış bulunan bedeninin yanı sıra, melekleşmenin merkezi veya melekliğin sembolü olarak ruh, şeytanlaşmanın merkezi olarak da nefis bulunur. İnsan, ruhuyla meleklerle temasa geçer, ruhu adeta bir melek halindedir; nefsiyle ise şeytanla temasa geçer.

Kur’an, insanın özüyle varlığın esası, yani Allah, arasında beraberlik gördüğüne göre, insanın kendi özünü unutması, bir anlamda Allah’ı unutması, Allah’ı unutması da kendi benini unutmasıdır.³⁷² “O kimseler gibi olmayın ki, Allah’ı unutmuşlardır, Allah da onlara kendi benliklerini unutturmuştur.”³⁷³

Allah’ın insana kendi ruhundan üflemesi ister geçek, isterse mecazi manasında anlaşılın bu ifade Allah’ın insana bir değer, şeref ve diğer bazı varlıklar üzerinde hâkimiyet kuracak, kendini onlardan üstün kılacak hususiyetleri verdiğini ifade etmektedir. İnsana bahşedilen bu nimetten sonra insan, Allah’ın halifesi olmaya ve meleklerin secdesine hak kazanmıştır. İnsan, tanıdığı anda aşağılık olmaktan kaçınıp şeref, haysiyet ve yücelik duyacağı, yaratılmışlar dünyasındaki yerinin, konumunun ve fonksiyonunun bilincine varacağı bu özünü tanıması gerekir.

³⁶⁹ Secde 32/9;“Kulaklar, gözler ve gönüller” şeklindeki tertibin hikmeti için bk. Râzî, a.g.e. Cilt XVIII, s.202.

³⁷⁰ Ateş, *Kur’an-ı Kerim ve Yüce Meali*, s. 414.

³⁷¹ Bk. Râzî, a.g.e., Cilt XVIII, s. 201.

³⁷² Öztürk, *Kur’an’ın Temel Kavramları*, s. 406.

³⁷³ Haşr 59/19; Ayrıca bk. Tevbe 9/67.

6.1.3. İnsanın Akıl Sahibi Olması

Felsefe ve mantık terimi olarak akıl, varlığın hakikatini idrak eden, maddi olmayan, fakat maddeye tesir eden basit bir cevher; maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güç demektir. Bu anlamıyla akıl sadece meleke değil özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü şıkkın imkânsızlığı gibi akıl ilkelerinin bütün fonksiyonlarını belirleyen bir terimdir. İnsanın her türlü faaliyetinde doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden ve güzeli çirkinden ayıran bir güç olarak akıl, ahlaki, siyasi ve estetik değerleri belirlemede en önemli fonksiyona haizdir.³⁷⁴ Akıl, bu dünyanın en muazzam gücüdür. O, yeryüzünü alt üst etmiş, medeniyetleri yapmış ve yıkmıştır.³⁷⁵

İnsan, aklını ihata edip bütün yönleriyle anlayamamakta ve akıl bir bakıma esrarını korumaya devam etmektedir. Aklı anlamaya çalışan akıl, akli nasıl bütün yönleriyle bilebilecektir. Bir şey kendini kavrarısa o şey kendi olmaktan çıkar veya o şey bir başka varlık alanına çıkmadıkça kendisini bütünüyle kavrayamaz. Şu halde akıl, akli ihata edemez. Akıl, akıl için bilinemezliğini sürdürür. Akıl ancak kullanılır. Akıllı varlık kendisini bütün inceliğiyle tanıyamayacağını anlayınca aslında kendini bir anlamda tanımış olur. İnsanın kendisi de, kendisi için gaybdır. Çünkü kendini aşmadıkça kendini ihata etme imkânına sahip değildir.³⁷⁶

İnsan benliği iki kuvvet arasındadır. Şehvet kuvveti, akıl gücü. Şehvet kuvveti, insanı yeme içme, çiftleşme gibi hayvanî ve diğer dünya zevklerini tatmaya sevk eder. Akıl gücü ise, sonucu güzel ve hayırlı işleri yapmaya, ilim-irfan sahibi olmaya götürür.³⁷⁷ Bu iki güce Yüce Allah, ayette şöyle işaret eder: “Şüphesiz biz ona (doğru) yolu gösterdik. İster şükredici olsun, ister nankör.”³⁷⁸

Yine insanın tabiatında iki türlü lezzeti arayıp hoşlandığını görürüz. Bunlardan birincisi, tadılan, dokunulan, işitilen, görülen hisle ilgili zevklerdir. Bunlar duyu organları vasıtasıyla alınan hayvanî şehvet kategorisine giren zevklerdir. İkincisi ise, ilim öğrenme isteği ve hayır kazanma zevki gibi akla dayalı lezzetlerdir. Birinci

³⁷⁴ Süleyman Hayri Bolay, TDVİA (Akıl md.), Cilt II, s. 238.

³⁷⁵ Carrel, *İnsan Denen Meçhul*, s. 96.

³⁷⁶ Halis Albayrak, *Kur'an'da İnsan-Gayb İlişkisi*, 2.Bsk., İstanbul, Şule Y., 1996, s. 171-172.

³⁷⁷ İsfehânî, *İnsan*, s. 54.

³⁷⁸ İnsân 76/3; Ayrıca bk. Beled 90/10.

sırada yer alan duyu organlarıyla algıladığımız lezzetler, insanda akıldan önce meydana gelmiş olması sebebiyle bize daha ağır basar. Bunlar, insan doğmazdan önce onda bulunurdu. Bu durum insan için zaruri olduğundan Yüce Allah şöyle buyurmakta: “Gerçek şu ki, siz çarçabuk geçen (dünya hayatını ve nimetlerini) seviyor, ahireti bırakıyorsunuz.”³⁷⁹ İşte bunun için insanların çoğu, aklın emrettiği şeyden hoşlanmaz da, hevâ ve hevesinin isteğine meyleder.³⁸⁰

Bunlar karşılaştıkları vakit zaruri olarak aralarında savaş başlar. Zira bunlar birbirinin zıddı oldukları için biri diğerini kabul etmemektedir. Hâlbuki şehvetler akıl kemale ermeden daha çocukluk ve gençlik çağında kemale ererler. Bu sebeple şeytanın askeri, akıldan önce merkezi zapteder, kalbi istila eder ve kalp de şehvetlere uygun adetlerle ünsiyet eder de şeytan kalbe galebe çalar.

Akıl, nefis ve ruh kuvvetleri arasında orta bir yerdedir. O, içgüdüleri durdurur ve ruhun hidayeti için ilham eder. İnsan, nefsinin üzerine akıyla çıkmaktadır. Aklının üzerine de ruhuyla yükselir. İnsan, nefsiyle bedeninin canlı dürtüleriyle ilişki kurar. Ruh yönüyle de ebedî âlem ve devam etmekte olan mevcudatın sırlarıyla ilişki kurar. Akılsa, sınırlı yönüyle kapsadığı şeyleri idrak eder. Fakat bütün hakikati mutlak yönüyle idrak edemez. Ancak iman ve ilham ile idrak eder.³⁸¹

Kur'an, insanın hem duygularına hem de aklına hitap etmektedir. İnsanı harekete geçiren duygular olup aklın görevi, denetim ve kılavuzluktur.³⁸² Akıl, beynin omurilik ve sinir sisteminden oluşan ve dünya şartları içinde ruhun, etki için kullandığı bir araçtır. Bu araç iyi kullanıldığı takdirde ruhî tedavide olumlu neticeler elde edilmektedir. Ruhî yani psişik tedavinin temeli ise inançtır. Bunun içindir ki, inanç olmadan ruhî tedavi olmadığı gibi, akli olmayanın da inancı olmamaktadır.³⁸³

³⁷⁹ Kıyâme 75/20-21.

³⁸⁰ İsfehânî, *İnsan*, s. 54-55; Gazali de İhya'sında benzer şeyleri söyler: Aklın başlangıcı yedi yaşında, aslı ergenlik anında, kemali ise kırk yaşındadır. Şehvetler, şeytanın, akıllar ise meleğin askerleridir. Bunlar karşılaştıkları vakit zaruri olarak aralarında savaş başlar. Zira bunlar birbirinin zıddı oldukları için biri diğerini kabul etmez. Hâlbuki şehvetler akıl kemale ermeden daha çocukluk ve gençlik çağında kemale ererler. Bu sebeple şeytanın askeri, akıldan önce merkezi zapteder, kalbi istila eder ve kalp de şehvetlere uygun adetlerle ünsiyet eder de şeytan kalbe galebe çalar. İhyâ, Cilt IV, s. 19-20.

³⁸¹ Akkâd, *el-İnsan fi'l-Kur'âni'l-Kerim*, s.33; Akıl, nefis ve ruh hakkında geniş bilgi için bk. Akkâd, a.g.e., s.24-33.

³⁸² Bk. Sezen, *İslam Sosyolojisine Giriş*, s. 73; Kırca, *Kur'an ve İnsan*, s. 357.

³⁸³ Kırca, a.g.e., s. 229.

Kur'an, insanın diğer bütün duygularının ve hassasiyetlerinin saf aklın kontrolüne bırakılmasını önerir. Kalb de aklın kontrolünde olmalıdır. Eğer akıllı, kalbin ve duyuların kontrolünde kalırsa kalb bireysel çalıştığı için insanı yanıltır.³⁸⁴ Ancak insan aklın duvarını aşan hususlarda o kitaba başvuracaktır.³⁸⁵ Zira insanın akli, idrak ve bilgi hususunda sınırlıdır ve hataya maruzdur. Bundan dolayı da bazı engeller, insanı sıhhatli düşünmekten alıkoyabilmekte, kendisine doğru yolu gösterecek, onu yöneltecek ve bilgilendirecek birisine ihtiyaç duymaktadır.³⁸⁶ Bunun için aklın diğer güçler karşısında eğitilerek desteklenmesi ve aynı zamanda o güçleri de aklın emrine verebilmek için onların eğitimden geçmesini sağlayacak ikinci bir rehber daha insana verilmiştir. Bu da vahiydir, yani günümüzde Kuran'dır.

Akıl yolunu ancak vahiy ile bulur. Vahiy de akılla anlaşılır. Akıl göz, vahiy de ışığa benzer. Dışardan ışık gelmeyince göz görmez. Gözsüz ışık da bir işe yaramaz. Bunun için Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “Gerçekten size Allah'tan bir nur, apaçık bir kitap geldi. Rızasını arayanı Allah onunla kurtuluş yollarına götürür ve onları iradesiyle karanlıktan aydınlığa çıkarır.”³⁸⁷ Ve yine akıl lambaya, vahiy de onun içindeki zeytinyağına benzer. Zeytinyağısız lamba nasıl ışık vermezse, lambasız zeytinyağı da ışık veremez.³⁸⁸ Bunlar birbirinin yardımcısı ve parçasıdır. Yüce Allah, aklın niteliği konusunda: “Allah'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur.”³⁸⁹ buyurarak akla din ismini verdi. Sonuçta akıl, vahiyden yoksun olursa işlerin çoğunu yapmaktan aciz kalır.³⁹⁰

Kur'an'da akıl kelimesi biri geçmiş, diğerleri geniş zaman kipinde olmak üzere 49 yerde fiil şeklinde geçmektedir.³⁹¹ Bu ayetlerde genellikle “akletme”nin yani akli kullanarak doğru düşünmenin önemi üzerinde durulmuştur. “Akletmiyorlar mı?” “Umulur ki akledersiniz.” “Umulur ki düşünürsünüz.” “Akleden bir topluluk için” “Eğer aklediyorsanız” gibi ifadelerle Kur'an, düşünmeye teşvik etmektedir.

³⁸⁴ Atay, *Kur'an Araştırmaları V*, s. 117; Duygularımızın aklın kontrolünde olmasına örnek oluşturabilecek bir hadis şöyledir: “Akıllı insan, nefsinin kontrol altına alıp ölümden sonrası için hazırlanan kimsedir.” (Tirmizî, Kıyâmet, 25, no: 2459 Cilt IV, s.638; İbn Mâce, Zühd, 31, no: 4260, Cilt II, s.1423.

³⁸⁵ Atay, “*Allah'ın Halifesi İnsan*”, Ankara, AÜİFD., 1972, Cilt XVIII, s. 71.

³⁸⁶ Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, s.102.

³⁸⁷ Mâide 5/15-17.

³⁸⁸ Bk. Nûr 24/35.

³⁸⁹ Rûm 30/30.

³⁹⁰ Bk. İsfehânî, *İnsan*, s. 139-140.

Düşünme ve akıl yürütme, ibret almak yoluyla insanın olaylara bakışını, inancını, tutum ve davranışlarını etkileyebilecek, hatta değiştirebilecek bir güce ve role sahiptir.³⁹² Bundan dolayıdır ki Kur'an, daima insanı düşünmeye, incelemeye, araştırmaya sevk etmekte ve zaman zaman insanların düşünmemelerinden yakınmaktadır.³⁹³ Zaten Kur'an'ın indirilişinin bir amacı da, insanların düşünmelerini ve akıl sahiplerinin öğüt almalarını sağlamaktır.³⁹⁴ Bu yüzden Kur'an, yapısal anlamda akıldan değil, aklın işlevlerinde, fiil ve aktivitelerinden bahseder.³⁹⁵ Bir başka ifadeyle Kur'an'da akıl kelimesi geçmemekte, "akl"ın değişik derecelerdeki aktiviteleri olan "akletme", "tefekkür", "tedebbür", "nazar", "i'tibâr"(ibret, ders alma) kavramları fiil olarak geçmektedir.³⁹⁶

Kur'an'a göre insanı insan yapan, onun her türlü aksiyonlarına anlam kazandıran ve ilâhî emirler karşısında insanın yükümlülük ve sorumluluk altına girmesini sağlayan akıldır.³⁹⁷ Kur'an, bu gücü kullanmadıkları için kâfirleri, "...onlar sağırdılar, dilsizdirler, kördürler; bu yüzden akledemezler"³⁹⁸ diyerek yermiş ve akıllarını kullananların Cehennem azabından kurtulacaklarını belirtmiştir.³⁹⁹ "Allah, ayetlerini akledesiniz diye açıklamaktadır"⁴⁰⁰ vb. ayetlerle de akla ilahi hakikatleri sezme, anlama ve onlar üzerinde düşünüp yorum yapma görev ve yetkisi verilmiştir.

³⁹¹ Bk. Abdülbaki, *el-Mu'cemü'l-Müfehres* (a-k-l md.), s. 594-595.

³⁹² Bk. Ra'd 13/2-4.

³⁹³ Bk. Âli İmrân 3/65.

³⁹⁴ Bk. Yunus 10/24; Sâd 38/29.

³⁹⁵ Bk. Şanver, *Kur'an'da Tebliğ ve Eğitim Psikolojisi*, s. 164-165.

³⁹⁶ Asıl anlamı "gözle bakmak" olan *nazar*, "kalp gözüyle bakmak, düşünmek" manasında kullanıldığı gibi "bir şey hakkında tefekküre dalmak, nazari araştırmalarda bulunmak" anlamına da gelir. Fikr kökünden türeyen *tefekkür* de aynı anlamdadır. (Lisânu'l-Arab, n-z-r, f-k-r md.). Buna göre nazar ve tefekkür, "bir işin akıbeti konusunda düşünmek", *tedebbür* ise "bir işin sonucunu başından hesap etmek" anlamına gelir. Re'y (veya rü'yet) ise tıpkı nazar gibi hem gözle hem de kalple (akılla) bakıp görmek anlamına gelir. İnsanlarda bu gözlemler sonucu oluşan fikri kanaate de re'y denir. (Bk. Lisânu'l-Arab r-e-y md.; Kutluer, TDVİA (Düşünme md.), Cilt X, s. 53); Tefekkürle zihnin bir noktaya yoğunlaşması çoğu zaman karıştırılır. Hakiki tefekkür belli bir şeyi kuvvetle düşünmek demek değildir. Aksine tefekkür beyni umumi bir konu etrafında dalgalanmaya bırakır. Zihin hiçbir kuvvet sarf etmeksizin murakabeye dalarak her şeye kolayca uzanır. Altıntaş, "*Modern Psikolojinin Bazı Meseleleri*", s.48

³⁹⁷ Bolay, TDVİA (Akıl md.), Cilt II, s. 238.

³⁹⁸ Bakara 2/171.

³⁹⁹ Bk. Mülk 67/10.

⁴⁰⁰ Bakara 2/242.

İnsanı düşünmeye teşvik eden çok sayıda ayete topluca bakıldığında düşünmenin önemli bir kulluk görevi, bir ibadet olduğu sonucuna varılmaktadır. Düşünmenin konusu ise başta bizatihi Kur'an'ın mesajı olmak üzere bu mesajın aydınlatıcı ve yol gösterici ışığı altında Allah-âlem, âlem-insan, Allah insan ilişkisidir.⁴⁰¹ “Muhakkak ki göklerin ve yerin yaratılışında, gündüzle gecenin ardı ardına gelişinde akıl sahipleri için alametler vardır. Onlar ayakta, otururken ve yaslanırlarken Allah'ı zikredip göklerin ve yerin yaratılışı hakkında tefekkür ederler.”⁴⁰² Bu ayette akıl sahipleri, fikrî, ilmî araştırmayı Allah inancıyla, tezekkür ve tefekkürle bir arada götüren insanlardır. Ayrıca zikir, dille anmaktan ziyade Allah'ın hayranlık uyandırıcı kudret belirtilerini tefekküre dalarak Allah bilinciyle dolmaktadır.⁴⁰³

Kur'an'da akletmeye bu yoğun teşvikin amacı, insanoğlunun gözle görülür, elle tutulur duyu planından teorik alana sevk edilmesidir; dolayısıyla Kur'an, hissi mucizelerin delil teşkil ettiği bir imandan ziyade akletmenin, yani ilmî ve fikrî araştırmalarla çözümlenen Kur'an ve kâinat ayetlerinin delil teşkil ettiği bir iman üzerinde durmaktadır.⁴⁰⁴

Kur'an, insanı sadece tabiattaki olgular üzerinde düşünmeye, ilmi araştırmaları yapmaya sevk etmemektedir. O, aynı şekilde insanı nefsi konusunda, onun biyolojik ve psikolojik oluşumunun gizemini düşünmeye de teşvik etmektedir. O, bununla da insanı biyolojik, fizyolojik, tıpsal ve psikolojik sahalarda keşiflerde bulunmaya çağırılmaktadır.⁴⁰⁵ Fakat Kur'an'ın buradaki asıl amacı, insanları Allah'ın varlığının ve birliğinin delilleri hakkında düşündürerek bunların arkasındaki yaratıcı gücü tanımaya sevk etmektir.

Kur'an, aklını ve düşüncesini kullanmayanların durumunu hayvandan daha aşağı bir derecede mütalaa etmektedir: “Allah katında canlıların en kötüsü, düşünmeyen sağırlar ve dilsizlerdir.”⁴⁰⁶ Yine Kur'an, akli kullanmamanın, insanın

⁴⁰¹ Kutluer, TDVİA (Düşünme md.), Cilt X, s. 53; Bk. A'râf 7/185; Ğâşiye 88/17.

⁴⁰² Âli İmrân 3/190-191.

⁴⁰³ Bk. Yazır, *Hak Dini*, Cilt II, s. 446-447; Kutluer, TDVİA (Düşünme md.), Cilt X, s. 53.

⁴⁰⁴ Bk. Yazır, a.g.e., Cilt I,s.367, 450-452; Kutluer, TDVİA (Düşünme md.), Cilt X, s. 54; Hem Kur'an hem de Allah'ın en büyük eseri olan kâinat O'nun varlığına ve birliğine işaret eden delillerle doludur. Bu deliller her yerde ve her şeydedir. Bakan bir göze göre bazen bir kuşta, bazen bir gezegende ve bazen de bir harabededir. Kırca, *Kur'an ve İnsan*, s. 312-313.

⁴⁰⁵ Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, s. 114; Bk. Fussilet 41/53; Rûm 30/8; Tâhâ 86/5-7.

⁴⁰⁶ Enfâl 8/22; Ayrıca bk. Furkân 25/44.

değerini düşürdüğünü şöyle dile getirir: “Allah’ın izni olmadan hiç kimse inanamaz ve (Allah) pisliği (huzursuzluğu, azabı) akıllarını kullanmayanların üzerine kor.”⁴⁰⁷ Ayetteki rics kavramı, azap ve pislik manasına gelir. Allah, aklını kullanmayanları bir anlamda murdar olarak ilan etmekte ve onlara azap edeceğini beyan etmektedir. Demek ki akıl, insanı pislikten ve tiksiniyecek bir varlık olmaktan kurtarmaktadır.⁴⁰⁸

Aklın görevi, insanlara daha insani bir gelecek kurma imkânı veren sorunları ortaya atmak ve onlara çözüm üretmektir. Bugün Batı’da ve Batı’nın hâkim olduğu dünyada akıl, bu rolü oynamıyor. Çünkü Batı’da “akıl” denilen şey “pozitivist” bir akıldır. Yani temel boyutları koparılıp alınmış kötürüm bir akıl. Bu akıl artık gayeler problemini hiç ortaya atmaz, sadece vasıtalar problemiyle uğraşır.⁴⁰⁹ Sonuçta Kur’an’da akıl, Materyalizm ve Pozitivizm’in temel aldığı akıldan daha yüksek ve seviyelidir. Kur’an’daki akl-ı selim ve kalb arasında bu yükselişi sağlayan, gelişen bir bağ vardır. Bu sebeple akıl, inanç, duyarlılık ve vicdandan ayrılamaz. Yoksa aklın fonksiyonu, her şeyde tabiatı, mekanizmayı, hesabı keşfetmekten ibaret olacaktır.⁴¹⁰

İnsanı diğer varlıklardan ayıran özelliğin akıl sahibi olması olduğu gibi aklının kaybolması veya zafiyete uğramasıyla bir anlamda insanlığının da kaybolacağı için olumsuz etkiler altında olan aklın korunmaya⁴¹¹ ve eğitime ihtiyacı vardır. Kur’an, insanın eğitimine akıl ve ruh eğitiminden başlayarak, insan aklına ve ruhuna hitap eden ayetlerle bir yandan insana dinamizm kazandırırken, diğer yandan da evrendeki olayları seyretmeğe ve bunlar arasındaki insanüstü denge ve düzen üzerinde insanı düşünmeğe çağırarak insanın ufkunu açıp mutlak otoriteye bağlamayı hedefler.⁴¹²

Zihni terbiyenin temeli, doğru ve sahih bir ilimdir. Buna göre, zihnimizin bir düzen içinde vazife yapabilmesi için, önce evham ve hurafeler gibi manevi pisliklerden zihnimizi temizlemek sonra onu, doğru ve faydalı bilgilerle eğiterek

⁴⁰⁷ Yûnus 10/100.

⁴⁰⁸ Bayraklı, *Kur’an’da Değişim, Gelişme ve Kalite Kavramları*, s. 90; İbn Kesir, *rics* kelimesini “şaşkınlık, sapıklık” diye açıklamış. İbn Kesir, *Muhtasar-u İbn Kesir*, Cilt II, s.208.

⁴⁰⁹ Garaudy, *İslam ve İnsanlığın Geleceği*, s. 90-91.

⁴¹⁰ Ali İzzetbegoviç, *Doğu ile Batı Arasında İslam*, (Trc. Salih Şaban), İstanbul, Nehir Y., 1987, s.187; Ardoğan, *Kur’an ve İnsan Psikolojisi*, s. 53.

⁴¹¹ Bk. Çiftçi, *Fazlur Rahman ile İslam’ı yeniden Düşünmek*, s. 242.

⁴¹² Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur’an*, s. 144.

aydınlatmak gerekmektedir.⁴¹³ Bu da ancak ilahi vahyin eğitim ve terbiyesinden geçmiş, doğru bilgi ve ilim ile süslenmiş bir din eğitimi sayesinde olur.

6.1.4. İnsanın Kalb Sahibi Olması

Kur'an'da kalbi ifade etmek için akılla yakın bir mana ifade eden "kalb, fuâd ve elbâb"⁴¹⁴ kelimeleri kullanılır. "Sezme, anlama ve bir şeyin mahiyetini kavrama gücü" anlamına gelen bu kelimeler, daha çok insanın deruni, vicdani âlemine ve gönül dünyasına hitap etmek maksadıyla kullanılmıştır.⁴¹⁵

İmam Gazali'nin belirttiğine göre kalb kelimesi iki manada kullanılır. Birincisi, insanın sol göğsünün altına doğru yerleştirilen et parçası demektir. Ruhun özü ve kaynağı orasıdır. Bu kalp, insanlarda bulunduğu gibi hayvanlarda da bulunur. Kalbin ikinci manası ise, gözle görülmeyen ruhani bir varlık olmasıdır ki, o kalb-i ruhaninin kalb-i cismani ile bir alakası vardır. İşte insanın hakikati bu kalb-i ruhanidir. İnsanda anlayan, âlim ve arif bu kalptir. Hitap edilen, ikâb ve itâb edilen ve aranan yine bu kalptir.⁴¹⁶ İlmin yeri de bu kalptir. Gazali devamla diyor ki, kalb derken, bütün azamızı sevkü idare eden nurani ve manevi benliğimizi kastediyoruz ki, bütün uzuvlarımızın hizmet ve itaat ettikleri bu kalptir. Bazen gönül dediğimiz bu kalp, renklerin suret ve şekillerine nispetle ayna ne ise, malumatın hakikatine nispetle bu kalb de ayındır. Bilgilerin kalbe ulaşıp yerleşmesine de ilim denir.⁴¹⁷

Kalb kelimesinin kökeninde dönmek anlamı vardır. Kalbu'ş-şey', bir şeyin bir yönden diğer bir yöne döndürülmesi demektir. İnsanın kalbi, çokça döndüğü için böyle isimlendirilmiştir. Kur'an terminolojisinde kalb, insana has kılınan ruh, ilim, cesaret vb şeyler anlamında kullanılır.⁴¹⁸ Kalb kelimesi tekil ve çoğul (kulûb) halde

⁴¹³ Bk. Akseki, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, s. 138-141.

⁴¹⁴ Elbâb kelimesinin tekili lub olup tekil halde Kur'an'da geçmez. Lub, şaibelerden arınmış akıl demektir. Her lüb akıldır. Yalnız her akıl lüb değildir. İsfehâni, *el-Müfredât*, (1-b-b md.), s. 733.

⁴¹⁵ Bolay, TDVİA (Akıl md.), Cilt II, s. 239.

⁴¹⁶ Gazali, *İhyâ*, Cilt III, s.9; Kalbin ilim, hikmet ve tefekkür kuvvetleri, gazab ve şehvet kuvvetlerine karşı ilahi birer kuvvettirler. Şayet sâlik (hak yolcusu) bu kuvvetlerden yardım almayıp gazab ve şehvetin tarafına geçerse helak olur. İnsan kalbinin hususiyeti ilim ve irade olup insanın şerefi bunlarla yükselir. Kalbin kuvvetleri hakkında geniş bilgi için bk. Gazali, a.g.e., Cilt III, s.13-18.

⁴¹⁷ Gazali, *İhyâ*, Cilt III, s. 29.

⁴¹⁸ İsfehâni, a.g.e. (k-1-b md.), s. 681.

Kur'an'da 132 yerde geçmektedir.⁴¹⁹ Bu anlamda Fuâd kelimesi de tekil ve çoğul (efide) halde 16 yerde geçmektedir.⁴²⁰ Fuâd da kalb anlamında kullanılıp kalbe yanıp yakılma manası verildiğinde fuâd denir.⁴²¹ Kur'an'da kalb manasına gelen diğer bir kavram da "sadr" (göğüs)dir. Kur'an'da tekil, çoğul (sudûr) ve fiil halinde 46 yerde geçer.⁴²² Sadr, bedenîn bir uzvudur. İsfehânî'ye göre, Allah kalbi zikrettiğinde akla ve ilme işaret vardır. Sadrı zikrettiği yerlerde ise akla, ilme ve şehvet, hevâ, gazap vb. kuvvetlere işaret vardır.⁴²³

Kur'an'da sadr şüphenin,⁴²⁴ sıkıntının,⁴²⁵ sırların,⁴²⁶ kinin,⁴²⁷ kibrin,⁴²⁸ korkunun⁴²⁹ bulunduğu yer olarak ifade edilmektedir.⁴³⁰ Sadrın bu kadar özelliğın toplanma merkezi olması, insanın psikolojisinde ve davranışlarının yönlendirilmesinde önemli bir payı olduğunu ve sözlük anlamındaki kutu, hazine gibi anlamlarıyla bir irtibatı olduğunu düşündürmektedir. Yine Kur'an'da sadr ile ilgili olarak göğsün açılıp genişletilmesin (şerh-ü sadr) den bahsedilir ki,⁴³¹ bu, göğsün ilahi nurla genişletilmesi ve ilahi huzur ve ferahlıkla doldurulması demektir.⁴³²

Kalbe ait fonksiyonlardan bir kısmının beyinle ilgisi bulunduğunu bugünkü ilim bize haber vermektedir. Bu takdirde kalbin beyinle bir ilişkisi bulunmaktadır. Anlamak kalbin değil, beynin görevleri arasındadır. Kur'an, "Kalpleri kapanmıştır, bu yüzden anlamazlar" demek suretiyle anlamayı kalbe bağlamaktadır. Bundan da anlıyoruz ki kalbin beyinle yakın bir ilişkisi mevcuttur. Bu ilişkinin derecesini henüz bilemiyoruz.⁴³³ Kalb, insanın bütün iç dünyasıdır, idrak vasıtalarının tümüdür. Kalbi

⁴¹⁹ Bk. Abdalbaki, *Mu'cemü'l-Müfehres* (k-l-b md.), s. 697-700.

⁴²⁰ Bk. Abdalbaki, a.g.e. (f-e-d md.), s. 648.

⁴²¹ İsfehânî, a.g.e. (f-e-d md.), s. 646; Fuâdın işlevleri için bk. Hûd 11/120; İbrâhîm 14/37, 43; İsrâ 17/36; Furkân 25/32; Kasas 28/10-11; Necm 53/11; Bayraklı, a.g.e., s. 129-133.

⁴²² Bk. Abdalbaki, a.g.e. (s-d-r md.), s. 512-513.

⁴²³ İsfehânî, a.g.e. (s-d-r md.), s. 477.

⁴²⁴ Bk. A'râf 7/2.

⁴²⁵ Bk. Hûd 11/12; Hicr 15/97.

⁴²⁶ Bk. Âli İmrân 3/29, 118, 154; Neml 27/74; Ğâfir 40/19.

⁴²⁷ Bk. A'râf 7/43; Hicr 15/47.

⁴²⁸ Bk. Ğâfir 40/56.

⁴²⁹ Bk. Haşr 59/13.

⁴³⁰ Geniş bilgi için bk. Bayraklı, a.g.e., s. 133-140.

⁴³¹ Bk. En'âm 6/125; Tâhâ 20/25; Zümer 39/22; İnşirah 94/1.

⁴³² İsfehânî, a.g.e. (ş-r-h md.), s. 449; Ayrıca bk. Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 524-526.

⁴³³ Kırcı, *Kur'an ve İnsan*, s. 312.

bir değerlendirme merkezi olarak kabul edersek, insanın düşünmesi, tefekkürü, hatırlaması, aklını, hafızasını kullanması gibi faaliyetlerde bulunması, bu faaliyetlerin merkezi ve organı durumundaki nitelikler ve yetenekler insanın manevi yapısının diğer alanlarını oluşturur. Akıl elbette dimağdadır, ama etki alanı kalptir.⁴³⁴

Gazali'ye göre aklın çeşitli anlamları olup akıl demekle eşyanın hakikatini bilmekten ibaret olan akıl kastedilir ki, kalpte bulunan ilim sıfatından ibarettir. Yine akıl demekle, ilimleri anlayan manası kastedilir ki, o zaman da kalbin kendisi olur.⁴³⁵

Kalbin akılla ortak manaları vardır. Aklın kendisi değişmiyor, ama başkalarını değiştiriyor; kalb ise hem kendisi değişiyor hem de başkalarını değiştiriyor. Akıl ile kalbin ana farkı bu olsa gerek. Diğer taraftan, aklın kötü anlamda bir manası yoktur, ama kalbin vardır.⁴³⁶ Hac suresinin 46. ayetinde, akıl ile kalp yan yana gelmektedir. “Yeryüzünde dolaşmadılar mı ki, düşünecek kalplere, işitecek kulaklara sahip olsunlar. Hakikat şudur ki, yalnız gözler kör olmaz, fakat sinelerin içindeki kalpler kör olur.” Kalp, akıl ve nefis bitişince, aralarında bir kaynaşma olunca, insan davranışlarında da bir bütünlük, bir denge ve bir tutarlılık meydana gelmektedir.⁴³⁷

Dil bilginleri akıl ile kalbi (fuâd) özdeş saymışlar ve kalb kelimesinin geçtiği deyimlerde bu kelimeyi akıl olarak anlamakta tereddüt etmemişlerdir.⁴³⁸ Sonuçta kalb, akıllı, duyguları ve insanın manevî-ruhî yapısını içine alan geniş bir kavramdır.

Psikolojik hayatın merkezi kalptir; duygu, düşünce ve irade gibi bütün ruhî fonksiyonlar buradan kaynaklanır. Dolayısıyla o, düşünen, hisseden, arzu eden, zaman ve mekân ötesiyle, aşkın (gayb) âlemle insanın bağlantısını kuran, kurduğu bu bağlantıyı insanın etkinliğini biçimlendirecek hale sokan güçlerin toplamıdır. Kalb; akıl, nefis ve şeytandan gelen etkiler çerçevesinde bir davranış ortaya koyar. Etki kaynaklarından kalbe gelen uyarıcılar orada bir duygu, düşünce, arzu ve kararın

⁴³⁴ Gölcük, *Kur'an ve İnsan*, s. 39-40; Önceki âlimler çok defa aklın merkezinin kalp olduğunu zannediyorlardı. Bugün ilim idrake ilgili bütün fonksiyonların beyin tarafından, beynin belli bölgelerine dağıtarak yapıldığını ispat etmiştir. İsfahânî, *İnsan*, s. 82; Mütercime ait dipnot.

⁴³⁵ Gazali, *İhyâ*, Cilt III, s.12.

⁴³⁶ Bayraklı, a.g.e., s. 91.

⁴³⁷ Bayraklı, a.g.e., s. 57.

⁴³⁸ Kutluer, TDVİA (Düşünme md.), Cilt X, s. 53.

oluşmasına yol açar. Bunlardan kalbin onayından geçen ve onun eğilimlerine uygun düşenler gerçekleşir; uygun düşmeyenlerse engellenir.⁴³⁹

Kur'an'da kalb, insanın imanının,⁴⁴⁰ şüphenin,⁴⁴¹ düşüncenin,⁴⁴² ruhun sükûnetinin,⁴⁴³ peygamberî ilhamın,⁴⁴⁴ cehaletin, manevi körlüğün⁴⁴⁵ ve umumi bir tarzda faziletlerin ve tutkuların mekânıdır.⁴⁴⁶ Kur'an, kalbi, insanın gerçek benliği, ölümsüz hakikati ve ölümsüzü yakalayan fark ediş, eriş ve sezış kuvveti olarak tanıtmaktadır.⁴⁴⁷ Kalb, yaratıcının muhatabı ve nazargâhıdır.

Kur'an'da kalb kelimesi fiil halinde, çevirmek, değişim,⁴⁴⁸ geri dönmek,⁴⁴⁹ dolaşmak,⁴⁵⁰ akıbet⁴⁵¹ anlamlarında kullanılır. Ayetlerde fiziki olaylardan psikolojik oluşumlara kadar değişim, dönüş, dolaşım ve akıbet manaları ifade edilirken, kalb kavramının çeşitli kalıpları kullanılmaktadır. Bu da kalbin bir hal içinde durmadığını, etkilere açık olduğunu ve bu etkilere göre eylemde bulunacağını göstermektedir.⁴⁵²

Kur'an'da kalbin olumlu niteliklerinden çok olumsuz niteliklerinden söz edilir. Katı kalp, taşlaşmış kalp,⁴⁵³ kilitli kalp,⁴⁵⁴ örtülü (perdeli) kalp,⁴⁵⁵ hasta kalp,⁴⁵⁶ dağınık kalp,⁴⁵⁷ mühürlenmiş kalp,⁴⁵⁸ günahkâr kalp,⁴⁵⁹ paslı kalp,⁴⁶⁰ korku salınan

⁴³⁹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 29.

⁴⁴⁰ Bk. Nahl 16/108.

⁴⁴¹ Bk. Tevbe 9/64.

⁴⁴² Bk. A'râf 7/179; Hac 22/46; Kırca, *Kur'an ve İnsan*, s. 312.

⁴⁴³ Bk. Bakara 2/260; Ra'd 13/28.

⁴⁴⁴ Bk. Şuarâ 26/193-194.

⁴⁴⁵ Bk. A'râf 7/179; Hac 22/46.

⁴⁴⁶ Kılıç, *Benliğin İnşası*, s. 201.

⁴⁴⁷ Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 269.

⁴⁴⁸ Bk. En'âm 6/110; Nûr 24/37, 44.

⁴⁴⁹ Bk. Âli İmrân 3/174; Mülk 67/4.

⁴⁵⁰ Bk. Şuarâ 26/219.

⁴⁵¹ Bk. Kehf 18/36.

⁴⁵² Bayraklı, a.g.e., s. 92.

⁴⁵³ Bk. Bakara 2/74; Âli İmrân 3/159; Zümer 39/22; Hadîd 57/16.

⁴⁵⁴ Bk. Nisâ 4/155; Muhammed 47/24.

⁴⁵⁵ Bk. Bakara 2/88; En'âm 6/25; Kehf 18/57; Fussilet 41/5.

⁴⁵⁶ Bk. Bakara 2/10; Enfâl 8/49; Tevbe 9/125; Hac 22/53; Nûr 24/50; Ahzâb 33/12, 32.

⁴⁵⁷ Bk. Haşr 59/14.

⁴⁵⁸ Bk. A'râf 7/101; Tevbe 9/87, 93; Yunus 10/74; Rûm 30/56; Ğâfir 40/35; Câsiye 45/23.

⁴⁵⁹ Bk. Bakara 2/283.

⁴⁶⁰ Bk. Mutaffîfîn 83/14.

kalp,⁴⁶¹ gafil kalp,⁴⁶² ikiyüzlü kalp,⁴⁶³ inkârcı kalp,⁴⁶⁴ cahil kalp,⁴⁶⁵ arzulara dalan kalp⁴⁶⁶ gibi, kötülüklerin hâkim olduğu kalplerden bahsedilir.⁴⁶⁷ Bununla Kur'an, kılavuzluk görevini yaparak insanın kalbini eğiterek, bu tür illetli durumlara karşı uyanık tutmaya çalışır ve bu tür hastalıklara yakalanan kalplerin de yine eğitilerek arındırılmasını ister. Bunu isterken de kendisi bizzat kalbin nasıl eğitileceği yöntemlerini bize gösterir.

Kalbın marazından (hastalığından) bahseden ayetler, bunu nifak yani içi-dışı farklı olma illetiyle irtibatlandırmıştır. Demek ki kalbi perişan eden hastalıkların başında samimiyetsizlik ve riyakârlık gelmektedir. Münafıklığın en tipik özelliği kalp hastalığıdır. Kalp marazı, kalp katılığı (kasvet) meydana getirir. Kur'an, bu kalp katılığını insanın Allah'a giden yolunu tıkayan bir bela olarak gösterir. Kalp kasvetini azdıran asıl sebep sonu gelmez arzu ve istekler, hırslar ve tutkulardır.⁴⁶⁸

İşlenen kötülüklerin alışkanlık halini alması, bunları aklileştirme ve vicdanın bunları kanıksamasıyla birlikte vicdanî duyarlılık söner ve kalp katılaştır. Kalbin paslanması da, zulmün ve ahlaksızlığın yapılandırması ve vicdanın insan üzerindeki baskısının azalmasıyla birlikte zamanla pişmanlık duygusunun yitirilmesidir.⁴⁶⁹

Kalbın mühürlenmesi, boş arzuları ilah edinme,⁴⁷⁰ Allah'ın nimetlerine nankörlük,⁴⁷¹ azgınlık, zulüm,⁴⁷² bilgisizlik⁴⁷³ gibi sebeplerden olmaktadır. Kalbi mühürlenmişler artık insanca ne görebilir, ne duyabilir, ne anlayabilir, ne de yaşayabilirler.⁴⁷⁴ Kalplerin mühürlenmesi hususunda, ayetlerin arkasındaki ilkenin psikolojik bir kural olduğu söylenebilir.⁴⁷⁵ Kalplerin mühürlenmesini psikolojideki

⁴⁶¹ Bk. Âli İmrân 3/151; Enfâl 8/12.

⁴⁶² Bk. Kehf 18/28.

⁴⁶³ Bk. Tevbe 9/77.

⁴⁶⁴ Bk. Nahl 16/22.

⁴⁶⁵ Bk. Mü'minûn 23/63.

⁴⁶⁶ Bk. Enbiyâ 21/1-3.

⁴⁶⁷ Geniş bilgi için bk. Bayraklı, a.g.e., s. 92-110; Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 269-275.

⁴⁶⁸ Bk. Hadîd 57/16.

⁴⁶⁹ Bk. Ardoğan, a.g.e., s. 107-109.

⁴⁷⁰ Bk. Câsiye 45/23.

⁴⁷¹ Bk. A'râf 7/101.

⁴⁷² Bk. Yûnus 10/74.

⁴⁷³ Bk. Tevbe 9/87, 93; Rûm 30/56.

⁴⁷⁴ Esed, *Kur'an Mesajı*, I, 292; Öztürk, a.g.e., s. 272; Bk. Bakara 2/7; En'âm 6/46; Tevbe 9/87, 93.

⁴⁷⁵ Fazlur Rahman, a.g.e., s. 62.

şartlanma anlamına geldiğini ortaya koyan ayetler bulunmaktadır.⁴⁷⁶ Buna göre, şayet bir kimse bir defa iyi ya da kötü bir amel işlese, bu tür davranışı tekrar işleme ihtimali artarken, onun tersi olan davranışı işleme ihtimali ona orantılı olarak azalır. Dolayısıyla, iyi işler veya kötü işlerin yapılması o kadar tekrar edilir ki, kişi için zıddını yapmak veya düşünmek bile imkânsız hale gelir; böylece kalpleri mühürlenir ve gözleri körleştirilir. Bununla beraber psikolojik alışkanlık doğuran hareketler, mutlak zorlayıcı olarak yorumlanamazlar. Çünkü insan davranışı için, hiçbir zaman “dönüş noktası yoktur” diye bir şey olamaz.⁴⁷⁷ Dolayısıyla kalplerin ve kulakların mühürlenmesi hadisesi, fizyolojik bir vakıa olmayıp mecazidir. Mühürlenmek ve lanetlenmekle ilgili bütün ayetler bağlamları içinde değerlendirilirse, genellikle bu mühürlenme hadisesinin içinde buldukları psikoloji itibariyle hidayete dönme ihtimali neredeyse kalmamış insanlar hakkında kullanıldığı söylenmektedir.⁴⁷⁸

Bedenin her uzvu, kendine mahsus muayyen bir iş için yaratılmıştır. Hastalığı ise hangi iş için yaratılmış ise, onu yapamamasıdır. Ya o işi hiç yapamaz veya zorla yapar. Kalbin hastalığı da hangi iş için yaratılmışsa onu yapamamasıdır. Kalb; ilim, hikmet, ma‘rifetullâh, Allah sevgisi, Allah’a ibadet, Allah’ı zikirten zevk almak, Allah’ı bütün arzuları üzerine tercih etmek için yaratılmıştır.⁴⁷⁹ Bu faaliyetleri yapamayan bir kalb hasta demek olup eğitime ve tedaviye ihtiyacı vardır. Her ne kadar müspet ilimlere ihtiyaç varsa da, kalbin selamete ermesi için yalnız aklı ilimler yetmez. Akıl, Kur’an ve sünnetin nurunu bir arada buldurmak lazımdır. Zira aklı ilimler gıdalar, şer‘î ilimler de ilaç gibidir.

Hasta bir insan tedavi edilmeden yediği yemeklerden zarar görür. Kalbi hastalıklar da, peygamberlerden alınan ilimlerle, Kur’an’dan faydalanılan bilgilerle eğitilerek tedavi edilirler. Bu bilgiler de, kalbi düzeltmek için peygamberlerin tatbik ettikleri ameller ve ibadet vazifeleridir.⁴⁸⁰ Bedenîn hastalığı, bedene hastalık getiren sebebin zıddı ile tedavisi gerektiği gibi, kalbin hastalığı olan kötülükler de zıtları ile tedavi edilir. Mesela cehalet ilimle, cimrilik cömertlikle, kibir tevazu ile, aşırı şehvet

⁴⁷⁶ Bk. En‘âm 6/43; Fussilet 41/44; Hadîd 57/16; Munâfikûn 63/4; Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi Siyasi Olaylarının Kelamî Problemlere Etkileri*, İstanbul, Birleşik Y., 1992, s. 334.

⁴⁷⁷ Bk. Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur’an*, s. 61-63.

⁴⁷⁸ Ünver, *Kur’an’ı Anlamada Siyakın Rolü*, s.213; Ayrıca bk. Neseî, *Tefsiru’n-Neseî*, Cilt I, s.590, 700.

⁴⁷⁹ Gazali, *İhyâ*, Cilt III, s. 143.

⁴⁸⁰ Gazali, a.g.e., Cilt III, s. 39.

de itidal ile tedavi edilmelidir.⁴⁸¹ Kur'an da insanı bu tür hastalıkların zıddı olan iyi işleri yaparak tedaviye çağırmaktadır. Bunların yanında kalbin hastalanmadan önce hastalıklardan korunması büyük önem arz eder. Bunun için de, aklın hurafelerden korunup doğru dini bilgilerle eğitilerek donatılması, ruhun güzel ahlakla bezenmesi ve akidenin düzeltilmesi, doğru ve sağlam kılınması gerekir.⁴⁸²

İnsan kendisini, dini terbiye ile eğiterek kötülüklerden arındırmazsa kötülükler kalbine yerleşir, orada arttıkça artar ve kalbi şüphe ve günahların toplandığı yer haline gelir. Bir hadiste şöyle buyrulur: “Mümin, günah işlediği zaman kalbinde siyah bir iz olur. Sonra o kişi tevbe edip (nefsini o gūnahtan) çekip çıkarır ve (Allah'tan mağfiret dilerse) kalbi (o izin pasından) cilalanıp temizlenir. Eğer mümin günahını fazlalaştırırsa kalbindeki siyah iz fazlalaşır. İşte Allah'ın kitabında: “Hayır, onların kazandıkları günahlar, kalplerini paslandırıp karartmıştır.”⁴⁸³ buyrulur.”⁴⁸⁴

Kur'an'da iman eden (iman ile süslenen) kalb,⁴⁸⁵ kaynaşan kalb,⁴⁸⁶ selim kalb,⁴⁸⁷ sükūnete eren kalb,⁴⁸⁸ doyuma (huzur)a ulaşan kalb,⁴⁸⁹ huşu duyan kalb,⁴⁹⁰ münib (tevbe ve samimi amelle Allah'a dönen) kalb,⁴⁹¹ hidayete eren kalb,⁴⁹² yumuşak kalb,⁴⁹³ ürperen kalb,⁴⁹⁴ akleden kalb⁴⁹⁵ gibi iyiliklerin galip geldiği kalplerden bahsedilerek, insanın kalbinin asıl fonksiyonunun bunlar olması gerektiği mesajı verilmekte ve onun vahyin kılavuzluğunda eğitilerek bu yönlere kanalize edilmesi istenmektedir.

Selīm kalb, hastalıktan, bozukluktan, cehaletten, kötü huylardan,⁴⁹⁶ kirden, şirkten,⁴⁹⁷ küfürden, nifaktan, mal ve evlat fitnesinden⁴⁹⁸ arınmış kalptir. Selim

⁴⁸¹ Gazali, a.g.e., Cilt III, s. 140.

⁴⁸² Bk. Akseki, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, s. 135-138.

⁴⁸³ Mutaffifin 83/14.

⁴⁸⁴ İbn Mace, “Zühd”, 29, no: 4244 (2/1418).

⁴⁸⁵ Hucurât 49/7, 14; Enfâl 8/2.

⁴⁸⁶ Âli İmrân 3/103; Enfâl 8/63; Tevbe 9/60.

⁴⁸⁷ Şu'arâ 26/88-89.

⁴⁸⁸ Fetih 48/4, 18, 26.

⁴⁸⁹ Bakara 2/260; Mâide 5/112-113; Enfâl 8/9-10; Ra'd 13/28; Nahl 16/106.

⁴⁹⁰ Hadid 57/16; İsrâ 17/109.

⁴⁹¹ Rûm 30/31; Sâd 38/24; Kâf 50/33; İsfehânî, a.g.e. (n-v-b md.), s. 867.

⁴⁹² Teğâbûn 64/11.

⁴⁹³ Âli İmrân 3/159; Zümer 39/23.

⁴⁹⁴ Enfâl 8/2; Mü'minûn 23/60-61.

⁴⁹⁵ A'râf 7/179; Hac 22/46; Bu kalp çeşitleri ile ilgili geniş bilgi için bk. Bayraklı, a.g.e., s. 111-128.

⁴⁹⁶ Bk. Râzî, Tefsîr-i Kebîr, XVII, 350; Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 272.

kelimesi, tevhid yolunun genel adı olan İslam kökünden geldiğine göre selim kalb, barış, huzur, güven, sükûnet dolu ve Allah'a gereği gibi teslim olmuş ve selamete ermiş kalp demektir.⁴⁹⁹ Kur'an ve hadislerde geçen fitratla yakın alakası olan ve herkeste bulunan akl-ı selim (sağduyu), doğruyu yanlıştan ayırma gücü,⁵⁰⁰ saf ve duru olarak çalışan saf-temiz, arı-duru akıl⁵⁰¹ demek olup kalb-i selimle bağlantısı vardır. Kalb-i selimden bahseden ayet, mühürlendiği için isabetli düşünmekten mahrum kalmış kalplerden bahseden⁵⁰² ayetle birlikte değerlendirilecek olursa, kalb-ı selimin akl-ı selime yakın bir mana taşıdığı sonucuna varılmaktadır.⁵⁰³

Kur'an'da kalbin doyuma ve huzura ermesinin Allah'ın zikri ile⁵⁰⁴ iman ile,⁵⁰⁵ Allah'ın yardımıyla,⁵⁰⁶ gözle görerek,⁵⁰⁷ iyilik dokunmasıyla⁵⁰⁸ olacağını haber vermektedir. Ama asıl kalbi mutmain eden, Allah'ın zikridir. "İman etmiş olanlar ve kalpleri Allah'ın zikriyle yatışmış olanlar" ayetinde ki Allah'ın zikrinden kastedilen, Kur'an'ı zikir diye ifade eden ayetlerden de anlaşıldığına göre Kur'an'dır.⁵⁰⁹ Yani bunlar iman etmek için Allah'ın bir özel hatırlatması, en açık bir uyarısı olan Kur'an'dan daha büyük ve daha faydalı bir ayet ve mucize olamayacağını bilirler ve kalpleri bununla tatmin olur. "Bilin ki kalpler, ancak Allah'ın zikriyle huzur bulur." Yani Allah'ı zikir veya Allah'ı anmak, hatırlamakla kalpler tatmin olur, gönüllerin ıstırabı sakinleşir, yatışır.⁵¹⁰ İşte din eğitimi, kalbi vahyin terbiyesinden, zikrin, tefekkürün süzgecinden geçirerek kalbi selim bir insan olmasına vesile olur.

⁴⁹⁷ Bk. İbn Kesir, *Muhtasar-u Tefsir-i İbn Kesir*, Cilt II, s. 651.

⁴⁹⁸ Bk. Neseî, *Tefsiru'n-Neseî*, Cilt II, s. 569.

⁴⁹⁹ Bk. Râzî, a.g.e., XVII, 351; Öztürk, a.g.e., s. 272.

⁵⁰⁰ Bk. Bolay, TDVİA (Akl-ı Selim md.), s. 275.

⁵⁰¹ Bk. Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar V*, s. 19-20; Gölcük, *Kur'an ve İnsan*, s. 40.

⁵⁰² Bk. Muhammed 47/24.

⁵⁰³ Bk. Bolay, TDVİA (Akl-ı Selim md.), s. 276.

⁵⁰⁴ Bk. Ra'd 13/28.

⁵⁰⁵ Bk. Nahl 16/106; Fetih 48/4.

⁵⁰⁶ Bk. Enfâl 8/9-10.

⁵⁰⁷ Bk. Bakara 2/260; Mâide 5/112-115.

⁵⁰⁸ Bk. Hac 22/11.

⁵⁰⁹ Bk. Hicr 15/9; Enbiyâ 21/50; Fussilet 41/42; Neseî, a.g.e., II, 154; Yazır, a.g.e., Cilt IV, s.564.

⁵¹⁰ Yazır, a.g.e., Cilt IV, s. 564.

6.1.5. İnsanın İrade Sahibi Olması

İrade, bir şeyi yapmak veya yapmamak konusunda karar verme ve bu kararı yürütebilme kudretidir.⁵¹¹ İrade, arzu, ihtiyaç ve ümitten meydana gelen bir güç demektir. Nefsin yapılması veya yapılmaması gerektiğine hükmettiği bir şeyi gerçekleştirmeyi istemesi, ona yönelmesidir. Bu terim bazen eyleme yönelme sürecinin başlangıç, bazen de bitiş noktasını ifade eder. Başlangıç noktasında irade nefsin bir işi yapmayı arzulaması, bitiş noktasında ise o işin yapılmasına veya yapılmamasına hükmetmesidir. İrade kavramı Allah hakkında sadece ikinci anlamda kullanılabilir. Çünkü Allah arzudan münezzehtir, yalnızca hükmeder.⁵¹²

Aklın yaptırım gücü yoktur. Yaptırım gücü iradeye aittir. İrade ise bir sürü gücün etkisi altındadır. Bundan dolayı diğer güçlerin etkisi altında olan irade, akli, doğru bildiğini ve hüküm verdiğini yapamaz ve zararlı gördüğü şeyden kaçamaz durumda bırakabilir. Tarihten, çevreden, eğiticiden ve toplumdaki gelen izlenimler iradeyi etkisi altına alarak aklın düşündüğü doğruyu yapmasına engel olabilir.⁵¹³ İradenin harekete geçmesi, his ve hayalin veya aklın kesin hükmü ile meydana gelir.⁵¹⁴ Şuurlu yönümüz, içimizde bilinmeyen güçlerle (yani, içgüdüler, içtepeler, heyecanımız, mizacımız, ihtiyaçlarımız vb.) karışmışlardır.⁵¹⁵ Bu güçler karar vermede kişiyi etkilemektedirler.

Önceden yürütülen bir fikir ile tayin edilmiş olan iradeli fiil, bir düşünme ve bağlanmayı gerektirir. Böylece iradeli davranışın zekâ ile açık bir ilgisi olduğu gibi, kişiye sorumluluk yükleyen ahlakî bir anlamı da vardır.⁵¹⁶ Öyleyse insan iradesi, akli ve ahlakî diye ikiye ayrılır. Akli irade, ferdin fiillerinin sonuçlarını önceden görebilmesidir. Ahlakî irade ise, bizi iyi olan, hayır olana doğru götüren iradedir.⁵¹⁷ Bu, daha ziyade bir mükellefiyet duygusunun ihtirasa ve arzuya karşı koymasıdır.

⁵¹¹ Erdoğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 550.

⁵¹² İsfahâni, *el-Müfredât* (r-v-d md.), s. 371; Çağrıçı, Hökelekli, TDVİA (İrade md.), Cilt XXII, s. 381.

⁵¹³ Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar V*, s. 19.

⁵¹⁴ Gazali, *İhyâ*, Cilt IV, s. 467.

⁵¹⁵ Hayrani Altıntaş, *İnsan ve Psikoloji*, Ankara, Kültür Bakanlığı Y., 1989, s. 258.

⁵¹⁶ Hökelekli, "Dini Kişiliğin Kuruluşunda İradenin Rolü", DİD, Cilt XXI, s.18.

⁵¹⁷ Altıntaş, a.g.e., s. 258-259.

Bu bir ahlaki enerji ve ruhî bir çabadır.⁵¹⁸ Mükemmel bir ahlaki iradeye sahip olmak için, sağlam ve salim bir akla ve zihne sahip olmak gerekir. Modern psikoloji, iyiyi, güzeli ve en iyiyi arayan iradeyi, gerçek manada bir irade olarak değerlendirmektedir. Zevklerini, hazlarını aramak, rahatını istemek iradeyi kullanmak demek değildir.⁵¹⁹

İmam Gazali'nin belirttiğine göre insan, ilim ve irade güçleri sayesinde yükselir ve Allah'a yaklaşmaya hak kazanır. İnsanı yücelten irade ise şöyledir: İnsan akli ile bir işin sonunu anlayıp iyilik tarafı nerde olduğunu bildiği zaman, içinden o tarafa yönelir, sebeplerini temine çalışır ve onu irade eder. Şayet Allah, yalnız neticeleri anlayan akli yaratıp, aklın ve hikmetin gereğince azaları yaratmasaydı, aklın bu hükmü boşa giderdi.⁵²⁰

Klasik teorilerde iradeli bir fiilin gerçekleşme safhaları şu şekilde sıralanır: 1. Gerçekleşecek fiillerin zihinde teşekkülü. 2. Düşünüp taşınma, muhakeme etme. 3. Karar verme 4. Uygulama. Modern psikologların benimsediği şekliyle ise iradeli fiil, “güdülenme (motivasyon)” ve “karar verme” şeklinde iki safhadan geçer.⁵²¹

İnsanı diğer yaratıklardan üstün kılan özelliklerinden biri de iradesidir, bağımsız davranma ve seçme kabiliyetine sahip olmasıdır. Kendi fitratına, bedeninin maddi ve manevi ihtiyaçlarına bile kafa tutabilen tek varlık insandır. Kendisinin iyilik ve hayrına olan şeylerin tersini bile yapabilmektedir.

İnsan hem aklının gösterdiği hem de aklının muhalefet ettiği doğrultuda davranışlar sergilemektedir.⁵²² İnsan, irade özgürlüğüne sahip olmakla birlikte, çevresi tarafından da iradesi şekillenmektedir. Kur'an'a göre görünmeyen varlıklar da (şeytanlar, melekler) ona etki etmeye çalışmaktadır.

Evrendeki her şey özü içerisine yerleştirilmiş kanunlar çerçevesinde hareket ettiği, yani Allah'ın emrine doğrudan doğruya uyduğu için, tüm evren Allah'ın iradesine teslim olmuştur. Bu evrensel kanunun tek istisnası insandır. Çünkü Allah'ın emrine uyup uymamakta bir seçim yapabilme kabiliyeti kendine verilen tek

⁵¹⁸ Hökelekli, a.g.m., s. 18.

⁵¹⁹ Altıntaş, a.g.e., s. 259.

⁵²⁰ Gazali, *İhyâ*, Cilt III, s.18-19; İrade ile ihtiyâr arasındaki ilişki için bk. a.g.e., Cilt IV, s.466-467.

⁵²¹ Hökelekli, a.g.m., s. 18-19; Altıntaş, a.g.e., s. 260-261.

⁵²² Bk. Şeriâtî, *İnsan*, s. 24-25; Şanver, *Kur'an'da Tebliğ ve Eğitim Psikolojisi*, s. 60-61.

varlık insandır.⁵²³ İnsan, irade sahibi olduğu ve eylemlerini kendi seçimleriyle yaptığı için iradesini kullanmaktan sorumlu olur, ahlakî bir değerlendirmeye tabi tutulur ve ahlaklı veya ahlaksız diye isimlendirilir.

Kur'an-ı Kerim'de irade kavramı hem Allah'a hem de insana nispet edilerek 139 yerde geçer.⁵²⁴ Bu ayetlerin önemli bir kısmında ilahi iradenin mutlak, özgür ve önüne geçilemez olduğu, dolayısıyla kulun iradesini sınırladığı;⁵²⁵ hayır veya şer olarak olup biten her şeyin Allah'ın iradesi istikametinde gerçekleştiği;⁵²⁶ fakat O'nun iradesinin mutlaka amaçlı, anlamlı, hikmetli ve adil olduğu, kulları için asla zulmü, kötülüğü ve meşakkati murat etmediği bildirilmektedir.⁵²⁷ Ahlaki muhtevalı ayetlerde insanın iradesinde serbest olduğu belirtilmekte,⁵²⁸ bundan dolayı onun iyi şeyleri de kötü şeyleri de istemesinden söz edilmektedir.⁵²⁹ İnsan bütün eylemlerinde iradesini "Allah'ı isteme" veya "Allah'ın rızasını isteme" şeklinde tayin etmelidir.⁵³⁰

Kur'an'da açıkça, insanın hür olduğunu, seçme hakkına sahip bulunduğunu beyan eden pek çok ayet vardır.⁵³¹ "Bu bir öğüttür. Dileyen, Rabbine varan yolu tutar. Allah, dilemedikçe siz dileyemezsiniz."⁵³² Bu ayette insanın iradesi konusunda problem var gibi gözükse de bu ayeti insana verilen hürriyet ve sorumluluk çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Yani Allah, insana dileme, düşünme, eğitilme yeteneği vermiştir. O, bu yeteneği vermeseydi insanın düşünmesi, dilemesi, eğitilmesi mümkün değildir. İnsanın bu düşünmesi, dilemesi ve eğitilmesi Allah'ın böyle olmasını istemesiyledir. İnsanın dilemesi, Allah'ın yarattığı fizyolojik, psiko-sosyal kanunlarla olur. Fakat bu kanunların işleminde insan seçiminin rolü vardır ve bundan dolayı sorumludur.⁵³³

İnsanın iradesini inkâr ederek, Kur'an'ın mutlak olarak insanın davranışlarının cebrini savunduğunu ileri sürmek, yalnız Kur'an'ın tümünü reddetmek değil, aynı

⁵²³ Bk. Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 68; Kutub, *İnsan Psikolojisi*, s. 275-276.

⁵²⁴ Bk. Abdalbaki, *el-Mu'cemü'l-Müfehres* (r-v-d md.), s. 415-417.

⁵²⁵ Bk. Bakara 2/253; Ra'd 13/11; Ahzâb 33/17.

⁵²⁶ Bk. En'âm 6/125; İsrâ 17/16; Cin 72/10.

⁵²⁷ Bk. Bakara 2/26, 185; Âli İmrân 3/108; Mü'min 40/31.

⁵²⁸ Bk. Âli İmrân 3/145; İsrâ 17/18-19; Ahzâb 33/28-29.

⁵²⁹ Bk. Enfâl 8/62, 71; Yûsuf 12/25; Hac 22/25.

⁵³⁰ Bk. Rûm 30/38-39; Ahzâb 33/29; İnsân 76/9; Çağrıcı, Hökelekli, TDVİA (İrade md.), Cilt XXII, s. 381; Gölcük, a.g.e, s.266.

⁵³¹ Bk. Yunus 10/108; İnsân 76/29.

⁵³² İnsân 76/29-30.

zamanda temelini yok etmek demektir.⁵³⁴ İnsan kendi istek ve iradesiyle hangi yöne yönelmeyi uygun görürse, Allah da onu o yöne çevirmektedir. “Biz insanı hangi yöne isterse oraya çeviririz.”⁵³⁵ Bu ilahi kanun fertler için olduğu kadar, toplum ve millet hayatı için de geçerlidir.⁵³⁶ “Bir millet kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez.”⁵³⁷ Yani insanlar gereken gayreti gösterip bir işe koyulmadıkça Allah onları başarıya ulaştırmaz.

İnsan, iradesini yaratılış amacına uygun olarak Allah'ın istediği şekilde kullanması ve bu konuda ifrat ve tefrite kaçmaması gerekir. Zira bu ikisi de ruhî bir hastalıktır. İnsana verilen irade hürriyeti, özgürlük adı altında kötüye kullanılmamalıdır. Özgürlük, insanın dilediği zaman hevâ ve hevesine uyma hakkı veya âlemlerin Rabbini inkâr değildir. Kendini son derece özgür hisseden insanların hayatlarına baktığımızda onların şehvetlerinin kulu oldukları, mide veya üreme organlarına, gösteriş yaptıkları görüntüye ya da makam ve mevkie taptıkları görülür. Onlar sahip oldukları şeyle değer kazanırlar. Bu şeylerden yoksun kaldıklarında varlıkların en değersizleri olurlar. Mutlak özgürlük ancak Allah'a, doğru bir şekilde kulluk yapmakla gerçekleşir.⁵³⁸

İçinde doğan herhangi bir istek ve arzuya karşı koymaktan aciz, her türlü sebepler mükemmel olduğu halde, bir fiile karar vermekte tereddüt ederek sıkıntı çeken insanların iradesi hastadır. Keza, iş ve fiil sahasına geçmek için yeterli sebep bulamamak, hiçbir karar verememek veya bir işi layık olduğu önem ve ciddiyetle düşünmemek ve yalnız kendi nazarındaki fiili haklı gösterecek sebepleri araştırmakla uğraşmak, iradenin hasta ve noksan olduğunun alametidir. Böyle olanlar hakkı inceleyip anlayamazlar. Yaptıklarını hakka uydurmak için sebepler icat ederler.⁵³⁹ Mükemmel bir şahsiyet ve karaktere sahip olmak için, irademizin bu hastalık ve noksanlıklardan kurtulmasını sağlamak lazımdır.

⁵³³ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, X, 494.

⁵³⁴ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 63.

⁵³⁵ Nisâ 4/115; Ayrıca bk. Leyl 92/5-10; Necm 53/39-40; İnsân 76/3; Beled 90/10-20; Şems 91/7-10.

⁵³⁶ Bk. Hökelekli, “*İslam'ın İnsan Görüşü Işığında İşçi Hakları*”, s.234; Fazlur Rahman, a.g.e., s.62-63.

⁵³⁷ Ra'd 13/11; Enfâl 8/53.

⁵³⁸ Bk. Gazali, *İslam'ın Manevi Boyutu*, s. 98.

⁵³⁹ Akseki, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, s. 144-145, 148; İradesizlik hastalığı ve tedavisi için bk. Altıntaş, “*Modern Psikolojinin Bazı Meseleleri*”, s. 41-42.

Kur'an, iradenin eğitim ve terbiyesi için gerekli olan en önemli bir program koyarak, iradenin hevâ ve hevesler karşısında eğilmeden durabilme yöntemini, hikmet ve hidayet ölçülerine uygun olarak eğitim yollarını göstermiştir.⁵⁴⁰ Şahsiyetimizin esası olan irademizin terbiyesi, rezâil-i ahlak denilen kötü ahlaktan ve ruhî hastalıklardan kaçınıp ahlakî faziletleri bizzat elde etmekle mümkündür. “Bir kere de azmedip kararını verdin mi, artık Allah’a mütevekkil ol (O’na dayanarak işine devam et).”⁵⁴¹ mealindeki ayet-i kerime bu hususta en büyük mürşittir.⁵⁴²(eğitmendir)

6.1.6. İnsanın Ahlak ve Vicdan Sahibi Olması

Ahlak kelimesi, Arapçada hulk’un çoğuludur. Fakat dilimizde ahlak kelimesi, evlat kelimesi gibi teklik manasında kullanılması yaygınlaşmıştır. Kur’an’da ahlak kelimesi kullanılmayıp tekili olan huluk kelimesi sadece iki yerde geçer.⁵⁴³ Bu ayetlerin birinde Hz. Peygamber’e hitaben “Sen büyük bir ahlak üzerindesin”⁵⁴⁴ buyrulur. Yani çalışma ve amel ile en yüksek hayır gayesine ulaşacak pek büyük huylar, gerçekten yüceltmeye layık ahlak, meleke ve maneviyat üzere yaratılmış bulunmaktasın.

İşte o ahlak, doğru yolu teşkil eden Kur’an ve ilahi ahlaktır.⁵⁴⁵ Dolayısıyla burada huluk kelimesi, ahlak, huy manalarına gelir. Buradaki elâ (üzerindesin) ifadesi ise, “istila” içindir. Böylece bu lafız, Hz. Peygamber’in bu huyların üzerine çıktığına, bunlara sahip ve hükümler olduğuna delalet etmektedir. Huy (hulk), kendisini taşıyan kimsenin, güzel işleri çok kolay biçimde yapabildiği, ruhani bir melekedir.

Ahlak, nefiste yerleşmiş bir şekil ve görünüşten⁵⁴⁶ ve nefsin bâtinî suretinden ibarettir.⁵⁴⁷ Düşünüp taşınmaya lüzum görmeden bütün işler kolaylıkla bundan sadır

⁵⁴⁰ Bk. Draz, *İslam’ın İnsana Verdiği Değer*, s. 62-63.

⁵⁴¹ Âli İmrân 3/159.

⁵⁴² Akseki, a.g.e., s. 145-146.

⁵⁴³ Bk. Abdülkâki, el-*Mu‘cemü’l-Müfehres* (h-l-k md.), s. 311; Bk. Şu‘arâ 26/137; Kâlem 68/4.

⁵⁴⁴ Kâlem 68/4.

⁵⁴⁵ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, Cilt VIII, s. 21-22; Yine Kur’an’da ahlak vb. konularda Allah resulünün bizim için güzel bir örnek olduğu belirtilmiştir. Bk. Ahzâb 33/21.

⁵⁴⁶ Gazali, *İhyâ*, Cilt III, s. 125.

⁵⁴⁷ Gazali, a.g.e., Cilt III, s. 126.

olur. Akıl ve şeriat bakımından övülen ve güzel sayılan işler bu görünüşten meydana gelirse, buna güzel ahlak, şayet kötü işler meydana gelirse ona da çirkin huy denir. İlim, gazab ve şehvet kuvvetleri aralarındaki uygunluk ve itidalde olur, şehvet ve gazab akıl ve şeriatın emri altına girer ve hepsi iyi olursa güzel ahlak meydana gelir.⁵⁴⁸

Ahlakın bütün aşırı tarafları kınanmış, orta dereceleri ise onaylanmıştır.⁵⁴⁹ Bir eylem, ahlakî nitelik kazanabilmesi için, öncelikle yapan insan tarafından seçilmiş olmalıdır. İkinci olarak, eylemde bulunan insan, yapacak olduğu şeyin bilincinde olmalıdır. Ayrıca eylem, şekillenmiş ve sabit bir karakterin ifadesi olmalı,⁵⁵⁰ fiillerin muayyen bir şekilde tekrarlanarak yerleşmiş bir adet şeklini almalı ve içindeki bir sâikten kaynaklanmalı, harici tesirlerle işlenmemelidir.⁵⁵¹

Aslında ahlaki bakımdan iyi davranış, başkalarının bizden bekledikleri olumlu davranıştır.⁵⁵² Ahlak dediğimiz zaman, akla gelen şey sadece insan davranışlarıdır. İnsandan başka canlıların hareketleri ahlaki davranış sayılmaz. Hayvanların ahlaki yoktur; çünkü onların zekâları “iyi” ve “kötü” hareket kavramlarının doğmasına, üstelik bu davranışlarının mükâfat ve ceza ile karşılanabilmesi için, bir sosyal düzenin kurulmasına yetecek kadar gelişmemiştir.⁵⁵³ Canlılar dünyasında bulunan hayvanlar gibi melekler de ahlaklı veya ahlaksız diye isimlendirilemezler. İnsan irade sahibi olduğu ve eylemlerini kendi seçimleriyle yaptığı için ahlaki bir değerlendirmeye tabi tutulur ve ahlaklı veya ahlaksız diye isimlendirilir.⁵⁵⁴

Biz bir insanın davranışlarına bakarak, onlardan genel bir hüküm çıkarırız ve o insan hakkında vardığımız bu genel hükme “şahsiyet” deriz. Günlük hayatta kullandığımız “şahsiyetsiz adam”, “kuvvetli bir şahsiyet sahibi” gibi deyimler aslında hep o kişinin ahlakî davranışları hakkında verdiğimiz hükümlerdir. Bizim ahlakî davranışımız, şahsiyetimizin büyük bir kısmını meydana getirir.⁵⁵⁵ Dolayısıyla ahlakla kişilik arasında birbirinden ayrılamayacak kadar sıkı bir bağ

⁵⁴⁸ Gazali, a.g.e., Cilt III, s. 125-126; Ayrıca bk. Draz, *İslam'ın İnsana Verdiği Değer*, s. 122.

⁵⁴⁹ Gazali, a.g.e., Cilt III, s. 134.

⁵⁵⁰ Kılıç, *İnsan ve Ahlak*, s. 11.

⁵⁵¹ Draz, a.g.e., s. 123-124.

⁵⁵² Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, s. 57.

⁵⁵³ Güngör, a.g.e., s. 11.

⁵⁵⁴ Kılıç, a.g.e., s. 2.

⁵⁵⁵ Güngör, a.g.e., s.12.

vardır Ahlakın en büyük yaptırım gücü, Allah korkusu ve ahiret inancıdır. Bu olmadıkça diğer müeyyideler hiçtir. Bunu telkin eden ise, akıldan ziyade dindir, din eğitimidir, vahiydir. Dine ve din eğitimine dayanan ahlak; sırf akli esaslar üzerine bina edilmiş olan ahlak felsefesinden daha sağlam, daha tesirli ve daha geneldir.⁵⁵⁶

Kur'an'ın tümünde insan, insani ilişkileri içinde ne kendisine ne de başkalarına haksızlık yapmaması hakkında uyarılmaktadır. Bu da, “bir karıncanın ağırlığı kadar bile” yahut “bir tek hurma ipliğince”⁵⁵⁷ de olsa asla haksızlık yapmayacağını tekrar tekrar ifade eden Allah'ın vasfının bir yansımasından başka bir şey değildir. Yine Kur'an'a göre Allah'ın fiilleri her zaman adalet ve doğruluk üzere olduğu için, insan da kardeşlerine karşı adalet ve dürüstlikle davranacaktır. İnsan ahlakının temelde ilahi ahlaka dayandığı, Allah her zaman bağışlamaya ve müşfik davranmaya hazır olduğu için, insanın da başkalarını mazur görmeye ve affetmeye gayret etmesi gerektiğini açıkça beyan eden aşağıdaki ayette daha belirgin bir biçimde ortaya çıkmaktadır.⁵⁵⁸ “Sizden fazilet ve servet sahibi kimseler, yakınlığı bulunanlara, yoksullara, Allah yolunda göç edenlere bir şey vermemeye yemin etmesinler, onları affetsinler, hoş görsünler. Allah'ın sizi bağışlamasını sevmez misiniz?”⁵⁵⁹

Ahlaklı insan, kendisini inanmadığı şeyleri yapmamaya zorlayan, her türlü etki karşısında sonuna kadar direnen insandır. Ahlakın taviz vermeye tahammülü yoktur; bir konuda zayıf davranıp, prensiplerden fedakârlık edilirse, bu fedakârlığın sonucu gelmez. Zira insan benliği kendisiyle tutarlı kalabilmek için, hatalı davranışları haklı ve mazur göstermek üzere, bahaneler bulmaya daima hazırdır. Haklı bulunup şuurumuza yerleşen her hatalı hareket bir başka hatayı davet eder. Tekrarlar yoluyla alışkanlık kazanma başlıca öğrenme usullerinden biridir; sık sık ahlak dışı davranışlar yapan insanın da ahlaksızlığa alışması kaçınılmaz olur.⁵⁶⁰

İnsanların güzel huyları, nefsin isteklerini kırarak elde etmesi mümkündür. Bu ise ruh ile beden arasındaki münasebetten meydana gelir. Kalbin azalara, azaların da

⁵⁵⁶ Akseki, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, s. 114-115.

⁵⁵⁷ Bk. Nisâ 4/49, 53, 77, 124; İsrâ 17/71; Kâf 28/29.

⁵⁵⁸ Bk. İzutsu, a.g.e., s. 39; İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 293.

⁵⁵⁹ Nûr 24/22; Başka bir ayette şöyle buyrulur: “Allah'ın sana iyilik ettiği gibi sen de iyilik et...” Kasas 28/77.

⁵⁶⁰ Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, s. 69.

kalbe tesiri vardır ve bu tesir devreder gider.⁵⁶¹ Gazap ve şehvet gibi kuvvetlerimizi kökünden silip atmaya çalışsak, buna gücümüz yetmez. Şayet bunları din eğitimi ile ıslah edip düzeltmeye, vahiy ile terbiye etmeye çalışırsak buna muvaffak oluruz. Zaten bizden istenilende budur. Bizim kurtuluşumuz ve Allah'a ulaşmamızın garantisi de bu yoldur. İnsanların tabiatları da farklı farklıdır. Bazıları terbiyeyi kolay bazıları da zor kabul ederler.⁵⁶²

İnsanın ahlaki davranışında asıl önemli rolü oynayan unsur ahlakla ilgili bilgiler değil, duygulardır. İnsan pişmanlık ve vicdan azabı duymadığı takdirde, yanlış ve kötü olarak bildiği hareketleri rahatlıkla yapabilir. İşte bu noktada vicdan kavramı karşımıza çıkıyor. Ahlaki davranışımızın temeli olan vicdan, bir kaideler sistemidir; bu sistem insanın kendi davranışları veya başkalarının davranışları hakkında “doğru” veya “yanlış” şeklinde yargıya varmasına karar verir.⁵⁶³

Eylemlerimiz vicdan tarafından incelenip değerlendirildikten sonra mükâfata mazhar yahut cezaya müstahak olurlar. Esasen kötü bir fiilin vicdanda meydana getirdiği azap ve sıkıntıdan büyük bir ceza ve azap da olamaz. Yine hayırlı bir işin meydana getirdiği sevinç ve memnuniyet de, nefsin diğer zevklerinden hiçbiri ile mukayese edilemez.⁵⁶⁴

Vicdan, insanda bir fitri murakıp ve yön vericidir.⁵⁶⁵ Vicdan bizi hem ahlaki davranışta tutarsızlıklardan kurtarır, hem de dışardan bir kontrol olmadan da ahlaki davranmamızı sağlar. Böyle olmasaydı herkesin peşinde her an bir polisin veya müfettişin dolaşması gerekirdi; kaldı ki kontrol görevi verilenlerin de vicdan sahibi olması gerekir.⁵⁶⁶ Bizi en önce vicdan denen bu manevi hâkim sorumlu tutar. Vicdanın verdiği hükümler ve ahlaki hislerle duygular, bize sorumluluk fikrini aşılır. Yalnız sadece sorumluluk ve vicdanımızca cezalandırma korkusu, insanları kötülük yapmaktan caydıramaz. Birçok sebep ve amiller, vicdani mahkememiz üzerinde tesir ederek, onun fitri selametini bozup tabii kabiliyetini söndürdüğü için oradan çıkan hükümlerin mutlaka doğru olacağını söyleyemeyiz.

⁵⁶¹ Gazali, İhyâ, Cilt III, s. 137.

⁵⁶² Gazali, a.g.e., Cilt III, s. 130.

⁵⁶³ Güngör, a.g.e., s.57.

⁵⁶⁴ Akseki, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, s. 80.

⁵⁶⁵ Akseki, a.g.e., s.107

⁵⁶⁶ Güngör, a.g.e., s. 59.

İşlenen kötü bir işten sonra duyulan pişmanlık ve üzüntü de, herkesin hassasiyet derecesine göre değişir. İnsan kabahat işleye işleye bütün vicdan azabını kaybeder ve bu sebeple, yaptığı kötülüklerden dolayı kendini vicdani sorumluluk karşısında hissetmez.⁵⁶⁷ Vicdan herkeste aynı olmayıp vicdandaki bu gevşeklik ve sertlik, özellikle çocukluk çağında görülen eğitim ve terbiyeye bağlıdır.⁵⁶⁸

Sonuçta vicdan tek başına her insan için hayır ve şerrin ölçüsü olamaz. Kur'an'da "Şeytanlar, dostlarına, sizinle mücadele etmeleri için fısıldarlar (telkinde bulunurlar)."⁵⁶⁹ buyrulur. Demek ki kalbimizdeki ses şeytanın sesi de, ilhamı da olabilir. O halde vicdanımızın her emrinin, hayır olabilmesi için, ilahî duygunun saflığını, fitrî selametini kaybetmemiş olması lazımdır. Bu gibi kimselere kalb-i selim, akl-i selim sahibi denir.⁵⁷⁰

Bir kimse alçaldığı zaman vicdanı donuklaşır ve artık kendisindeki gerçek ve yüksek mahiyetin sesini etkili bir şekilde dinleyemez. "İnanmayanlara gelince, onların kulaklarında bir ağırlık vardır ve Kur'an, onlara bir körlüktür. (Onun gerçeklerine karşı onların basiretleri kapanmıştır. Sanki) onlar uzak bir yerden çağrılıyorlar (da duymuyorlar)."⁵⁷¹ Diğer taraftan böyle bir kimse yalnız dinlememekle kalmaz, aynı zamanda hakikatin, kendisine devamlı hatırlatılmasından rahatsız olur; o kadar ki, bu rahatsızlık, boş şeref ve gurur ile birleşince gerçeği reddetme ve ona karşı katı bir direnişe geçmeye yerini bırakır.⁵⁷²

Kur'an'da vicdan terimi kullanılmaz ve direk olarak vicdandan bahsedilmez. Yalnız bazı ayetlerde dolaylı olarak vicdana değinilir. Bir ayette Allah, davranışları kınama, pişmanlığa neden olan günahlardan uzaklaştırdığı gerekçesiyle kendini kınayan nefse yemin etmektedir. "Kendini kınayan nefse and içerim."⁵⁷³ Vicdan adını verdiğimiz, Freud ve Psikanalistlerin de Super-Ego adını verdikleri kavram, fonksiyon açısından bir boyutuyla nefs-i levvâme/kınayan nefs'e tekabül

⁵⁶⁷ Bk. Akseki, a.g.e., s. 80-81.

⁵⁶⁸ Güngör, a.g.e. s. 59; Çocukta vicdanın ortaya çıkıp gelişimi için bk. Güngör, a.g.e., s. 59-62; Kutub, *İnsan Psikolojisi*, s. 330-331.

⁵⁶⁹ En'âm 6/121.

⁵⁷⁰ Akseki, a.g.e., s. 84.

⁵⁷¹ Fussilet 41/44.

⁵⁷² Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 64.

⁵⁷³ Kıyâmet 75/2.

etmektedir.⁵⁷⁴ İnsanın kendisini kınaması, yaptığı işten pişmanlık duyması, insan şahsiyetinin oluşumunda, pişmanlık ve kınamayı doğuran günahlardan, çirkin fiilleri işlemekten kaçınma konusunda önemli etkenlerdendir.⁵⁷⁵

Vicdan duygusu insanı, kötülük yapması halinde kınayan bir güç (nefsü'l-levvâme) olabileceği gibi, kaskatı kesilmiş kalp haline dönüşerek kötülük karşısında duyarlılığını kaybetmiş bir duruma da getirebilir. Bu yüzdendir ki Kur'an'da bütün ahlaki vazifeler uhrevi müeyyideye bağlanmış,⁵⁷⁶ iyiler için cennet vaad edilmiş, kötüler cehennemle tehdit edilmiştir. Ahlak kurallarının uygulanmasında, özellikle içtimai düzenin sağlıklı işletilmesinde sadece vicdan vb. motiflere dayanan bir ahlak tam olarak saygıya değer sayılamayacağından, Kur'an ve Sünnet'te Allah'ı en yüksek derecede sevmek,⁵⁷⁷ O'nun hoşnutluğuna layık olmak ve O'ndan hoşnut olmak⁵⁷⁸ temel ahlakî motif olarak gösterilmiş, doğru inanç ve temiz yaşayışın en yüksek gayesinin Allah rızası olduğu vurgulanmıştır.⁵⁷⁹

Vicdanın terbiyesi ve ahlakî şuurun düzeltilmesi olarak Yüce Allah, başkaları hakkında hüküm verirken aceleci olmayı, gıybeti, başkalarını alaya almayı,⁵⁸⁰ böbürlenmeyi, kibirlenmeyi,⁵⁸¹ harama bakmayı,⁵⁸² zinaya yaklaşmayı,⁵⁸³ fuhşiyatı, kötülüğü, azgınlığı yasaklar, adaleti, iyiliği, akrabayı gözetmeyi,⁵⁸⁴ kötülüğe iyiliğin en güzeliyle karşılık vermeyi⁵⁸⁵ emreder. Her şeyden önce Kur'an, emirlerinin vicdanın derinliklerine ulaşmasını, kalbin ondan beslenmesini, sonra da bu ilahi gıdadan doğma şahsî vasıfların çıkmasını bekler. Nitekim kalp ve vicdan, ilahi emirlerin postanesidir. Onlar kişiye ancak kalp yoluyla ulaşır.⁵⁸⁶

⁵⁷⁴ Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, s. 85; Aydın, *Kur'an'da Psikolojik İkna*, s. 59-60.

⁵⁷⁵ Necati, a.y.

⁵⁷⁶ Bk. Kasas 28/83-84; Tâ hâ 20/15; Gâfir 40/17; Câsiye 45/27.

⁵⁷⁷ Bakara 2/165.

⁵⁷⁸ Mâide 5/119.

⁵⁷⁹ Bk. Tevbe 9/72; Hadîd 57/27; Çağrıcı, TDVİA (Ahlak md.), Cilt II, s. 2.

⁵⁸⁰ Bk. Hucurât 49/11-12.

⁵⁸¹ Bk. İsrâ 17/37.

⁵⁸² Bk. Nûr 24/30-31.

⁵⁸³ Bk. İsrâ 17/32.

⁵⁸⁴ Bk. Nahl 16/90.

⁵⁸⁵ Bk. Fussilet 41/34.

⁵⁸⁶ Bk. Draz, *İslam'ın İnsana Verdiği Değer*, s. 161-162.

Bir hadiste vicdanla ilgili olarak şöyle buyrulur: “Sana her ne kadar fetva verseler de, bir kere de kalbinden fetva al”⁵⁸⁷ Şüphesiz vicdanı, bundan daha açık bir surette hiçbir filozof izah edememiştir. Bu hadis, hem hayır ve şerrin neden ibaret olduğunu hem bunları birbirinden ayıracak bir kuvvetin varlığını, hem de akli kanuna aykırı hareketimizden dolayı vicdani sorumluluğa maruz kalacağımızı açıklamaktadır.⁵⁸⁸

İslam nazarında vicdanın yetkisi bunlardan ibaret ve sadece bu dünya hayatıyla ilgili değildir. Bunların ötesinde hesap gününde çok önemli bir görevi daha vardır. O da o gün ilahi karar verilmeden önce sahibinin amelleri kendi vicdanına, kendi nefesine havale edilecek ve sahibinin kararını o, kendisi verecektir.⁵⁸⁹ “Her insanın boynuna işlediklerini dolarız ve kıyamet günü açılmış bulacağı kitabı önüne çıkarırız. ‘Kitabımı oku, bugün nefsin sana hesapçı olarak yeter’ (deriz).”⁵⁹⁰

İnsanların vicdanen eğitilmesi ve terbiye edilmesi, adaletin gerçekleştirilmesinde en önemli rolü oynar. Allah, insanı vicdanen ilahi vahyin rehberliğinde eğitmeye büyük önem vermiş ve Kur’an’ın inişinden itibaren on üç yıl süren Mekke dönemi boyunca hep vicdan eğitimi ve terbiyesi üzerinde durmuş, kalplere Allah’ın birliği ve vicdanî esaslar yerleştirilmeye çalışılmıştır.⁵⁹¹

6.1.7. İnsanın Konuşma Yeteneğine Sahip Olması

İnsanları hayvanlardan ayıran insanlara has özelliklerden biri de dildir. Dil, lisan; insanlar arasında anlaşmayı sağlayan, tabîî doğal bir araç, kendisine özgü kural ve kaideleri olan ve ancak bu kurallar çerçevesinde gelişen, insanla birlikte yaşamını sürdüren canlı bir varlıktır. Dillerin nasıl oluştuğu konusunda tatmin edici bir bilgi mevcut değildir. Sadece birtakım rivayet ve menkıbelerle ve bir takım teorilerle insanlık tarihinin bu karanlık devrine ışık tutulmak istenmektedir.⁵⁹² Fizyoloji ile uğraşanlar, ilk dilin veya dillerin nasıl olduğunu ve oluştuğunu kesin şekilde

⁵⁸⁷ Müsned, IV/228.

⁵⁸⁸ Akseki, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, s. 83.

⁵⁸⁹ Draz, a.g.e., s. 163.

⁵⁹⁰ İsrâ 17/13-14.

⁵⁹¹ Bk. Lokmân 31/20; Hadîd 57/20; Cerrahoğlu, “*Kur’an’ın Öngördüğü Adalet Esasları*”, s. 21.

⁵⁹² Gölcük, *Kur’an ve İnsan*, s. 117.

meydana koyamamışlardır.⁵⁹³ Dil için; temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli anlaşma sistemi, seslerden örülmüş sosyal bir kurum şeklindeki tanım yaygındır. İnsanlığın tabii anlaşma aracı olan dil, bütün zenginliğiyle insanın önünde içtimaî bir müessese halinde geniş, büyük ve ortak bir hazine konumundadır. İnsanoğlu yeryüzünde üç bin civarında dil konuşmaktadır.⁵⁹⁴ Kur'an-ı Kerim, Allah'ın insana insanın en büyük özelliklerinden biri olan konuşma yeteneği verdiğini belirtir: "Ona beyânı (konuşup, düşüncelerini açıklamayı) öğretti."⁵⁹⁵ Yani kendini, vicdanını ve içindeki duygu ve anlayış kaynağını dışındakilere, açık ve güzel ifadeyle anlatmak demek olan konuşma ve dil nimetini bahşetmiştir.⁵⁹⁶

Başka bir ayette dillerin farklı oluşunun, Allah'ın varlığının delillerinden olduğu belirtilir: "Yine göklerin ve yerin yaratılışı ile dillerinizin ve renklerin farklı oluşu da O'nun varlığının delillerindedir."⁵⁹⁷ Ayetteki "elsine", diller veya konuşma türleri ve şekilleri demektir. Allah, bunları farklı farklı yaratmıştır.⁵⁹⁸

Dilin yaratıcısı Allah olup insanlar yeni kelimeler ve kavramlar türeterek bu dilleri geliştirmişlerdir.⁵⁹⁹ Kur'an, dillerin kökeninin ilâhî olduğunu bildirir. Allah, Âdem'i yarattıktan sonra onu bilgiyle eğiterek isimleri yani dillerin cevherini öğretmiştir. Bugünkü diller hep oradandır. Onlar değişerek ve gelişerek bugünkü halini almışlardır.⁶⁰⁰ Bu konu Kur'an'da şöyle ifade edilir: "Ve Âdem'e isimlerin hepsini öğretti, sonra onları meleklere gösterip: 'Haydi davanızda sadıksanız bana şunları isimleriyle haber verin' dedi."⁶⁰¹ İsim kelimesi, kök olarak "simv" veya "sümüvv" (yükseklik, yücelik) den gelir. Kendisiyle isimlendirilen şeyin bilindiği ve şanın yükseltildiği şeydir.⁶⁰² Yüce Allah, insanoğluna hem ilim yapma ve hem de sanat yapma özelliğini vermiştir. İnsanoğlu ilim yapmadan önce dil yapmıştır. Yeryüzünde bulunan bu kadar diller insanoğlunun işidir. İşte Hz. Âdem'in yapıp

⁵⁹³ Asımgil, *İnsanın Varoluş Serüveni*, s. 23.

⁵⁹⁴ Gölcük, a.g.e., s. 117.

⁵⁹⁵ Rahmân 55/4.

⁵⁹⁶ Yazır, *Hak Dini*, Cilt VII, s. 91.

⁵⁹⁷ Rûm 30/22; Sezen'in iddiasına göre ayetteki diller, kültürü, renkler ise ırkı temsil etmektedir. Geniş bilgi için bk. Sezen, *İslam Sosyolojisine Giriş*, s. 145-146.

⁵⁹⁸ Zamahşerî, *Keşşâf*, Cilt III, s.458.

⁵⁹⁹ Bk. Gölcük, a.g.e., s. 118-119.

⁶⁰⁰ Cebeci, "*Kur'an Sosyolojisi Üzerine Bir Deneme*", s. 38.

⁶⁰¹ Bakara 2/31.

⁶⁰² İsfhânî, *el-Müfredât* (s-m-v md.), s. 428; İsimlerin çeşitleri için bk. a.y.

meleklerin yapamadığı onlara verilmeyip insanoğluna verilen üstün insanlık niteliklerinden biri de budur. Melekler insanların kendi aralarında konuştukları gibi harf ve kelimelerle konuşmazlar.⁶⁰³

Dil, insanlar için, bir telefon şebekesinin telleri mesabesindedir. Nasıl teller olmadığına şebeke de olmazsa; insanların birbirleriyle anlaşmalarını temin eden dil de olmazsa insanlık da olmaz. Dillerin öneminden dolayı, peygamberler kavimlerinin lisanı ile gönderilmiştir.⁶⁰⁴ Güzel konuşmanın insanlar üzerindeki etkisini bilen Hz. Mûsâ, Yüce Allah'tan, kendisinden daha düzgün konuşan Hârûn (a.s.)'ı kendisine yardımcı olarak göndermesini istemiştir.⁶⁰⁵ Kur'an-ı Kerim de "kavl-i belîğ" (edebi söz),⁶⁰⁶ "kavl-i ma'rûf" (güzel söz),⁶⁰⁷ "kavl-i kerîm" (tatlı ve güzel söz),⁶⁰⁸ "kavl-i sedîd" (doğru söz),⁶⁰⁹ ve "kavl-i meysûr" (yumuşak söz)⁶¹⁰ den bahsederek bunları teşvik etmiş ve bunların insan psikolojisine ve insanlığa tesirini ima etmiştir.⁶¹¹

"Her kim izzet istiyorsa bilsin ki izzet tamamıyla Allah'ındır. O'na hoş kelimeler yükselir, onu da salih amel yükseltir."⁶¹² Bu ayetteki "kelimu't-tayyibu" (güzel kelimeler) ifadesi, her türlü güzel söz, Allah'a övgü,⁶¹³ zikir, dua, tesbih, kelime-i şehâdet, istiğfâr, Kur'an okuma vb. anlamlara geldiği ifade edilmiştir.⁶¹⁴

Kur'an, güzel sözle kötü sözü şu şekilde karşılaştırmaktadır: "Görmedin mi? Allah nasıl bir misal verdi. Güzel bir söz, kökü (yerde) sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaç gibidir. (O ağaç) Rabbinin izniyle her zaman meyve verir. Öğüt alsınlar diye Allah insanlara böyle misaller verir. Kötü sözün durumu da, yerden koparılmış, kökü olmayan kötü bir ağaca benzer. Allah, iman edenleri, dünya hayatında da, ahirette de

⁶⁰³ Atay, "Allah'ın Halifesi: İnsan", s. 76-77.

⁶⁰⁴ Bk. İbrâhîm 14/4.

⁶⁰⁵ Bk. Tâhâ 20/27-29; Şuârâ 26/13.

⁶⁰⁶ Nisâ 4/63.

⁶⁰⁷ Bk. Bakara 2/235, 263; Nisâ 4/5,8; Ahzâb 33/32; Muhammed 47/21.

⁶⁰⁸ İsrâ 17/23.

⁶⁰⁹ Nisâ 4/9; Ahzâb 33/70.

⁶¹⁰ İsrâ 17/28..

⁶¹¹ Bk. Cebeci, a.g.m., s. 38.

⁶¹² Fâtır 35/10.

⁶¹³ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, Cilt II, s. 568.

⁶¹⁴ Bk. Zamahşerî, *Keşşâf*, Cilt III, s. 584; Sâbûnî, a.y.; Hasan Basri Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm, Neşre Hazırlayan: M. A. Yekta Saraç, İstanbul, Risale Y., 1996, Cilt II, s. 431.

sağlam bir söz üzerinde tutar; zalimleri de saptırır ve Allah, dilediğini yapar.”⁶¹⁵ Hiç kuşkusuz güzel söz -gerçek söz- tıpkı güzel bir ağaç gibidir. Sağlam, görkemli ve bol meyvelidir. Batıl rüzgârları onu sarsamaz. Kimi zamanlar onun batıl tarafından yerinden sökülüp boşluğa atıldığı sanılsa bile meyvesini vermeye devam eder. Bu ağaç ve meyveleri hiç eksik olmaz.

Yüce Allah, insanlara bir nimet olarak vermiş olduğu konuşma yeteneğini faydalı ve iyi yolda kullanmalarını istemiş ve kötü sözü onlara yasaklamıştır.

6.1.8. İnsanın Yüce Duygulara Sahip Olması

Sözlük anlamı itibariyle duygu, duyulan, işitilen, hissedilen şey demektir.⁶¹⁶ Terim olarak duygu, insanın çevresiyle etkileşiminde, duyabileceği uyaranlara karşı haz ya da elem yönünde uyarıldığını anlatan bir tepkidir.⁶¹⁷ Duygular, anlaşılması mümkün olmayan esrarlı olaylar değildirler.

Belli bir yaşama biçimine ve bireyin önceden belirlenmiş olan davranış kalıbına uygun gelen durumlarda ortaya çıkmaktadır. Gayeleri bu gibi durumları bireyin yararına olmak üzere değiştirmektir.⁶¹⁸

Öfke, keder, heyecanın kötüye kullanılması, tikslenme, korku ve endişe gibi duygular, insanları birbirine uzaklaştırırlar. Sevinç, sempati gibi duygular da insanları birbirine yaklaştırırlar.⁶¹⁹ Bir takım duygular vardır ki bedenden doğup ruhu tesir altına alırlar. Bir takım duygular da ruhtan doğar ve bütün bedeni sararlar. Bir başka şekli de her ikisinden doğup hem ruhu hem de bedeni birlikte kaplarlar.⁶²⁰

İnsanın fitratında korku-ümit, sevgi-nefret, hüznü-neşe, mutlu ve mutsuz gibi birbirine zıt duygular vardır.⁶²¹ Bu karşılıklı çizgiler, birbirine eş ve denk olmakla beraber, yolları ve yönleri birbirinden farklıdır.⁶²² Bu da bize insan psikolojisinin değişken bir yapıda yaratıldığını, insanın sürekli bir duygu haleti içinde

⁶¹⁵ İbrâhîm 14/24-27.

⁶¹⁶ Erdoğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 308.

⁶¹⁷ Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, s. 120.

⁶¹⁸ Adler, *İnsan Tabiatını Tanıma*, s. 419.

⁶¹⁹ Geniş bilgi için bk. Adler, a.g.e., s. 421-435.

⁶²⁰ Kutub, *İnsan Psikolojisi*, s. 211-212.

⁶²¹ Bk. Bayraklı, a.g.e., s. 145.

⁶²² Kutub, *İnsan Psikolojisi*, s. 98; Bu konuda geniş bilgi için bk. a.g.e., s. 98-206.

kalamayacağını göstermektedir. İnsan bazen hata edecek bazen de iyi davranışlarda bulunacaktır. Eğer bu değişkenlik olmasaydı insanı eğitmek ve terbiye etmek mümkün olmayacaktı.⁶²³ Kur'an'ın belirttiği gibi önemli olan insanın nefsinin kötü duygulardan arındırıp iyi duygularla donatmasıdır. Bilişsel gelişim nasıl doğru bilgilere dayanıyorsa, duygusal gelişim de güzel duygulara dayanmalıdır. İnsan güzel duygular edine edine duygusal olgunluğa ulaşır.⁶²⁴ Biz de burada Kur'an'da yer alan insanın, güzel ve yüce duygularından bahsedeceğiz.

6.1.8.a. Din Duygusu

Din duygusu, dinî tecrübe anında hissedilen duygu ve algıların genel adıdır.⁶²⁵ Bir insanın dinî konular karşısında duygulanması ve duyarlı olmasıdır. Bu bakımdan dinî his ve dinî duygu, diğer duygular gibi insanın yaratılışına ve tabiatına bağlı bir duygudur. Bu vb duygular, insanın yaratılışında vardır. Din duygusu, henüz onda şuur ve iradesi dışında yaşayan belirsiz bir duygu halinde iken, telkin ve eğitim onu şuurlandırır ve geliştirir.⁶²⁶ İnsan, bu kabiliyeti geliştirerek inanan bir mümin olabileceği gibi, köreltmek ve baskı altına almak suretiyle de inkârcı bir kişi olabilir.

Din duygusu, Allah'la ilişkiden kaynaklanan, ilâhî âleme yönelten ve insanı sürekli ilâhî âlemlerle teması getiren bir duygudur. Din duygusunu kuvvetle yaşayan insan, düşünce ve tasavvurlarında, hal ve davranışlarında Allah ile uyum içinde bulunduğunu hisseder; bütün ideallerin ilâhî âlemde gerçekleşeceği inancı içerisinde, dünyada bulamadığı emniyet ve teselli ihtiyacını, bu duygu sayesinde tatmin eder. Böylece din duygusu, bu duyguyu hissedenlerde yepyeni bir kuvvet kaynağı meydana getirmekte, hayat yeni boyutlar kazanmış bir şekilde genişlemektedir.⁶²⁷ Kur'an'da kalplerin Allah'ı anmakla huzura ereceği⁶²⁸ ve Allah'ın dinine yardım edenlere Allah'ın da yardım edeceği ve ayaklarını sağlamlaştıracağı belirtilmektedir.⁶²⁹

⁶²³ Bayraklı, a.g.e., s. 145.

⁶²⁴ Bk. Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, s. 123.

⁶²⁵ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 137.

⁶²⁶ Kırca, *Kur'an ve Fen Bilimleri*, s. 335; *Kur'an ve İnsan*, s. 20.

⁶²⁷ Bk. Hökelekli, a.g.e., s. 138-139; Günay Tümer, TDVİA (Din md.), Cilt X, s. 315.

⁶²⁸ Bk. Ra'd 13/28.

⁶²⁹ Bk. Muhammed 47/7.

Dinin kaynağı hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Freud'a göre din, insan ırklarının tabiat güçleri karşısındaki çaresizliğini yenmek için geliştirdiği psikolojik bir çabanın ürünü olarak doğmuştur. Yine din konusunda ileri sürülen psikolojik ve sosyolojik birçok teori, dinî davranışı mahrumiyet duygusuna bağlamaktadır. Hökelekli'ye göre ise, dinin asıl kaynağını ölüm korkusuna dayandırarak, bunun bir öte dünya inancıyla gerçekleştiğini söyler.⁶³⁰ Bütün bu görüşlerin hiçbirinin dinin doğuşuyla bir ilgisi yoktur. Din, doğrudan doğruya fitrattan doğar. Fıtrat ile birlikte gelişir ve ilerler. Dış tesirler sadece bu duyguyu düzene sokar ve doğru yola sevk eder, doğru esaslara dayandırır. Baskılar ve engellemeler insan ruhunda dinî duyguyu meydana getiremez.⁶³¹

Çocuk dindar olarak dünyaya gelmez. Fakat o dinî bakımdan tamamen boş da değildir. Dinî bir kabiliyete sahip olarak dünyaya gelir; dinî yaşayışın temelinde de bu istek ve kabiliyet vardır. Çocukta tabi bir dinî kabiliyet ve eğilimin varlığı, dinî inancı kabullenmeye hazır ve istekli olduğu bilimsel araştırmaların ulaştığı ortak bir sonuç olarak açıkça anlaşılmaktadır.⁶³² Hiçbir faktör bilinçaltında yatan, gizli yeteneği silemediği gibi, orada yeni bir şey de yaratamaz. Tarih boyunca yapılan baskılara rağmen, insanların ruhunda din duygusu sökülüp atılamamıştır.⁶³³ İnsan ruhunun en eski ve köklü özelliklerinden, varlığının en üstün boyutlarından biri, dua etmesi ve ibadet arzusudur.

İnsanların bıraktığı eski eserler şunu göstermiştir ki, insanın olduğu her anda ve her yerde ibadet ve tapınma vardır. Yalnızca, tapılan (ma'bûd) ve ibadet tarzı farklı olmuştur.⁶³⁴ Tarih boyunca hiçbir millet dinsiz olmamıştır. Kur'an'a göre insanlığın ilk dinî tevhid dinidir. İlk insandan son peygamber Hz. Muhammed'e kadar hep bu dinle ilgili ilâhî mesajlar gönderilmiştir.⁶³⁵

Fıtrat itibariyle insan, duyu organları yoluyla vardığı neticelerin varlığına inandığı gibi, duyuları yoluyla kavrayamadığı bir takım şeylerin varlığına da inanır.

⁶³⁰ Geniş bilgi için bk. Hökelekli, a.g.e., s. 87-102.

⁶³¹ Bk. Kutub, *İnsan Psikolojisi*, s. 289-291.

⁶³² Hökelekli, a.g.e., s. 124, 252.

⁶³³ Asımgil, *İnsan'ın Varoluş Serüveni*, s. 83.

⁶³⁴ Mutahhari, *Kur'an'da İnsan-İman ve Ahiret*, s. 162.

⁶³⁵ Bk. Şûrâ 42/13; Albayrak, *Kur'an'da İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 29.

Zaten onu hayvanlardan ayırt eden en büyük meziyeti budur.⁶³⁶ Hayvanlardan farklı olarak insanda, hisleri yoluyla kendisine ulaşamayan şeylerin varlığını algılayıp şuurlu olarak bu şeylerin varlığına inanma yetisi vardır.

Kur'an, bunu ortaya koyan gaybe iman tabirini kullanır: “İşte bu kitap: kendisinde hiçbir şüphe yoktur; muttakiler için yol göstericidir. Onlar ki gaybe inanırlar.”⁶³⁷ Gaybe iman, insanda fitrî olan bir güç olup her insanda bulunmaktadır. Ama diğer bütün enerji kaynakları gibi insanoğlu onu ya bulur, ya bulamaz. Eğer bu güç, Allah'a yönelmezse, mutlaka daha başka şeylere yönelecek ve böylece sapıtacaktır.⁶³⁸ Kur'an'da inanmayanlar ve yaratılıştaki din duygusunu zoraki olarak köreltmeye çalışanlar hakkında efelâ yeş'urûn (onlar farkına varmıyorlar mı, hissetmiyorlar mı?) tabiri birçok yerde kullanılmaktadır.⁶³⁹

Kur'an'da insandaki din duygusunun fitrî olduğu belirtilmektedir: “Sen yüzünü, Allah'ı birleyici olarak doğrudan dine çevir: Allah'ın yaratma kanununa (uygun olan dine dön) ki, insanları ona göre yaratmıştır. Allah'ın yaratması değiştirilemez. İşte doğru din odur.”⁶⁴⁰ Ayette din kelimesinden sonra, yaratılış anlamına gelen fitrat kelimesinin geçmesi, din duygusunun bütün insanların yaratılışında bulunduğunu gösterir.⁶⁴¹ Burada fitratallâh tabiri kullanılmıştır. Yani, Allah'ın dinine,⁶⁴² tevhidinde sarıl. Çünkü Allah, insanları o tevhid inancı üzere yaratmıştır.⁶⁴³

Din duygusunun fitrîliğini ifade eden başka bir ayet “Elest Bezmi” denen sözleşmeden bahseden ayettir.⁶⁴⁴ Ayette anlatılan olay, Yüce Allah'ın insan ruhunu, Allah'ı bulup ona inanacak şekilde programlamasıdır. Böylece insanın fitratında Allah'ı tanıma, O'nun varlığını sezme yeteneği gizlidir.

Tatmin edilmeyen bir duygu, insana huzur yerine sıkıntı ve acı getirir. Din duygusu da böyledir. Beden, havaya, suya ve besin maddelerine nasıl muhtaç ise,

⁶³⁶ Bk. A'râf 7/179; Furkân 25/44.

⁶³⁷ Bakara 2/2-3; Ayrıca bk. Mâide 5/94; Meryem 19/61; Hadîd 57/25.

⁶³⁸ Bk. Kutub, a.g.e., s. 143-145.

⁶³⁹ Bk. Bakara 2/9, 12; Âli İmran 3/69; En'âm 6/26, 123; Yûsuf 12/15.

⁶⁴⁰ Rûm 30/30.

⁶⁴¹ Kırca, *Kur'an ve Fen Bilimleri*, s. 336.

⁶⁴² Neseî, *Tefsîru'n-Neseî*, Cilt II, s.700.

⁶⁴³ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, Cilt XVIII, s. 109.

⁶⁴⁴ Bk. A'râf 7/172.

ruh da inanmaya, sanata ve manevi gıdalara muhtaçtır. İnsan ruhu, manevi gıdalarla beslenmezse, zayıflar ve gücünü yitirir. İnsanda doğuştan var olan her türlü eğilimler ve duygular eğitime ve terbiyeye muhtaçtır. Bunlar ihmal edilirse insan, normal gelişimini tamamlayamaz. Bu duygulardan en kuvvetli olanı da din duygusudur. Din duygusu, bilgiyle, hikmetle, öğütle beslenirse, ahlak, estetik, aile ve toplum duyguları da beraberce gelişir ve yücelir. Din, toplumda birleştirici bir faktör olur ve toplumdaki bireylerin şahsiyeti de sağlam olur. Psikolojik araştırmalar göstermiştir ki, bir dine inanan ve mabetlere devam eden insanlardaki karakter ve şahsiyet sağlamlığı, dine inmayan ve mabetlere gitmeyenlere göre daha belirgin ve daha sağlamdır.⁶⁴⁵Bu durumda din eğitiminin, dini duyguyu bireylere telkin ederek, öğretmek insan karakteri ve şahsiyeti üzerinde ne kadar etkili olduğu ortaya çıkmaktadır.

6.1.8.b. Sevgi ve Saygı Duygusu

Sevgi, sevme hissi, aşk, muhabbet anlamlarına gelir.⁶⁴⁶ Sevme bağlanmayı, kişiye önem vermeyi ve mahremiyeti içerir. Hoşlanma ise saygı ve sıcak duygular beslemeyi içerir.⁶⁴⁷

İnsanın karşılaması gereken ekmek ve su kadar önemli başka ihtiyaçları da vardır. Bunlara ruhsal veya manevi ihtiyaçlar adı verilir. İşte insanların ruhsal ihtiyaçlarının başında sevmek ve sevilme ihtiyacı gelmektedir.⁶⁴⁸ Bayraklı'da sevgi konusunda şunları söylemektedir; Sevgi, hayatın cevheri, yani özüdür. Onsuz insanlar kabukla uğraşırlar. Kabuktan insanın alacağı bir gıda yoktur. Sevgi, insanı olgunlaştırıcı, insanlara karşı davranışlarını iyiden yana değiştirici ve gelişmenin basamaklarını tamamlayıcı bir güce sahiptir.

Sevgi, insan hayatında önemli bir rol oynar. Bu duygu, aynı zamanda evlilik hayatı, aile oluşumu ve çocuk sahibi olmanın esasıdır. Sevgi, fertler arası bağlılık ve

⁶⁴⁵ Kırca, a.g.e., s. 3337-3338; Kırca, *Kur'an ve İnsan*, s. 26-27.

⁶⁴⁶ Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (Sevgi md.), s. 975.

⁶⁴⁷ Cücelioğlu, *İnsan ve Davranışı*, s. 557.

⁶⁴⁸ Kılıç, *İnsan ve Ahlak*, s. 75; Sevgi hakkında değişik görüşler için bk. Uludağ, TDVİA (Aşk md.), I, s. 11-16; Kutub, *İnsan Psikolojisi*, s. 100-126; May, *Kendini Arayan İnsan*, s. 220-227; Demirel, *Tanrının Onuru İnsan*, s. 75-78, 124-126; Akarsu, *Max Scheler Felsefesinde Kişi Kavramı ve İnsan Olma Sorunu*, s. 65-93; Ardoğan, *Kur'an ve İnsan Psikolojisi*, s. 168-171.

sıcak insan ilişkilerinin oluşumunun temelidir. İnsanı Rabbine bağlayan kuvvetli bir bağ; ibadetlerinde, Allah yoluna tabi olmada samimiyeti doğuran bir duygudur.

Sevgi, fitrî olan bir duygudur ve insanı motive eden, insanlar arasındaki ilişkiyi düzenleyen en etkin duygulardandır. Cinsellik vücuda yönelik bir duygu olduğu halde; sevgi, şahsiyete yönelik bir duygudur. Bu nedenle sevginin gücü ve etkisi, daha sürekli ve daha fazladır. Cinsellik, fizyolojik bir ihtiyaç olduğu halde; sevgi duygusal bir ihtiyaçtır. Her insan doğumundan ölümüne kadar sevgiye muhtaçtır.⁶⁴⁹ Sevgi, cinsellikle beraber kuvvetli bir bağ oluşturarak eşler arası uyum ve dengenin sürmesini sağlamaktadır.

“Habbu”, kavramından gelen sevgi, buğday, arpa vb. şeylerin tanelerine ve reyhan çekirdeğine verilen isimdir.⁶⁵⁰ Tohumuz, çekirdeksiz ve tanesiz bitkinin hiçbir çeşidi olmayacağı gibi, sevgisiz de insanlığın olması mümkün değildir. Sevgi, hayatın, iman ve amellerin ruhu ve özüdür. Bu duygudan nasibini alamayanlar, ruhsuz ceset gibidirler ve kabukla uğraşırlar.⁶⁵¹

Kur'an-ı Kerim'de sevgi sözcüğünü daha çok dile getiren kelime, “hubb” kelimesidir. Bu kökten türeyen ve sevgiyi ifade eden kelimelerin sayısı, çeşitli kalıplarda Kur'an-ı Kerim'de seksen üç yerde geçmektedir.⁶⁵² Türkçe'de muhabbet şeklinde kullanılan mahabbet kelimesi, hubb kökünden gelir ve Kur'an'da hubb ile aynı anlamda kullanılır.⁶⁵³ İsfehâni'nin belirttiğine göre, mahabbet, kişinin hayırlı gördüğü veya sandığı şeyi irade etmesi, istemesidir. Ancak mahabbet, iradeden daha kapsamlıdır. Yani her mahabbette irade vardır, ama her irade mahabbet olmayabilir. Mahabbetin üç yönü vardır. Birincisi, lezzet için olan mahabbettir. Erkeğin kadını sevmesi gibi.⁶⁵⁴ İkincisi, faydalanmak için olan mahabbettir. Kendisinden faydalanılan bir şeyi sevmek gibi.⁶⁵⁵ Üçüncüsü, mutluluk için olan mahabbettir. İlim ehlinin ilim öğrenmek için birbirlerini sevmeleri gibi. Yüce Allah'ın kuluna olan mahabbeti, sevgisi, ona lütuf ve ihsanda bulunmasıdır. Kulun Allah'a olan sevgisi

⁶⁴⁹ Bk. Kırcı, *Kur'an ve İnsan*, s. 129; Kerim Buladı, “*Kur'an ve Sevgi*”, Ankara, DİD, Sayı 3 Temmuz-Ağustos-Eylül, 2002, Cilt 38, s. 193-194.

⁶⁵⁰ İsfehâni, *el-Müfredât* (h-b-b md.), s. 214.

⁶⁵¹ Bayraklı, *Kur'an'da Değişim, Gelişim ve Kalite kavramları*, s. 233, 236-237.

⁶⁵² Bk. Abdalbaki, *el-Mu'cemü'l-Müfehres* (h-b-b md.), s. 243-245.

⁶⁵³ Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 188.

⁶⁵⁴ İsfehâni, “İnsân 76/13” ayetini bu anlama örnek verir.

⁶⁵⁵ İsfehâni, “Saf 61/13” ayetini de bu anlama örnek verir.

ise, O'nun huzurunda, yakınlık elde etmek istemesidir.⁶⁵⁶ Ancak Gazali, Allah sevgisinin gerçek anlamda mümkün olduğunu kabul eder. O'nun belirttiğine göre bazı âlimler “Allah sevgisinin imkânını reddetmişlerdir ve Allah sevgisi demek, O'na ibadet etmek demektir. Gerçek anlamda muhabbet ve sevgi, Allah hakkında imkânsızdır. Sevgi ancak cinsler ve emsaller arasında olur” iddiasında bulunmuştur.⁶⁵⁷ Allah'ın yüceliğini (aşkınlığını) lekesiz tutmak bahanesiyle, Allah ile insan arasında sevgi ilişkisini reddetmek, İslam'ı aşırı derecede fakirleştirecektir. Kur'an bu sahte tasfiyeciliğe, bu aşırı arınamacılığa kesin bir yalanlamada bulunur: “Allah çok sevendir.”⁶⁵⁸ Allah'ın sevgi olduğu ifadesi, Kur'an'da İncillerdeki kadar merkezi değildir. Fakat Kur'an'da sevginin yokluğundan asla söz edilemez.⁶⁵⁹ Aynı şekilde Kur'an'da kuru bir sevgi bulunmayıp amele dayalı sevgi yer almaktadır.

Gazali'nin belirttiğine göre, bir insan, sevdiğini dört şey için sever: Birincisi, sevdiğini zatı bakımından sevmektir. Yani onunla başka bir sevdiğine ulaşmak için değil de, kendisi için sever. Bu, herkeste bulunan tabii bir sevgidir. Kötü bir maksada dayanırsa kınanır. İkincisi, sevdiğini bizatihi değil, onun vasıtasıyla gayesine ulaşmak için sevmektir. Bu da kınanmış ve mubah diye ikiye ayrılır.

Şayet bu sevgi kötü maksatlar taşıyorsa kınanmıştır. Eğer mubah olan nimetlere kavuşmak maksadını taşıyorsa mubahtır. Üçüncüsü, sevdiğini zatı için değil de, başka bir maksatla sevmektir. Eğer bu maksat dünyalık olmayıp da ahiret için olursa, bu, Allah için olan sevgidir. Örneğin, bir kimsenin ilim öğrenmek için hocasını sevmesi, malını Allah için tasadduk etmesi bu kabildendir. Dördüncüsü, Allah için ve Allah rızası için sevmektir. Sevginin en üstün derecesi budur. Çok ince, derin ve kapalı olan bu tür sevgi mümkündür. Yine Gazali'nin belirttiğine göre, muhabbetin galebe çalması bir eseri, sevginin sevgili ile alakalı her şey geçmesidir. Zira bir insanı ifrat derecesinde seven bir kimse, onu seveni de, onun sevdiğini de sever. Allah sevgisi de böyledir. Bu sevgi kuvvetlenip kalbi kapladığı zaman, Allah'tan başka bütün varlıklara hatta en küçük şeye dahi sirayet eder. Çünkü bütün mevcudat onun kudretinin eseridir.

⁶⁵⁶ İsfehâni, a.g.e., s. 214-215; Ayrıca bk. Râzi, a.g.e., Cilt XXIII, s.44.

⁶⁵⁷ Gazali, *İhyâ*, IV 533-534; Öztürk de İsfehâni'nin Allah sevgisi hakkındaki yorumunu eleştirir. Bk. Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 189-190.

⁶⁵⁸ Hûd 11/90; Bk. Burûc 85/14.

⁶⁵⁹ Garaudy, *İslam ve İnsanlığın Geleceği*, s. 33-34.

Allah sevgisi, bazen va'd ettiği uhrevî mükâfatlara karşı ve bazen de dünyada verdiği nimetlere mukabil olduğu gibi, bazen de bütün bunlardan sıyrılarak yalnız zatî bakımından olur. İşte muhabbet çeşitlerinin en ince ve en mühimi de bu sevgidir. Aşırı derecedeki sevgi, acı duygusunu zayıflatır, dosttan gelen elemi duymaz olur. Çünkü aşırı derecedeki sevgi, acıyı duyurmayacak bir sevinç meydana getirir.⁶⁶⁰

Sevginin devamlı ve sürekli olabilmesi için, sağlam bir temele oturması lazımdır. Aksi takdirde bu sevgi gelip geçici bir hevese dönüşür. Başka bir ifadeyle eğer bir sevgi mutlak otoriteye yani Yüce Allah'a dayanmıyorsa o sevginin ömrü kısa ve gücü zayıftır. İşte bu noktada Kur'an, sevgiyi Allah'la ebedileştirmek için, önce Allah sevgisini gündeme getirerek insanlara sayısız ölçüde imkânlar bahşeden Yüce Allah'ı sevmenin en başta gelen bir görev olduğunu ortaya koymaktadır.⁶⁶¹

Kişi, yaratıklardan lezzet duyulan her şeyi elde etse de, yaratıldığı gayeyi, Allah sevgisini elde etmedikçe bunlarla mutlu olamaz, sükûnet elde edemez. Aksine bunlar ona stres getirir. Çünkü onun ruhunda Rabbine ve ilâhına karşı bir ihtiyaç vardır. Öyle ki o Allah, onun mabudu, sevgilisi, ilahı ve isteğidir.⁶⁶² Gerçek sevginin özü Allah olmayana heva ve hevesi (boş geçici arzuları) sevgili olur ki bu da ruhun kararmasıdır. Şirkin esası gönle Allah dışında bir sevgilinin egemen olmasıdır.⁶⁶³

Meşru sınırlar çerçevesinde olduktan sonra insanın nefsi arzu ve adet gereğince belli bir şeye sevgi duymasında bir beis yoktur. Fakat bu meylin insan üzerine hâkim olup tasarruflarını yönetmesi ve diğer şeylerden alıkoyması doğru değildir. Allah'ı seven başkasını ona tercih etmez.⁶⁶⁴ Kur'an, Allah ve Resûlünün sevgisinin her şeyden daha üstün olması gerektiğini bildirir.⁶⁶⁵ Allah'a sevginin esasını da Allah'a kulluk oluşturur. Sevgisiz kulluk, kulluksuz sevgi olmaz. Sevginin en büyük anormalliği, sevgiye layık olmayan bir şeye veya şahsa yönelmesidir ya da sevmeye

⁶⁶⁰ Bk. Gazali, *İhyâ*, Cilt II, s.402-412; Allah sevgisi için bk. Gazali, a.g.e, Cilt IV, s.533-534, 555 vd.; Muhabbetin sebep ve kısımları için bk. a.g.e., Cilt IV, s.539-555.

⁶⁶¹ Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 226-227; Bk. Bakara 2/29; En'âm 6/1; İbrâhîm 14/34.

⁶⁶² Necati, a.g.e., s. 76; Çağdaş psikologların sevgi hususundaki etütleri, yalnızca kendini sevmeye, cinsel sevgi ve aile sevgisi ile sınırlıdır. Allah ve peygamberlere karşı, adalet ve doğruluk gibi yüksek insani değerlerle ilgili olan sevgiyi dile getirmezler. Hâlbuki sevginin bu türü insanlığın en gelişmiş sevgi türü olup sadece bu sevgiyle insan, hayvanlardan ayrılabilir. Necati, a.y.

⁶⁶³ Bk. Bakara 2/165; Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 198-199.

⁶⁶⁴ Gazali, M. *İslam'ın Manevi Boyutu*, s. 258. Allah sevgisi ile ilgili olarak bk. Gazali, M. a.g.e., s. 258-271; Buladı, a.g.m., s. 195-198.

⁶⁶⁵ Bk. Bakara 2/165; Tevbe 9/24; Teğâbûn 64/14.

layık da olsa gereğinden fazla yönelmesidir. Her iki durumda da insanın ruhî dengesi bozulur.

Kur'an'da Yüce Allah'ın kimleri sevip kimleri sevmediği açık ifadelerle anlatılmaktadır. Kur'an, Allah'ın, aşırı gidenleri, haddi aşanları,⁶⁶⁶ günahkâr, hain nankör kimseleri,⁶⁶⁷ kâfirleri, zalimleri,⁶⁶⁸ kendini beğenen, daima övünüp duran ve böbürlenmiş kimseleri,⁶⁶⁹ kötü sözün açıktan söylenmesini,⁶⁷⁰ bozgunculuğu ve bozguncuları,⁶⁷¹ israf edenleri,⁶⁷² büyüklük taslayanları ve şımaranları,⁶⁷³ sevmediğini kesin ifadelerle izah etmiştir. Diğer taraftan Kur'an'da Allah'ın, Hz. Peygambere tabi olanları,⁶⁷⁴ Allah yolunda cihad edenleri,⁶⁷⁵ muhsinleri,⁶⁷⁶ muttakileri,⁶⁷⁷ tevbe edenleri ve temizlenenleri,⁶⁷⁸ sabredenleri, tevekkül edenleri,⁶⁷⁹ adil davrananları,⁶⁸⁰ sevdiği de açıkça belirtilmiştir. Böylece Kur'an'ı, hayat-düsturu kabul eden mü'minlerin, sevgi veya sevgisizliği, hangi şeylere ve kimlere göstereceği önemle vurgulanmıştır.

Kur'an-ı Kerim, sevgiyi Allah ve insan dışında her hangi bir varlığa izafe etmez. İnsanın yapısında iyi olsun kötü olsun bazı şeylere karşı sevgi besleme eğilimi olduğunu belirtir. Allah'a imanın özü sevgi olduğu gibi, putlara bağlılığın hayat kaynağı da sevgidir.⁶⁸¹

Kur'an, insanda Allah sevgisi,⁶⁸² kötülüğün yayılmasını sevme,⁶⁸³ küfrü imana tercih etme,⁶⁸⁴ körlüğü hidayete tercih etme,⁶⁸⁵ dünyayı ahirete tercih etme, dünya

⁶⁶⁶ Bk. Bakara 2/190; Mâide 5/87; A'râf 7/55.

⁶⁶⁷ Bk. Bakara 2/276; Nisâ 4/107; Enfâl 8/58; Hac 22/38.

⁶⁶⁸ k. Âli İmrân 3/22, 57, 140; Rûm 30/45; Şûrâ 42/40.

⁶⁶⁹ Bk. Nisâ 4/36; Kasas 28/77; Lokmân 31/18; Hadîd 57/23.

⁶⁷⁰ Bk. Nisâ 4/148

⁶⁷¹ Bk. Bakara 2/205; Mâide 5/64; Kasas 28/77.

⁶⁷² Bk. En'âm 6/141; A'râf 7/31.

⁶⁷³ Bk. Nahl 16/23; Kasas 28/76.

⁶⁷⁴ Bk. Âli İmrân 3/31.

⁶⁷⁵ Bk. Mâide 5/57; Saf 60/4.

⁶⁷⁶ Bakara 2/195; Âli İmrân 3/134, 148; Mâide 5/13, 93.

⁶⁷⁷ Bk. Âli İmrân 3/76; Tevbe 9/4, 7.

⁶⁷⁸ Bk. Bakara 2/222; Tevbe 9/108.

⁶⁷⁹ Bk. Âli İmrân 3/146, 159.

⁶⁸⁰ Bk. Mâide 5/45; Hucurât 49/9.

⁶⁸¹ Bk. Bakara 2/165; Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 188.

⁶⁸² Bk. Bakara 2/165; Âli İmrân 3/31; Mâide 5/57.

⁶⁸³ Bk. Nûr 24/19.

⁶⁸⁴ Bk. Tevbe 9/23.

sevgisi,⁶⁸⁶ mal sevgisi,⁶⁸⁷ mesken sevgisi,⁶⁸⁸ karşı cinse sevgi⁶⁸⁹ gibi çeşitli sevgilerin mevcut olduğunu belirtir.

Kur'an-ı Kerim'de insanın dünya lezzetlerine karşı sevgisi şöyle dile getirilmiştir: “İnsanlara kadınlar, oğullar, yüklerle altın ve gümüş yığınları, salma atlar, davarlar, ekinler türünden şehvetler sevgisi süslü gösterilmiştir.”⁶⁹⁰

Kur'an-ı Kerim'de sevgiyi ifade eden diğer bir kelime de “vüdd” sözcüğüdür. Bu kökten türeyen ve sevgiyi ifade eden kelimelerin sayısı, çeşitli kalıplarda Kur'an-ı Kerim'de yirmi sekiz yerde geçmektedir. On yedi yerde fiil halinde, bir yerde “vüdd”, sekiz yerde de “mevedde” şeklinde mastar olarak, iki yerde de “vedûd” şeklinde Allah'ın isimlerinden biri olarak geçmektedir.⁶⁹¹ Vüdd ve mevedde, bir şeyi sevme ve olmasını istemek, demektir. Bu kelimeler, hem sevgi hem de temenni etmek manasını ihtiva ederler. Çünkü temenni, sevdiği bir şeyin olmasını arzu etmektir. Vedûd, seven ve sevilen, yani Allah'ın kullarını sevmesi, kulların da Allah'ı sevmesi demektir. Ayrıca bu kelimenin, bağışlamak ve mükâfatlandırmak suretiyle dostlarına karşı çok sevgi besleyen, halîm, sabırlı anlamlarına geldiği de söylenmektedir.⁶⁹² Demek ki kullarını yaratıp onları seven Allah, kullarından da kendisini ve birbirlerini sevmelerini istemiştir.

Cenâb-ı Hak, bir ayette eşler arasına mevedde yani sevgi ve merhamet koyduğunu ifade eder⁶⁹³ Zamahşerî'ye göre, sevgi ve rahmet, Allah tarafından, ayrılık ise şeytan tarafından.⁶⁹⁴ Aynı şekilde bu ayet, eşler arasındaki sevgi ve şefkatin etkinliğini ve sürekliliğini amaçlamaktadır. Nitekim her konuda olduğu gibi, karı-koca ilişkilerinde de sevgi, ailenin temelini oluşturur.

⁶⁸⁵ Bk. Fussilet 41/17.

⁶⁸⁶ Bk. Nahl 16/107; İbrâhîm 14/3; Kıyâmet 75/20; İnsân 76/27.

⁶⁸⁷ Bk. Fecr 89/20; Âdiyât 100/8.

⁶⁸⁸ Bk. Tevbe 9/24.

⁶⁸⁹ Bk. Yûsuf 12/30.

⁶⁹⁰ Âli İmrân 3/14.

⁶⁹¹ Bk. Abdalbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres* (v-d-d md.) s. 915.

⁶⁹² Râzî, a.g.e., Cilt XXIII, s. 44-45.

⁶⁹³ Bk. Rûm 30/21.

⁶⁹⁴ Zamahşerî, *Keşşâf*, Cilt III, s. 458.

Allah'ın yarattıklarını Allah için, yani yaratılanı yaratandan ötürü sevmek, insanın kaçınılmaz görevlerindedir. Allah için Allah'ın sevdiklerini sevmek, inancın bir gereğidir.

Hız. Peygamber şöyle buyurur: “Allah'a yemin ederim ki, Müslüman olmadıkça cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe de tam anlamıyla Müslüman olamazsınız.”⁶⁹⁵ “Sizden biriniz kendisi için sevdiği bir şeyi kardeşi için de sevmedikçe tam iman etmiş olamaz.”⁶⁹⁶ Bu hadiste “iman etmiş olamaz” gibi kesin bir ifadeyle dile getirilen sevgi, sadece histen ibaret olmasa gerektir. Burada sevgi, verebilmek, başkalarını kendine tercih edebilmek, hemdert ve fedakâr olmaktır. Eğer sevgi bu hikmetleri taşıyorsa hedefine ulaşmamış kuru bir duygudur.⁶⁹⁷ Başka bir hadiste şöyle buyrulur: “İşlerin en güzeli Allah için sevmek ve Allah İçin buğzettir (kınamaktır).”⁶⁹⁸ Allah için sevmek veya buğzettir, herhangi bir menfaate bağlı olmaksızın sevmek veya nefret etmek demektir. Allah için sevgi, karşılıksız sevgiyi ifade etmektedir. Ancak Allah için olan sevgilerin devamından söz edilebilir. Menfaate dayalı ilişkiler, karşılıklı menfaat bittiği anda yok olacaktır.⁶⁹⁹

Kur'an'da sevgi unsuru korku unsurundan daha fazla kullanılır. Sevap ve günah kavramları ile Allah'a ait sevgi, rahmet, rahîm ve intikam sahibi olması gibi sıfatların, sevgi ve korku ile yakından alakası vardır.⁷⁰⁰ Nasslarda hâkim olan temaya göre insanla Allah arasındaki aslî münasebet sevgi ve rahmete dayanır. Esmâ-i hüsnâ içinde kâinata ve özellikle insana yönelik olanlardan sadece iki veya üçü kahır ve gazap ifade etmekte, diğerleri karşılıklı rıza ve muhabbet anlamını içermektedir. İslam'da aslanan kulun itaat etmesi, Allah'ın dünya ve ahirette mükâfatlandırmasıdır. Ceza asıl olmayıp kötülüklerin önlenmesi için bir tedbirdir.⁷⁰¹

⁶⁹⁵ İbn Mâce, *Mukaddime*, 9, no: 66 (I, 26); Edeb, 11, no: 3692 (II, 1217); Müsned, Cilt I, s. 167, Cilt II, s. 477.

⁶⁹⁶ Buhârî, *İman*, 7; Müslim, *İman*, 17, no: 45 (I, 67).

⁶⁹⁷ Halil, *Sosyal Adalet*, s. 88.

⁶⁹⁸ Ebû Dâvûd, *Sünnet*, 2, no: 4599 (V, 7).

⁶⁹⁹ Bk. Kılıç, *İnsan ve Ahlak*, s. 60; İlmihal, *İman ve İbadetler*, İstanbul, TDVİSAM, Divantaş Y., 7.Bsk., 2000, Cilt II, s. 524.

⁷⁰⁰ Bk. Kırca, *Kur'an ve İnsan*, s. 353; Şanver, *Kur'an'da Tebliğ ve eğitim Psikolojisi*, s. 204.

⁷⁰¹ Ömer Faruk Harman, TDVİA (Cehennem md.), 1993, Cilt VII, s. 228.

Esası bakımından pozitif bir güç olan sevgi, insanın çarpıtması sonucu olumsuzluk aracı da olabilir. Bu yüzden Kur'an insanı şu konuda uyardı: Her sevdiğin senin hayrına, her hoşlanmadığın da zararına değildir. "Gerçi hoşunuza gitmez ama size savaş yazıldı (farz kılındı). Bazen hoşlanmadığımız bir şey, hakkınızda iyi olabilir ve hoşlandığımız bir şey de hakkınızda kötü olabilir. Allah bilir siz bilmezsiniz."⁷⁰² İnsanın sevgi konusunda bu aldanabilme ihtimali, daha doğrusu güven verememesi, Yaraticının bu hassas ve derin alana el atmasını gerekli kılmıştır. Bu müdahalelerden biri, Allah'ın insan kalbinde iman realitesini sevimli hale getirmesi, süslemesidir.⁷⁰³

Yaraticının sevgiye müdahalesinin bir örneği de Âli İmrân sûresi 31. ayette dikkat çeker. Orada, Allah'a sevgi iddiasının delili olarak, Hz. Peygamber'e uyma gösteriliyor. Akla ilk gelen, prensibin "Allah'ı seviyorsanız, beni sevin..." olmasıyken vahiy, prensibi şöyle koymuştur: "Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin." Böylece, Allah'ı sevmeye Hz. Peygambere uyma şartına bağlanarak, din, hayatı kuru bir sevgi romantizminden kurtarmıştır. Aksi halde din, bir sevgi spekülasyonu kurumu haline dönüşürdü.⁷⁰⁴ Bu konuda başka bir ayette şöyle buyrulur: "Sevdiğiniz şeylerden Allah için harcamadıkça asla iyiliğe eremezsiniz."⁷⁰⁵ Kur'an'a göre iyilik yapıldığında karşılığında teşekkür ve minnet beklenmemeli, sevgiye dayalı olarak Allah rızası için yapılmalıdır.⁷⁰⁶

İyiliği yaratanın hatırı, sevgisi için yapan, ne yaratılardan bir şey bekler, ne de yaratılanın nankörlüğünden şikâyetçi olur. Sevgi, fitrî bir duygu olmakla birlikte, yönlendirilmeye ve geliştirilmeye de müsait olan bir duygudur. Bunun için de geliştirilmesi ve yönlendirilmesi gerekmektedir. Hiç şüphesiz inanan bir kişi için sevginin yönlendirilmesi, öncelikle Allah'a ve Resûlü'ne daha sonra da anne-babaya, eşine ve çocuklarına, akrabasına, milletine ve nihayet bütün insanlara doğru olmalıdır.

Kur'an, sevginin yanında saygıyı da emretmektedir. Saygı, bir insanı kişi olarak, olduğu gibi görmek, onun kişiliğini ve tekliğini, biricikliğini fark etmek

⁷⁰² Bakara 2/216.

⁷⁰³ Bk. Hucurât 49/7.

⁷⁰⁴ Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 195.

⁷⁰⁵ Âli İmrân 3/92.

demektir.⁷⁰⁷ Başka bir ifadeyle, insanların bedenî ve şahsî kuvvetlerine, aklî ve ruhî melekelerine, meşru his ve duygularına, hayatına, şeref ve namusuna, hürriyetine, inançlarına, mal ve mülküne tecavüz etmemektir. Çünkü adalet, şahsa saygı ve hürmeti gerektirir. Şahıs tabiri ise, bunların hepsini içine alır.⁷⁰⁸

Sevgi ve saygı insanların sahip olabileceği en güzel duygulardır. İnsanlara sevgi ve saygı duymasını bilen insanlar, başkaları tarafından sevilip sayılmaya hak kazanırlar. Bu sebepten sevgi ve saygı, insanı insanca yaşatan iki özelliştir. Saygıya dayanmayan ilişkiler insanları bir arada tutmaz, onları birbirinden uzaklaştırır.

Saygı soyut bir kavram değildir, “ona saygı duyuyorum, buna saygı duyuyorum” demekle yaşanmaz. Saygı duyabilmek ancak onun gereğini fiilen yerine getirerek gösterilmelidir.⁷⁰⁹ İnsanın başkalarına saygılı olabilmesi içinde önce kendine saygı duyması gerekir. Saygı, insanın kalbinde yer almaktadır. Üstün ve değerli olanları öne çıkarmak, onların önüne geçmemek bir ahlak işidir. Bu ahlak da saygıya dayanmaktadır. Saygıdan kaynaklanan bu ahlakî davranışın kalpteki uzantısı ya da kökleri, takvâ adını almaktadır.⁷¹⁰ Kur’an’da Allah’a, Peygambere ve onların şahsında diğer insanlara saygılı olmanın gerekli olduğu belirtilir: “Ey iman edenler! Allah’ın ve Resulünün önüne geçmeyin (onlardan önce konuşmağa, bir iş hakkında hüküm beyan etmeğe kalkmayın). Allah’tan korkun. Şüphesiz Allah işitendir, bilendir.

Ey iman edenler! Seslerinizi Peygamber’in sesinden fazla yükseltmeyin. Birbirinize bağırdığınız gibi, Peygamber’e yüksek sesle bağırmayın. Öyle yaparsanız, siz farkına varmadan amelleriniz boşa gider. Allah’ın elçisinin huzurunda seslerini kısıyanlar, şüphesiz Allah’ın kalplerini takva ile imtihan ettiği kimselerdir. Onlara mağfiret ve büyük bir mükâfat vardır. Odaların arkasından sana bağırانların çoğu, düşüncesiz kimselerdir.”⁷¹¹ “Seslerinizi Peygamber’in sesinden fazla yükseltmeyin” ifadesi hem lafzî hem de mecazî bir anlama sahiptir: Hz.

⁷⁰⁶ Bk. İnsân 76/8-9.

⁷⁰⁷ Çelik, “Sevgi ve Barış”, s. 10.

⁷⁰⁸ Akseki, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, s. 234.

⁷⁰⁹ Bk. Demirel, *Tanrının Onuru İnsan*, s. 113-114.

⁷¹⁰ Bayraklı, *Kur’an’da Değişim, Gelişim ve Kalite Kavramları*, s. 120.

⁷¹¹ Hucurât, 49/1-4.

Peygamber'in arkadaşları söz konusu olduğunda lafzî bir anlam taşırken hem onlar hem de sonraki müminler için aynı zamanda mecazî bir anlam da taşımaktadır.

Yani birinin kişisel görüşleri ve tercihleri Hz. Peygamber tarafından duyurulan kesin yasal buyrukların veya ahlakî kayıtların önüne geçmemelidir. Yukarıdaki ayetlerin gösterilmesini istediği saygılı davranış, Hz. Peygamberle ilgili olduğu gibi, aynı zamanda onun halefi olarak hareket eden bütün liderler için de geçerlidir.⁷¹²

6.1.8.c. Korku ve Ümit Duygusu

Korku ve ümit çizgisiyle sevgi ve nefret duygusu arasında kuvvetli bir ilgi vardır. Bir kere insan, istediği (ümit ettiği) her şeyi ve herkesi sever. Korktuğu herkesi ve her şeyi de, hemen hemen hiç sevmez veya ondan nefret eder.⁷¹³

Bugünkü ilmi araştırmalar, insan psikolojisinin korku ve ümit adında iki temel duyguya dayandığını göstermektedir. Bu iki duygu, insanın hayattaki yönelişini, hedefini tayin etmekte, duygu ve düşüncelerini düzenlemektedir. Çünkü insan, ümit ettiği miktar ile korktuğu miktar kadar hayatının programını planlamakta, kendisine bazı hedefler koymaktadır.⁷¹⁴ Korku planının birinci vazifesi insan hayatını mahvedebilecek tehlike ve kötülüklerden korumaktır. Diğer taraftan ümit planının görevi, bir yandan korku ile denge kurmak, diğer yandan da insanlığı ileriye, yapıcılığa ve atılıma sevk etmektir.⁷¹⁵ Korku, bir kamçı gibi insanı rahmetin kucağına atmakta, kişilerde verâ, takvâ ve iffet gibi güzel duyguları oluşturmaktadır.

O halde korkuyu iyi duygular arasında saymak gerekir.⁷¹⁶ İnsanlardaki korku yok olup gittiği zaman, onda isyan, taşkınlık veya görevini yerine getirememe halleri ortaya çıkar. Bunun için, ümidin içinde biraz korku, korkunun içinde de biraz ümit olmalıdır. Açları çalıştıran, doymak ümidi, tokları çalıştıran da açlık korkusudur.⁷¹⁷

⁷¹² Esed, *Kur'an Mesajı*, Cilt III, s. 1054.

⁷¹³ Kutub, *İnsan Psikolojisi*, s. 112-113.

⁷¹⁴ Kutub, a.g.e., s. 104; Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 87; Ümit ve Korku konusunda geniş bilgi için bk. Gazali, *İhyâ*, Cilt IV, s. 261-321; Kutub, a.g.e., s. 103-113; Kırcı, a.g.e., s. 220, 320-325.

⁷¹⁵ Kutub, a.g.e., s. 354-356.

⁷¹⁶ Aydın, a.g.e., s. 90.

⁷¹⁷ Yazır, *Hak Dini*, Cilt I, s. 105; Kırcı, a.g.e., s. 220.

Bazı şeylerin olması konusunda beslenen his; umma, ummaktan doğan duygu ve umut anlamlarını ifade eden ümit,⁷¹⁸ Kur'an'da "tama" ve "recâ" ile ifade edilmektedir. "Tama", kalbin olacak bir şeyi arzu edip ona yönelmesi,⁷¹⁹ bu konuda hırs göstermesidir.⁷²⁰ "Recâ" ise, ye'sin (ümitsizliğin) zıddı olup, arzu edilen bir şeyin gerçekleşmesinin istenmesidir. Havf (korku) ve recâ birbirinden ayrılmazlar.⁷²¹ Havf (korku), ister bilinsin ister bilinmesin, bazı delillerden hareketle gelecekte arzu edilmeyen bir halin meydana geleceğini zannederek korkmaktır. Havfin zıddı emn (güven) dir.⁷²² Beklediğin hoş gitmeyecek bir şey ise, buna havf denir. Beklediğin hoş gidecek ve gönlünün arzu ettiği bir şey ise buna da recâ (ümit) denir. İnsanın iradesinde olan bütün şeyleri hazırladıktan sonra sevdiğini beklemesine isim olarak verilir. Eğer gerekli sebeplerin çoğu hazırlanmış olduğu için onu bekliyorsa, buna "recâ" adını vermek doğrudur. Fakat sebepler tamamlanmamış olduğu halde sevgiliyi beklemeye recâ adını vermekten ziyade ona aldanma ve ahmaklık adını vermek daha uygun düşer. Eğer bekleyiş sebepsizse buna temenni ve dilek denir. Her halükarda recâ ve havf isimleri şüpheli ve tereddüt edilen şeylere verilir.⁷²³

Allah korkusu dendiğinde ise, ilk anda akla gelen aslandan korkma gibi bir korku kastedilmez. Bilakis bundan kastedilen sâlih amellere sarılıp isyandan uzaklaşmaktır.⁷²⁴ Haşyet ise, havftan daha şiddetli olup ta'zimle birlikte, daima Allah gözetiminde olduğunu düşünerek korkmayı ifade etmekte ve bu yönüyle diğer korkulardan ayrılmaktadır. İlimde bulunan haşyet sebebiyle çoğunlukla ilim hakkında kullanılır. Bunun için haşyet âlimlere tahsis edilmiştir.⁷²⁵ Nitekim Yüce Allah şöyle buyurur: "Kulları içinden ancak âlimler, Allah'tan (gereğince) korkar. Şüphesiz Allah, daima üstün olandır, bağışlayandır."⁷²⁶ Yani "Sen ancak görmeden Rablerinden içleri titreyerek korkmakta olanları ve namazı kılanları uyarırsın"⁷²⁷ buyurulduğu üzere, Allah saygısını devamlı olarak duyup da, peygamberin

⁷¹⁸ Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 1104.

⁷¹⁹ İsfehâni, *el-Müfredât* (t-m-a' md.) s. 524.

⁷²⁰ Firuzâbadi, *Kamûs* (t-m-a' md.), Cilt II, s. 313.

⁷²¹ İsfehâni, a.g.e. (Recâ md.), s. 346.

⁷²² İsfehâni, a.g.e. (h-v-f md.), s. 303; Ayrıca bk. Gazali, a.g.e., Cilt IV, s. 286.

⁷²³ Gazali, *İhyâ*, Cilt IV, s. 260-261; Ayrıca bk. Gazali, M., *İslam'ın Manevi Boyutu*, s. 243.

⁷²⁴ İsfehâni, a.g.e. (h-v-f md.), s. 303.

⁷²⁵ İsfehâni, a.g.e. (h-ş-y md.), s. 283; Bk. Fâtır 35/28; Abese 80/8-9.

⁷²⁶ Fâtır 35/28.

⁷²⁷ Fâtır 35/18.

uyarısından faydalanacak ve dolayısıyla, temizlenip korunacak olanlar, Allah'ı celâl ve cemâliyle, kemâl sıfatlarıyla bilen ilim sahipleridir. Çünkü bir şey hakkında saygı, onun şanına olan bilgi ve bilginin derecesiyle uyum içinde olur. Bir kulun da, Allah'la ilgili bilgisi ne kadar tam ise, korkusu da o oranda tam olur. Allah'ı bilmenin korkuya sebep olmasının sebebi, ayetin devamında açıklanır. “Çünkü Allah, üstün ve güçlü olandır, bağışlayandır.” Yalnız bağışlayan değil, üstün ve güçlü olan bir bağışlayıcıdır. Sadece bir bağışlayıcı olsa, onu bilmek belki nazlanmaya, mağrur olmaya, hiç korkusuz ümit bağlanmaya sebep olabilirdi.⁷²⁸ Zamahşerî'nin belirttiğine göre, bu ayetteki haşyet, istiareddir. Nasıl ki, insanlar arasında korkulan ve heybetli kimselere saygı duyulup bunlar yüceltiliyorsa, Allah'ı bilenler de, Allah'ı yüceltir ve tazim ederler.⁷²⁹

İnsandaki korku hissi, daima Allah'ı razı etmeye, emirlerine uyup yasaklarından kaçınmaya teşvik etmektedir. Müminin, Allah'a kulluğunda ahiret korkusu kadar Allah'ın rahmetini umma da etkilidir. “Yoksa o, gece saatlerinde secde ederek, ayakta durarak ibadet eden, âhiretten korkan ve Rabbinin rahmetini uman gibi midir?”⁷³⁰ Ümit ve korku biri diğerine değer kazandıran duygusal oluşumlardır.

Enes(r.a.)'in bir rivayetinde, Rasûlullâh(a.s.), ölmek üzere olan bir gencin yanına girmiş ve ona “Kendini nasıl buluyorsun?” diye sormuştur. Genç sahabe, “Ya Rasûlullâh, Allah'ın rahmetinden ümitliyim, ancak günahlarımdan da korkuyorum.” demiş, Hz. Peygamber de “Bu durumda olan bir kulun kalbinde (ümit ve korku) birleşti mi Allah ona ümit ettiği şeyi verir ve korktuğu şeyden de emin kılar.”⁷³¹ açıklamasını yapmıştır. Yine Kur'an, Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyi zalimlikle niteler. “Allah'ın rahmetinden ancak zalimler ümitsizliğe düşer.”⁷³² Yani Rabbinin rahmetinden ancak doğru yolda hata işleyenler veya şu ayette belirtildiği gibi kâfirler ümit keserler.⁷³³ “Kâfir kavimden başkası Allah'ın rahmetinden ümit kesmez.”⁷³⁴

⁷²⁸ Yazır, *Hak Dîni*, Cilt VI, s. 157.

⁷²⁹ Zamahşeri, *Keşşâf*, Cilt III, s. 593.

⁷³⁰ Zümer 39/9.

⁷³¹ Tirmizi, “Cenâiz” 11, no: 983 Cilt III, s. 311; İbn Mâce, “Zühd”, 31, no: 4261 (II, 1423).

⁷³² Hicr 15/26.

⁷³³ Zamahşeri, a.g.e., Cilt II, s. 558.

⁷³⁴ Yûsuf 12/87.

Yüce Allah, amelleri ile rızasını arayan kulları hakkında şöyle buyurur: “İman edenler ve hicret edip Allah yolunda cihad edenler var ya, işte bunlar, Allah’ın rahmetini umarlar. Allah çok bağışlayan, çok merhamet edendir.”⁷³⁵ Yani Allah’ın rahmetini ummağa hak kazananlar, bunlardır. Allah’ın kerih gördüğü şeylere meyledip kendini yermeyen, tevbeye yönelmeyen kimsenin mağfiret umması, çorak yere tohumu atıp hiçbir suretle tarafına bakmadan ondan mahsul beklemesi gibidir.⁷³⁶

O halde ümit, kulun elinde olan tüm dâhili sebepleri yerine getirdikten sonra, elde olmayan nedenlerden dolayı da Allah’ın fazlına güvenerek beklemesidir. Kur’an’da ümit anlamında kullanılan tama‘, haram işleme,⁷³⁷ Allah’tan mal isteme,⁷³⁸ salihlerden olma,⁷³⁹ cennete girme,⁷⁴⁰ bulutlardan yağmur beklentisi içinde olma⁷⁴¹ ile rahmet, bağışlanma, recâ ve ümit gibi hususlarda kullanılır. Bundan dolayı bu kelime Kur’an’da sözlük anlamında olduğu gibi, beklenti ve ümit içinde olmayı ifade etmektedir.⁷⁴²

Yine Kur’an’da ümit ifade eden recâ ise, saygı bekleme,⁷⁴³ Allah’a kavuşma,⁷⁴⁴ rahmet ümidi içinde bulunma⁷⁴⁵ ve hakkında yapılacak bir muamele beklentisi içinde olma⁷⁴⁶ anlamlarında kullanılmaktadır. Kur’an, ümit bağlamında zaman zaman insanın dünyada yaptığı iyi işler ve onlara verilecek cennet nimetlerini dile getirmiş ve bununla muhatabını iyi amele, güzel ahlaka sevk etmeyi amaçlamıştır.⁷⁴⁷ Aynı şekilde Kur’an, korku bağlamında insanları hakka yöneltmek için zaman zaman terhîbe (korkutmaya) başvurur. Çünkü korku ifadeleri tehlike içerirler. Tehlikenin özelliği de kalpleri hassaslaştırmadır. İnsanların korku zamanında psikolojik olarak en ufak ürpertileri hissedebilecek bir durumda oldukları

⁷³⁵ Bakara 2/218.

⁷³⁶ Gazali, İhyâ, Cilt IV, s. 262.

⁷³⁷ Bk. Ahzâb 33/32.

⁷³⁸ Bk. Müddessir 74/15.

⁷³⁹ Bk. Mâide 5/84.

⁷⁴⁰ Bk. A‘râf 7/46; Me‘âric 70/38.

⁷⁴¹ Bk. Ra‘d 13/12; Rûm 30/24.

⁷⁴² Bk. Aydın, *Kur’an’da İnsan Psikolojisi*, s. 87.

⁷⁴³ Bk. Nuh 71/13.

⁷⁴⁴ Bk. Kehf 18/110; Ankebût 29/5; Ahzâb 33/21; Mümtehine 60/6.

⁷⁴⁵ Bk. Bakara 2/218; Nisâ 4/104; İsrâ 17/28, 57; Zümer 39/9.

⁷⁴⁶ Bk. Tevbe 9/106.

⁷⁴⁷ Aydın, a.g.e., s. 88.

bilinen bir gerçektir. Bundan dolayı Kur'an, kişilerin bu psikolojik durumlarını göz önüne alıp telkinlerde bulunmaktadır; korku bağlamında kıyamet, diriliş, hesap verme, cehennem azabı gibi olaylara temas etmektedir.⁷⁴⁸

Ümit ile amel etmek, korku ile amel etmekten daha makbuldür. Özellikle ölüm anında ümitlenmelidir. Nitekim Allah, "De ki: 'Ey nefislerine karşı aşırı giden kullarım, Allah'ın rahmetinden umut kesmeyin. Allah bütün günahları bağışlar. Çünkü O, çok bağışlayan, çok esirgeyendir.'"⁷⁴⁹ buyurarak ümitsizliği yasaklamıştır.

İki sınıf insan, ümit ve recâ bakımından tedaviye muhtaçtır. Bunlardan birincisi, ümitsizliğe düşüp tamamen ibadeti terk eden, diğeri de fazla korkuya kapılıp kendini ve ailesini rahatsız edecek şekilde ibadete kendini verendir. Bunların ikisi de itidalden ayrılmış olup, biri tefrit, diğeri de ifrata kaçmıştır. Onun için bunları itidale sevk edecek tedaviye ihtiyaçları vardır. İsyana dalıp ibadete yüz çevirmek suretiyle Allah'a ümit bağlayan kimselere gelince, bu gibi kimseler hakkında ümit tedavisi zehirleyici olur. Bu gibi aldanmışlar ancak korku ile tedavi edilir ve korkuyu hatıra getirecek sebepler onlara hatırlatılır. Zira bütün vasıflarda ve ahlakta aranan, iktisad ve itidaldir. Fazla korkutmak, insanları tamamen ümitsizliğe düşeceği gibi, fazla ümitlendirmek de insanları tamamen helake sürükleyebilir. Çeşitli nimetleri düşünüp ibret almakla ayet ve hadis haberleri okumakla recâ hali kişide galip gelir.⁷⁵⁰

Kur'an, insanlarda ortak olarak bulunan mal ve makamın elden gitmesi korkusu,⁷⁵¹ şeytanın sevk ettiği fakirlik korkusu⁷⁵² ve ölüm korkusu⁷⁵³ gibi korkulardan bahseder. Kur'an, insanların fakirlik korkusunu "Şüphesiz rızık veren, güç ve kuvvet sahibi olan ancak Allah'tır"⁷⁵⁴ gibi ayetlerle gidermeye çalışır.

Esasen korku, Allah'a yaklaşmak için insanı ilim ve amele sevk eden ilâhî bir arzudan ibarettir. Korkunun en üstün derecesi, Allah'ın cemalinden mahrumiyet

⁷⁴⁸ Bk. Hacc 22/1-2; Kamer 54/7-8; Vâkıa 56/51-57; Kâria 101/1-11; Aydın, a.g.e., s. 95; Geniş bilgi için bk. Aydın, *Kur'an'da Psikolojik İkna*, s. 65-177.

⁷⁴⁹ Zümer 39/53; Bk. Gazali, *İhyâ*, Cilt IV, s. 263.

⁷⁵⁰ Gazali, a.g.e., Cilt IV, s. 267-268.

⁷⁵¹ Bk. Kasas 28/57.

⁷⁵² Bk. Bakara 2/268; İsrâ 17/30.

⁷⁵³ Bk. Nisâ 4/77; Kasas 28/33; Muhammed 47/20.

⁷⁵⁴ Zâriyât 51/58.

korkusudur ki, bu, ariflerin korkusudur.⁷⁵⁵ Allah korkusu, sonuçları belirsiz müphem bir duygu değil bilakis yaratıcı ve âlim olanın yücelik ve azametinin açık şuurudur. İnsan genelde azametini hissettiği şey karşısında kendi zatının eridiğini hisseder ki psikologlar bu duyguyu kişiliğin erimesi olarak ifade ederler. Bu his,kişide bulunan diğer hislerle çatışır ve hayranlık duygusu, aşırı korkup sakınma ve daha başka duygular doğurur.⁷⁵⁶

Yüce Allah, önce insana korku veren, sonra ümit ışıkları yakan şöyle bir tablo çizer: “Size korku ve ümit içinde şimşegi gösteren ve o yağmur yüklü bulutları meydana getiren O’dur. Gök gürültüsü O’na hamd ile melekler de O’nun korkusundan dolayı O’nu tesbih ederler. O yıldırımlar gönderir, onunla dilediğini çarpar. Onlar Allah hakkında mücadele edip duruyorlar. Oysa Allah’ın çarpması pek çetindir.”⁷⁵⁷ Korku ve ümit duygusu şimşekle birlikte insan ruhunda gezinen fitri duygudur. Çakan şimşekle birlikte bu dehşetengiz âleme hükmeden gücün hissedilmesini sağlayan girift bir korku kaplar. Ama bundan sonra çoğu kere şimşekle birlikte gelen yağmur ümidi de insana ayrı bir istek verir.⁷⁵⁸ Böylece Kur’an-ı Kerim insan ruhunda yer eden korku ve ümidi, şimşegin çakışı ve yağmurun yağışı olayı ile tarif eder. Kur’an’ın korku olayını iki kategoride incelediğine şahit oluruz. Birincisi, daha çok kişinin görülebilen bir kuvvet karşısında acizliğini anlayıp, hissetmesiyle kalbinde meydana gelen normal korkudur. Diğeri ise, yüce bir zatın heybeti karşısında kişinin gönlünü saran ürpermedir ki, buna huşu denir. Kur’an’ın bu tasnifi, korku olayına getirdiği önemli bir inceliklerdir.⁷⁵⁹

6.1.8.d. Merhamet Duygusu

Kur’an’ın temel kavramlarından biri olan rahmet, Kur’an’da türevleriyle birlikte üç yüz otuz dokuz yerde geçmektedir. Yalnız rahmet kelimesi yetmiş dokuz yerde geçer. Allah’ın merhamet ve rahmet ifade eden Rahmân ve Rahîm isimleri bu kökten türemiştir. Rahmân ismi, elli yedi, Rahîm ismi ise doksan beş kez

⁷⁵⁵ Gazali, a.g.e., Cilt IV, s. 289, 294.

⁷⁵⁶ Gazali, M., *İslam’ın Manevi Boyutu*, s. 229-230.

⁷⁵⁷ Ra’d 13/12-13.

⁷⁵⁸ Kutub, S., *Fî Zilâli’l-Kur’ân*, Cilt VI, s. 347-348.

geçmektedir. Allah'ın Erhamü'r-râhimîn (merhametlilerin en merhametlisi) sıfatı da dört yerde geçmektedir.⁷⁶⁰ Böylece Rahmet ve türevleri Kur'an'da en çok Allah'a izafe edilmektedir. Bütün bunlar gösteriyor ki, rahmet Kur'an tarafından ulûhiyyetin ve hayatın temel niteliklerinden biri olarak sunulmaktadır. Rahmet, Allah'ın ilk ve en belirgin sıfatıdır. Azap ve gazap istisna ve şartlı iken rahmet ve lütuf genel ve istisnasızdır.⁷⁶¹ İzutsu'ya göre Kur'an'da Allah, kendisini ni'met, fadl, rahmet, mağfîret vb. anahtar kelimelerle sınırsız ihsan sahibi, ölçsüz merhamet sahibi, keremi sonsuz, bağışlayıcı ve affedici bir yaratıcı olarak bildirir.⁷⁶²

Rahmet ve merhamet kelimeleri aynı anlamı ifade ederler. Rahmet, rahmet edilene lütuf ve ihsanı gerektiren bir incelik, kalp yumuşaklığı ve acımadır. Bazen soyut bir kalp yumuşaklığı anlamında kullanılır, bazen de ihsan anlamında kullanılır. Allah, insanların tabiatına incelik, kalp yumuşaklığı yerleştirmiştir ve ihsân konusunda onları benzersiz yapmıştır. İsfehânî'ye göre rahmet, Allah için kullanıldığı durumlarda nimet verme ve lütuf, insan için kullanıldığı durumlarda ise incelik, kalp yumuşaklığı ve acıma kastedilir.⁷⁶³ Bu görüşe göre kalp yumuşaklığı, beşerî bir eksikliği de içerdiği için Allah'a izafe edilmemiştir. Allah, rahmetini bağış ve lütuf olarak ortaya koyar.

Kur'an'daki rahmet kavramı aşk, sevgi, şefkat gibi ilgili kavramları da içeren genel bir çerçeveye sahiptir.⁷⁶⁴ Rahmân'ın anlamı sadece Allah'a has olması itibariyle sadece Allah için kullanılır. Zira Allah, her şeyi rahmetiyle kuşatmıştır. Rahîm, Allah'ın dışında rahmeti çok olanlar için de kullanılır.⁷⁶⁵ Yine İsfehânî'ye göre Rahmân, dünyada herkese rahmet ve merhamet gösteren, Rahîm ise, ahirette sadece kendisine inananlara merhamet gösteren anlamındadır. Zira Allah'ın dünyadaki ihsanı müminleri ve kâfirleri kapsamıştır. Ahirette ise müminlere has kılınmıştır. Yüce Allah şu buyruğuyla buna dikkat çekmektedir:⁷⁶⁶ “Buyurdu ki, azabıma, dilediğimi uğrattırım; rahmetim ise her şeyi kaplamış ve kuşatmıştır. Onu

⁷⁵⁹ Kasaboğlu, Kur'an'da İnsan Psikolojisi, s. 42.

⁷⁶⁰ Bk. Abdulkaki, el-Mu'cemü'l-Müfrehes (r-h-m md.), s. 387-393.

⁷⁶¹ Öztürk, Kur'an'ın Temel Kavramları, s. 414.

⁷⁶² İzutsu, Kur'an'da Allah ve İnsan, s. 294.

⁷⁶³ İsfehânî, el-Müfredât (r-h-m md.), s. 347.

⁷⁶⁴ Öztürk, a.g.e, s. 414-415.

⁷⁶⁵ Rahîm, bir ayette Hz. Peygamber'in sıfatı olarak kullanılmıştır. Bk. Tevbe 9/128.

⁷⁶⁶ İsfehânî, a.g.e., s. 347-348.

da özellikle korunanlara, zekâtını verenlere ve ayetlerimize inananlara mahsus kılacağım.”⁷⁶⁷

Rahîm sıfatının Hz. Peygamber için bizzat Kur’an tarafından kullanıldığı halde Rahmân sıfatı ise Peygamberler de dâhil, hiçbir insan için kullanılmamasının gerekçesi şu olsa gerekir: Karşılıksız ve kayıtsız şartsız rahmet ve merhamet ifade eden Rahmân sıfatı, insanın varlık yapısına uymaz.

Çünkü insan, böyle bir merhameti gösterme gücüne, yaradılışı icabı sahip değildir. Dostları kadar düşmanlarına, kendisine inananlar kadar kendisini inkâr edenlere de rahmet ve merhamet gösterebilmek ancak Allah’ın şanındandır.⁷⁶⁸ Yüce Allah’ın rahmetinin enginliğini belirten bir ifade de şudur: “ketebe ‘elâ nefsihi’r-rahmeh”⁷⁶⁹ Esed, bunu şöyle tercüme eder: “Rahmeti ve şefkati kendine ilke edinmiştir.”⁷⁷⁰ Bu istisnai ilâhî rahmet vasfı ayrıca şöyle vurgulanmıştır: “Benim rahmetim her şeyi kuşatır.”⁷⁷¹

Allah’ın rahmeti dünyada mümin, kâfir, yükümlü, yükümlü olmayan hatta şey denilecek her ne varsa, hepsini kaplamıştır. Bütün ileride olacakları da kapsar.⁷⁷² Hiçbir Müslüman ve kâfir, itaatkâr ve isyankâr yok ki, Allah’ın nimetine ermiş, O’nun nimeti içinde yaşamış olmasın.⁷⁷³

Kur’an’ın tanıttığı Allah’ın belirgin sıfatı rahmet olduğu gibi, Kur’an’ı tebliğ eden Resûl’ün belirgin niteliği de rahmettir. Hatta o Resûl, bizatihi rahmettir.⁷⁷⁴ Böyle olunca Allah’ın kulu ve Hz. Peygamber’in ümmeti olanların da rahmet taşıyıcı olmaları gerekir. Rahman ve affedici olan Allah, kullarından, merhametin bir gereği olarak insanları affedip bağışlamalarını ister.

Varlıklara, Yaraticı tarafından rahmet ve merhametin hâkim kılınması, ilâhî iradenin tavrıdır. Hal böyle iken, dünya planında ortalığı kasıp kavuran

⁷⁶⁷ A’râf 7/156.

⁷⁶⁸ Öztürk, a.g.e., s. 419.

⁷⁶⁹ En’âm 6/12, 54.

⁷⁷⁰ Esed, *Kur’an Mesajı*, Cilt I, s. 225.

⁷⁷¹ A’râf 7/156.

⁷⁷² Yazır, *Hak Dini*, Cilt IV, s. 59; Ayetle ilgili değişik yorum ve rivayetler için bk. Neseî, *Tefsîru’n-Neseî*, Cilt I, s. 609; İbn Kesîr, Cilt II, s. 54-55.

⁷⁷³ Zamahşerî, *Keşşâf*, Cilt II, s. 159; Hal ve sıfatı itibariyle Allah’ın rahmeti geniştir, her şeye ulaşır. a.y.

⁷⁷⁴ Bk. Tevbe 9/61; Enbiyâ 21/107; Öztürk, a.g.e., s. 415.

merhametsizlik ve zulmün sebebi, ilâhî iradenin ortaya koyduğu manzarayı ve kendisine verilen hürriyet imkânını kötüye kullanan insanlardır. Âlemlerin Rabbi, rahmetinin bir uzantısı olarak yeryüzü sofrasını herkese rahatlıkla yetecek rızkla donattığı halde insanların adaletsiz paylaşımından dolayı bir kısmı tıka basa yerken diğerleri aç kalmaktadır. Sonuçta, yoksulluk ve açlığın müsebbibi yeryüzü sofrasını insanlar için kurup donatan Allah değil, bu açlığa, bu kıtlığa ve bu adaletsiz, dengesiz paylaşımına sebep olan insanın bizatihi kendisidir.

Şefkat ve merhametin insan hayatındaki yansıması, insani ilişkilerde yumuşak davranmaktır.⁷⁷⁵ Kur'an, Hz. Peygamber'in bu yönünü şöyle ifade etmektedir: "Allah'ın rahmeti sebebiyledir ki, sen onlara yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, etraftan dağılır giderlerdi. Artık onları bağışla, onların günahlarının affedilmesini dile..."⁷⁷⁶ Zamahşerî, ayetin son kısmını "senin hakkınla ilgili hususlarda onları affet, Allah'ın hakkıyla ilgili hususlarda ise, şefkatinin onlara tamamlanması için onların günahlarının bağışlanmasını dile" şeklinde açıklamıştır.⁷⁷⁷ Bu ayet, insanî ilişkilerde ve tebliğde yumuşak davranmanın önemini açıkça belirtmektedir. Bu ayet, Hz. Peygamber'i müminlere karşı sert davranmaktan menetmiştir.⁷⁷⁸

Yine Kur'an, Hz. İbrahim'in putperest babasına karşı, onu imana sevk etmek için, merhamet dolu hitaplarını, uyarılarını ve duygularını nakletmektedir.⁷⁷⁹ Hz. Peygamber de, "Merhamet etmeyene merhamet edilmez"⁷⁸⁰, "Küçüklerimize şefkat, büyüklerimize saygı göstermeyen bizden değildir"⁷⁸¹ buyurarak şefkat ve merhametin insan tabiatı ve insanlar arası ilişkiler açısından önemini ve gereğini belirtmiştir. Hz. Peygamberdeki güler yüz, müsamaha, şefkat ve merhamet o boyutta idi ki, hayatında hiç kimseye bağırıp çağırdığı görülmemiştir.

Yüce Allah, gönderdiği Peygamber ve kitap sayesinde insanların birbiriyle kardeş olduğunu, bu kardeşlerin de birbirlerine karşı şefkat ve merhametle muamele

⁷⁷⁵ Şanver, a.g.e., s. 116.

⁷⁷⁶ Âli İmrân 3/159.

⁷⁷⁷ Zamahşerî, *Keşşâf*, Cilt I, s. 423; Ayrıca bk. Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, Cilt VII, s. 159; Yazır, *Hak Dîni*, Cilt II, s. 410-411.

⁷⁷⁸ Bk. Râzî, a.g.e., Cilt VII, s. 158-159.

⁷⁷⁹ Bk. Meryem 19/42-48.

⁷⁸⁰ Buhârî, Edeb, 18, 27; Müslim, "Fezâil" 15, no: 2318 Cilt II, s. 1808-1809.

⁷⁸¹ Tirmizî, 15, no: 1919 Cilt IV, s. 321; Müsned, I, 257; Cilt II, s. 207.

etmelerini gerektirdiğini bildirmiştir. “Hani siz düşman idiniz, Allah kalplerinizi uzlaştırdı. O’nun nimetiyle kardeşler haline geldiniz.”⁷⁸²

Kur’an, insanî ilişkilerin bütün esaslarını merhamet ve sevgiye bağlamıştır. Merhamet ve sevgiyi yeryüzündeki bütün insanları birbirine bağlayan yegâne bağ olarak görmüştür. Allah, bütün canlılara ve özellikle zayıflara karşı merhamet ve sevgiyle muameleyi emretmiş, iyilik sözü geçen her ayetinde, yetimlere büyük pay ayırmıştır.⁷⁸³ Kur’an’ın kastettiği merhamet sadece şahsi sempati değildir, bundan daha geniştir ve herkesi kapsar. Kur’an’ın yüce hedefi olan merhamet, adaleti de gerektirir. Bunun için adalet ince anlamda merhamettir. Genel anlamda merhamet, zâlim karşısında mazluma insaf edilmesini de kapsar.⁷⁸⁴

Güler yüz, tatlı dil, yumuşak üslup, şefkat ve merhametle muamele, insanî ilişkilerin en üst düzeyde olmasını sağlayan temel ilkelerdir. Ancak bu ilkeler çerçevesinde insanlar eğitilirse, şevkatli ve merhametli nesillerin yetişmesine böylece de mutlu insanların oluşmasına imkân sağlanmış olacaktır.⁷⁸⁵

6.1.8.e. İffet ve Hayâ Duygusu

Utanma, içinde çözümü çok güç olan çekinme ve korku gibi birçok öğeden oluşan karmaşık bir içgüdüdür. Utanma, insanların görmesi halinde ayıplamaları veya kınamaları mümkün olan bir şeyi izleme zamanında, insanı kaplayan bir sıkıntı halidir. Bu duygu insanlığın övünülecek özelliklerindedir. Çünkü bu, insanı çirkin ve utanç duyulan fiilleri yapmaktan sakındırmaktadır.⁷⁸⁶

Ahlak denilince hemen aklımıza gelen kavramlardan biri namustur. Öyle ki, günlük hayatta ahlak ve namus hemen hemen aynı manada kullanılır. Namus kavramı, insanın doğasında var olan temiz karakterin dışı yansımasıdır. Psikolojik boyutu hayâdır; sosyal boyutu da iffettir.⁷⁸⁷ Aslında namus kavramı daha çok cinsel

⁷⁸² Âli İmrân 3/103; Bk. Hucurât 49/10; Haşr 59/10.

⁷⁸³ Muhammed Ebû Zehrâ, *İslam’da Toplum Düzeni*, (Trc. Nureddin Demir, M. Vesim Taylan), İstanbul, Kayıhan Y., 1. Bsk., 1993, s. 81-83; Yetimler hakkında bk. Bakara 2/83, 177, 210, 220; Nisâ 4/2-3, 6, 8, 10, 36, 127; En’âm 6/152; Fecr 89/17.

⁷⁸⁴ Bk. Ebû Zehra, a.g.e., s. 86-87.

⁷⁸⁵ Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur’an*, s. 226.

⁷⁸⁶ Necati, *Kur’an ve Psikoloji*, s. 86-87.

⁷⁸⁷ Bayraklı, *Kur’an’da Değişim, Gelişme ve Kalite Kavramları*, s. 21.

ahlakla ilgilidir, yani ahlakî davranışın bütününe değil, ancak bir kısmını ifade eder. Cinsel ahlak bakımından doğru ve iyi davranışa “iffetli”, kötü davranışa “iffetsiz” davranış denir. Biz günlük hayatta iffetli veya namuslu insanlardan ziyade iffetli kadınlardan bahsederiz, ama iffet konusunda kadınlar üzerinde gösterilen bu kadar hassasiyet sosyolojik gerçeklerle ilgilidir.⁷⁸⁸

İffetlilik daha çok duygusal tarafı ağır basan bir davranıştır. Bu davranışımızın sebebi daha çok bilgi ve mantık olarak bilinir, ama davranışta bulunurken, bize hâkim olan şey, bilgiden ziyade duygudur. Böylesi herhalde insan tabiatı bakımından daha elverişli bir yoldur. Çünkü biz bu duygu sayesinde kendimizi geriye çekerek düşünmeye imkân buluruz.⁷⁸⁹

İffet, Arapçada bir şeyi bırakmak ve ondan vazgeçmek demektir.⁷⁹⁰ Yemek, içmek ve benzeri hissi olan şeylerden her çeşit şehvetlerden ve nefsanî arzulara kapılmaktan nefsi zaptetmek, her nevi lezzetlerde israf ve kısıntıdan sakınmak ve itidal üzere olmak,⁷⁹¹ şehveti akıl ve Kur’an ile terbiye etmek demektir.⁷⁹² İffet, nefiste meydana gelen öyle bir durumdur ki kişi bununla şehvetin galip gelmesinden kaçınır.⁷⁹³ Öyle büyük bir fazilettir ki; buna sahip olanlar, hayatta en büyük düşmanlarından biri olan, bizi mutlak bir esaretle esir edebilecek bir kuvvete sahip bulunan şehvi duygularını yenerek nefislerine hâkim olurlar. Şeref ve haysiyet, namus ve itibar, mutlaka iffet sahibi olmaya bağlı hasletlerdir.⁷⁹⁴

İffet ahlakından sehâ (cömertlik), hayâ (utanmak), sabır, müsamaha (hoşgörü), kanaat (az ile yetinme), verâ (şüpheli şeylerden kaçınma), letafet (yumuşaklık), müsaade, yardım, zarafet ve tama’ azlığı gibi haller doğar. İyi huyların anası ve aslı hikmet, şecaat, iffet ve adalettir.⁷⁹⁵

İffet kelimesinin türevleri Kur’an-ı Kerim’de dört yerde geçmektedir.⁷⁹⁶ İki ayette zengin ve fakirin iffetinden bahsedilmektedir. Bu ayetlerin birinde zengin olan

⁷⁸⁸ Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, s. 35.

⁷⁸⁹ Güngör, a.g.e., s. 39.

⁷⁹⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, Cilt V, s. 542.

⁷⁹¹ Akseki, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, s. 179.

⁷⁹² Gazali, *İhyâ*, Cilt III, s. 127.

⁷⁹³ İsfehânî, *el-Müfredât* (İffet md.), s. 573.

⁷⁹⁴ Bk. İsfehânî, *İnsan*, s. 1818-182; Akseki, a.g.e., s. 179.

⁷⁹⁵ Gazali, a.g.e., Cilt III, s. 128.

⁷⁹⁶ Abdülhakî, *el-Mu‘cemü’l-Müfehres* (İste‘affe md.), s. 592.

bir velinin yetimin malını yemekten çekinsin emri yer almakta,⁷⁹⁷ diğer ayette ise iffetinden dolayı insanlardan yüzüzlük edip istemeyen fakir övülmekte ve bu fakirlerin simalarından tanındığı belirtilerek bunlara infak edilmesi istenmektedir.⁷⁹⁸ Diğer ayetlerde ise bekâr erkeklerin ve yaşlı kadınların iffetinden bahsedilmektedir.

Bu ayetlerin birinde evlenmeye imkân bulamayanların zengin oluncaya kadar iffetlerini korumaları istenmektedir.⁷⁹⁹ Diğer bir ayette ise yaşlı kadınların kasten süs göstermeye çalışmaksızın dış örtülerini çıkarmalarında bir günah olmadığı, ancak korunmalarının (iffetli olmalarının) daha hayırlı olduğu belirtilmektedir.⁸⁰⁰

Cinsel konular, iffetli insanlarda utanma ve çekinmeye yol açtığından, gerek Kur'an'da gerekse hadislerde cinsel meseleler genel olarak dolaylı bir şekilde ifade edilerek kişinin iffet duygularının eğitilmesi hedeflenmektedir.

Sözlükte “utanma, çekinme, tövbe, vazgeçiş” vb. anlamlara gelen⁸⁰¹ hayâ kelimesi, ahlak terimi olarak, nefsin çirkin davranışlardan rahatsız olup onları terk etmesi,⁸⁰² ayıplanmak ve tenkit edilmek korkusu ile kişide meydana gelen bir hal değişikliğidir.⁸⁰³ Hayâ, insanı ahlakî bir varlık kılan temel bir duygudur.⁸⁰⁴

İnsanın en güzel en doğru ve en ciddi bir ölçüsü varsa, o da; edep⁸⁰⁵ ve hayâsıdır. Haddini bilmek, utanma ve mahcubiyeti gerektiren fiil ve hareketlerinden müteessir olmak ve onlardan yüzü kızarmak, en büyük faziletlerdendir. Bu hissin varlığı, her işin iyi olmasını temin eder.⁸⁰⁶ Hayâ, kişiye fazilet yollarını, maddeten ve manen ilerleme yollarını gösterir. Edep ve hayâdan mahrum olan insan, her türlü işe girer.⁸⁰⁷ Edep ve hayâ; bütün güzel ve yüksek hasletlerin kaynağı, faziletlerin aslı, terakkinin merdivenidir. İnsanda bu fazilet olmadıkça, maddi ve manevi kemal meydana gelebilmesi mümkün değildir. Çünkü insan nefsi, bir defa hayâ perdesini

⁷⁹⁷ Bk. Nisâ 4/6.

⁷⁹⁸ Bk. Bakara 2/273.

⁷⁹⁹ Bk. Nûr 24/33.

⁸⁰⁰ Bk. Nûr 24/60.

⁸⁰¹ Çağrıncı, TDVİA (Hayâ md.), Cilt XVI, s. 554.

⁸⁰² İsfehâni, *el-Müfredât* (Hayâ md.), s. 270.

⁸⁰³ Zemahşerî, *Keşşâf*, Cilt I, s.117; Râzî, a.g.e., II, 175; Akseki, a.g.e., s. 173.

⁸⁰⁴ Kılıç, R., *İnsan ve Ahlak*, s. 53.

⁸⁰⁵ Her hususta haddini bilip de o sınırı aşmamaya *edep* denir. Bk. Akseki, a.g.e. s. 172; Edep hakkında geniş bilgi için bk. Çağrıncı, TDVİA (Edep md.), Cilt X, s. 412-415.

⁸⁰⁶ Akseki, a.g.e., s. 173.

yırtarak aşağılık, kötülük ve adilik derecesine düşer ve kendisinden meydana gelen fiil ve sözlerde umursamazlıkta bulunursa, artık toplumsal düzeni bozar. İnsanları kötülükten men etmek hususunda edep ve hayânın tesiri yüzlerce kanunun, binlerce zabıta kuvvetinin tesirinden daha kuvvetlidir.⁸⁰⁸

Kur'an-ı Kerim'de üç ayette hayâ kelimesinin türevleri geçmektedir. Kasas sûresinde Hz. Şuayb'ın kızlarından birinin, Hz. Mûsâ ile utanarak konuştuğu;⁸⁰⁹ Ahzâb sûresinde, bazı Müslümanların Resûl-i Ekrem'i uygunsuz zamanlarda rahatsız ettikleri, fakat onun hayâsından dolayı bu rahatsızlığını ifade edemediği, ancak Allah'ın gerçeği bildirmekten hayâ etmeyeceği⁸¹⁰ belirtilmekte; başka bir ayette ise müşriklerin Kur'an'da arı, karınca, sinek gibi küçük yaratıkların örnek olarak gösterilmesinin fesahatle bağdaşmadığı yolundaki iddialarına karşı, "Şüphesiz Allah - gerçeği açıklamak için- sivri sineği ve onun da ötesinde bir varlığı misal getirmekten hayâ duymaz"⁸¹¹ şeklinde cevap verilmektedir. İslam âlimleri, bu ayeti ve aynı yöndeki hadisleri delil göstererek, hayâ kavramının Allah hakkında kullanılabileceğini, ancak bu durumda kelimenin beşeri duyguları ifade eden "utanma, sıkılma" gibi anlamlarda değil "kötü ve çirkin bir işi yapmayı zatına layık görmeme, daima iyi olanı yapma" şeklinde anlaşılması gerektiğini belirtmişlerdir.⁸¹² A'raf suresinin 26. ayetinde geçen libâsü't-takvâ sözü de hemen bütün müfessirlerce insanın yaratılıştan sahip olduğu, onun ruhunu bezeyip ahlakını koruyan hayâ şeklinde yorumlanmıştır.⁸¹³ Örneğin Yazır bu ayeti şöyle açıklamaktadır: "Takvâ elbisesi, takva duygusu veya takva duygusu ile giyim, yani hayâ duygusu ve Allah korkusuyla giyilen ve Allah'ın izni ile maddi ve manevi ayıptan, kötülükten, zarar ve helakten koruyacak olan korunmak elbisesidir."⁸¹⁴

⁸⁰⁷ Halil Altuntaş, "Toplumun Manevi Savunma Sistemi: Hayâ Duygusu" Diyanet Aylık Dergi, Temmuz 2002, s. 41.

⁸⁰⁸ Bk. Akseki, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, s. 173-174.

⁸⁰⁹ Bk. Kasas 28/25.

⁸¹⁰ Bk. Ahzâb 33/53.

⁸¹¹ Bk. Bakara 2/26.

⁸¹² Bk. İsfahani. el-Müfredât (h-y-y md.), s. 270; Zemahşeri, a.g.e., Cilt I, s.119-120; Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, Cilt II, s. 175-179; Çağrıncı, TDVİA (hayâ md.), Cilt XVI, s. 554.

⁸¹³ Çağrıncı, TDVİA (hayâ md.), Cilt XVI, s. 554; Râzî'nin belirttiğine göre takva elbisesi, iman, amel-i sâlih, güzel gidişat, iffet, tevhid, hayâ, tevâzu ve ağırbaşlılık gibi mecazi anlamlara geldiği söylenmiştir. Râzî, a.g.e. Cilt X, s. 331.

⁸¹⁴ Yazır, *Hak Dini*, Cilt III, s. 521.

Kur'an, Hz. Musa'nın Firavun'dan kaçarak Medyen'e sığınması sadedinde kuyu başında bulunan iki genç kızın davalarını sulamasından sonra, genç kızlardan birinin yanına utana utana dönerek, kendisinin hayvanlarını sulamasına bedel babalarından ücret almak üzere görüşmeye çağırması olayının anlatımı esnasında, utanma duygusuna işaret etmiştir:⁸¹⁵ "Derken o iki kızdaki biri utana utana yürüyerek ona geldi 'Babam seni çağırıyor, bizim için (hayvanları) sulamanın ücretini verecek' dedi."⁸¹⁶ Anlaşıldığına göre bu kızlar, Yabancılarla gereksiz yere yüz göz olmuyorlar, hayâ duyguları onları buldukları şartlar içinde ölçülü davranmaya yöneltmektedir. Burada tarihte yaşamış iki şahsın taşıdıkları hayâ duygusu, uygulanması gereken bir örnek olarak bize sunulmaktadır.

Kur'an'da Hz. Âdem ve Havva kıssasında da utanma duygusuna işaret edilmektedir: "Böylece onları aldatarak düşürdü. Ağacı tattıkları anda ise, ayıp yerleri kendilerine beliriverdi ve üzerlerini cennet yapraklarından yamayıp-örtmeye başladılar."⁸¹⁷ Bu ayetten de anlaşıldığına göre insandaki utanma ve hayâ duyguları tabii ve fitrîdir. Bunun ilk belirtisi, bir kişinin başka birisinin önünde mahrem yerleri açıldığında tabii olarak duyduğu utanma hissidir. Kur'an bize bu utanma duygusunun ne uygarlığın gelişmesiyle insanda sonradan oluşmuş ne de insan tarafından kazanılabilen bir duygu olduğunu anlatır. Bu, yaratıldığı ilk günden beri insanda bulunan fitrî bir duygudur.⁸¹⁸ Hayânın insan fitratında mevcut oluşunun özel bir hikmeti vardır. Bir kere hayâ duygusu; kadın için kendisine açılacağı bir erkeğe bağlanma imkânı sağlar ve bunu seçtikten sonra her şeyiyle kendisini ona teslim eder. Ayrıca erkeğinin ondan daha kolay elde edilecek birisini bulursa, onu bırakmamasını temin eder. Bir kadın fitrî olarak bunu fark edebilir de, edemez de. Ama normal hallerde bu fitrî sâike uygun olarak hareket eder.⁸¹⁹

Ancak cinsel hayatı bakımından başıboşluk içinde bulunanlarda, cinsî sapıklarda, iradesi zayıf kadınlarda, bazı akıl hastalarında iffet duygusu kaybolmaktadır.⁸²⁰ Cinsel duygu, insanoğlunun en zayıf tarafıdır. O nedenle Âdem

⁸¹⁵ Bk. Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, s. 87.

⁸¹⁶ Kasas 28/25.

⁸¹⁷ A'râf 7/22.

⁸¹⁸ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, Cilt II, s. 20; Kasaboğlu, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 33-34.

⁸¹⁹ Kutub, *İnsan Psikolojisi*, s. 420-421.

⁸²⁰ Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, s. 39; Güngör, iffet duygusunun insanlarda yerleşmesinin cinsel ahlaka toplum içinde verilen önemden kaynaklandığını söyler. Bk. a.y.

kıssasında şeytan, hücum için düşmanın bu en zayıf noktasını seçmiş ve planlarını onları hayâ duygusunu zayıflatmak hesabı üzerine kurmuştur. Böylece onları aldatarak mahrem yerlerini açığa vurmaya zorlamış bu yönde ilk adımını atmıştır. Bu sayede onların önünde hayâsızlığa giden ilk kapı açılmış ve onları cinsel duygularla kandırmıştır. Bugün de kadını iffet duygusundan yoksun bırakmak için aynı plan uygulanmaktadır.⁸²¹ Bugün Avrupa’da, Amerika’da ve diğer birçok ülkede kadın kendisini müptezel duruma düşürünce ve fitratında mevcut olan hayâ duygusunu ayaklar altına alınca erkeğin de dikkatini çekmez olmuştur. Çünkü hayâ duygusu erkeği kadının peşine takmakta, onu elde etmek için zahmetlere ve acılara katlanmaktadır. Şu halde kadın kendi aslı fitratını çiğneyince, ne kendi mutlu olmuştur ne de erkek huzur bulmuştur. Cinsel serbestliğin artıp kadının son derece açıldığı ülkelerde, erkeklerdeki cinsel sapıklık oranları artmış ve kadınlar erkeklerin etrafında dolanır olmuşlardır.⁸²² Avrupa’da cinsel serbestlik çok defa cinsel problemleri çözecek bir yol olarak düşünülmüş, ama bir türlü bu sorunları çözememiştir. Çözemediği içinde, cinsel serbestlikte tatmin arayan insanların, sıkıntılarını, bulanımlarını aksettirir hale getirmiştir.

Kur’an’da müslümanlardan iffetli hayat sürmeleri istenmekte, yalnızca nikâhlı eşler arasında cinsel birliktelik beklenmektedir.⁸²³ Kadınların örtünmeleri emredilmekte,⁸²⁴ nikâh, ırzın korunması için bir teminat olarak addedilmekte, zinaya ve zina suçlamasına cezalar getirilmektedir.⁸²⁵

Böylece Kur’an, nikâh kurumu için sağlam temeller atarak, iffetin korunmasını sağlamaktadır. Kur’an, aile saadeti hakkında eşlerin birbirlerine karşı sadakati üzerinde durur. Kadınlar için ne kadar sadakat lazımsa, erkekler için de o derece sadakat gerekir. Nikâhın kutsiyetine sadık kalmak iki taraf için de eşit derecede zorunludur. Belki de iffet öncelikle erkeklere gerekir. Zira erkekler iffetli olursa kadınlar da iffetli olurlar.⁸²⁶ İffetlerini korumak için fertler, kendilerine haram olan karşı cinsin sahip olduğu cinsî cazibenin etkisine kapılmayacak şekilde psikolojik bir

⁸²¹ Mevdûdî, a.g.e., s. 21.

⁸²² Bk. Kutub, *İnsan Psikolojisi*, s. 421-424.

⁸²³ Bk. Bakara 2/223; İsrâ 17/32; Mü’minûn 23/6.

⁸²⁴ Bk. Nûr 24/31; Ahzâb 33/32, 53, 55, 59.

⁸²⁵ Bk. Nûr 24/2-4.

⁸²⁶ Carullah, *Hatun*, s. 79.

dikkat ve ahlakî olgunluk geliştirmelidirler. Bu her iki tarafın da duyu organlarını çok iyi bir şekilde kontrol etmelerini gerektirir. Bu bakımdan helal olmayan cinsî hedeflere bakmamak başta gelen tedbirlerdendir.⁸²⁷ “(Resulüm!) Mümün erkeklere, gözlerini (harama) dikmemelerini, ırzlarını da korumalarını söyle. Çünkü bu, kendileri için daha temiz bir davranıştır. şüphesiz Allah, onların yapmakta olduklarından haberdardır. Mümün kadınlara da söyle: Gözlerini (harama bakmaktan) korusunlar; namus ve iffetlerini esirgesinler. Görünen kısımları müstesna olmak üzere, ziynetlerini teşhir etmesinler. Başörtülerini, yakalarının üzerine (kadar) örtsünler.”⁸²⁸ Bu ayetteki “veyahfezû furûcehüm” ifadesi hem mahrem yerlerini örtsünler, görünmekten korusunlar, hem de cinsi dürtülerine hâkim olsunlar, zinadan korusunlar anlamına gelir.⁸²⁹ “Gözlerini (harama bakmaktan) korusunlar” ifadesi de hem fiziksel hem de duygusal sakınmaya işaret etmektedir.⁸³⁰ Gözleri sakınmanın ırzları korumadan önce zikredilmesinin sebebi, bakmak, zinanın habercisi, öncüsü ve sevk edicisi olduğu içindir.⁸³¹ Bu ayetlerde, hem erkeklerin hem kadınların iffetli olmaları gerektiği ayrı ayrı, önemle zikredilmiştir. Orada iffetli olma emrinin öncelikle erkeklere yöneltilmesi, bu konuda, kadınlara nispetle erkeklerin daha naif olmalarına bir işaret olabilir. Kaldı ki, “bu onların kalplerini temiz tutmaları için daha iyidir.”⁸³² cümlesine sadece erkeklerden bahsederken yer verilmiş olması da bunu güçlendirmektedir. İffet konusundaki zayıflığın sebebi, eğitimsizliktir, saygıdan yoksunluktur. Din eğitimi sayesinde zihinlerde bu saygı oluşturulursa kalpte kötü duygular kalmaz. “Kalbinde hastalık olan kimseler de ümide kapılmaz.”⁸³³ İşte Kur’an-da ki bu ayet-i kerime de bu hususa işaret etmektedir.⁸³⁴

Cinsel uyarıcılık yönünden kadının durumu erkeğe göre daha etkilidir. Bu sebeple Kur’an, kadınların erkeklerle ilişkilerinde dikkatli davranmalarını, konuşma sırasında cinsel etki yapmayacak ve yanlış anlamaya sevk etmeyecek şekilde ciddi

⁸²⁷ Hökelekli, TDVİA (Cinsiyet md.), Cilt VIII, s. 22.

⁸²⁸ Nür 24/30-31.

⁸²⁹ Bk. Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, Cilt XVII, s. 45; Esed, *Kur’an Mesajı*, Cilt II, s. 712; Sâbûnî, *Safvetü’-t-Tefsîr*, Cilt II, s. 335.

⁸³⁰ Esed, a.g.e., II, 712.

⁸³¹ Râzî, a.g.e., Cilt XVII, s. 46.

⁸³² Nür 24/30.

⁸³³ Ahzâb 33/32.

⁸³⁴ Carullah, *Hatun*, s. 80.

ve ağırbaşlı olmalarını, çekici bir eda ile konuşmamalarını⁸³⁵ kadınlığa ait süsleri yabancılara göstermemelerini, bunun için de sokağa çıktıklarında örtünmelerini istemektedir.⁸³⁶ “Ey Peygamber hanımları! Siz, kadınlardan herhangi biri gibi değilsiniz. Eğer korkuyorsanız, çekici bir eda ile konuşmayınız, sonra kalbinde hastalık olan kişi ümide kapılır. Güzel (kuşkudan uzak bir biçimde) söz söyleyin”.⁸³⁷ Ayet, kalbi hasta olanların cinsel içgüdülerini disipline edemediklerini, arzularının peşinden koştuklarını ve ahlakî hayatlarını bozduklarına işaret etmektedir. Kalp hasta olunca, irade zayıflar, nefis kabarır. İffet denen değer de zayıflar veya ortadan kalkar.

Kur’an-ı Kerim’de Yusuf suresi, edep hususunda kadınla erkeğin eşit kabul edildiğinin, hatta edepli olma emrinin öncelikle erkeklere yöneltildiğinin en güzel örneğidir. Ailede erkeklere güzel numune olmak üzere Yusuf’un büyük edebi Kur’an-ı Kerim’de en güzel kıssa sayılmıştır.⁸³⁸

“And olsun ki, kadın ona meyletti. Eğer Rabbinin burhanını görmeseydi o da ona meyletmişti.”⁸³⁹ Buradaki hemm, şehvet ve kişinin kalbinden geçirdiği şeyler diye tefsir edilmiştir.⁸⁴⁰ Zamahşerî’nin belirttiğine göre Hz. Yusuf’un meyli hemm denen şiddetli bir meyil olmasaydı, bu meylin sahibi Allah katında bundan kaçındığı için övülmezdi. Çünkü bir imtihandaki sabrın büyüklüğü, imtihan edildiği şeyin büyüklüğüne bağlıdır.⁸⁴¹ Hz. Yusuf, burada nefsiyle kuvvetli bir şekilde mücadele etmiştir ve bu davranışıyla da kıyamete kadar, şehvetine hâkim olma konusunda iffetli duruşuyla salihlere önder ve örnek olmuştur.⁸⁴² İffetli, erdemli olmanın anlamı, insanın içinde kötü arzuların hiç uyanmaması değil, bu arzulara karşı yenik düşmemesidir.⁸⁴³ Râzî’ye göre ise Yusuf o kadına haramın çirkinliğini bütün gerçekliğiyle gördüğü için meyletmedi. Böyle olsaydı Peygamberin ahlakına büyük kusurlar isnat edilmiş olacaktı.⁸⁴⁴ Tefsir kitaplarında, ayette geçen “Rabbinin

⁸³⁵ Ahzâb 33/32.

⁸³⁶ Bk. Nûr 24/30-31; Ahzâb 33/59.

⁸³⁷ Ahzâb 33/32

⁸³⁸ Carullah, .a.g.e., s. 81.

⁸³⁹ Yûsuf 12/24.

⁸⁴⁰ Bk. Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, Cilt XIII, s.208-209.

⁸⁴¹ Zamahşerî, *Keşşâf*, Cilt II, s.438.

⁸⁴² Zamahşerî, a.g.e., Cilt II, s. 440.

⁸⁴³ Esed, *Kur’an Mesajı*, Cilt II, s. 460.

⁸⁴⁴ Bk. Râzî, a.g.e., Cilt XIII, s. 203-204; Yazır, *Hak Dîni*, Cilt IV, s. 470-471.

burhanı” hakkında pek çok görüş rivayet edilmişse de,⁸⁴⁵ burada dinin yahut vicdanın emri manasına gelmektedir. Bu da erkekleri ancak dinin edebi ve vicdanın emri muhafaza edebilir, demektir.⁸⁴⁶ Kur’an’da Cennet hurilerinden bahsedilirken, gözlerini sadece eşlerine çevirdikleri belirtilmektedir. “Yanlarında da bakışlarını yalnız kendilerine diken iri gözlü eşler vardır.”⁸⁴⁷ Aynı şekilde bu hurilerin edepi ve iyi huyları güzelliklerinden önce övülür. “İçlerinde huyu güzel, yüzü güzel kadınlar vardır.”⁸⁴⁸

Hz. Peygamber de, “Her dinin bir ahlakı vardır. İslam’ın ahlakı da hayâdır”⁸⁴⁹ buyurarak, bu duygunun müslümanın hayatındaki önemini vurgulamıştır. “Hayâ imandan bir şubedir.”⁸⁵⁰ Yaratılıştan gelen psikolojik bir duygu olmasına rağmen, hayâ bu hadiste, sonradan kazanılan imandan bir kısım olarak sunulmuştur. Çünkü hayâ eden kimse, bu sayede günahlardan uzaklaşır. İşte bu noktada hayâ, kişi ile günahları arasına giren, onu günahattan alıkoyan imanın fonksiyonunu yerine getirmiş olmaktadır.⁸⁵¹

Kur’an ahlakının temeli sayılabilecek olan hayâ duygusu, sadece insanlara karşı duyulan bir utanma duygusundan ibaret değildir. Allah’a karşı duyulan utanma duygusu da, hayâ kapsamına dâhildir. Belki de Allah’a karşı duyulan utanma duygusu, insanlardan utanmanın da temeli durumundadır.⁸⁵² Böylece hayâ duygusunun esası, Allah’tan hayâ etmektir. Allah’tan hayâ etmekse, Allah’ın her an kendisini görüp gözettiğini unutmamak, O’nun emirlerine karşı gelmekten sakınmak, şeklinde gerçekleşir. İslamî anlayışta, hayâ duygusunun alanı genişletilerek hayâ, “Allah’ın emir ve yasaklarına karşı gelmekten sakınmak” şeklinde algılanmıştır. Allah’tan hayâ etmek denince de bu anlam kastedilmiştir.⁸⁵³ Bu konuda Hz.

⁸⁴⁵ Haramın cezasını bilmesi, peygamberlere has güzel huyların tahakkuk etmesi, odanın tavanında zinayı yasaklayan ayetin yazılı olduğunu görmesi (İsrâ 17/32), nübüvvet vb. Şekillerde açıklanmıştır. Râzî, a.g.e., Cilt XIII, s. 209-210; Değişik görüşler için bk. Zamaşerî, a.g.e., Cilt II, s. 438-441; Râzî, a.g.e., Cilt s. XIII, 210-211; Nesefî, *Tefsîru’n-Nesefî*, Cilt II, s. 103-104; Sâbûnî, *Safvetü’t-Tefâsîr*, Cilt II, s. 47.

⁸⁴⁶ Carullah, *Hatun*, s. 81-82.

⁸⁴⁷ Saffât 37/48; Bk. Sâd 38/52; Rahmân 55/56.

⁸⁴⁸ Rahmân 55/70.

⁸⁴⁹ Malik ibn Enes, *el-Muvattâ*, Cilt I-II, İstanbul, Çağrı Y., 1992, Hüsnü’l-Huluk, 2, no: 9 (II, 905).

⁸⁵⁰ Müslim, *İmân*, 13, no: 57-58 Cilt I, s.63; Tirmizî, *İmân*, 7, no: 2615 Cilt V, s. 11.

⁸⁵¹ Bk. Altuntaş, “*Toplumun Manevi Savunma Sistemi: Hayâ Duygusu*” s. 40-41.

⁸⁵² Kılıç, *İnsan ve Ahlak*, s. 55.

⁸⁵³ Altuntaş, a.g.m., s. 41, 43.

Peygamber şöyle buyurmuştur: “Allah’tan gereği gibi hayâ ediniz. Allah’tan gerektiği şekilde hayâ etmenin nasıl olacağını soranlara şöyle söyler: Allah’tan hakkıyla hayâ etmek; insanın başını ve başında bulunan organlar ile karnını ve karın bölgesinde bulunan organlarını kötülöklere karşı korumasıdır. Ahireti isteyen kişi dünyaya tapmaktan vazgeçsin. İşte bunları yapan kimse, Allah’tan gerektiği şekilde hayâ etmiş olur.⁸⁵⁴ Böylece gerek Kur’an’da, gerek Hz. Peygamber’in sünnetinde utanma duygusuna göndermelerde bulunulmuş, bu duygunun insan hayatında üstlendiği yapıcı etki önemle vurgulanmıştır.

Kur’an, bütün peygamberleri özellikle Hz. Peygamber’i, inanan insanlar için örnek alınması gereken bir model olarak sunmaktadır.⁸⁵⁵ Buna bağılı olarak Hz. Peygamber’in ahlakın bir yansıması olan hayâ duygusu konusunda da örnek olması kaçınılmaz olmaktadır. Rivayet edildiğine göre bir takım kimselere zaman zaman, Resûlullâh’ın evinde yemek yediriliyordu. Bunlar bazen yemekten önce gelip yemeye kadar bekliyorlar, yemekten sonra da hemen çıkıp gitmiyorlar uzun uzun oturup konuşuyorlardı. Onların bu davranışı Peygamber’e sıkıntı veriyordu. Fakat hayâsından dolayı misafirlerin yüzüne karşı bir şey söyleyemiyordu. Hz. Zeyneb’in düğünü için ziyafet verildiği sırada da böyle bir durum oldu ve şu ayet indi:⁸⁵⁶ “Ey iman edenler! Yemek için çağırılmaksızın ve yemeğin pişmesini beklemeksizin (vakitli-vakitsiz) Peygamber’in evlerine girmeyin, çağrıldığınız zaman girin. Yemeği yiyince de hemen dağılın. Çünkü bu davranışınız Peygamber’i rahatsız etmekte, fakat o sizden de çekinmektedir. Allah ise gerçeği söylemekten çekinmez. Hem O’nun hanımlarına bir ihtiyaç soracağınız vakit de perde arkasından sorun. Böyle yapmanız hem sizin kalpleriniz ve hem de onların kalpleri için daha temizdir...”⁸⁵⁷ Bu ayet-i kerime ile sahabelerinin bu davranışlarının adaba aykırı olduğu kendilerine hatırlatılmış, Hz. Peygamber’e de adap ve ahlâk öğretilmesi gereken durumlarda hayâ ederek susmasının doğru olmadığı vurgulanmıştır.

İffet ve hayâ sahibi olmak, nefislere söz geçirebilmek için önce iradelerin din eğitimi ile terbiye edilmesi gerekir. Kuvvetli ve sağlam bir iradeye sahip olanlar,

⁸⁵⁴ Tirmizî, “Kıyâme”, 24, no: 2458 Cilt IV, s.637.

⁸⁵⁵ Bk. Mümtetine 60/4, 6; Ahzâb 33/21.

⁸⁵⁶ Zamahşerî, *Keşşâf*, III, 537; Yazır, *Hak Dini*, Cilt VI, s.103.

⁸⁵⁷ Ahzâb 33/53.

nefislerine hâkim olurlar. Sonra, şehvani arzulara uyulduğu takdirde, zihinlerde maddi ve manevi zararlar meydana gelecektir.

Şehvani duyguların bütün ıslahı, tefekkür ve eğitimdedir. O halde iffet ve namusu korumak ve nefse hâkim olabilmek için, daima ulvi ve doğru bilgilerle zihni eğitmek, terbiye etmek gerekir. Aynı şekilde kötü arkadaşlardan da uzak durulmalıdır. Sonuçta iffetin korunması için; her gün şehvanî ve nefsanî istek ve arzularımıza karşı kendimizi eğiterek başarılar sağlamaya çalışılmalıdır. Nefsimizin kölesi değil hâkimi olmamız gerekir.⁸⁵⁸ Ayrıca insanlar, kendilerini sürekli din eğitimiyle terbiye ederek, güdülerini ıslah etmede önemli faydalar sağlayacaktır.

6.1.8.f. Güzellik Duygusu

Güzellik konusundaki tartışmalar yaklaşık iki bin beş yüz yıldan beri bir sonuca ulaştırılamamış ve güzelin tam bir tarifi yapılamamış, hatta bu konuda çeşitli estetik doktrinler bile meydana getirilmiştir. Güzellik, bütün manevi olaylar gibi ferdî, derunî ve ulvî bir olay olup, idrak kabiliyetine göre kişiden kişiye değişmektedir.⁸⁵⁹ İnsan, yalnızca düşünen, üreten, inanan bir varlık değil, aynı zamanda sanat eseri meydana getiren bir varlıktır. Tarihte sanat eseri meydana getirmemiş bir din ve topluluk da yoktur.⁸⁶⁰

Carrel, estetik ve güzellik konusunda şunları söylemektedir: “Estetik duygusu en medeni insanlarda olduğu gibi, en iptidai insanlarda da vardır. Hatta zekâ kaybolursa bile estetik duygusu yaşar, çünkü budalalar ve deliler de sanat eseri meydana getirebiliyorlar. Bakanlar ve dinleyenler üzerinde estetik bir heyecan uyandıran ses serileri veya şekiller tabiatımızın temel ihtiyacıdır. İnsan her zaman hayvanları, çiçekleri, ağaçları, gökyüzünü, denizi ve dağları neşe ile seyretmiştir. Medeniyetin doğuşundan önce, kaba el aletlerini, tahta, fildişi ve taş üzerine canlıların resmini çizmiştir. Bugün fertlerin çoğunda estetik faaliyet kuvvete kalmışsa, bunun sebebi endüstriyel medeniyetin insanı çirkin, kaba ve bayağı sahnelerle kuşatmış olmasıdır. Ayrıca insan, birer makine haline getirilmiştir. İşçi

⁸⁵⁸ Bk. Akseki, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, s. 179-180.

⁸⁵⁹ Nusret Çam, *İslam'da Sanat Resim ve Mimari*, Ankara, 1994, s. 12-13; Altıntaş, H., “*Modern Psikolojinin Bazı Meseleleri*”, s. 107.

⁸⁶⁰ Çam, a.g.e., s. 19.

hayatını her gün binlerce defa aynı şeyleri yapmakla geçirmektedir. Bugünkü medeniyetin budalalığı ve hüznü, kısmen de olsa, günlük hayatımızda estetik hazın iptidai şekillerinin ortadan kaldırılmış olmasından ileri gelmektedir. Güzellik, onu keşfetmesini bilenler için tükenmez bir neşe kaynağıdır. Çünkü ona her yerde rastlanılır. Güzellik duygusu birdenbire gelişmemektedir. Bilincimizde ancak potansiyel halinde bulunur. Ahlak duygusu gibi güzellik duygusu da, bir uygarlığın devamı boyunca gelişir. Zirveye ulaştıktan sonra kaybolur.”⁸⁶¹

Nusret Çam, hayal ve his âleminin varlıklarında sıkışan kimse, endam ve tenasübü, şekil ve suret güzelliğinden ibaret olduğunu sanmaktadır. Çünkü çoğunlukla insanlara göre güzellik, gözün güzel gördüğü şeylerdir. Onlar çoğunlukla şahısların suretlerine iltifat ederler. Görülmeyen, tahayyül edilmeyen, şekil ve renk almayan herhangi bir şeyin güzelliğinin düşünülmemeyeceğini sanırlar. Güzellik, yalnız gözün algılamasına bağlı değildir. Bunun gibi boy bos ve renge de bağlı değildir. Her şeyin güzelliği, kendisinde bulunması mümkün ve kemaline layık olan şeylerin kendisinde bulunması demektir.

Gazali, kendisinde bulunması mümkün olan bütün kemâlâtı kendisinde topladığı vakit, güzelliğin zirvesine ulaşmıştır demektir. Şayet bir kısmı bulunursa, bulunduğu nispette güzeldir. Bazen birinde aranan, diğerinde tamamen aksine de olabilir. Her şeyin güzelliği, kendine layık olan kemalindedir. Mesela, atı güzelleştiren, insanı güzelleştirmez. Hüsn ve cemâl, duyularla bilinmeyen şeylerde de vardır.

Örneğin, güzel ahlak dendiğinde ilim, akıl, iffet, şecaat, takvâ, kerem, mürüvvet ve diğer iyi haller kastedilir ki, bunların hiç biri beş duyu ile bilinmezler. Ancak bâtinî olan basiret nuru ile bilinirler. Zira duyular, bunları anlamaktan acizdirler. Bu güzel huy ve şerefli faziletler, his ile bilinemediği halde tabii olarak sevilirler. Hüsn ve cemâl zâhiri ve bâtinî olanı kapsamaktadır. Basiretten mahrum olan bâtinî şeyleri ne görür, ne de bunlardan zevk alır; ne sever, ne de bunlara meyleder. Basireti baş gözünden üstün olanlar bu gibi bâtinî manaları zahirinden çok daha fazla severler.⁸⁶²

⁸⁶¹ Carrel, *İnsan Denen Meçhul*, s. 102-104; Ayrıca bk. Çam, a.g.e., s. 14-19.

⁸⁶² Gazali, *İhyâ*, Cilt IV, s. 542-544.

İnsanoğlu kâinatın göz alıcı güzelliği ve enginliği karşısında acizliğin yanında başka şeyler de hisseder. Bu duygu onu kâinatın yaratıcısını araştırmaya sevk eder. Gerçekten bu kâinat engin, geniş ve göz alıcıdır. Bir o kadar da korkunçtur. Bunun da beşer ruhunda kendine göre bir tesiri vardır.

İnsanoğlu ne kadar çabalasa da bu tesirden bir türlü kendisini alamaz. Bu gerçeği her yerde görür. Her yerde ve her şekilde bir açıklıkla karşılaşır ve insan kâinatın parlaklığı karşısında etkilenir. Çünkü tabiatında güzelliklerden etkilenmek ve güzellikler karşısında heyecana kapılmak vardır. Böylece insan gerek fitrî olarak gerekse tecrübelerinden edindiği bilgi ile her şeyin bir yaratıcı olduğunu kabul etmektedir. Bunun içinde son derece geniş, engin ve göz kamaştırıcı güzelliklere sahip bulunan kâinatın yaratıcısını araştırmaya başlamaktadır.⁸⁶³ Allah, kâinattaki güzelliği şöyle dile getirmektedir: “O, yedi göğü, birbiri üzerine yarattı. Rahmân’ın yaratmasında bir aykırılık, uygunsuzluk göremezsin. Gözünü döndür de bak, bir bozukluk görüyor musun? Sonra gözünü tekrar tekrar döndür (bak). Göz (aradığı bozukluğu bulmaktan) aciz ve bitkin halde sana dönecektir. Andolsun biz, en yakın göğü (yıldızlardan) kandillerle süsledik...”⁸⁶⁴

Güzellik duygusu, insan bünyesindeki hayret verici noktalardan birisidir. İlim bu duygunun mahiyetini bütünüyle açıklamaktan acizdir. İlim sadece dışa yansıyan taraflarını tespit ve tasvir eder, tezahürlerini araştırıp inceler. Aynı şekilde sanat da sadece bu duygunun dışa vuran yanlarını kaydeder, fakat mahiyetine dokunmaz, nereden geldiğini araştırmaz. İlimle sanatın buluştuğu bir nokta vardır. O da bu duyguların tamamen fitrî oluşudur. Zaman zaman ve şahıstan şahısa bu duygular artıp eksilebilir, ama hiç bir zaman dışarıdan empoze edilemezler. İnsan güzelliği, çok değişik şekillerde hisseder. Güzel bir manzara veya sevimli bir yüzde etkilenir, göz alıcı bir renk cümbüşü ve tatlı bir nağmeden büyüleniriz. Bir anda manevi güzellik kuşatır insanın içini, duygularını... Güzel bir düşünce... Güzel bir duygu... güzel bir hareket insanı duygulandırır gider ve bu alanda daha sayılamayacak kadar çok güzellik çeşitleri, dereceleri ve açıları vardır. İnsan hayatındaki çok önemli ve büyük meseleler, güzellik duygusunun üzerine bina edilirler. Bütün sanatlar kendi

⁸⁶³ Kutub, *İnsan Psikolojisi*, s. 284-285.

⁸⁶⁴ Mülk 67/3-5.

açılardan güzelliğin ve güzellik duygusunun değişik şekilde yorumlanmasından ibarettirler. Yine akide için de en büyük hazine güzellik duygusudur.

Mükemmel bir yaratılışa sahip olan insan, güzellik duygusunun yüceliklerine daldıkça bu duygunun, yaşamındaki önemi artar, hayata yön verici gücü fazlalaşır. İnsan güzellik duygusuyla yükselbileceği ufuklar ve zirvelerde mükemmel ile güzelliğin ifadesi olan “cemâl” de birleşir. Ve o yüce ufuklarda insan Allah’a ulaşmanın zevkine erer.⁸⁶⁵

Güzellik, bir uğraş alanı olarak insan yaşamının önemli bir bölümünü doldurmaktadır. İnsan, güzelliği yaşayışının her noktasına ve her yönüne uygulamaya çalışır. Giyimine, kuşamına, seçeceği renklere bile aynı ölçüde önem verir. Barınmak için ev yapar her şeyden çok evin sanatsal güzelliği ile uğraşır. Hatta yere serdiği sofranın; yemek koyduğu tabağın, tabağa koyduğu yiyeceklerin dizilişinin güzel olmasına özen gösterir. Bunlarda bir güzellik oluşturmaya, güzelliği görmeye çalışır. İnsan, kendisinin de güzel ve çekici görünmesini, tüm yaşamını bir güzellik halkasının kuşatmasını ister.

Kur’an-ı Kerim, yalnız imandan, ahlaktan, ibadetten, doğruluktan ve hidayetten bahsetmez, aynı zamanda güzelliklerden de bahseder. Kur’an, insanların, bitkilerin, hayvanların güzelliklerinden bahsettiği gibi, göklerin, yıldızların ve galaksilerin de içine dâhil olduğu bütün kâinatın da güzelliklerinden bahseder. Bizzat Kur’an’ın kendisi güzellikler kitabıdır. O’nun güzelliği, muhtevada olduğu kadar, ifade ve üslupta da bulunmaktadır.⁸⁶⁶ Kur’an’ın hayata bakışında güzellik unsuru önemli bir yer işgal eder. Kur’an, insanların dikkatlerini hep güneşe çeker. Güzelliği doyusuya seyretmek ve kavrayabilmek için şöyle buyurur: “O’dur ki yarattığı her şeyi güzel yaptı...”⁸⁶⁷ “Hem kendilerine binesiniz, hem de ziynet olsun diye atları, katırları ve merkepleri yarattı. Ve şu anda bilemeyeceğiniz daha nice şeyler yaratacak.”⁸⁶⁸ Diğer bir ayet şöyledir: “Size sûret verip, suretinizi en güzel şekilde yaratmıştır; dönüş O’nadır.”⁸⁶⁹ Bu ayet insanın yüz ve endam güzelliğini de içine almaktadır. İnsanın en güzel biçimde yaratılması, aynı zamanda onun güzellikleri

⁸⁶⁵ Bk. Kutub, a.g.e., s. 324-327.

⁸⁶⁶ Kırca, *Kur’an ve İnsan*, s. 299.

⁸⁶⁷ Secde 32/7.

⁸⁶⁸ Nahl 16/8.

kavrama, bunlardan zevk alma ve estetik değeri olan eserler yapma kabiliyetine haiz olduğunun da bir ifadesidir. Nitekim Kur'an'daki bazı ayetler insanı düşünmeye davet ederken, bazı ayetler de üstün belagati ve tasvirlerindeki güzelliğiyle doğrudan doğruya insanın estetik yönüne hitap etmektedir.⁸⁷⁰

Kur'an'da güzelliği ifade etmek üzere "hüsn, zînet ve cemâl" kelimeleri kullanılır. Hüsn kelimesi çeşitli türevleriyle birlikte yüz doksan dört yerde geçmektedir.⁸⁷¹ Zînet ise, hem bu haliyle, hem de çeşitli fiil kalıplarıyla Kur'an'da kırk altı yerde kullanılmaktadır.⁸⁷² Cemâl kelimesi bu kalıbıyla bir yerde, cemîl şeklinde ise, yedi yerde geçmektedir.⁸⁷³ Hüsn, istenilen her türlü güzellik demektir.

Bunun da akıl yönünden güzel olan, hevâ yönünden güzel olan ve his yönünden güzel olan olmak üzere üç çeşidi vardır."Hasene" de insanın nefsi, bedeni ve durumuyla ilgili olarak elde etmesiyle sevindiği her türlü nimet demektir. Hasen, daha çok halk arasında gözün güzel gördüğü şeyler hakkında kullanılır. Güzel erkek, güzel kadın diye söylenir. Kur'an'da ise hasen daha çok basîret yönünden güzel olan şeyler için kullanılır.⁸⁷⁴ Örneğin şu ayette olduğu gibi: "O kullarım ki, onlar sözü dinlerler, sonra da en güzeline uyarlar."⁸⁷⁵

Kur'an'da hüsn (güzellik) kavramıyla birlikte zikredilen konular arasında, güzel konuşma,⁸⁷⁶ güzel netice,⁸⁷⁷ güzel isimler,⁸⁷⁸ güzel kelime,⁸⁷⁹ güzel iş,⁸⁸⁰ güzel mücadele⁸⁸¹ ve güzel kıssa⁸⁸² kavramları özellikle dikkat çekmektedir. Yine Kur'an'a göre, kâinat güzellikler şaheseri olduğu kadar,⁸⁸³ insan da güzellikler sembolüdür. Kur'an'ın ifadesiyle insan, ahsen-i takvimdir (en güzel şekilde

⁸⁶⁹ Teğâbun 64/3.

⁸⁷⁰ Bk. Çam, *İslam'da Sanat Resim ve Mimari*, s. 20-21.

⁸⁷¹ Bk. Abdalbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfrehes* (h-s-n md.), s. 256-260.

⁸⁷² Bk. Abdalbâkî, a.g.e (z-y-n md.), s. 426-427.

⁸⁷³ Bk. Abdalbâkî, a.g.e (c-m-l md.), s. 225.

⁸⁷⁴ İsfehânî, *el-Müfredât* (h-s-n md.), s. 235-236.

⁸⁷⁵ Zümer 39/18.

⁸⁷⁶ Bk. İsrâ, 17/53.

⁸⁷⁷ Bk. Nisa, 4/59; İsrâ, 17/35.

⁸⁷⁸ Bk. A'râf 7/180.

⁸⁷⁹ Bk. A'râf 7/137.

⁸⁸⁰ Bk. Hûd, 11/7.

⁸⁸¹ Bk. Nahl 16/155.

⁸⁸² Bk. Yûsuf, 12/3.

⁸⁸³ Bk. Nahl 16/5-8; Kehf, 18/7, 47; Şu'ârâ 26/7; Lokmân 31/10; Sâffât, 37/6; Zâriyât, 51/48.

yaratılmıştır). Kâinatı ve içindekileri yaratan Allah, güzeldir, güzelliği sever.⁸⁸⁴ Bunun için Allah, her şeyde ihsanı (güzellikleri) yaratmıştır. Mademki insanı yaratan kudret onu en güzel şekilde yaratmış, öyle ise insanın da yaptıklarını güzel yapması gerekir. Allah: “Yaptığınız işi güzel yapınız (ehsinû), şüphesiz ki Allah güzel iş yapanları sever.”⁸⁸⁵ buyurur.

İnsanı belirli duygularla yaratan ve onu en iyi tanıyan Allah, insanlara tebliğini ulaştırıp onları eğitecek olan Hz. Peygamber’e “(Mümin) kullarıma söyle de (kâfirlere) en güzel olan sözü söylesinler. Çünkü şeytan aralarına fesat sokar.”⁸⁸⁶ emrini vermektedir. Diğer bir ayet de şöyledir: “(Ey Resulüm!) Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle çağır! Ve onlarla en güzel şekilde mücadele et.” ayeti hüsn kavramını iki kez kullanmıştır. Hüsn, güzellik ve güzel demek olduğuna göre, dine davetin her boyutunda estetiğin, güzel tavır ve yaklaşımın rolü kaçınılmazdır.

Zînet, süsleyip püslemeye yarayan nesne,⁸⁸⁷ insanı ne dünyada ne de ahirette hiçbir halde çirkinleştirmeyen, onun itibar ve onuruna leke düşürmeyen şey demektir. Bir halde süsleyip de diğer halde süslemeyen şey o yönden leke demektir. Zînet üç türdür. Bunlar: Ruhî zînet, bedenî zînet ve dış zînettir. Birincisine ilim ve güzel ameller, ikincisine kuvvet ve boy-pos, üçüncüsüne de mal ve şöhret örnektir. Allah, tezyîni (süslemeyi) bazı yerlerde kendine,⁸⁸⁸ bazı yerlerde şeytana nispet etmiş,⁸⁸⁹ bazı yerlerde ise failini zikretmemiştir.⁸⁹⁰ Allah’ın eşyayı tezyîni, süslü bir şekilde yaratmasıyla olur. İnsanların bir şeyi tezyîni ise süslemeleriyle veya üstünlüğünü sözleriyle övmeleriyle ve anmalarıyla olur.⁸⁹¹

Kur’an, mutlak güzellik ve ondan zuhur eden ölümsüz güzellik yanında fitri olmayan, sahte, suni, geçici ve güvene layık olmayan bir güzellikten söz eder. Gerek lügat açısından, gerekse Kur’an’daki kullanılışı açısından ele alındığında, zînet ve tezyînde iğretlilik, geçicilik ve sunilik esastır. Kur’an, bir varlık yapısı olarak

⁸⁸⁴ Bk. Müslim, “İmân”, 39, no: 91 (1/93); Tirmizî, “Edeb”, 41, no: 2799 Cilt IV, s.11-112.

⁸⁸⁵ Bakara 2/195.

⁸⁸⁶ İsrâ, 17/53; Râzî, “kullarım” ifadesiyle müminlerin ve kâfirlerin kastedildiğine dair iki görüş nakleder. Geniş bilgi için bk. Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, Cilt XIV, s. 508-510.

⁸⁸⁷ Fîruzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhît* (z-y-n md.), Cilt IV, s. 234.

⁸⁸⁸ Bk. En‘âm 6/108; Neml 27/4; Sâffât 37/6; Fussilet 41/12; Hucurât 49/7.

⁸⁸⁹ Bk. Enfâl 8/48; Hicr 15/39.

⁸⁹⁰ Bk. Bakara 2/212; En‘âm 6/137; Âli İmrân 3/14; Tevbe 9/37.

⁸⁹¹ İsfehânî, *el-Müfredât* (z-y-n md.), s. 388-390.

güzellikten hüsn tabirini kullanarak bahsederken, sadece duyulara hitabeden geçici güzellikleri ifade için tezyîn tabirini kullanır: “Andolsun biz, en yakın göğü (yıldızlardan) kandillerle süsledik”,⁸⁹² “Biz, yeryüzündeki şeyleri zînet yaptık...”⁸⁹³ Zînetteki güzelliğin en seçkin yanı işte bunlardır. Öte yandan, zînet, şeytanın, inanmayanların, azgınlara, şımarıklara kullandıkları ve aldandıkları güzellik olarak sergilenir.⁸⁹⁴ “Ve yine o taptıkları putperestlerden çoğuna, çocuklarını öldürmeyi, süslü gösterdiler.”⁸⁹⁵ Görüldüğü gibi, ayetler, zînet ve tezyîn’in bir aldatma güzellik, bir serap güzellik olduğuna dikkat çeker. Şeytan, genellikle bu güzelliği kullanarak avlarını mahkûm eder.⁸⁹⁶ İnsanı yoldan çıkaran geçici şeylerin hemen hepsinde zînet aldatıcılığı vardır. Mallarda, kadınlarda, evlatta, altında-gümüşte vs.⁸⁹⁷ Fıtratı lekeleyen ve birer sapma olan günahların çekiciliği de zînet olarak gösterilmektedir.⁸⁹⁸ Peygamberlerin karşısına dikilen büyük inkârcıların aldanışına da zînet sebep olmuştur.⁸⁹⁹ Zînetle ilgili bu bilgilerle, kapitalist düzenlerde kâr gayesiyle suni olarak yaratılan iştahlar, lüksler, aldatmalar, özendirmeler benzerlik arz ederler.⁹⁰⁰

“Ey Âdemoğulları! Her mescide gidişinizde süslü elbiseler (güzel giysiler) inizi alın; yiyin, için, fakat israf etmeyin, Çünkü Allah israf edenleri sevmez. De ki: ‘Allah’ın kulları için çıkardığı zinetleri ve tertemiz rızıkları kim haram kılmış?’ De ki: ‘Bunlar, bu dünya hayatında inananlar içindir, kıyamet gününde de yalnız onlara mahsustur.’”⁹⁰¹ Zînet, dünya maksatları için gerekli olduğu gibi ibadet için de gereklidir. Bu konuda hitap Âdemoğluna yöneltilmiştir. Çünkü Allah’ın insanı bütün canlılardan ayırt ettiği razı edici nimeti insanlık nimetidir.

Cemâl, çokça güzellik demektir. Bu iki kısımdır. Birincisi, insanın ruhuna, bedenine ve fiillerine has güzelliktir. İkincisi ise, insandan başkasına ulaşan

⁸⁹² Mülk 67/5.

⁸⁹³ Kehf 18/7; Kehf sûresi 28. ayetinde de *zînet* kelimesi dünya hayatına izafe edilmiştir.

⁸⁹⁴ Bk. En‘âm 6/43.

⁸⁹⁵ En‘âm 6/137.

⁸⁹⁶ Bk. Enfâl 8/48; Hicr 15/39; Nahl 16/63; Ankebût 29/38.

⁸⁹⁷ Bk. Bakara 2/12; Âli İmrân 3/14.

⁸⁹⁸ Bk. Yûnus 10/12; Ra‘d 13/33.

⁸⁹⁹ Bk. Ğâfir 40/37.

⁹⁰⁰ Bk. Öztürk, *İslam Düşüncesinde Din ve Fıtrat*, s. 159-160.

⁹⁰¹ A‘râf 7/31-32.

güzelliktir.⁹⁰² Cemîl kelimesinin geçtiği ayetlerde güzel sabırdan,⁹⁰³ Hz. Peygamber'in müşriklerin dediklerine sabredip güzelce onlardan ayrılmasından bahsedilir⁹⁰⁴ ve boşama durumunda eşlerin güzelce boşanması istenir.⁹⁰⁵

Cemâl kelimesi bir ayette şu şekilde yer alır: “Hayvanları da O yaratmıştır. Onlarda sizi ısıtacak şeyler ve birçok faydalar vardır. Onların etlerinden yersiniz; akşamleyin getirip sabahleyin salarken onlarda sizin için bir cemâl (güzellik) vardır”⁹⁰⁶ Bu ayetten de anlaşılacağı üzere, dünya nimetleri yalnızca iyi ve faydalı değil, ayna zamanda güzeldir. Diğer taraftan, yüce Allah'ın yarattığı en güzel şey ise bu dünyadaki salih amel işleyenlere vaad edilmiş olan Cennet'tir. Eğer insanın bu güzellik ve güzelliği kavrama yönü bulunmasaydı, Cennet'in “altlarından ırmaklar akan köşklere”nden veya oradaki hurilerin güzelliklerinden bahsedilmeyecekti.

Aslında, Allah'ın insanı güzel surette yaratması gayet tabiidir. Çünkü Yaraticının kendisi Cemal (Güzel) sıfatını taşımaktadır. Bir ayette şöyle buyrulur: fetebârekellâhu ahsene'l-hâlikîn “Yaratanların en güzeli Allah, ne yücedir!”⁹⁰⁷ Yine başka ayetlerde “Allah, O'na (Âdem'e, insana) kendi ruhundan üflemiştir.”⁹⁰⁸ diye buyrulmaktadır. İnsanın güzel ve güzelliğe karşı meyyal olması, güzel eserler ortaya koyabilmesi gerçeği, bu ayette belirtilen yaratma hadisesine dayanmaktadır.⁹⁰⁹

Bütün bunlardan anlaşıldığına göre, Kur'an, insanın estetik bir dünyasının da bulunduğunu kabul etmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, insanın bu yönü, onun en az dinî, ahlakî ve beşerî yönü kadar önemlidir. Kur'an, insanın diğer yönlerinin olduğu kadar, bu yönünün de eğitilip geliştirilerek olgunlaşmasını istemiştir. İnsanın estetiğe karşı böyle meyli olmasaydı, Kur'an'ın, o eşsiz belagatine ve şiir güzelliğine gerek olmayacak, Cennet ise bol yiyeceklerden, rahat fiziki şartlardan ibaret bir mekân olarak anlatılacaktı. Hâlbuki Kur'an-ı Kerim'de Cennet'in estetik cephesi, onun iyi ve faydalı olma özelliklerinden daha ön planda olduğu için önce estetik yönü takdim edilmiştir.

⁹⁰² İsfehâni, *el-Müfredât* (c-m-l md.), s. 202.

⁹⁰³ Bk. Yûsuf 12/18, 83; Me'âric 70/5.

⁹⁰⁴ Bk. Müzzemmil 73/10.

⁹⁰⁵ Bk. Ahzâb 33/28, 49.

⁹⁰⁶ Nahl 16/5-6.

⁹⁰⁷ Mü'minûn 23/14.

⁹⁰⁸ Hicr 15/29; Secde 32/9; Sâd 38/72.

⁹⁰⁹ Çam, *İslam'da Sanat Resim ve Mimari*, s. 22.

Kur'an, insanda güzel duygular uyandıran güzel sese yer verir ve bu konuda Hz. Davud'u örnek verir. "Andolsun ki, biz Davud'a tarafımızdan bir fazilet verdik. 'Ey dağlar! Onunla beraber tesbih edin.' dedik ve bunu kuşlara da (emrettik) ve ona demiri yumuşattık."⁹¹⁰ Yazır, bu ayet hakkında şu güzel açıklamaları yapar: "Demek ki güzel sesler, güzel nağmeler ve ezgiler Hz. Davud'un özel bir kabiliyeti, kuşları dahi başına toplayan bir mucizesi olmuştur. Bu anlamda Davudî ses, meşhur olduğu gibi, Hz. Davud'un makamla okuduğu Kur'an (Zebur) da meşhurdur. Bu güzel sanatı İslam'da mutlak surette kötü bir şey zannedenler olmuştur. Fakat bilmek gerekir ki, kötülenmiş olan fîsk ezgileridir. Yoksa Kur'an okurken tertîl (Kur'an'ı usûl ve kaidesine göre okumak) ve sesi güzelleştirmek, emredilen bir şeydir.

Bu konuda sahih kitaplarda birçok hadis vardır.⁹¹¹ Bazı insanlar müziğin etkisini ruhani zannederler. Böyle bir zan, ruhu hava zannetmektir. Ses, bir hava titreşimi olduğu için, müziğin doğrudan doğruya verdiği etki ve heyecan, bir öpücük zevki gibi cismani ve sinirsel bir etkidir. Nağmeyle okuma ancak bir kelimenin, bir sözün manasını ruha duyurmaya hizmet etmesi itibariyledir ki ruhani bir kıymet alabilir. Fâsıklar, hep şehvanî konularla cismanî heyecan aradığı için, manayı öldürecek, sadece, sınırlara basan kuru nağmelerle cismani tesir ve zevk ararlar. Bu ise ruhani şuuru terbiye değil, onu yok eder. Dinin ve şeriatın vermek istediği, cismanî zevk değil, güzel manalı, mukaddes şuurlu bir hayat yaşatmaktır. Bu sûretle biz Kuran okunurken, Hz. Davud'un mucizesini yaşamış oluruz.

Netice olarak Hz. Davud hanedanına Zebur'un surelerini güzel sesle, hoş namelerle ve etkileyici bir makamla okuma özelliği verilmiştir. Kur'an, insanın diğer yönlerinin olduğu kadar, estetik özelliğinin de eğitilip, geliştirilerek olgunlaştırılmasını istemiştir. Bütün bu güzellikler ve özelliklerde, ancak iyi bir din eğitimi sayesinde yapılacaktır.

⁹¹⁰ Sebe 34/10; Yazır, (Enbiyâ 21/79 ve Sâd 38/18) ayetlerini bu ayetin tefsiri olarak zikretmiştir.

⁹¹¹ Bu hadislerden biri şöyledir: Kur'an'ı seslerinizle süsleyiniz." Buhârî, "Tevhîd", 52.

6.2. İnsanın Olumsuz Özellikleri

Kur'an, insanı ele alırken insanda bulunan zaafllara geniş bir şekilde yer vermiştir. İnsan tabiat ve fıtratında bulunan bütün bu özellikler, gayet büyük bir incelik ve çağdaş psikolojiyi hayrete bırakacak bir şekilde tahlil edilmektedir.⁹¹²

İnsanın bütün kötü hasletlerinin çıktığı temel güçsüzlük, Kur'an tarafından zafiyet ve zihin darlığı (katr) olarak tanımlanmaktadır. Kur'an, bunu devamlı değişik şekil ve durumlarda tekrarlamaktadır.⁹¹³ İnsanın gururu, ümitsizliği, istikrarsızlığı, şevkinin kırılması, insanın kendini yok eden bencilliği, her zaman tuzağına düşebileceği hırsı, aceleci ve telaşlı davranışı, kendine olan güvensizliği ve kendini mahveden korkuları insanın zafiyetinden, zihin darlığından kaynaklanır.⁹¹⁴

İnsan, benliğinde bulunan kuvvetleri dünyada gerektiği gibi, gerektiği yerde, zamanda ve gerektiği kadar kullanmak ve bunların fazla ve aşırı taraflarını dünyadan ayrılmadan Kur'an'ın prensiplerine uygun şekilde eğitmek, terbiye etmek ve bu zaafllarını faydalı yönlere kanalize etmek durumundadır. Çünkü kendisini kötülüklerden, benliğinin hastalıklarından temizlemeyen bir kişi dünya hayatının güzelliklerine ve ahiretin nimetlerine erişemeyecektir. Kendisini kötülüklerden temizleyen kişinin kalbinden perde kalkmaktadır. İnsan, ancak böylece hakkı ve batılı ayırabilir.⁹¹⁵ Ancak zaafllar, tedavi edilmezse, fertte bazı kronik hastalıklara dönüşebildiği gibi, toplum açısından da her an tehlikeli bir boyuta gelmeleri de mümkündür. Bu itibarla Kur'an, insanın teyakkuzda olması için bu zaafllarından geniş bir şekilde bahsetmiş ve bu zaaflları eğitecek ve terbiye edecek, insanı psikolojik olarak olgunlaştıracak ilkeler getirmiştir. İşte biz de Kur'an'da bahsedilen bu zaaflları, insanın olumlu özelliklerini ve Kur'an'ın insanı psikolojik olarak olgunlaştıran prensiplerini sırasıyla ele alacağız.

⁹¹² Örnek olarak bk. Bakara 2/110, 206, 223; Nisâ 4/28,128; En'âm 6/7; Hûd 11/10; Hicr 15/4; İsrâ 17/11,100; Kehf 18/54; Enbiyâ 21/37; Ahzâb 33/72; Fussilet 41/49,51; Haşr 59/9; Teğâbün 64/16; Me'âric 70/19-21; Müzzemmil 73/20; Kıyâmet 75/20-21; Fecr 89/17; Alak 96/6-7.

⁹¹³ Bk. Nisâ 4/128; İsrâ 17/11,100; Enbiyâ 21/37; Haşr 59/9,18; Meâric 70/19-21; Kıyâme 75/20-21.

⁹¹⁴ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 70; Fazlur Rahman, *İslam ve Çağdaşlık*, s. 24; Ayrıca insanda bulunan zaafllar ile ilgili olarak bk. Sezen, a.g.e. s. 66-68; Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 24; Özsoy, a.g.e., s. 116-117; Şanver, a.g.e, s.52; Ardoğan, *Kur'an ve İnsan Psikolojisi*, s. 49-52.

⁹¹⁵ İsfehâni, *İnsan*, s. 177.

6.2.1. İnsanın Aceleci Olması

Kur'an'da bu kavram ('acel), insanın aceleci tarafını ifade ettiği gibi, hızlı geçmesi veya ahiret yaşantısından önce tahakkuk etmesi yönüyle, dünya hayatına da isim olmuştur. İlgili ayette şöyle buyrulmuştur: “Bunlar, şu çabuk (geçen dünya)yı seviyorlar da öteledeki ağır bir günü bırakıyorlar.”⁹¹⁶ Bu kısa vadede ve somut olanı tercih ettiren zaafı nedeniyle iradesinin ağırlığını temin edemeyen birey, ölümden sonra dirilişi ve ahireti çok uzak görmekte, dinî ve ahlakî esaslara zıt bir yaşantı sürmektedir. İnsan, çok çeşitli arzulara sahip olduğu için bulunduğu zaman diliminin ötesine taşarak çeşitli nimetlere bir an önce sahip olma psikolojisi ile acele davranır.

Kur'an, insanoğlunun bu aceleciliğini şöyle dile getirir: hulike'l-insânu min 'acel “İnsan, aceleci (bir tabiatta) yaratılmıştır...”⁹¹⁷

Acelecilik sıhhatli düşünmeye engeldir. Aceleci insanlar, içlerine doğan hislerin çekiciliğine kapılarak her şeyin bir anda olmasını isterler. Hâlbuki teşebbüs edilen bir işin her yönünü düşünmeyen, ihtimalleri değerlendirmeyen kişilerin, hayatta başarılı olmaları çok zordur.⁹¹⁸ Zira bir şeye vaktinden evvel erişmek isteyen, o şeyden mahrum bırakılarak cezalandırılmış olur.⁹¹⁹ Yine hislerine kapılarak acele söylediği bir sözden veya yaptığı bir davranıştan dolayı yıllarca pişman olan birçok insan vardır. Acelecilik, yargılarımızın ölçüsünü bozar, dikkatimize tesir ederek, olayların ehemmiyetini kavramamıza mani olur. Önemsiz olayları ön plana koymamıza, önemli etkenleri ihmal etmemize sebep olur.⁹²⁰ Kur'an da, aceleciliğin kişiyi yanlış tercihlere sürüklediğini ifade etmektedir: “İnsan, hayra dua eder gibi şerre dua etmekte (hayrı ister gibi şerri istemekte) dir. İnsan pek acelecidir.”⁹²¹ Yani, insan aklına gelen her şeyi süratle ister. Onun hakkında basiret sahibinin düşünüp karar vermesi gibi düşünerek karar vermez.⁹²²

⁹¹⁶ İnsân 76/27.

⁹¹⁷ Enbiyâ 21/37.

⁹¹⁸ Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 97; Bu ifade mecelledeki küllî kaidelerdendir.

⁹¹⁹ Yazır, *Hak Dini*, Cilt V, s.128.

⁹²⁰ Aydın, a.g.e, s. 97.

⁹²¹ İsrâ 17/11.

⁹²² Zamahşerî, *Keşşâf*, Cilt II, s. 626.

İnsan, zihinsel darlığından dolayı çok aceleci ve telaşlıdır, davranışlarının ileride vereceği sonuçları görmemezlikten gelir. Bu acelecilik yüzündendir ki, insan gururla dolup taşar ve korkunç derecede ümitsizliğe kapılır. İnsan kadar çabuk parlayan ve sönen başka bir varlık yoktur.⁹²³ Öyle şeyler vardır ki, alelacele yapılmaları vahim sonuçlar doğurur. Eğer acele etmek kötü neticeler doğuracaksa, sabır ve metanetle hareket etmek gerekir. İnsanın temel musibetlerinden biri, acelecilik olduğu içindir ki peygamberlere en çok önerilen telkinlerden biri sabır olmuştur. Sabır, insanın aceleci hareketlerine karşı en etkili terbiye metodudur. Din eğitimi bireyi sabır yönüyle eğiterek, insanın acelecilik özelliğini dengede tutar ve böylece musibetlere karşı onu korur.

6.2.2. İnsanın Unutkan Olması

İnsanın unutkanlığını ifade eden nisyân, insanın ya kalbinin (düşüncesinin) zayıflığından ya da gaflet ve kasıttan dolayı kendisine emanet olarak bırakılan bir şeyi unutuncaya kadar terk edip anmaması anlamına gelmektedir.⁹²⁴

Nisyân kelimesi, Kur'an'da kırk dört yerde geçmektedir. “Şu, Allah'ı unuttuklarından dolayı (Allah'ın da) onlara kendi nefislerini unuttuğu kimseler gibi olmayın. Onlar, yoldan çıkan insanlardır.”⁹²⁵ Bu ayetteki unutmada, kasıt söz konusu olduğu için Allah'ı unutan kimse eleştirilmektedir.

Hatırlamanın insan yaşamında büyük önemi vardır. Önceki öğrendiklerimizi hatırlamak, gelecekte karşılaştığımız yeni problemleri çözmemizi mümkün kılmakta, yeni bilgiler kazanmamıza yardımcı olmaktadır. Bu ise, insana ait bilimsel ve kültürel gelişim aşamasında önemli olan bir durumdur. Hatırlamanın pratik yaşam ve dini açıdan da önemi büyüktür. İnsanın sürekli olarak Allah'ı ve ahiret gününü hatırlaması, onu takvaya, yararlı işlerde bulunmaya ve üstün ahlaka sevk edecektir.⁹²⁶ Nitekim Kur'an-ı Kerim'de birçok ayette buna teşvik vardır.⁹²⁷

⁹²³ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 70-71.

⁹²⁴ İsfahâni, *el-Müfredât* (n-s-y md.), s. 803.

⁹²⁵ Haşr 59/19.

⁹²⁶ Bk. Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, s. 177; Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 125.

⁹²⁷ Bk. A'râf 7/2-3; İbrâhîm 14/52; Kasas 28/46; Sâd 38/29; Duhân 44/58; Zâriyât 51/55.

Unutkanlık, insan için bazen zararlı olup, kişinin hayatında karşılaştığı problemlerinde durumlara uygun çözümler bulmasını engellemektedir. Bunun yanında kişide bulunan normal unutkanlığın faydası da vardır. Eğer insanda bu unutkanlık özelliği olmasaydı, belki de olayların ağırlığı altında ezilecek ve hayatını normal bir şekilde sürdüremeyecektir. Zira unutkanlık bazen hayatın yükünü hafifletmektedir.⁹²⁸

Unutkanlık Kur'an-ı Kerim'de birkaç anlamda kullanılmıştır:

1. Normal Olan Unutkanlık: Bu, kişinin daha önce edindiği çeşitli bilgilerle ilgili meydana gelen unutkanlıktır. Genellikle yeni öğrenilen bilgiler, eski bilgilerin zihinden çıkmasına sebep olduğundan, bu tür unutkanlıklar meydana gelmektedir. Psikologlar bu çeşit unutkanlığı, bilgilerin kompleksliğine bağlamışlardır. Kur'an'da bu tür unutkanlıklara yer verilmekte⁹²⁹ ve bu unutkanlıkta şeytanın etkisi⁹³⁰ ile Allah'ın insan için gerçekleştirmek istediği bir amaç dairesindeki direk etkisine de temas edilmektedir.⁹³¹ “Sana Kur'an'ı okutacağız, Allah'ın dilemesi hariç sen unutmayacaksın...”⁹³² ayeti Allah kaynaklı normal unutkanlığı göstermektedir.

2. Menfaatine Uymaması Sebebiyle Unutma: Bu tür unutma da, kişi bir konuyu kendi menfaatine uymadığı veya işine gelmediği için unutmasıdır. Kur'an'da bu kategoriye giren unutma, kulların ilahi emre ve birbirlerinin haklarına gereken özeni göstermemeleri sebebiyle meydana gelen unutmadır.⁹³³ Yahudilerin Tevrat'ın hükümlerini yerine getirmemeleri ve misaklarını unutmaları bu tür unutmaya örnek verilebilir.⁹³⁴

3. Nankörlük Sebebiyle Bilinçli Olarak Unutma: Kur'an'da kâfirlerin uyarıldıkları şeyi bilinçli olarak unutmaları ve inkâr etmeleri bu tür unutma çeşididir. Kasıt sebebiyle unutmaya örnek şu ayettir: “Bu gününüzle karşılaşmayı unutmamızın cezasını tadın! (Şimdi) biz de sizi unuttuk. Yaptıklarınızdan ötürü ebedi azabı

⁹²⁸ Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 132-133.

⁹²⁹ Bk. Kehf 18/24.

⁹³⁰ Bk. Yûsuf 12/42; Mücadele 58/19; Kehf 18/61-63.

⁹³¹ Bk. Necati, a.g.e., s. 179; Aydın, a.g.e., s. 127-128.

⁹³² A'lâ, 87/6-7; Ayrıca bk. Bakara 2/106.

⁹³³ Bk. Bakara 2/44, 237.

⁹³⁴ Bk. Mâide 5/13-14.

tadın.”⁹³⁵ Bu ayette onların Allah’ı unutmasının sebebi bilinçlidir. Allah’ın onları terk etmesi ise aşağılama yoluyladır. Unutma fiili Allah’a nispet edildiğinde, Allah’ın onları horlayarak terk etmesi ve Allah’ı terk etmelerinin cezasını vermesi anlamına gelir.⁹³⁶ Allah, Kur’an’da bu tür unutkanlıklara bol nimet vermesinin sebep olduğunu,⁹³⁷ bu tür unutkanlıkta bulunanlara ilk önce uyarı geldiği, uyarıya aldırış etmeyince de bol nimet verilerek bu nimetler içerisinde şımarırlarken helak edildiklerini, kötülükten alıkoyanların ise bu helakten kurtulduğunu⁹³⁸ belirterek bu tür unutmaları kınamakta ve ahiretteki cezasının şiddetli olduğunu belirtmektedir.⁹³⁹

Kur’an’a göre, Allah’ı anmaktan kalbin gaflet etmesi hususundaki unutkanlığın tedavisi, ancak devamlı olarak Allah’ı, O’nun nimet ve ikramını, yarattıklarındaki ayetlerini, ahiret ve hesap gününü anmaktır. Bu bize bilginin kalıcı olmasını sağlayan eğitim ilkelerindeki tekrarı hatırlatır.⁹⁴⁰ Kur’an, bu çeşit unutkanlığın tedavisi için Allah’ı zikretmenin önemini dile getirmektedir: “Hiçbir şey için ‘bunu yarın yapacağım’ deme. Ancak ‘Allah dilerse (yapacağım)’ (de).Unuttuğun zaman Rabbini an ve ‘Rabbimin beni bundan daha doğru bir bilgiye ulaştıracağını umarım’ de.”⁹⁴¹ Yani inşallah demeyi unutup hatırladığında onu söyle ki Allah’ın büyüklüğü hissi içine yerleşsin.⁹⁴²

6.2.3. İnsanın Bencil Olması

Bencil, kendi egosunu yücelten, yalnız kendini düşünen, kendini beğenen, anlamlarına gelmektedir.⁹⁴³ Bencillik ise, kendine düşkünlük, kendi çıkarını daima öne alma, kendini beğenme anlamlarına gelip felsefi anlamda ise, bütün insan edimlerini “Ben sevgisi”ne dayandıran dolayısıyla ahlaklılığın kendini koruma içgüdüsünden kaynaklandığını ileri süren Hobbes’in öğretisi, daha aşırı şekliyle ise

⁹³⁵ Secde 32/14; Ayrıca bk. Tevbe 9/67.

⁹³⁶ İsfahâni, *el-Müfredât*, (n-s-y md.), s. 80.

⁹³⁷ Bk. Furkân 25/18.

⁹³⁸ Bk. En’âm 6/44; A’râf 7/165, 182.

⁹³⁹ Bk. Tevbe 9/67; Furkân 25/18; Secde 32/14; Sâd 38/26; Câsiye 45/34.

⁹⁴⁰ Necati, a.g.e., s. 182.

⁹⁴¹ Kehf 18/24.

⁹⁴² Muhammed Ali Sâbûnî, *Safvetü ’t-Tefâsîr*, İstanbul, Dersaadet, ts. Cilt II, s.187.

⁹⁴³ Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 129.

kendi Ben'ini hayatın değişmez öğretileri yapan anlayış demektir.⁹⁴⁴ Cücelioğlu'na göre ise bencillik, kişilik bozuklarından biri olup psikopat ya da sosyopat adıyla bilinen anti sosyal kişilik yapısıdır. Bu kişiler aklına geldiği gibi hareket eden kimselerdir ve engellenmeye tahammülleri yoktur, hiçbir kanun ve kural tanımadan hemen bencil davranışlarını ortaya koyarlar. Yüksek zekâlı sosyopatlar diğerleri gibi açık saldırgan davranışlarda bulunmazlar. Kendilerini sevdiren örtülü yollardan para ve kudret kazanırlar.⁹⁴⁵

Bencillik, esas itibariyle hayatı muhafaza etmeye yönelik tabii bir eğilimdir. İnsanın biyolojik ve psikolojik ihtiyacını ivedi temin etme isteğinden kaynaklanan bir duygudur. Eğitim, insana ve insanlara hürmeti öğreterek, bu tabii bencilliği frenler. Yetişkinlerde bulunan bencilliğe gelince; o, ekseriyetle, fizikî ve zihnî bir dengesizliğin sonucudur. Nevrozlarda (sinir hastalıklarında) görülür. Bencillik, iyilik ve diğerkâmlık şekli altında da mevcut olabilir.⁹⁴⁶

Kur'an'da insanın bencilliğiyle alakalı olarak "helû" kelimesi kullanılmıştır:

"İnsan gerçekten 'helû' olarak yaratılmıştır."⁹⁴⁷ Ayetteki helû' lafzı, hemen devamındaki iki ayetle birlikte okunduğunda anlaşılmalıdır: "Kendisine bir fenalık dokunduğunda feryadı basar, sızlanır. Bir (zenginlik ve makam gibi) bir hayra da ulaştığında (herkesi) meneder." Açıkça anlaşıldığı gibi, helû kelimesi, bencil, hasis, çıkarıcı ve kıskanç bir insanın psikolojik durumunu dile getirmektedir.⁹⁴⁸ Bu kelime, esasında bir çabukluk anlamı bulunan, bir taraftan tahammülsüzlük, mızıkçılık, bir taraftan da şiddet ve hırs gibi çeşitli kavram arasında bir huysuzluk ifade eden belirsiz bir vasıftır ki devamındaki iki ayetle tefsir edilmiştir.⁹⁴⁹ İnsanın tabiatı böyledir. Ancak o, bu tabiatına aykırı ve şeriate uygun davranmakla emrolunmuştur.⁹⁵⁰

⁹⁴⁴ Bolay, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, s. 41.

⁹⁴⁵ Cücelioğlu, *İnsan ve Davranış*, s. 470-471.

⁹⁴⁶ Altıntaş, Hayrani, "*Psikoloji Sözlüğü Üzerine Deneme*", Ankara, AÜİFD, 1989, Cilt XXXI, s.34-35.

⁹⁴⁷ Me'âric 70/19.

⁹⁴⁸ Mustafa Ünver, *Kur'an'ı Anlamada Siyakın Rolü -Bütünlük Üzerine*, Ankara, Sidre Y., 1996, s.189; Ayrıca bk. Kılıç, *Benliğin İnşası*, s. 78.

⁹⁴⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, Cilt XXII, s. 131-132; Yazır, *Hak Dini*, Cilt VIII, s. 86.

⁹⁵⁰ Neseî, *Tefsîru'n-Neseî*, Cilt III, s. 538; Zamahşerî, ise bu özelliğin sonradan kazanıldığını belirtir. Çünkü Allah bunu zemmetmiştir. Bk. Zamahşerî, *Keşşâf*, Cilt IV, s. 600.

İnsanoğlunun tarihin ilk dönemlerinden beri ihtiraslarıyla, benciliğiyle başı belada olup gözü hep yükseklerde. “Hepsi yalnız benim olsun”, anlayışıyla hareket etmektedir. Yüce değerler, bencil insan için ancak belli çıkarlar sağlıyorsa anlamlıdır. Çıkarların kalmadığı yerde değerler de tükenir.⁹⁵¹ Kur’an, insanoğlunun bu bitmez tükenmez ihtirasını ve bencilliğini Habil ve Kabil örneğiyle dile getirir.⁹⁵²

Bencillik, insanların kendi çıkarlarını bırakıp da hidayete girmelerini engelleyen önemli faktörlerdendir. Çünkü hidayete girdiklerinde, nefislerinin hoşlandığı birtakım zevkleri ve menfaatlerini bırakıp hevâlarına ağır gelen bir takım ibadetleri yapmak zorunda kalacaklardır. Mekke müşriklerinin şu ifadesi de bunu göstermektedir: “Biz seninle beraber doğru yola uyarsak, yurdumuzdan atılırız dediler.”⁹⁵³

Bencilliği kendini sevmeye karıştırmamak gerekir. Bencillikte, başkalarının değerleri hiç göz önüne alınmaz. Egoist başkasının değerlerine sadece kendisi ile bir bağlantısı olduğu ölçüde yönelir. Bütün bunlar kendini sevmenin tam karşıtıdır.⁹⁵⁴ İç dünyasında değersiz olduğunu hisseden insan, kendini yüceltmek ihtiyacında olan insandır. Kendini seven insan ise dostuna karşı nazik ve cömert olmak için gereken temele sahiptir.⁹⁵⁵ Kur’ânî anlayışa göre kişinin kendine olan sevgisinin de bir sınırı olmalı, bu sevgi gurur ve kibre varmamalıdır.

Kur’an Mekkeli muhacirlere kapılarını açıp tarihte eşine az rastlanır bir şekilde onlara her türlü yardımı yapan, mallarını bölüşen Medineli ensarı şu şekilde övmektedir: “Onlar darlıkta dahi olsalar başkalarını kendilerine tercih ederler.”⁹⁵⁶ Bu ayet bütün insanları bencillikten fedakârlığa, başkalarının dertleriyle dertlenmeye ve diğerkâmlığa çağırmaktadır. Benciller, vermesini bilmeyenler, verirken hesap yapanlar, alıp sömürmek için aklın tuzaklarını, bütün olanaklarını kullananlardır. Özellikle toplumun ileri gelenleri, insanların üzerindeki etkisinden ötürü bu zaafi kullanmaktan geri kalmazlar. Eski geleneklerini canlı tutmak, halkı yanlarına çekmek, hidayet elçilerine karşı isyana teşvik etmek için, her çağda bu duyguya

⁹⁵¹ Bk. Soyalan, *Kur’an ve İnsan İnsanın Kimliğine Dair Bir Sorgulama*, s. 52, 58.

⁹⁵² Bk. Mâide 5/27-30.

⁹⁵³ Kasas 28/57.

⁹⁵⁴ Akarsu, *Max Scheler Felsefesinde Kişi Kavramı ve İnsan Olma Sorunu*, s. 78.

⁹⁵⁵ Rollo May, *Kendini Arayan İnsan*, (Trc. Ayşen Karpat), İstanbul, Kuraldışı Y, 2.Bsk. 1998, s. 96-97.

karşı, malı bir silah olarak kullanmışlardır: “Musa dedi ki: Ey Rabbimiz! Gerçekten sen Firavun ve kavmine dünya hayatında ziynet ve nice mallar verdin. Ey Rabbimiz! (onlara bu nimetleri), insanları senin yolundan saptırmaları için mi (verdin)?”⁹⁵⁷ Bu ayet toplumun bencillik yüzünden zengin ve ileri gelenlerin peşine takıldıklarını, hak elçilerini kâle almadıklarını ifade etmektedir. Bu da bize bencillik duygusunun hürmet duygusuyla terbiye edilerek baskı altına alınmadığı zaman, insanı büyük sapmalara götüreceğini göstermektedir.⁹⁵⁸

Netice itibariyle bencillik, insanda doğuştan mevcut olan hayati korumaya yönelik tabii bir eğilim olup, Kur’an-ı Kerim bu konuda aşırı gidilmesini yasaklamış ve bu duygunun eğitilerek gerektiğinde başkalarını kendimize tercih edeceğimiz bir olgunluğa ulaşmamızı bizden istemiştir.

6.2.4. İnsanın Nankör ve Ümitsiz Olması

Nankör, gördüğü iyiliğin kıymetini bilmeyen, kendisine yapılan iyiliği ve eline geçen nimeti inkâr eden demektir.⁹⁵⁹ Nankör, Kur’an-ı Kerim’de “kefûr ve kenûd” kelimeleriyle ifade edilmektedir. Küfr, lügatte bir şeyi örtmek demektir.⁹⁶⁰

Kur’an’a göre küfrün esas belirişi insanın nimetleri inkârı, yani nankörlüğüdür.⁹⁶¹ Küfr, kökünden gelen kefûr, nimete aşırı derecede nankörlük eden demektir⁹⁶² ve bu sıfat, şeytanın da şaşmaz sıfatlarından biridir.⁹⁶³

Kur’an’da kefûrle hemen hemen aynı anlamda kullanılan “kenûd” da nimete karşı şiddetli nankörlük eden demektir. Hiçbir şey bitirmeyen yere arzun kenûd denir.⁹⁶⁴ Kur’an’da kenûd kelimesi bir yerde kullanılır: “Muhakkak ki insan, Rabbine karşı çok nankördür.”⁹⁶⁵ İçinde kullanıldığı konum itibariyle kelime burada

⁹⁵⁶ 59/9. Ayrıca bk. Bakara 2/264.

⁹⁵⁷ Yunus 10/88; Ayrıca bk. Nûh 71/21-24.

⁹⁵⁸ Aydın, *Kur’an’da İnsan Psikolojisi*, s. 178.

⁹⁵⁹ Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 832.

⁹⁶⁰ İsfehâni, *el-Müfredât* (k-f-r md.) s. 714-715.

⁹⁶¹ Öztürk, *Kur’an’ın Temel Kavramları*, s.335; Geniş bilgi için bk. İzutsu, *Kur’an’da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, (Trc. Selahaddin Ayaz), İstanbul, Pınar Y., 2. Bsk., 1991, s. 167-175

⁹⁶² İsfehâni, a.g.e., s. 714-715.

⁹⁶³ Bk. İsrâ 17/27.

⁹⁶⁴ İsfehâni, *el-Müfredât* (k-n-d md.), s. 727; Zamahşeri, *Tefsîru’l-Keşşâf*, Cilt III, s. 285.

⁹⁶⁵ Âdiyât 100/6.

insanın nankörlüğünü, aşırı derecede hırslı olmak ve diğer insanlara Allah'tan aldığı güzel şeylerin küçük bir bölümünü bile çok görmek sureti ile gösterdiği anlaşılmaktadır. İnsanların hiç olmazsa mallarının bir kısmını yoksul ve ihtiyaç sahibi olanlara aktarması, Kur'an'da kişinin, lütuf ve keremi nedeniyle Allah'a karşı duyduğu minnet hissini kısmi bir göstergesi olarak addedilir.⁹⁶⁶ Bu ayetin siyaki, mal sevgisi ile nankörlük arasındaki ilişkiyi de açıkça beyan etmektedir. İnsan kendinde fitri olarak bulunan mal sevgisini devamlı besleyip de şükür ve yardım etme duygularını köreltirse, nankör bir insan olur. Yapılan iyilikleri hatırlamak, unutmamak ve iyiliklere karşılık vermek, nankör bir insan olmamak için temel ilkedir.⁹⁶⁷

İnsanın gerçek karakteri kendisine bir zarar dokunduğu zaman daha net ortaya çıkmaktadır. Üzerindeki perde açılır. Derhal Rabbine yönelir ve yalnızca ona döner. Çünkü kendisini ondan başka kurtaracak olmadığını idrak eder. Ne zaman ki o zarardan kurtulup bolluk ve genişliğe kavuşur, başındaki bela gider, bir de bakarsın ki bu insan derhal dönüş yapmış, Rabbine karşı yalvarıp yakarışını, O'na avuç açıp boyun büküşünü unutuvermiştir⁹⁶⁸: “İnsana bir zarar dokundu mu hemen içtenlikle Rabbine yönelerek O'na dua eder. Sonra (Rabbi) ona kendisinden bir nimet verdi mi; önceden O'na yalvarmakta olduğunu unuttur da, O'nun yolundan sapmak için Allah'a eşler koşmağa başlar.”⁹⁶⁹

Kur'an'ın bazı ayetlerinde insanın ümitsizliği ve nankörlüğü beraberce zikredilip huzur ve güven içinde olduğu durumda nankörleştiği, sıkıntı ve belaya uğradığında ise ümitsizliğe düştüğü vurgulanmaktadır. Bu da ikisi arasındaki irtibatın varlığını ortaya koymaktadır : “İnsana tarafımızdan bir rahmet tattırıp da sonra bunu kendisinden çekip alırsak o, ümidini kesen bir adam, bir nankör olur.”⁹⁷⁰ Yani o, bu durumda Allah'ın rahmetinden ve bu nimetin tekrar kendisine döneceğinden ümidini keser. Daha önceki nimetleri bırak, sabır ve şükür nimetinden mahrum olduğu için daha önce kendisinden giden ümitsizliği geri gelir.⁹⁷¹ İnsan, sıkıntıdan

⁹⁶⁶ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 171.

⁹⁶⁷ Bk. Kırcı, *Kur'an ve İnsan*, s. 84.

⁹⁶⁸ Bk. Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, Cilt II, s. 313-314; Kutub, *Fi Zilâli'l-Kur'ân*, Cilt VIII, s. 573.

⁹⁶⁹ Zümer 39/8; Ayrıca bk. Yunus 10/12, 21; Rûm 30/33-34; Fecr 89/15-16;

⁹⁷⁰ Hûd 11/9.

⁹⁷¹ Rıza, a.g.e., I, 27.

kurtulup nimetlere ulaşınca sıkıntıların bir daha geri dönmeyeceğini düşünerek yaz bulutu gibi dağılır. Böylece şiddetli bir övünme ve kendinden aşağı durumda olanları küçümseme psikolojisine girer. Bu da onu Allah'a şükretmekten alıkoyar.⁹⁷²

Kur'an'da birçok ayette Allah'ın rahmetinden ümit kesme kâfirlerin bir özelliği olarak sunulur. Aşağıdaki ayette ümitsizlikle küfür, adeta birbirinden ayrılmaz iki unsur gibi ifade edilmiştir: "Kâfir kavimden başkası Allah'ın rahmetinden ümit kesmez."⁹⁷³ Bu ayetler Allah'ın rahmetinin enginliğini gösterir.

İnsanın nankörlüğü ve ümitsizliği bir ayette şöyle dile getirilir: "Biz insanlara bir rahmet tattırdığımız zaman onunla sevinirler. Elleriyle yapıp öne sürdükleri işlerden dolayı onlara bir kötülük erişince de derhal umutsuzluğa düşerler."⁹⁷⁴ Bu ayetler genellikle insanın karakterini, zaafını belirtmekle beraber, daha ziyade müşriklerin ruh hallerini anlatmaktadır. Burada insana verilen rahmet ve nimet için bir sebep belirtilmemiştir. Çünkü verilen nimet Allah'ın lütfuyla verilmektedir. Ama insanın başına gelen kötülük, çoğu kez kendi kusurundan doğmaktadır. İnsan yaptığı işlerin kötü sonuçlarıyla karşılaşınca bunları kendi hatasından bilmez, hâşâ Allah'ın kendine bir zulmü sanır. Oysa çoğu sıkıntılar insanın kendi hatasından kaynaklanır.⁹⁷⁵

İnsanın bu yönüyle ilgili olarak başka ayetlerde⁹⁷⁶ insanın hep bolluk, mal mülk istediği, menfaat dilemekten hiç usanmadığı, ama bir darlık ve sıkıntıya uğrayınca da hep umutsuzluğa düştüğü, zira ümidin asıl kaynağının inanç olduğu, inançsızların tutunacağı bir dal bulunmadığı;⁹⁷⁷ fakat Allah o sıkıntının ardından, acıyıp ta ona nimet verdiğinde böbürlendiği, "Bu benim hakkımdır, kendi bilgi ve çabamla bunu kazandım" dediği, kıyametten kuşkuya düştüğü; şayet öyle bir şey olur da Allah'ın huzuruna götürülürse kendisini Allah'ın sevgili kulu sandığı için orada da güzel ödüllere ereceğini söylediği anlatılmakta; Allah'ın, o nankörlere,

⁹⁷² Rıza, a.g.e., Cilt I, s. 28; Bk. Hüd 11/10; Tâberî, a.g.e., Cilt IV, s. 472-473.

⁹⁷³ Yûsuf 12/87; Ayrıca bk. Yûsuf 12/56; Hicr 15/56; Mümtehine 60/13.

⁹⁷⁴ Rûm 30/36-37.

⁹⁷⁵ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, CiltVII, s.23-24; Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi*, CiltX, s.79-81.

⁹⁷⁶ Fussilet 41/ 49-51.

⁹⁷⁷ Tâberî, a.g.e., Cilt V, s. 312.

yaptıkları kötü işleri haber vereceği ve onlara kaba, katı bir azap tattıracağı vurgulanmaktadır.⁹⁷⁸

Yine insanın nankörlük yönü ayette şöyle dile getirilmektedir: “İnsana nimet verdiğimiz zaman, yüz çevirip yan çizer. Ona bir zarar dokununca da umutsuzluğa düşer.”⁹⁷⁹ Bu ayette kişinin sıkıntılı durumunda Allah’a dua etmesinden değil ümitsizliğe düşmesinden bahsedilmektedir. Ayetin devamında yer alan “herkes kendi tabiatına göre davranır” ifadesinden, insanların sıkıntılı anlarında inançlarına göre farklı davranacakları anlaşılmaktadır. Allah’tan başkasından yardım alamayacağı durumda ise, fitratı ortaya çıkar ve ümitsiz bir şekilde de olsa Allah’tan yardım diler.

Bu konuyu içeren ayetlerin Kur’an-ı Kerim’de sık sık tekrarlanması, bu tutum ve davranışların insan psikolojisinde derin izler bıraktığını göstermektedir. Sıkıntı ve felaket anında ümidini yitirmek, bolluk ve refahta şımarmak, kibirlenmek, büsbütün cimri kesilmek insanın genel ruh yapısıdır.

Ümit, insanı besler ve insanın varlığında bir gelişme sağlar.⁹⁸⁰ Ümitsizlik ise ruha yerleşince, artık onda bir hayat filizi yeşeremez; bundan dolayı Allah, kulların ümitsizlik konumuna düşmemeleri için onları daima kendisine karşı ümitlerini muhafaza etmeye çağırmakta ve kullarına karşı bütün günahları affedecek derecede merhametli olduğunu belirtmektedir: “De ki: kendi nefisleri aleyhine haddi aşan kullarım! Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin! Çünkü Allah bütün günahları bağışlar. Şüphesiz O, çok bağışlayan, çok esirgeyendir.”⁹⁸¹

Bütün bunlar, müminin ümitsiz olmamasını, olduğu takdirde ise ümitsizliğinin asla uzun ve karamsar bir tarzda olmamasını gerektirir. Bu zaaf, insanın bütün verimini yok ettiği ve kişiyi adeta yaşayan bir ölüye çevirdiği için Kur’an’ın bütün ümit kapılarını açık tuttuğunu söyleyebiliriz.⁹⁸² Fakat ümit beslemede de aşırı gidip Allah’ın rahmetine sığınarak günahlara dalınmaması gerekir. Zira şeytan insanı

⁹⁷⁸ Bk. Fussilet 41/50; Tâberî, a.g.e., Cilt VII, s. 274; Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, Cilt V, s.244; Cilt VIII, s.148; Ateş, *Kur’an Ansiklopedisi*, Cilt X, s.80-81; Kılıç, *Benliğin İnşası*, s. 81.

⁹⁷⁹ İsrâ 17/83.

⁹⁸⁰ Aydın, *Kur’an’da İnsan Psikolojisi*, s. 164.

⁹⁸¹ Zümer 39/53.

⁹⁸² Aydın, *Kur’an’da İnsan Psikolojisi*, s. 164-165.

Allah'ın rahmetiyle aldatabilmektedir. Bu tür aldanişaya giren kimse ümidin zıddı olan korku ile eğitilip tedavi edilerek korku-ümit dengesi sağlanmalıdır.⁹⁸³

6.2.5. İnsanın Kibirli Olması

Kibir ve kendini beğenmişlik, övülmek ve sevilme için sürekli bir ihtiyaç duymak olarak tanımlanmıştır. Kibirli ve kendini beğenmiş olan insan, yüzeyde kendini çok koruyormuş gibi gözüktür; kendini aşırı büyük görmesinden ötürü risklere girmez ve diğer yönlerde de bir korkak gibi davranır.⁹⁸⁴ Ayrıca kibirli bir insan “beğenmeme kompleksi” diyebileceğimiz bir duyguya sahiptir. Bu kompleks, sürekli başkasını eleştirip küçümseyen boş gururlu bir insanın saldırı hedefinin, başka bir insanın değeri ve önemi olduğunu gösterir. Kimseyi beğenmeme eğilimi, bir insanın başkasının değerini küçülterek kendisinin herkesten üstün olduğu duygusuna ulaşma çabasıdır.⁹⁸⁵

Kibir, cahiliye Arapları ile adeta özdeşleşmiş bir kelimedir. Çünkü Araplar, kız çocuklarını başkasına hanım yapma, hizmetine verme utancından ötürü onları diri diri gömecek kadar mütekebbir idiler. Bu sıfat, Araplarda o kadar ileri bir boyutta idi ki, birisinin ayakkabısı ayağından çıksa veya kendisinden bir şey yere düşse, zillet olacağı gerekçesiyle eğilip yerden almazdı; küçüklük olacağı gerekçesiyle yere doğru eğilmeyi asla gururlarına yediremezlerdi.⁹⁸⁶ Arapların şereflerine halel getirecek, kendilerini küçük düşürecek en ufak bir hareketi şiddetle reddeden korkunç derecedeki şeref ihtirasları, Kur'an'da “hamiyyete'l-câhiliyye”⁹⁸⁷ şeklinde ifade edilmektedir. Hamiyye, insanın koruması gerekli olan şeyleri korumaya düşkünlüğü demektir. Câhiliye insanını herhangi bir kimsenin iradesine tabi olmaktan ve böylelikle cahili insanlık değerlerinin ana kaynağı olan şereflerini yitirmekten alıkoyan şey, bu ateşli direnme ruhuydu. İnsanın kendi gücüne güvenmesi, sınırsız benlik, insani olsun, ilahi olsun hiçbir otorite karşısında

⁹⁸³ Bk. Gazali, *İhyâ*, Cilt IV, s.267-268.

⁹⁸⁴ May, *Kendini Arayan İnsan*, s. 216.

⁹⁸⁵ Adler, *İnsan Tabiatını Tanıma*, s. 337.

⁹⁸⁶ Aydın, a.g.e., s. 246.

⁹⁸⁷ Fetih 48/26.

eğilmeme, hülâsa kulluğa aykırı düşen her şey İslam'dan önce Arap düşüncesinin en belirgin vasıflarındandı.⁹⁸⁸

Kur'an, câhiliyenin bu gurur ruhuna öldürücü bir darbe indirdi ve câhiliye Arap zihniyetinin en nazik yerine dokundu. Zira o, her şeyden önce onlardan, bütün kâinatın tek sahibi önünde küçülmeyi, her türlü kibir, gurur ve kendisini beğenmeden vazgeçip bütün kâinatın tek sahibi Allah'ın iradesine teslim olmayı istedi.⁹⁸⁹ “Hayır, muhakkak insan, azar; çünkü o, kendisini kendisine yeterli görür. Ama dönüş rabbinedir (O'nun huzurunda bu azgınlığın hesabını verecektir).⁹⁹⁰ Yine Kur'an, ilkelerinde kibrin zıddı tevâzu esas almıştır. Nitekim İslam'ın ilk dönemlerinde insanlar dinin direği sayılan namazla emrolunmuşlardır. Namazın rükû etmek, alını yere koymak suretiyle secdeye varmak gibi rükünleri bulunması, Arapların bu duygularını kesip atmıştır.⁹⁹¹ Böylece kibirlerinden dolayı yere eğilmeyen insanların burnunu bir anlamda yere sürmüştür. Adler, boş gurur sebebiyle bir şeyi reddetme psikolojisini şu şekilde dile getirir: “Bazıları boş-gururlarında o derece ileri giderler ki, başkalarının telkin ettiği bir şeyi, kendi yararlarına da olsa ve dünyada bundan daha akla uygun hiçbir şey olmasa da, yapmak istemezler. Bu gibi kimseler, biri bir şey söylerken hemen itiraz etmek ve karşıt düşüncede olduklarını söylemek için karşılarındaki kişinin konuşmasının bitmesini bile bekleyemezler. Bazıları da kendilerini o derece bir boş gurura kaptırmışlardır ki, “evet” demek istedikleri zaman bile “hayır” derler.”⁹⁹²

“Yeryüzünde haksız yere büyüklenenleri ayetlerimden uzaklaştıracam. Onlar her ayeti görseler de yine ona inanmazlar. Doğru yolu görseler, onu yol edinmezler, ama azgınlık yolunu görseler, onu yol edinirler. Çünkü onlar, ayetlerimizi yalanladılar, onları umursamaz oldular.”⁹⁹³ Allah'ın, kibirlenenleri ayetlerinden çevirmesi, onların içinde uyanan psikolojik etkenlerin, kafalarındaki inatların sebep olduğu bir isteksizlik ve nefret halini anlatmaktadır. Onların peşin hükümleri ve kibirleri, bu ayetlere karşı kendilerinde bir isteksizlik, nefret uyandırır. Böylece

⁹⁸⁸ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 255-256.

⁹⁸⁹ İzutsu, a.g.e., s. 256-257.

⁹⁹⁰ Alak 96/6-8.

⁹⁹¹ Bk. Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 246.

⁹⁹² Adler, a.g.e, s. 344.

⁹⁹³ A'râf 7/146.

onlar, Allah'ın ayetlerinden uzak kalırlar. Bu da hidayet yolunun kapanmasına neden olur.⁹⁹⁴ Kibir, genellikle insanın bilgisi, malı, makamı, soyu-sopu, kuvveti ve buna benzer özellikleri yüzünden kendini beğenmesiyle meydana gelir. O, bu nimetleri düşünürken yegâne verenin Allah olduğunu ve dilediği anda elinden alabileceğini aklından geçirmez. İşte bu böbürleniş onu, gücünü bütün insanların üstünde tasavvur etmeğe kadar götürür.⁹⁹⁵ Kibirli kişi, insanları bayağı sayarak onlara değer vermez. Bilmediklerini onlara sormaktan çekinir. Kendisine öğretenin öğreticiliğine razı olmaz. Kendi değerini düşüreceğini zannettiğinden hiç kimsenin nasihatine kulak asmaz. İnsanlardan beklediği yegâne şey, onu övüp büyütmeleridir.⁹⁹⁶ Kibir, Allah'ın sevmediği bir karakterdir: “Allah, kendini beğenen ve daima böbürlenmiş kimseyi sevmez.”⁹⁹⁷ Ayette geçen muhtâl, kendini beğenen ve kibirlenen demektir. Fehûr ise, büyükmek ve övünmek için menkıbelerini (iyiliklerini) sayıp döken kimse demektir.⁹⁹⁸ Büyükmek, salınarak kabara kabara yürümek ruhsal bir hastalıktır. İnsanların yakalanmış oldukları aşağılık kompleksinden kaynaklanır.

Kişiliği gelişmiş bir insan, kabara kabara yürümez: “Yeryüzünde böbürlenerek yürüme. Çünkü sen yeri yırtamazsın, boyca da dağlara erişemezsin.”⁹⁹⁹

Kur'an'da kibir, yapıldığı kimseler itibarıyla üçe ayrılır:

1. Allah'a karşı yapılan kibir: Kibrin en büyüğü, hakkı kabul etmekten ve ibadetle Allah'a boyun eğmekten kaçınarak Allah'a karşı kibirlenmedir.¹⁰⁰⁰ İnsanı bu yola sürükleyen, cehalet ve azgınlığıdır. Bu gibiler hakkında Kur'an, şöyle buyurur: “Bana kulluk etmeyi gururlarına yediremeyenler, alçalmış olarak cehennem'e gireceklerdir.”¹⁰⁰¹ Kur'an'ın ayetlerine karşı kibirlenmek de, bu türden olan kibir kategorisine girmektedir. Bu da cehennemliklerin başta gelen ve orada ebedi kalmalarına sebep olan bir vasfı olarak gösterilmektedir: “Ayetlerimizi yalanlayanlar

⁹⁹⁴ Kasapoğlu, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 61-62.

⁹⁹⁵ Abdülkerim Zeydan, *İslam Davetçilerine*, (Trc. Nezir Demircan), Ankara, İktal Y., 1977, s. 416.

⁹⁹⁶ Bk. İsfahânî, *İnsan*, s.30; Gazali, *İhyâ*, Cilt III, s.739; Zeydan, a.g.e., s. 416.

⁹⁹⁷ Nisâ 4/36; Ayrıca bk. Nahl 16/23.

⁹⁹⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, Cilt VIII, s.34; Yazır, a.g.e., Cilt II, s.521.

⁹⁹⁹ İsrâ 17/37; Ayrıca bk. Lokmân 31/19.

¹⁰⁰⁰ İsfahânî, *el-Müfredât* (k-b-r md.), s. 697.

¹⁰⁰¹ Mü'min 40/60; Ayrıca bk. Nisâ 4/172; Furkân 25/60.

ve onları kabule tenezzül etmeyenler var ya işte onlar ateş ehlidir. Onlar orada ebedi kalacaklardır.”¹⁰⁰²

2. Peygamberlere karşı kibir: Bu tür kibir, kâfirlerin, bir insan olmaları sebebiyle peygamberlerin peygamberliklerini kabullenmeyip meleklerin kendilerine gelmelerini isteme şeklinde olduğu gibi,¹⁰⁰³ peygamberliğin kendi aralarında yoksul kişilerin değil de sayılı ve zengin kişilerin hakkı olduğunu iddia etmeleri şeklinde de tezahür etmektedir.¹⁰⁰⁴ Bu tür kibir, bazen körü körüne olur da kibri sebebiyle kendini haklı sanarak peygamberlere uymaz ve cehalet karanlığında boğulur gider. Bazen de bilerek yapar. Nefsi onu hakkı kabulü ve peygambere uymayı engeller.¹⁰⁰⁵ Nitekim bu gibiler hakkında Yüce Allah hikâye yolu ile şöyle buyurur: “Şu iki adamın kavmi bize kölelik ederken, ‘şimdi biz kalkıp bizim gibi iki insana mı inanacağız?’ dediler.”¹⁰⁰⁶

3. Diğer insanlara karşı kibir: İnsanlara karşı tekebbür, kendi nefsinin üstün görmek, başkalarına da küçümseme gözüyle bakmaktır. Bu tabii olarak kişiyi kendine bazı imtiyazlar verilmesinin gerekli olduğu psikolojisine götürür ki, dünyadaki kast sistemleri bu tür bir üstünlük iddia etme duygusundan doğmuştur.

Kur’an’ın insanlar için gerçekleştirmek istediği gayelerinden biri, kainat ile uyum içinde bir kişilik geliştirmektir. Nitekim bu hususta kainatta, insan davranışları için birçok örnek bulunmaktadır. Kişi kainata baktığında, birçok varlığın ona tevazuu ilham ettiğini görecektir. Sular ayak altında mütevazı bir şekilde yaratılmış olmakla birlikte, yetiştiği yerde bostanlık ve bahçelikleri bitirmekte, insanın sofrasına bin bir çeşitte yemişi sunmaktadır. İnsan, meyvesiz ağaçların dallarını göğe kaldırması gibi, başını göğe kaldırmaktansa, meyveli ağaçların dallarını yere doğru tevazu ile eğdikleri gibi başını tevazu ile insanlar önünde eğmelidir ki, bu davranışıyla bir cevher taşıdığını ortaya koysun. Zaten madde itibariyle topraktan yaratılan insanın toprak olan aslına uygun hareket etmesi de, tabiatının bir gereğidir.¹⁰⁰⁷

¹⁰⁰² A‘râf 7/36; Ayrıca bk. Zümer 39/60; Mü‘min 40/60; Kasas 28/83.

¹⁰⁰³ Bk. En‘âm 6/8, 53; Furkân 25/21; Zuhruf 43/53.

¹⁰⁰⁴ Bk. Yâsîn 36/15; Zuhruf 43/31.

¹⁰⁰⁵ Gazali, *İhyâ*, Cilt III, s. 742.

¹⁰⁰⁶ Mü‘minûn 23/47; Ayrıca bk. Bakara 2/89; İbrâhîm 14/10; Mü‘minûn 23/34; Neml 27/14.

¹⁰⁰⁷ Aydın, a.g.e., s. 248.

Bu kibir hastalığından kurtulup gerçek tevazuu elde etmenin yolu, kibirlenenin kendini ve Rabbini bilmesidir. Kul kendini bildiği zaman, her şeyden mahrum olduğunu anlar. Bu anlayışta ona yakışan, tevâzudur. Kul Rabbini de bildiği takdirde, kibriyalık ve azametinin yalnız onun şanı olduğunu ve bir zerre dahi olsa kibrin insana yakışmadığını; bu kadarının bile imanının nurunu söndürmeğe ve amelleri bulandırmaya kâfi bir mikrop olduğunu ve elindeki bütün nimetlerin Allah'ın bir lütfü olduğunu, istediği anda bunları elinden çekip alabileceğini anlar. Diğer bir yol ise, insanın başkasına karşı kibirlenmesine yol açan arizi sebepleri ortadan kaldırmaktır.¹⁰⁰⁸ Her şeyden önce insan, bir damla sudan meydana geldiğini idrak etmelidir: “İnsan neden yaratıldığına bir baksın. Atılan bir sudan yaratıldı.”¹⁰⁰⁹ Yine insan kibirlendiği zaman ilim, makam vb. açılardan kendinden daha üstün olanlara bakmalı ve her ilim sahibinin üstünde bir bilenin bulunduğunu idrak etmelidir. Bunları düşünen insan kibir hastalığından kurtulur. Ancak iç âlemi çok dar ve kalbi boş olan kimseler kibir ve gurura kapılırlar. Bunun için kula yakışan kendini bu kibir ve gurur hastalığından eğiterek koruması ve eğer bu hastalığa yakalanmışsa da bu hastalığını tevâzu ile terbiye ederek dengelemelidir.

6.2.6. İnsanın Zalim ve Cahil Olması

Zulüm, z-l-m kökünden gelmektedir. Z-l-m'nin anlamı, haddi aşmak ve bir başkasının hakkını ihlal etmektir. İzutsu'ya göre ise zulüm kişinin kendi sınırlarını aşması ve yapmaya hiç hakkı olmayanı yapması anlamında adaletsizlikte bulunmasıdır.¹⁰¹⁰ Zulüm kavramının karanlık anlamını ifade eden z-l-m kökünden gelmesi, bunun insan kalbindeki tesirini göstermektedir. Çünkü zulüm, kalbin zulmetinden, kararından kaynaklanmaktadır ve kalp mühürlenmesine sebebiyet vermektedir.¹⁰¹¹

Zulüm kavramı, Kur'an'ın en çok kullanılan kavramlarından biri olup, türevleriyle birlikte 289 yerde geçmektedir.¹⁰¹² Bu kelime insan hakkında olduğu gibi Allah hakkında da kullanılmakta ve her vesile ile Allah'ın “bir karınca ağırlığı

¹⁰⁰⁸ Geniş bilgi için bk. Gazali, *İhyâ*, Cilt III, s. 767-788; Zeydan, a.g.e., s. 417-418.

¹⁰⁰⁹ Târik 86/5-6.

¹⁰¹⁰ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 221-222.

¹⁰¹¹ Bk. Mü'min 40/35; Aydın, a.g.e., s. 233.

mesabesinde” yahut “bir hurma lifi kadar” da olsa¹⁰¹³ kimseye haksızlık etmediği belirtilmektedir. İnsanın davranış alanının da ise, zulmün iki farklı istikamette mümkün olduğunu birincisinde, zulüm, insanın davranışları konusunda Allah tarafından çizilmiş hudutları geçmesi, ikincisinde ise, toplum tarafından tanınan adap kaidelerini çiğnemesidir.¹⁰¹⁴ Yine insanların birbirlerine yaptığı her türlü haksızlık da bu türden bir zulümdür.¹⁰¹⁵ Birinci tür zulüm ise, insanın kendi nefesine zulmetmesi olarak belirtilmektedir.¹⁰¹⁶ Kur’an’da Allah tarafından tespit edilip insanlara farz kılınmış davranış kurallarına “hudûdullâh” (Allah’ın sınırları) denmektedir ve onları aşanlar zalim olarak nitelenmektedir.¹⁰¹⁷ İnsan, Yüce Allah’ın yasakladığı bir davranışı yaparak kendisine bir zarar veriyorsa, kendisine zulüm yapmış olur. Vicdanını rahatsız eden, kendisine acı çektiren davranışlar da bu zulüm kategorisine girmektedir.¹⁰¹⁸

Zulüm çeşitlerinden biri, Allah’a karşı yapılan zulümdür. Kur’an’a göre Allah’a ortak koşma (şirk), en büyük zulümdür.¹⁰¹⁹ Allah’a karşı yalan uydurma da, en büyük zulümlerdendir.¹⁰²⁰ Allah’ın ayetlerini yalanlama da, ayetlere karşı bir zulümdür.¹⁰²¹

Zaten Kur’an’da ilk zulmün, üstün olma isteğinden dolayı Hz. Âdem’in çocuklarından Kabil’in Habil’i öldürmesiyle ortaya çıktığı anlatılmaktadır.¹⁰²² Kur’an’da iki ayette insanın çok zalim olduğunu belirten zelûm kalıbı kullanılmakta ve bu ayetlerin birinde zelûm keffar¹⁰²³ şeklinde insanın zalimliği nankörlüğüyle beraber; diğer ayette ise zelûm cehûl¹⁰²⁴ şeklinde çok zalim ve çok cahil olduğu belirtilmektedir. İslam öncesi zamanlarda cahil (ya da cehl)’in dini bir manası olmayıp, İslam’dan farklı olan hâlim (ya da hilm) kavramının zıddı idi. En ufak bir

¹⁰¹² Bk. Abdalbaki, a.g.e., s. 551-557.

¹⁰¹³ Bk. Nisâ 4/40, 49, 77, 124; Yunus 10/44.

¹⁰¹⁴ İzutsu, *Kur’an’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 223-224.

¹⁰¹⁵ Bk. Nisâ 4/10; İsrâ 17/33; Hac 39/40; Şûrâ 42/42.

¹⁰¹⁶ Bk. Bakara 2/35, 57; Âli İmrân 3/117; A’râf 7/9, 160, 177; Tevbe 9/70.

¹⁰¹⁷ Bk. Bakara 2/229; Talak 65/1.

¹⁰¹⁸ Bk. Bayraklı, a.g.e., s. 192.

¹⁰¹⁹ Bk. Lokmân 31/13.

¹⁰²⁰ Bk. Kehf 18/15; Ankebût 29/68; Zümer 39/32; Saf 61/7.

¹⁰²¹ Bk. En’âm 6/21, 93, 144, 157; A’râf 7/37; Yunus 10/17; Hûd 11/18.

¹⁰²² Bk. Mâide 5/27-30.

¹⁰²³ İbrâhîm 14/34.

¹⁰²⁴ Ahzâb 33/72.

kızgınlık anında iradesini kaybedip parlayan, kontrolsüz bir ihtirasla öfkesine kapılıp sonucu düşünmeden hemen körü körüne atılan delikanlı, ateşli, sabırsız kişinin sorumsuz davranışıdır. Hilm ise bunun karşıtı olup cehl patlamasını dizginleyebilen insanın ahlakıdır. Akli doğru çalışmaya ve isabetli karar vermeye muktedir kılan halidir. Hilmin dış görünüşü vakar, cehlin belirtisi de zulümdür.¹⁰²⁵ Cehlin ikinci manası, olayların içine nüfuz edememek ve daima dar düşünmek ve dolayısıyla her zaman basit ve isabetsiz hükümler vermek demektir. Bu aynı zamanda insanın kendi kendini ve kendi kapasitesinin sınırını görememesi, kendi değerini idrak edememesi manasına gelir. Bu anlamda cehl zihni körlük demektir.¹⁰²⁶ Cehlin üçüncü anlamı bir şey bilmemektir.

Kur'an, genellikle cehl kelimesini dinî bakımdan dar görüşlülük, basit hüküm manasında kullanır. Kur'an'daki dinî manada cehl, insanın görünen eşya ve olayların arkasındaki ilahî iradeyi anlayamaması, kâinat varlıklarını Allah'ın ayetleri olarak görememesidir. Kur'an'a göre Allah, ayetleri açık bir şekilde gönderdiği için cehl, çok açık olan dini gerçeği bile, hatta ilahî vahyin en kolay tarafını bile anlamamak¹⁰²⁷ ve hevâya göre hareket etmek demektir.

Bu kavramların anlamlarına ve Kur'an'daki kullanılışlarına baktığımızda anlaşılıyor ki, kâinattaki her varlık kendisi için konulan kanuna harfiyen uymasına ve gereğini fiilî olarak yerine getirmesine karşılık, yeryüzünde Allah'ın halifesi kılınp da ilahi emaneti yüklenerek ağır bir yükün altına girmiş bulunan insan ne yazık ki, üstlenmiş olduğu emanetin sorumluluğunu gerçek anlamıyla idrak edip, bunun gereklerini yerine getirmediğinden dolayı, zalimlik ve cahillikle nitelendirilmiştir. Eğer üstlendiği emanetin gereklerini yerine getirirse, o zaman zalim ve cahil olmak şöyle dursun, yaratılmışların en şerefli olarak gerçek kimliğiyle anılmaya hak kazanmış olacaktır.¹⁰²⁸ Yoksa bazılarının ileri sürdüğü gibi,¹⁰²⁹ insan emaneti yüklenmekle zalim ve cahil olmaz, aksine büyük emanetler büyük makamlara tevdi edilir. Bu mukaddes emanetin insana verilmesi de insanın

¹⁰²⁵ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 258-260, 266.

¹⁰²⁶ İzutsu, a.g.e., s. 269-271; Bk. Hac 22/46.

¹⁰²⁷ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s.270; Bk. En'âm 6/111; Rûm 30/7; Necm 53/29-30.

¹⁰²⁸ Bk. İsrâ 17/70.

¹⁰²⁹ Bk. Neseî, *Tefsiru'n-Neseî*, Cilt III, s. 49.

şeref ve itibarının büyüklüğünü göstermektedir.¹⁰³⁰ İnsanın zalimlik ve cahillikle nitelendirilmesi ve insanın kendi kendine zulmetmesi meselesi, ancak emanete ihanet eden kimseler için söz konusudur. Nitekim Allah, zalimleri cezalandırırken, bu cezanın kendi kazançları ve kendi kendilerine zulmetmelerinin bir neticesi olduğunu belirtmiştir.¹⁰³¹

6.2.7. İnsanın Dünyayı Hırsıyla Sever Olması

Dünya, hüküm veya zat itibariyle en yakın veya çok alçak anlamını ifade eden bir kavramdır.¹⁰³² Dünyanın çoğulu, dünâdır. Kur'an'da dünyâ ve ednâ, en çoğun mukabili olan en az,¹⁰³³ en hayırlının zıddı olan en rezil,¹⁰³⁴ ilkin zıddı olan son,¹⁰³⁵ en uzağın zıddı olan en yakın,¹⁰³⁶ gibi anlamlarda kullanılır.¹⁰³⁷ Kur'an'da dünya, genellikle el-hayâtü'd-dünyâ, bazen de müstakil bir şekilde, dünya olarak toplam 117 yerde geçmektedir.¹⁰³⁸ Hâlbuki bu kelime, hayatın sıfatı olup Kur'an'da hep el-hayâtü'd-dünyâ şeklinde sıfat tamlamasıyla gelmiştir. Dolayısıyla dünya hayatı dünyanın hayatı değil, dünya denilen hayat, yani alçak hayat yahut bugün hemen içinde bulunulması itibariyle, en yakın hayat demektir.¹⁰³⁹ Dünya, insan için hazzı bulunan ve insanın ıslahı ile meşgul olduğu mevcut maddelerden, insanın nasibi olan veya insanı meşgul eden şeylerin hepsinden ibarettir.¹⁰⁴⁰

Kur'an, dünyadan bahsederken el-arz ifadesini, genellikle de bunun tekabülü olan es-semâ ile birlikte kullanır. Bu yanlış telakki, asırlar boyunca nesnel dünya hakkında yanlış bir kanaatin doğmasına sebep olmuştur. Hâlbuki Kur'an'da geçen ve

¹⁰³⁰ Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 130-131.

¹⁰³¹ Bk. Bakara 2/57, 67, 286; Âli İmrân 3/117, 182; A'râf 7/9, 160, 162, 177, 199; Tevbe 9/70; Yunus 10/44; Hûd 11/46; Yûsuf 12/33; Nahl 16/33, 118; Ankebût 29/40; Rûm 30/9; Zümer 39/64.

¹⁰³² Yazır, a.g.e., Cilt I, s. 330; Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 131.

¹⁰³³ Bk. Mücadele 58/7.

¹⁰³⁴ Bk. Bakara 2/61.

¹⁰³⁵ Bk. Nahl 16/122; Hac 22/11.

¹⁰³⁶ Bk. Mâide 5/108; Enfâl 8/42; Ahzâb 33/51.

¹⁰³⁷ İsfehânî, *el-Müfredât* (d-n-v md.), s. 318-319.

¹⁰³⁸ Bk. Abdülhakî, *Mu'cemü'l-Müfehres* (d-n-v md.), s. 332-335.

¹⁰³⁹ Bk. Yazır, a.g.e., Cilt I, s.330; İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s.105; Aydın, a.g.e., s. 131.

¹⁰⁴⁰ Gazali, *İhyâ*, Cilt III, s. 500.

el-hayâtü'd-dünyâ olarak ifade edilen, ahiret hayatının zıddına tekabül eden dünya yaşantısını ifade etmektedir.¹⁰⁴¹

Örnek alınacak Ashab'dan birçoğu, birçok menfaatin kaynağı olan dünyanın nimetlerinden istifade etmişlerdir. Bizzat Kur'an da, insanı bu nimetlerden istifade etmeye teşvik etmektedir: "Ey iman edenler! Allah'ın size helal kıldığı iyi ve temiz şeyleri (siz kendinize) haram kılmayın ve haddi aşmayınız. Allah, haddi aşanları sevmez. Allah'ın size helal ve temiz olarak verdiği rızıklardan yiyin."¹⁰⁴² İbn Abbas'ın belirttiğine göre bu ayet, ashabdan birkaç kişi hakkında inmiştir. Onlar dediler ki: Biz erkeklik duygularımızı öldürürüz, dünya şehvetlerini terk ederiz, ruhbanların yaptığı gibi dünyayı terk edip inzivaya çekiliriz. Bu olay, Hz. peygambere ulaştınca şöyle buyurdu: 'Fakat ben bazen oruç tutarım bazen tutmam. Namaz kılarım ve uyurum. Kadınlarla da evlenirim. Kim sünnetime uyarsa o bendendir. Kim de sünnetimi terk ederse o benden değildir.'¹⁰⁴³ Ayetteki velâ te'tedû'dan kasıt, bazılarının yaptığı gibi mubahları kendinize haram kılarak nefsinize baskı yapmada aşırı gitmeyin. Burada helali haram kılmayın kastedildiği gibi helali almada da aşırı gitmeyin onu yeteceği kadar ve ihtiyacınız olduğu kadar alınız, bu konuda sınırı aşmayınız¹⁰⁴⁴ ve o hoş, temiz nimetleri kazanmada başkasının hakkına tecavüz ederek haram yapmayınız,¹⁰⁴⁵ anlamları da kastedilmektedir. Nitekim Yüce Allah: "Allah'ın sana verdiğinden (O'nun yolunda harçayarak) ahiret yurdunu gözet; ama dünyadan da nasibini unutma."¹⁰⁴⁶ buyurmuştur.

Aslında dünya hayatının nimetleri cazibelerini, insanın fitrî (yaratılıştan gelen) ihtiyaçlarına cevap verici olmalarından almaktadırlar; bu itibarla bizzat kötü ve kötülüğe itici değildirlere. Bunların ahlakî değerini belirleyecek olan insanın hürriyetini kullanma biçimidir. İnsandan beklenen, dünya nimetlerinin cazibesinin

¹⁰⁴¹ Aydın, a.g.e., s. 131.

¹⁰⁴² Mâide 5/87-88.

¹⁰⁴³ Bu rivayetin değişik versiyonları da bulunmaktadır. Bk. Müslim, "Nikâh", 5; Nesai, "Nikâh", 4; İbn Kesir, *Muhtasar-u Tefsir-i İbn Kesir*, Cilt I, s. 541; Yazır, *Hak Dîni*, Cilt I, s.330.

¹⁰⁴⁴ İbn Kesir, a.g.e., Cilt I, s. 542.

¹⁰⁴⁵ Yazır, a.g.e., Cilt III, s. 267.

¹⁰⁴⁶ Kasas 28/77; Ayrıca bk. Bakara 2/168, 172; A'râf 7/160; Enfâl 8/69; Furkân 25/67; Tahrîm 66/1.

peşine takılıp, onları var oluş gayesi haline getirmesi değil, bunlara görevini yerine getirmesi için emrine verilmiş araçlar olmanın ötesinde bir değer atfetmemesidir.¹⁰⁴⁷

Dünya sevgisi insanların tabiatlarına ve kalplerine hâkimdir. Binaenaleyh insan lezzetli ve hoş şeylere dalınca, insanların o şeylere karşı meyli artar, arzusu büyür. Meylin kuvvet ve rağbeti artınca da, insanın dünyayı isteme hırsı artar ve dünyevî şeyleri elde etmeye iyice dalar. Bu ise, insanın Allah'a itaate yönelmesine mani olur. Fakat dünyanın leziz ve hoş şeylerinden yüz çeviriş ne kadar mükemmel ve devamlı olur ise, insanın dünyaya meyli de o nispette zayıflar. Bu durumda nefis, marifetullah peşinde koşmaya ve Allah'a hizmete zaman ve imkân bulur. Ancak Yüce Allah, aşırı ruhbanlığı yasaklamıştır. Çünkü aşırı ruhbanlık, kalbin ve beynin zayıflamasına sebep olur. Bunun için mükemmellik, her iki tarafı da (dünyevi ve uhrevi tarafı) hakkıyla yerine getirmede ve insanlar arasında bu dengeyi kurmadadır.¹⁰⁴⁸

Kur'an, dünya sevgisinin insanın fitratında mevcut olan bir sevgi olduğunu ve daima dünya hayatının ahiret hayatına tercih edildiğine temas etmektedir: "...Fakat siz (ey insanlar!) ahiret daha hayırlı ve devamlı olduğu halde dünya hayatını tercih ediyorsunuz."¹⁰⁴⁹ Genel manada hareketi sağlayan insan psikolojisindeki itici güçler, yani içgüdülerdir.¹⁰⁵⁰ Biz buna hayat sevgisi adını veririz. İnsanın yeryüzünde ifa ettiği hilafet vazifesini yerine getirmesinde hayat sevgisinin mühim bir yeri vardır. Ama haddi aşınca çok tehlikeli bir sevgi halini alır. Vazifesi hayatın akışını ve seyrini temin etmek olan bu sevgi güdüsü, o zaman hayatı bozmanın tek sebebi durumuna gelir. Çünkü dinmez bilmeyen bir iştiha ve sönmek bilmez bir kararsızlığa ve ıstıraba dönüşür.¹⁰⁵¹

İnsanı dünyaya bağlayan sebeplerden biri, ebedi yaşama arzusu, diğer bir deyişle ölümsüzlük duygusudur. Bu, insanın fitratında doğuştan var olan bir duygudur. Kur'an, Hz. Hûd'un Âd kavmine şu hitabında, "Temelli kalacağınızı

¹⁰⁴⁷ Özsoy-Güler, *Konularına Göre Kur'an*, s. 44.

¹⁰⁴⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, Cilt IX, s.191-192; Ayrıca bk. Çetin, *İnsan ve Vazifesi*, s. 17-18, 208.

¹⁰⁴⁹ A'lâ 87/16-17.

¹⁰⁵⁰ Bu saikler çeşitli dallara ve bölümlere ayrılır. Onların her birinin kendine has bir vazifesi vardır. Bu bölümlerden ve dallardan da bir takım içgüdüler doğar. Saikler hakkında geniş bilgi için bk. Kutub, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler*, s.213-270

¹⁰⁵¹ Bk. Kutub, a.g.e., s. 213, 272.

umarak sağlam yapılar mı edirsiniz?”¹⁰⁵² demek suretiyle dünyada sağlam yapı veya büyük sanayi tesislerini inşa etmeyi, ebedi yaşama arzusunun bir tezahürü olarak kabul etmektedir.¹⁰⁵³ Yine Kur’an, Hz. Âdem’in bu cazip duygu yüzünden şeytanın vesvesesine kapılarak Allah’ın emrini çiğneyip cennetten atılmasına temas etmektedir.¹⁰⁵⁴ Kur’an, bu duygunun yeri olarak ahiret yaşantısını, insanın dikkatine sunmakta, dünya yaşantısının bu arzu için kâfi gelemeyeceğini vurgulamaktadır.¹⁰⁵⁵

Ayrıca Kur’an, bu bağlamda bazı kötü sıfatlara sahip, malı Allah uğruna harcamayan ve onun kendisine ölümsüzlük bahşedeceğini zanneden bir kişilikten de söz eder.¹⁰⁵⁶

Dünyanın süsü, ziyneti, hırsı ve geçici zevkleri insanın benliğini kuşatınca, insanoğlu, gözü kara bir varlık haline gelmekte ve kötü olarak nitelendirilen bütün hareketleri yapmakta bir sakınca görmemektedir. Böylece yaygınlaşan ve toplumu saran kötülükler, insanı yücelten manevi değerlerin aşınmasına, dolayısıyla nesillerin yozlaşmasına neden olmaktadır.¹⁰⁵⁷ Bunun için Yüce Allah, dünya hayatına aldanmama konusunda bizleri uyarmaktadır: “Ey insanlar! Allah’ın verdiği söz gerçektir. Sakın dünya hayatı sizi aldatmasın, o aldatıcı sizi Allah’(ın affına güvendirmek sureti) ile aldatmasın.”¹⁰⁵⁸

Dünya hayatı gerçek mü’minler için bir aldanış yeri değil, bir kazanç yeridir. Çünkü ahiretin ebedi nimetleri bu dünya hayatında kazanılır. Dolayısıyla nimeti yerinde kullanmasını bilen kimseler için bu nimet azdırıcı bir güç değil, aksine bu nimetlerin gerçek sahibini düşündüren ve O’na daha çok şükür ve senada bulunduran, hayır ve hizmet alanında yarıştıran itici bir güçtür.¹⁰⁵⁹

Kur’an, insanın dünya hayatına düşkünlüğünü şöyle dile getirir: “Kadınlardan, oğullarından, kantarlarca yığılmış altın ve gümüşten, salma atlardan, davarlardan ve

¹⁰⁵² Şu’arâ 26/129.

¹⁰⁵³ Aydın, *Kur’an’da İnsan Psikolojisi*, s. 84.

¹⁰⁵⁴ Bk. A’râf 7/121-123; Tâhâ 20/120.

¹⁰⁵⁵ Bk. Teğâbun 64/9; Talak 65/11.

¹⁰⁵⁶ Bk. Hümeze 104/1-3; Geniş bilgi için bk. Aydın, a.g.e., s.81-86; Soyalan, *Kur’an ve İnsan*, s.30-32.

¹⁰⁵⁷ Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur’an*, s. 74.

¹⁰⁵⁸ Fâtır 35/5; Ayrıca bk. En’âm 6/70, 130; A’râf 7/51: Lokmân 31/3; Câsiye 45/35.

¹⁰⁵⁹ Saka, a.g.e., s. 77; Bk. Bakara 2/29.

ekinlerden gelen zevklere aşırı düşkünlük, insanlara süslü (cazip) gösterildi. Bunlar sadece dünya hayatının geçimidir. Asıl varılacak güzel yer Allah'ın yanındadır.”¹⁰⁶⁰

Bu ayetteki şehvât kelimesi, şehvetin çoğuludur. Şehvet, nefsin arzu ettiği şeye yönelmesidir ki Türkçede buna canı istemek denir. Burada Kur'an, dünya hayatının temeli olan kadın, evlat ve mal düşkünlüğüne dikkat çekmektedir. İnsan bunlardan ne kadar elde etse daha fazlasına sahip olmak ister. İnsan, bu tutkusunu dizginlemezse gözü doymaz bir varlık olur çıkar.¹⁰⁶¹ Peygamberimiz insanın bu yönünü şöyle dile getirir: “İnsanoğlunun bir vadi dolusu altını olsa ikincisini ister. İki vadi dolusu malı olsa üçüncüsünü ister. İnsanoğlunun karın boşluğunu ancak toprak doyurur. Allah tevbe edenin tevbesini kabul eder.”¹⁰⁶² Demek ki Kur'an'ın gayesi, insanı dünyadan el etek çekmeye sevk etmek değil, dünya malına düşkünlük göstermeyi, başkalarına karşı böbürlenmeyi ve haksızlık etmeyi önlemektir. Çünkü dünya tutkusu, insan ruhunu karartır, kendinden başkasını düşünmez hale sokar.

Nitekim menfaat düşkünlüğü ve çıkarlarını koruma sevdası, Mekkeli tüccar ve aristokratların çoğunun Hz. Peygamberin tebliğini reddetmelerine sebep olmuştur.¹⁰⁶³ Yine insandaki dünyevi istekler, bazen Allah'ın emirlerini yerine getirmeyi de engellemekte, insanları Allah'tan ve onun için namaz kılmaktan alıkoymaktadır.¹⁰⁶⁴ Kur'an, çeşitli vasıtalar ve eğitim yöntemleriyle bu hastalığı tedaviye çalışır.

Dünyanın geçici zevkleri insana hoş gibi görünse de bunların sonunda pişmanlık vardır. Zira geçici olan bütün lezzetlerdeki bitip tükenme korkusu, devamlı olarak insanı tedirgin ve huzursuz etmektedir. Bu nedenle insan dünyada gerçek mutluluğu bulamaz.¹⁰⁶⁵ Kur'an, birçok ayette dünya hayatının süsü ile ahiret hayatını karşılaştırarak dünya hayatının cazibesine kapılarak adlanılmaması gerektiğini vurgular: “Bu dünya hayatı sadece bir oyun ve oyalanmadan ibarettir. Ahiret yurduna gelince, işte asıl hayat odur. Keşke bilmiş olsalardı.”¹⁰⁶⁶ Yine Kur'an, dünya hayatını yağmurun yağmasıyla yeşeren ve sonra rüzgârların

¹⁰⁶⁰ Âli İmrân 3/14.

¹⁰⁶¹ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Cilt II, s. 22.

¹⁰⁶² Buhârî, “Rikâk”, 10; Müslim, “Zekât”, 39, no: 1048 (I, 725).

¹⁰⁶³ Şanver, *Kur'an'da Tebliğ Kavramı ve İnsan*, s. 77.

¹⁰⁶⁴ Bk. Münâfikûn 63/9.

¹⁰⁶⁵ Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 76.

savurduğu çöp kırıntıları haline gelen bitkiye benzeterek¹⁰⁶⁷ dünya varlıklarının övünmeğe değer olmadığını, çünkü bunların kısa bir süreden sonra elden çıkacağı, asıl insana yararlı, insanla beraber kalacak olan şeyin, güzel işler, davranışlar olduğu vurgulanarak dünya hayatının süsüne kapılan insanı, güzel işlere, iyi ahlaka yönlendirmektedir.

Ayrıca Kur'an, dünya hayatını tercih etmeyen takva sahiplerine hem dünya hem de ahiretin güzelliklerinin verileceğini vurgulamaktadır.¹⁰⁶⁸ Ancak Kur'an, bu hayattan başka bir hayat istemeyen ve ahiret hayatına inanmayan insanlara ise, alnız dünya hayatında rızık hususunda bir bolluğun verileceğini ifade etmektedir: "Kimler dünya hayatını ve süsünü isterse onlara oradaki amellerin(in karşılığın)ı tam veririz ve onlar orada hiçbir eksikliğe uğratılmazlar."¹⁰⁶⁹ Kâfirlere dünyada verilecek bu rızık bolluğunu, Allah'ın kulları arasında adaletle hükmetmesine bağlamak gerekir. Çünkü bol verilen bu rızık, kâfirlerin dünya hayatında yaptıkları iyiliklerin bir bedeli olarak verilmekte, dolayısıyla ahirette yaptıkları iyiliklerin karşılıklarını istemeleri bununla önlenmektedir.¹⁰⁷⁰ Aynı şekilde Yüce Allah, insanlardan sadece dünya için değil, hem dünya hem de ahiret için güzellik isteyerek her ikisi için de çalışmalarını böylece dünya ahiret dengesini korumalarını istemektedir.¹⁰⁷¹ Yine dünyalık için Allah rızası gözetilerek yapılan çalışma da ibadet sayılmaktadır.

Allah, insana yeryüzünü ıslah etme, onarma görevi vermesi itibariyle dünya hayatında yapılacak çalışma ve ilerleme büyük önem arz etmektedir. Ancak dünya hayatının aldatıcı yönü, süsü ve bataklığı önemsizdir ve Allah katında değersizdir.

6.2.8. İnsanın Mala Düşkün Olması

Mal, denge noktasından sağa veya sola sapma anlamındaki meyl kökünden türemiştir.¹⁰⁷² Sürekli değişen ve ölümsüz olmayıp çabuk yok oluş özelliğinden dolayı mala bu isim verilmiştir.

¹⁰⁶⁶ Ankebût 29/64; Ayrıca bk. Âli İmrân 3/14.

¹⁰⁶⁷ Bk. Kehf 18/ 45-46.

¹⁰⁶⁸ Bk. Yunus 10/62-64.

¹⁰⁶⁹ Hüd 11/15; Ayrıca bk. İsrâ 17/18; Tâhâ 20/131; Mü'min 40/4; Şûrâ 42/20; Zuhuf 43/33-35.

¹⁰⁷⁰ Bk. Cebeci, "Kur'an Sosyolojisi Üzerine Bir Deneme", s. 32; Aydın, a.g.e., s. 134.

¹⁰⁷¹ Bk. Bakara 2/202.

¹⁰⁷² İsfhânî, *el-Müfredât* (m-y-1 md.), s. 783.

Kur'an'da mal kavramı değişik türevleriyle birlikte 86 ayette geçmektedir.¹⁰⁷³ Bir yerde Allah'ın malı insanlar için kıyam(geçim kaynağı) yaptığı ifade edilmektedir.¹⁰⁷⁴ Ancak mal, bir vasıta olarak, insanın temel gayesi ve gayeleri için kullanıldığında olumlu bir anlam taşır. O, bir dünya süsüdür ki, ölümsüz değerlerin elde edilmesine vasıta yapılmazsa negatif bir unsur haline gelir.¹⁰⁷⁵ Demek ki, malın, servetin iyilik veya kötülüğü bizatihi değil, maksada nispetlidir. Helalinden kazanılır ve ebedi saadet için harcanırsa makbul, aksi ise kötülenmiştir.¹⁰⁷⁶ Mal, insanı Allah'ı anmaktan uzaklaştırarak sahibini bozgunculuğa ve ifsada zorlar: “Allah, kullarına rızık bol verseydi, yeryüzünde azarlardı.”¹⁰⁷⁷ Kişinin en zor imtihanlarından biridir. Mal, insanın nefsine sevimli gelir. Çünkü o, menfaatleri ve lezzetleri çekmek; zararlı ve elem verici şeyleri gidermek ve nefse ağır gelen Allah'ın razı olacağı genel menfaat ve hayır yollarında harcamak için bir metadır.¹⁰⁷⁸ Malın Allah'a varmak için kullanılmaması, bir imtihan aracının kötüye kullanılmasıdır. Çünkü mal, Kur'an'da bir fitne olarak gösteriliyor.¹⁰⁷⁹ Fitne, iyi ile kötüyü ayırmak için bir ayıklama yolu olduğuna göre mal bir imtihan aracıdır.¹⁰⁸⁰ Bu şuurun yokluğu malı, bir oyun ve eğlence gibi kullanmayı insan hayatına sokarak hayatı eğlence ve başıboşluk şekline dönüştürür. Bu da şırmarmaya ve azgınlığa yol açar ve sonuçta toplum çöker.¹⁰⁸¹

Malı, sonsuzluğu elde etmek için bir araç olarak kullanmayı onu gaye haline getirmek insanoğlunun her devirde helakine sebep olmaktadır¹⁰⁸² Malı bir emanet ve araç olarak kullanmayı onu ilah yapan ve bu sahte ilahıyla gururlanıp insanlara kibirle bakıp onları sömürenlerin sonu çok acıklı olacaktır. Çünkü son hesap gününde Allah insandan mal ve servet değil, temiz ve arı bir kalp isteyecektir.¹⁰⁸³

İnsandaki mülk edinme içgüdüğü hayatta mühim roller oynar. Ancak haddi aşacak kadar arttığı zaman kötü bir bencillığe varır. Bu illete tutulan fertler ve

¹⁰⁷³ Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres* (m-y-1 md.), s. 855-857.

¹⁰⁷⁴ Bk. Nisâ 4/5; Neseî, *Tefsîru'n-Neseî*, I, 331.

¹⁰⁷⁵ Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 347; Bk. Kehf 18/46.

¹⁰⁷⁶ Gazali, *İhyâ*, Cilt III, s.522.

¹⁰⁷⁷ Şûrâ 42/27; Bk. Alak 96/6-7; Bk. Gazali, a.g.e., Cilt III, s. 524-526.

¹⁰⁷⁸ Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, Cilt IX, s. 133.

¹⁰⁷⁹ Enfâl 8/28; Teğâbun 64/15; Bk. Rıza, a.g.e., Cilt II, s. 272.

¹⁰⁸⁰ Bakara 2/155; Âli İmrân 3/186.

¹⁰⁸¹ Bk. İsrâ 17/16; Şûrâ 42/27; Hadîd 57/20; Alak 96/6-7; Öztürk, a.g.e., s. 348.

¹⁰⁸² Bk. Bakara 2/69; Tevbe 9/55; Hümeze 104/3; Tebbet 111/2.

¹⁰⁸³ Bk. Tevbe 9/34,55; Şuarâ 26/88; Hâkka 69/28; Leyl 92/11; Hümeze 104/1-5.

milletler huzur yüzü görmezler. Başkalarının hakkına tecavüzden çekinmezler. Sömürgecilik işte bunun en çirkin ve iğrenç bir örneğidir.

Bu içgüdünün eksikliği ise başkalarının arzusuna boyun eğme, daha çok mülk edinmek isteyenlerin kulu olma neticesini doğurur.¹⁰⁸⁴ Kur'an, malı Allah'ın bir lütfü olarak nitelemektedir.¹⁰⁸⁵ Hatta Kur'an'da Hz. Süleyman'ın hayır uğrunda harcamak üzere övgü ile mal sevgisinden bahsedilmektedir.¹⁰⁸⁶ Yine burada mal, hayr kelimesiyle ifade edildiği gibi hayr sözcüğü, mal (servet) sözcüğünün gerçek anlamdaşı olarak Kur'an'da birçok yerde kullanılır.¹⁰⁸⁷ Bütün bunlardan dolayı Kur'an'da malın varlığına bir önemin atfedildiğini söyleyebiliriz. Nitekim milletlerin kuvvet ve iktidarı, dinin izzeti mal ile sağlanır. Bunun için Kur'an malın Allah yolunda harcanmasını, bir iman alameti olarak değerlendirmekte, cennetin kazanılmasını yer yer buna bağlamakta, malı israf etmekten, saçıp savurmaktan¹⁰⁸⁸ ve amaç haline getirmekten sakındırmaktadır. Yine Kur'an, mal sahibinin malında fakirin doğrudan hakkı olduğunu beyan eder.¹⁰⁸⁹ O halde mal sahibi onu insanlığın hayır ve hizmetine kullanmak zorundadır.

İnsanın kendisini korumasıyla ilgili içgüdüsel anlamda hayvanla bazı ortak noktaları vardır. Ancak mülk edinme arzusu, insanda bulunup hayvanda bulunmayan veya en azından birçok noktalarda hayvanlarda bulunmayan yönleri olan insana has bir arzudur. İnsan kâinatta eşine rastlanmayacak biçimde geniş anlamli bir mülkiyet duygusuna sahiptir. İnsan, mülk edinilmesi mümkün olan her şeyi ve herkesi kendi mülkiyetine alır. Bu mülkiyet ister hissi, ister manevi, isterse bilgi, düşünce ve fikir cinsinden olsun mülk sahibi olmak ona hudutsuz bir zevk verir.¹⁰⁹⁰

Mal sevgisi, sahiplenme güdüsünden kaynaklanmaktadır. Sahiplenme güdüsü ve sonsuz yaşama güdüsü, İblis'in Hz. Âdem'i Allah'ın nehyettiği ağaçtan yedirmekle günaha düşürdüğü ve nefesine tesir ettiği iki önemli güdüdür.¹⁰⁹¹ Kur'an,

¹⁰⁸⁴ Kutub, *İnsan Psikolojisi*, s. 376; Ayrıca bk. İsmail Cerrahoğlu, "Kur'an-ı Kerim'in Öngördüğü Adalet Esasları", *Diyanet Üç Aylık İlmi Dergi*, Cilt 29, Sayı: 2, Nisan-Mayıs-Haziran, 1993, s. 24.

¹⁰⁸⁵ Bk. Cuma 62/10.

¹⁰⁸⁶ Bk. Sâd 38/32.

¹⁰⁸⁷ Bk. Bakara 2/180, 215, 272-274; İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 287.

¹⁰⁸⁸ Bk. A'râf 7/31; En'âm 6/141.

¹⁰⁸⁹ Bk. En'âm 6/141; Zariyat 151/9; Me'âric 70/24.

¹⁰⁹⁰ Bk. Kutub, *İnsan Psikolojisi*, s. 252-254; Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Cilt VIII, s. 148.

¹⁰⁹¹ Bk. Tâhâ 20/120.

birçok konuda sahiplenme güdüsüne işaret etmesine rağmen¹⁰⁹² bu güdünün doğuştan olup olmadığını belirtmez. Ancak insanın mala karşı aşırı düşkün olduğunu belirtir.¹⁰⁹³ Bu da insandaki sahiplenme güdüsünün ve mal sevgisinin fitri olduğunu gösterir.

Kur'an, dünyevi mala önem veren Yahudilikle, zahitliğe ve ruhaniyete önem veren Hıristiyanlık arasında orta bir yerededir. Kur'an, insanlığı ıslah etmek, zenginliğin azgınlığından, fakirliğin zilletinden onu korumak için mal konusunda insanları adalet ve fazilete sevk etmiştir.¹⁰⁹⁴ Malın insanı yüceltici ve erdirici bir güç olarak hayata girmesi, onun Allah yolunda harcanmasıyla sağlanır. Kur'an'ın pek çok ayeti bu konuya işaret etmektedir.¹⁰⁹⁵ Ancak eğer mal cahiliye döneminde olduğu gibi gösteriş için harcanırsa bunun Allah katında hiçbir değeri yoktur.¹⁰⁹⁶ Kur'an, mal yığıp depolama illetinin tipik temsilcileri arasında Firavun, Karun gibi azmışların yanına din adamlarını da koymaktadır. Ayette, inançlarını beş paralık ederek mal yığan, altın ve gümüş hazinelerini doldurmak için yalanlar uyduran hahamlar ve rahiplerden müteşekkil din adamları sınıfını yermektedir. Hıristiyan ve Yahudi din adamlarının anılmasıyla tüm din temsilcilerinin de aynı hataya düşmemeleri için dikkatleri çekilmektedir.¹⁰⁹⁷ Komünizmin insanlığın başına musallat oluşunda kilise ve havranın bu tavrı önemli bir rol oynamıştır. Komünizm, kilise ve onun himayesinde oluşan kapitalist zulme bir tepki olarak doğmuştur.¹⁰⁹⁸

Kur'an, mal sebebiyle azmış milletlerin hikâyelerinden bahseder.¹⁰⁹⁹ Ayrıca, İsrail oğulları ve Mısır halkının mala karşı zaafalarını, o dönemde mal ile şımarmış olan Karun'a gıpta etmelerini anlatmakta¹¹⁰⁰ ve Mekke müşriklerinin de iman etmeme sebeplerinden birinin, mala olan aşırı düşkünlüklerinin olduğunu vurgulamaktadır.¹¹⁰¹ Kur'an, mala aşırı derecede düşkünlüğün sebep olduğu rüşvet,

¹⁰⁹² Bk. Âli İmrân 3/14; Fecr 89/20; Kehf 18/46; Hadîd 57/20.

¹⁰⁹³ Bk. Âli İmrân 3/14; Fecr 89/20; Âdiyât 100/8; Sahiplenme motivinin doğuştan olup olmadığına dair psikologların görüşleri için bk. Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, s. 34.

¹⁰⁹⁴ Rıza, *Tefsiru'l-Menâr*, Cilt II, s. 28.

¹⁰⁹⁵ Bk. Bakara 2/261-274; Nisâ 4/95; Enfâl 8/72; Tevbe 9/44-111 Öztürk, a.g.e., s. 349.

¹⁰⁹⁶ Bk. Beled 90/6-7; Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Cilt X, s.480-481; Cilt XI, s.72.

¹⁰⁹⁷ Bk. Mâide 5/62-63; Tevbe 9/34-35; Halil İmaduddin, *Sosyal Adalet*, (Trc. Said Aykut), İstanbul, Şule Y., 1993, s. 59-60.

¹⁰⁹⁸ Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 349-350.

¹⁰⁹⁹ Bk. Nûh 71/21.

¹¹⁰⁰ Bk. Kasas 28/76-82.

¹¹⁰¹ Bk. Kasas 28/57.

hırsızlık ve eksik tartma gibi sapmalardan da bahseder.¹¹⁰² İnsandaki bu aşırı isteklerin dengeli ve olumlu bir duruma getirilebilmesi ancak insanın, ruhunu olgunlaştıran, onu yücelten iyi bir din eğitimi almasıyla mümkün olur. Kişi, mal, mevki ve soy ile değil, yaptığı işlerle değer kazanır. Çünkü yapılan işlerin ne niyetle yapıldığını ancak Allah bilir. Dolayısıyla kişinin değeri ruhunda, ahlakında ve davranışlarındadır.

6.2.9. İnsanın Cimri Olması

Cimrilik, muhafaza içgüdüsünün fesada uğraması veya bozulmasıdır. Tasarruf etme eğilimi insanlarda bulunan tabii bir haldir. İnsan mal sevgisini ahlakî kayıtlardan uzak bir tutumla hırs kalıbına sokarsa cimrilik meydana gelir. Mal konusunda muhteris ve zayıf olan insanı ancak aldığı din eğitimi, ahlak kuralları ve değer yargıları frenleyebilir.

Kur'an'da cimrilik, “kutûr, şuhh ve buhl” kelimeleriyle ifade edilmektedir. Kutûr, malda cimrilik etmek demektir.¹¹⁰³ Buhl ile aynı anlamdadır. Bu kelimenin, Furkan suresi 67. ayetinde kişinin sahip olduğu şeyleri, gereksiz harcaması, savurganlık yapması demek olan israfın zıddı olarak kullanılmasıyla, cimriliğin en alt derecesini temsil ettiği anlaşılmaktadır.¹¹⁰⁴ İsfehânî ve İbn Manzûr şuhhu adet haline gelmiş hırsla beraber olan buhl olarak tanımlamaktadırlar.¹¹⁰⁵ Şuhh, güçlü bir kötüleme yahut tasvip etmeme ögesi taşıyıp cimriliğin yahut tamahkârlığın son derecesi anlamındadır. Buhl ile arasındaki farka gelince, bazıları buhlu, maldaki cimriliğe, şuhhu da mal ve diğer iyiliklerdeki cimriliklere tahsis etmişlerdir.¹¹⁰⁶ Yine buhl'un cimrilik hareketinin kendisini gösterdiği, şuhh'un ise, insanın fitratında mevcut olan, cimrilik fiilini işlemeye sevk eden psikolojik bir duyguyu ifade ettiğini göstermektedir.¹¹⁰⁷ Bu sözcüğün Kur'an'daki kullanımını ise bu yorumu teyit eder

¹¹⁰² Bk. Tevbe 9/34; Yûsuf 12/77; Rahmân 55/7-9; Mutaffîfin, 83/2-4; Aydın, a.g.e., s. 148-150.

¹¹⁰³ İsfehânî, *el-Müfredât* (k-t-r md.), s. 677.

¹¹⁰⁴ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 121.

¹¹⁰⁵ İsfehânî, a.g.e. (ş-h-h md.), s. 446; İbn Manzûr, *Lisânu 'l-Arab* (ş-h-h md.), Cilt VII, s.42.

¹¹⁰⁶ İbn Manzûr, a.y.

¹¹⁰⁷ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, Cilt XXI, s.412; Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Cilt IX, s. 355; İzutsu, a.g.e., s. 121.

görülmektedir. Kur'an'ın şuhh'u, insan ruhunun öz doğasına atıfta kullanması son derece önemlidir.¹¹⁰⁸

Kendilerine güvenmeyen kimseler başkalarına da güvenmezler. Böyle bir tavrın kaçınılmaz sonucu, haset ve cimrilik gibi karakter özelliklerinin ortaya çıkmasıdır.¹¹⁰⁹ Cimrilğin, harislik ve boş gururla bir bağlantısı vardır; öbür yandan da hasetle yakından ilgilidir ve genellikle onun suç ortağıdır. Cimrilik deyince yalnızca para biriktirme şeklinde ortaya çıkan bir açgözlülük değil, genellikle bir insanın başkasına zevk vermemesi, zaman ya da iş bakımından cimri davranması, topluma ve başka insanlara karşı takındığı tavırda cimri davranması gibi belirtilerle ortaya çıkan daha genel cimrilik şekilleri de anlaşılmaktadır.¹¹¹⁰ Nitekim bir ayette şöyle buyrulur: “Bunlar cimrilik ederler ve insanlara da cimriliği emrederler. Allah'ın kendilerine lütfundan verdiği nimeti gizlerler. Biz kâfirlere alçaltıcı bir azap hazırladık.”¹¹¹¹ Tâberî'nin de benimsediği bir görüşe göre, bu ayet, Yahudiler hakkında inmiştir ve burada ifade edilen cimrilikten maksat ise Yahudi din adamlarının Hz. Peygamber'in Tevrat'taki isim ve sıfatlarını insanlardan gizlemeleridir.¹¹¹²

Cimrilğin mal dışında olabileceğine diğer bir örnek de şu ayettir: “Eğer bir kadın, kocasının huysuzluğundan yahut kendisinden yüz çevirmesinden korkarsa, anlaşma ile aralarını düzeltmelerinde ikisine de günah yoktur. Barış daima iyidir. Zaten nefisler cimriliğe hazır duruma getirilmiştir (insanın mayasında cimrilik vardır.)”¹¹¹³ Râzî'ye göre bu ayetteki “uhdireti'l-enfüsu's-şuhh” ifadesi, “cimrilik nefislerin ayrılmaz vasfı kılınmıştır, nefislere cimrilik damgası vurulmuştur.” anlamındadır ve karı koca ilişkilerinde cimri davranmayı ifade etmektedir.¹¹¹⁴

Kur'an'da şeytanın insana cimriliği emrettiği belirtilir: “Şeytan sizi fakirlikle korkutur ve size çirkin şeyleri yapmayı emreder...”¹¹¹⁵ Bu ayetteki fehşâ' kelimesi

¹¹⁰⁸ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 121; Bk. Nisâ 4/128; Haşr 59/9; Teğâbûn 64/16.

¹¹⁰⁹ Adler, *İnsan Tabiatını Tanıma*, s. 312.

¹¹¹⁰ Adler, a.g.e., s. 371-372.

¹¹¹¹ Nisâ 4/37.

¹¹¹² Tâberî, *Tâberî Tefsiri*, Cilt II, s.530.

¹¹¹³ Nisâ 4/128.

¹¹¹⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, Cilt VIII, s. 351; Ayrıca bk. Yazır, *Hak Dîni*, Cilt III, s.33.

¹¹¹⁵ Bakara 2/268.

cimrilik diye tefsir edilmiştir. Yani şeytan sizi fakirlikle korkutarak Allah yolunda infaktan engeller ve kötülüğü ve zararı açık olan cimriliği emreder.¹¹¹⁶

Cimrilik, psikolojik anlamda bazı menfi ve zararlı sonuçlar doğurmaktadır. Nitekim cimriler zalimlerden daha gaddar olabilmektedir. Bu yüzden cimriler, büyük oranda psikolojik olarak huzursuz olmakla birlikte, toplum tarafından da daima nefret ile karşılanmaktadırlar. Cömert bir insan ise huzurlu olur ve toplumda bıraktığı güzel intibadan ötürü ayıpları gizlenir. Cimri bir insan, ne kadar taş yürekli olsa da, çevresindeki ihtiyaç sahiplerinin kötü durumlarını görünce buna üzülmeden kendini alamaz, para harcamak ister; ancak gönlündeki şiddetli cimrilik onu bundan alıkoyar. Bundan dolayı devamlı bir surette vicdanı ile hesaplaşır durur. Bu da, cimriliğin ruhta büyük huzursuzluğa kaynaklık eden bir hastalık olduğunu ortaya koymaktadır.¹¹¹⁷

Hadislerde cimriliğin, ruhu kemirerek büyük günahlara sürüklediği vurgulanmaktadır: “Cimrilikten sakınınız, zira cimrilik sizden öncekileri helak etmiştir. Onları birbirlerinin kanlarını dökmeye, Allah’ın haram kıldığı şeyleri helal görmeğe sevk etmiştir.”¹¹¹⁸ Demek ki cimrilik, dini tahrif eder, topluma zulmü getirir, toplumun düzenini bozar ve böylece toplumun helak olmasına sebep olur.

Cimrilik, Allah’ın en sevmediği huylardandır. Geçtiği hemen her ayette, Allah’a güvensizliğin, nimetleri saklamanın bir sonucu gibi gösterilir.¹¹¹⁹ Allah, cimriliğe sapanlarla, kendini müstağni görenlere hayatı zorlaştıracığını bildirir.¹¹²⁰ Zaten harcamayan kişi, iş yaptırılmaz, birçok ağır işi kendisi yapmak zorunda kalır.

Kur’an’da birikmiş mülkün insanın biriktirme eğilimini perçinlediğine, biriktirdikçe biriktirme eğiliminin gelişeceğine işaret edilir: “Ona iyilik dokununca pinti kesilir.”¹¹²¹ Bu ayet bir yandan insanı cimrilikle niteleyip nefsin cimriliğine karşı müminleri uyarırken diğer yandan da cömertliğe ve diğerkâmlığa sevk eder.

¹¹¹⁶ Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, Cilt II, s.274.

¹¹¹⁷ Aydın, a.g.e., s. 106-107; Konuyla ilgili hadis için bk. Buhari, “Zekât”, 28, 121, “Cihad ve Seyr”, 89.

¹¹¹⁸ Müslim, “Birr”, 15, no: 2578 Cilt III, s. 1996); *Müsned*, Cilt III, s. 323.

¹¹¹⁹ Bk. Âli İmrân 3/180; Tevbe 9/76; İsrâ 17/100; Muhammed 47/37-38.

¹¹²⁰ Bk. Leyl 92/8.

¹¹²¹ Me’âric 70/21; Ayrıca bk. Hümeze 104/1-3.

Yine bir ayette insanın cimriliği şöyle anlatılır: “De ki: Eğer siz, Rabbimin rahmet hazinelerine sahip olsaydınız, harcamaktan korkarak tutardınız. Gerçekten insan çok cimridir.”¹¹²² Başka bir ayette ise Allah’ın insandan malının hepsini vermesini istese, insanın cimrilik edeceği; mal düşkünlüğünden kaynaklanan kininin ortaya çıkacağı bildiriliyor.¹¹²³ İnsanın manen arınması için cimrilikten korunması gerekir. Bundan dolayı Allah insandan malının tamamını değil, sadece zekât, sadaka olarak bir miktarını vermesini istemiştir. Kur’an ifadeleri insan fitratı ve evrende geçerli olan kanunlar hususunda önemli incelikler verir. Bunlardan biri de, Kur’an’ın malın zekâtı (temizliği) dediği ve çoğu yerde mal tezkiyesiyle (temizliğiyle) beraber, nefis tezkiyesinin zikredildiği cimrilikten sakındıran ifadelerdir.

Cimriliğin tedavisi, Allah sevgisi ve kanaatle olur. Allah’ın rızasını talep etmekle gayri meşru kazançtan, kanaat etmekle rızık endişesinden, sebat etmekle de cimrilikten insan kurtulur.¹¹²⁴ Yine her illetin ilacı sebebinin zıddı iledir. Cimrilik de mal sevgisinden doğar. Kişi mal sevgisinin sebeplerini araştırıp bunların zıddını yaparak mal sevgisinden kurtulursa cimrilikten de kurtulur. Aza kanaat, sabır, uzun kuruntuları azaltmak, ölümü çok anmak, çocuğuna fazla mal bırakmayı düşünmeyip onun rızıkına Allah’ın kefil olduğunu bilmek, nice çocukların anadan babadan bir şey bulmadıkları halde bulanlardan daha refah yaşayış sürdüklerini bilmekle, servetin çocuğu kötülüğe sevk edebileceğini hatırlamakla, cimrilik hakkında varit olan haberleri fazla okumak ve dinlemekle, cimrilerin uğrayacakları cezaları düşünmekle cimriliği tedavi eder. Yine sevgiliden uzaklaşmakla aşkın kaybolacağı gibi, cimrilik vasfı da kendini vermeğe zorlamakla yok olur.¹¹²⁵ Sonuçta insan, ancak ilâhî gerçekler ışığında eğitilip terbiye edilirse cimrilik hastalığından kurtulup, yoksul kimseleri kendine tercih edecek bir mükemmelliğe erişebilir.

¹¹²² İsrâ 17/100.

¹¹²³ Bk. Muhammed 47/36-38.

¹¹²⁴ Çetin, *İnsan ve Vazifesi*, s. 18.

¹¹²⁵ Gazali, *İhyâ*, Cilt III, s.577-578; Cimrilik hakkında geniş bilgi için bk. Gazali,a.g.e., Cilt III, s.540-582.

6.2.10. İnsanın Hevâ ve Zannına Uyması

Sözcük olarak hevâ, yükseklerle çıkmak, yüksekten aşağı düşmek,¹¹²⁶ şahinin inişi gibi hızla süzülüp inmek, mahvolmak, rüzgâr esmek, yıldızların doğuşu ve batışı, kabın boş olması gibi anlamlara gelir. Nefsin unsurlarından olup nefsin bir eylemini ifade eden¹¹²⁷ hevâ, nefsin şehvete olan meylidir ve şehvetlere meyleden nefis için de kullanılır. Nefsin böyle isimlendirilmesi, sahibini dünyada bütün çirkeflere, ahirette de hâviyeye (cehennem azabına) yöneltmesinden dolayıdır.¹¹²⁸

Hevâ' ise, yerle gök arasındaki şey (hava) anlamındadır. “(O gün) bakışlarını dikerek koşarlar, bakışları kendilerine dönmez (öyle donup kalmıştır sanki). Yüreklerinin içi de bomboş havadır.”¹¹²⁹ ayetindeki hevâ' da bu manadadır. Zira gönülleri boş olması bakımından hava mesabesindedir.¹¹³⁰

Hevâ, kökeni itibarıyla “düşüş” anlamını hissettirmesi itibarıyla istenilen davranış seviyesinden bir düşüştür. İnsanın yücelikten basitliğe düşmesidir.¹¹³¹ İslam öncesi kullanışta da hevâ, insanı şaşkına çeviren kara sevda (aşka düşme) anlamına gelmektedir.¹¹³² Arzu, iştiha (istek, heves) yahut işret demek olan şehvet de hevânın anlamdaşdır. Bu sözcük, bazı konumlarda hevâ ile yer değiştirebilmektedir.¹¹³³

İnsan hayatını düzenlemede dinin karşısına çıkışların genel adı hevâdır. Bir vahye dayalı düzen vardır; bir de hevâ vardır.¹¹³⁴ Hevâ, insan nefsinin şehvetlerinden ve hayvani iştihadan doğan doğal eğilimi olmakla beraber, aynı zamanda insanı her türlü isyana götüren zaafın itici gücüdür; her türlü belanın, rezilliğin, kötülüğün kaynağıdır. İnsanın yaşamı boyunca başını kayadan kayaya çarptıran, beladan belaya

¹¹²⁶ İsfahânî, *el-Müfredât* (h-v-y md.), s. 849.

¹¹²⁷ Bayraklı, *İslam'da Değişim, Gelişme ve Kalite Kavramları*, s. 147.

¹¹²⁸ İsfahânî, a.g.e., s. 849.

¹¹²⁹ İbrâhîm 14/43; Bu ayet bize şunu da ifade eder: Kibrinden dolayı aklını kullanıp doğru yoldan gidemeyen insanlar, kafaları havada gezinip dururlar. Beyinlerini çalıştırmazlar, kendi güçlerine güvenirlir. Bu tip insanlar kendilerini göremezler, kendi benliklerini duyup anlayamazlar. Çünkü onların gönülleri boştur. Güzelliklerden, iyilikten anlayıştan, düşünceden boş olan gönüller, öteki dünyada da boş olacaktır. İşte ayet hevâ' denen bu boşluğa dikkat çeker. Bk. Bayraklı, a.g.e., s.148.

¹¹³⁰ İsfahânî, a.g.e., s. 849-850.

¹¹³¹ Bk. A'râf 7/176; Mir, *Kur'anî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, s. 84; Öztürk, a.g.e., s.169.

¹¹³² İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 76-77.

¹¹³³ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 118-119; Bk. Nisâ 4/27; Meryem 19/59.

¹¹³⁴ Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 170.

uğratan bir duygudur.¹¹³⁵ Hevâ güdüleri, dini güdülere aykırı olarak, insanı ilahi ve yüce bir amaca değil, kişisel tatmin ve zevke yönelen ve muhtevasını mal edinme, yeme-içme, cinsellik arzusu gibi istek ve duyguların oluşturduğu sırf dünya hayatına dönük eğilimlerdir.¹¹³⁶

Kur'an'da hevâ (çoğulu ehvâ') sözcüğü türevleriyle birlikte 38 yerde geçer.¹¹³⁷ Kur'an metninde bu kelimenin hiç değişmeyen anlamı, "insanı doğru yoldan saptırması kaçınılmaz olan şer bir temayül"dür. Böylece Kur'an'da hevâ, ilmin, yani hakikatten beyan olunan bilginin zıddını oluşturmaktadır.¹¹³⁸ Kur'an, hevâyı delaletin başlıca ve en yakın nedeni olarak zikretmektedir.¹¹³⁹

Kur'an'a göre hevâ, yani kişinin şehvet ve kaprisleri gurura; gurur da hakikatin reddine ve adaletsizliğe yol açar.¹¹⁴⁰ Peygamber hevâsından konuşmaz,¹¹⁴¹ yani tebliğ ettiği kitap kendi hayalinin ürünü değil, Allah'ın vahyidir.¹¹⁴² Kur'an, bu sözcüğü yok oluş,¹¹⁴³ yukarıdan aşağı düşüş,¹¹⁴⁴ boşluk içinde bocalamak ve ne yaptığını bilemez şekilde davranmak,¹¹⁴⁵ ilmin ve hidayetin zıddı anlamlarında kullanmaktadır¹¹⁴⁶ ve nefsin şehvetlere eğilimi, keyfe düşkünlük, şehvete düşkün ve ilim sahibi olmadan sahibine hükmeden nefis anlamında kavramlaştırır. Böylesi bir nefis, şehvet ve keyiflere düştüğü gibi, sahibini de diklemesine baş aşağı uçurumlara ve cehennem çukuruna (haviye) düşürür. Aslında nefis, normalde şehvet sahibi olmak durumundadır; fakat bu şehvet ilme ve eğitime tabi olduğunda fitri bir nitelik kazanır ve günah olmayan yararlı yönleri kanallenebilir. Sözelimi, karşıt cinse duyulan arzu nikâhla adeta bir ibadet haline getirilir. Fakat nefis bütünüyle sınır tanımaz şehvet ve arzularla ibaret bir hale gelirse, o zaman sahibini saptırır ve dünyada da ahirette de felaketlere yuvarlar. İşte hevâ kelimesi bu tür bir nefsi ifade eden özge bir kavram haline gelmiştir.

¹¹³⁵ Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s.204.

¹¹³⁶ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 43.

¹¹³⁷ Bk. Abdülbaki, *el-Mu'cemü'l-Müfêhres* (h-v-y md.), s. 908-909.

¹¹³⁸ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 191; Bk. Bakara 2/120, 145; Rûm 30/29.

¹¹³⁹ İzutsu, a.g.e., s. 118; Mir, a.g.e., s. 84; Bk. Mâide 5/77; En'âm 6/56; Kasas 28/50.

¹¹⁴⁰ Bk. Bakara 2/187; Nisâ 4/135.

¹¹⁴¹ Bk. Necm 53/3.

¹¹⁴² Bk. Mir, a.g.e., s. 84; Necm 53/4.

¹¹⁴³ Bk. Tâhâ 20/81.

¹¹⁴⁴ Bk. Hac 22/31.

¹¹⁴⁵ Bk. İbrâhîm 14/43; Enfal 6/71.

Kur'an, hevâya karşı insanı mücadeleye, onu dizginlemeye yöneltir. İnsan ruhunda her ne kadar hevâya meyiletme hissi bırakılmışsa da, mücadele edebilecek yetenek ve kuvvet de bahşedilmiştir. Allah'ın yüce makamını ve onun eşsiz azameti karşısında hesap vereceğini düşünme, insanı hevâya tabi olmaktan kurtarabilir.¹¹⁴⁷

Hevânın yerleştiği bir kalp, başta şirk olmak üzere, her türlü kötülüğün beşiği olmaya adaydır. Böyle bir benlik giderek hevâyı kendine ilah yapar. Kur'an, hevâya tabi olmayı, hevâyı ilah edinmek olarak değerlendirir: "Hevâsını tanrı edinen ve Allah'ın bir bilgiye göre saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözünün üstüne perde çektiği kimseyi gördün mü?"¹¹⁴⁸ Kişinin hevâsını tanrı edinmesi ile ilgili psiko-lojik süreç şu şekildedir: "Nevrozlar (para ve iktidar hırsı ve kadın düşkünlüğü gibi) belli bir tutkunun bireye egemen olması ve onun kişiliğinden ayrılmamasıyla ortaya çıkar ve giderek bireyi bir kuvvet olarak yönetmeye başlar. Tutku kişinin kahramanı, tanrısı olmuş; kişi ona yenik düşmüştür.

O artık varlığının bir parçasına mahkûmdur; kendinde kalan her şeyi bu arzusunun emrine verir; bu arzu güçlendikçe kişi güçten düşer ve bir parçasının kölesi haline geldiği için kendi kendine karşı yabancılaşır."¹¹⁴⁹

Nefis sevgisi, kadın sevgisi, mal sevgisi ve meşhur olma sevgisi gibi kontrol altına alınması gereken birçok şehvet vardır. Bunlar, bir kişide aynı ölçüde bulunmazlar. Fakat herkesin hayatında bunlardan belli bir ölçüde bulunur.¹¹⁵⁰ Kur'an, çoğul olarak hevâsına tabi olanlardan bahsederken, hevâ kelimesinin çoğul şekli olan ehvâ' sözcüğünü kullanır. Bununla her hevâsına uyanın diğerinden farklı bir hevâsı olduğuna dikkat çekilir.¹¹⁵¹ Yine Kur'an'da 17 yerde geçen bu kullanım, bize Kur'an'da kullanılan hevâ kavramının genellikle nefse hoş gelen şehvet, zan, haset gibi bütün eğilimlerini kapsadığını ifade etmektedir.¹¹⁵²

¹¹⁴⁶ Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 204.

¹¹⁴⁷ Bk. Nâzi'ât 79/40-41; Şems 91/7-10.

¹¹⁴⁸ Câsiye 45/23; Ayet hakkımdaki değişik yorumlar için bk. Tâberî, *Tâberî Tefsiri*, Cilt VII, s.384-385; Ayetteki *hateme 'alâ* ifadesinin açıklaması için bk. Aydın, a.g.e., s. 205.

¹¹⁴⁹ Erich Fromm, *Çağımızın Özgürlük Sorunu*, (Trc. Bozkurt Güvenç), Ankara, Özgür İnsan Y., 1973, s. 61.

¹¹⁵⁰ Gazali, *İslam'ın Manevi Boyutu*, s. 111.

¹¹⁵¹ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 849.

¹¹⁵² Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 204.

İlmin zıddına hareket ederek bu şekilde hevâya tabi olmak, kişinin mana planında körelmesi demektir. Kur'an'da bu konuda daha önce ilimce yüksek bir payeye sahip olan ve sonra hidayetten yüz çeviren biri anlatılmaktadır. Bu şahsın ilmin gereğini yapmak yerine, hevâsına tabi olmasının neticesinde maneviyatta körelip maddede saplanıp kalışı özellikle vurgulanmıştır.¹¹⁵³

Şeytanın bir insanın akıl ve şuurunu çalarak, hevesini, isteğini kendisine hoş gösterdiği gibi¹¹⁵⁴ hevânın bizzat kendisi de insanı kötü manada etkiler. Sâd Suresinin 26. ayetinde Yüce Allah şöyle buyurur: “Ey Dâvûd! Biz seni yeryüzüne halife yaptık. O halde insanlar arasında adaletle hükmet.

Hevâ ve hevese uyma, sonra hevâ seni Allah yolundan saptırır...” Hevâ, nefsin öylesine güçlü bir unsurudur ki, peygamberi bile etkileme ihtimali vardır. Tabi olduğunda insanı ilahi yoldan saptıracak kadar etkili bir güçtür. Ayet, insanın hevâsına niçin uyduğunun psikolojik tahlilini de yapar: Davranışlarının bir gün hesabını vereceği olgusunu unutmasıdır.¹¹⁵⁵

Nefsin hevâsı, yani tutkusu, kâinatı ve içindekileri fesada uğratacak bir güce sahiptir.¹¹⁵⁶ Arzular hem çok hem dağınıktır. Her an ortaya çıkıp kaybolan arzu ve istekler, düzen ve istikrarı bozmaya elverişlidirler.¹¹⁵⁷ Ancak insanların ve cinlerin şeytanlarının, iman sahibi Allah'a sığınan ve kendisine hâkim olup güçlü davrananlar üzerindeki hilesi zayıf kaldığı gibi,¹¹⁵⁸ hevâ ve hevesin hilesi de, Allah'tan korkan, O'na sığınan akıl üzerinde zayıf olur.¹¹⁵⁹ Fakat şeytanın faaliyeti yalnızca insandaki şehvet, gazap vb. eğilimleri kullanarak¹¹⁶⁰ günahları süslemek olup insan üzerinde bir yaptırım gücü olmamasına rağmen, nefsin kötülüğü emredici özelliği olması¹¹⁶¹ dolayısıyla onun unsuru olan hevânın da emredici özelliği olduğu ortaya çıkar. Bu açıdan hevânın etkisi de şeytanın etkisi kadar fazladır.

¹¹⁵³ Bk. A'râf 7/175-176.

¹¹⁵⁴ Bk. En'âm 6/71.

¹¹⁵⁵ Bk. Bayraklı, *İslam'da Değişim, Gelişme ve Kalite Kavramları*, s. 147.

¹¹⁵⁶ Bk. Mü'minun 23/71.

¹¹⁵⁷ Bk. Bayraklı, a.g.e., s. 149.

¹¹⁵⁸ Bk. Nahl 16/99-100.

¹¹⁵⁹ İsfehânî, *İnsan*, s. 79.

¹¹⁶⁰ Geniş bilgi için bk. Gazali, *İhyâ*, Cilt III, s.71-92.

¹¹⁶¹ Bk. Yûsuf 12/53.

Hevânın, şehvet ile yakın bir anlam bağı bulunmaktadır. Şehvet, nefsin zevk duyduğu şeylere karşı, meyletmesidir.¹¹⁶² Kur'an da insana süslü gelen şeyleri şehvet olarak nitelendirir.¹¹⁶³ Bundan dolayı şehvet, hevâ ile paralellik arz etmektedir. Ancak şehvet helal ve mubah şeylere de yönelmesi noktasında hevâdan ayrılmaktadır.

Kur'an, içgüdüleri ve doğuştan gelen kötü duyguları şeytani saymaz, ortadan kaldırılmasını veya devamlı surette bastırılmasını tavsiye etmez; içgüdülerin ve fizyolojik ihtiyaçların yalnızca eğitilerek denetim altına alınmasını ister. Seyyid Kutub'un ifade ettiği gibi, günümüzde insanın şehvi arzularını baskı altına almaktan psikolojik bunalımlardan söz edenler, bu bunalımların sözü edilen duyguların "denetim altına alınması"ndan değil, onları baskı altında tutmaktan kaynaklandığını kabul etmektedir. Bu ise doğuştan gelen duyguları necis olarak değerlendirmek ve onları kökten reddetmektir. O da insanı birbirine aykırı iki taraflı baskı altına sokar. Bu çatışma atmosferinde "psikolojik kompleksler" oluşur. Kur'an'ın insan bünyesini, beşerî psikolojinin iki ucu arasındaki çatışmadan uzak tuttuğunu görürüz.¹¹⁶⁴

Kur'an ayetleri bir yandan insandaki fitri istek ve arzulardan bahsederken, diğer taraftan da Allah katındaki zevk ve lezzetlerin daha sürekli olacağına işaret ederek¹¹⁶⁵ şehvi arzularını ön planda tutup, onların arkasından yürüyen kimseler için acı bir sonun var olduğunu vurgular.¹¹⁶⁶

Nefsin arzuları çok ve çeşitli olduğu için onları temin etmek her zaman mümkün değildir. Temin edememe, tatminsizliğe yol açtığı için psikolojik rahatsızlıklar söz konusu olur. İnsanın hevâsından korunması için kendini tanıması gerekir. Kendisini iç gözlem, ilahi vahiy ve çevresiyle bilir ve tanır. Peygamberimiz şöyle dua eder: "Bana rüşdümü ilham et ve nefsimin şerrinden beni koru."¹¹⁶⁷ Nefsini

¹¹⁶² İsfehânî, *el-Müfredât* (ş-h-v md.), s. 468; Şehvetin kısımları için bk. a.g.e.s. 468-469; Gazali şehveti "faydalı şeyleri elde etmeye teşvik ve tahrik eden meyil, güç" diye tanımlar. Gazali, *Ihyâ*, Cilt III, s. 15; Freuds, şehvet güdüsünün bireyin bütün davranışlarının temelini oluşturduğunu iddia eder. Bk. Cücelioğlu, *İnsan ve Davranışı*, s. 414.

¹¹⁶³ Bk. Âli İmrân 3/14.

¹¹⁶⁴ Kutub, *Fî Zılâil-Kur'ân*, II, 47; Ayrıca bk. Ardoğan, *Kur'an ve İnsan Psikolojisi*, s. 120.

¹¹⁶⁵ Bk. Âli İmrân 3/15; Nisâ 4/27; A'râf 7/81; Neml 27/55; Nâzi'ât 79/40.

¹¹⁶⁶ Bk. Meryem 19/59.

¹¹⁶⁷ Tirmizî, "De'avât", 69, no: 3483 (5/520).

tanıyan kimse, onun kurduğu pusuları, ona nasıl karşı koyup korunabileceğini öğrenme imkânı bulur. Kim de benliğini tanımazsa, düşmanı olan hevâsının akıl şeklinde görünerek onu kandırması, batılı hak şeklinde göstermesi kaçınılmaz olur.¹¹⁶⁸

İnsan nefsinin terbiye ve tezkiyeye olan ihtiyacı, aklın terbiye ve kültüre olan ihtiyacından daha fazladır.¹¹⁶⁹ Allah'ın derin bir hikmete binaen fitratımıza yerleştirdiği istek ve arzularımızı ortadan kaldırmak gücümüz dışındadır. Bizim yapabileceğimiz şey ya bu isteklerimizi vahiyle eğiterek ve terbiye ederek olumlu yöne meyil ettirmek, aynı ihtiyaca cevap verecek başka hedefler seçmek ya da tesirlerini azaltmakla onları düzene sokup,¹¹⁷⁰ Kur'an'ın öğretileri doğrultusunda ölçülü ve dengeli bir şekilde her duygunun hakkını vermektir.¹¹⁷¹

Bilginin tersine kişinin hevâsına uyması, Allah ve vahiy hakkında tahminlerde bulunmasından başka bir şey değildir. Bu nedenle de hevânın yerini bazen zan gibi ifadelerin aldığına şahit oluruz:¹¹⁷² “Eğer yeryüzündeki çoğu insana uyacak olursan, onlar seni Allah yolundan uzaklaştırırlar. Çünkü onların peşinden gittiği şey, safi zandır. Onlar yalnızca fikir yürütürler”¹¹⁷³ İlim, “hakikat” yani hak ile yer değiştirir. Çünkü bunlar, bir ve aynı şeyin yani Vahyin iki ayrı cephesidirler.¹¹⁷⁴ Zan, emare (alamet, belirti)den elde edilen şeye denir. Zan, kuvvetli bir hal aldığına ilme dönüşmekte, zayıf olduğu müddet içinde ise, kuruntuyu geçememektedir.¹¹⁷⁵ O halde zan, doğru ve hataya muhtemel olan bir varsayımdan ibarettir:¹¹⁷⁶ “Onların çoğu, zandan başka bir şeye uymuyorlar.

Zan ise gerçekten hiçbir şey kazandırmaz. Muhakkak ki Allah, onların yaptıklarını bilir.”¹¹⁷⁷ Hevânın, zan ile yakın bir anlam bağı bulunmaktadır. Çünkü zan, kişinin bir şeyin müspet veya menfiliği hakkında, tahminle kendi nefesine göre

¹¹⁶⁸ Bk. İsfehânî, *İnsan*, s. 29; Altıntaş, “*Modern Psikolojinin Bazı Meseleleri*”, s. 107-108.

¹¹⁶⁹ Gazali, *İslam'ın Manevi Boyutu*, s. 110.

¹¹⁷⁰ Draz, *İslam'ın İnsana Verdiği Değer*, s. 67-68.

¹¹⁷¹ Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s.124 Mide, cinsellik vb şehvetler ve bunları yenme yollarıyla ilgili geniş bilgi için bk. Gazali, *İhyâ*, Cilt III, s. 203-241.

¹¹⁷² İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 192.

¹¹⁷³ En'âm 6/116.

¹¹⁷⁴ İzutsu, a.y.; Bk. Mâide 5/48.

¹¹⁷⁵ İsfehânî, *el-Müfredât (z-n-n md.)*, s. 539.

¹¹⁷⁶ Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, s. 125.

¹¹⁷⁷ Yunus 10/36; Ayrıca bk. Câsiye 45/32.

bir hüküm vermesi, bir yargıda bulunmasıdır. Yani sübjektif olarak dış dünyaya bakması, değerlendirmesidir. Hâlbuki sübjektif dünya, izafi bir dünya olduğundan, her şahsa göre değişebilen bir âlemdir.¹¹⁷⁸ Bundan dolayı hevâ, zanda olduğu gibi aldatıcı ve zevke göredir: “Bunlar (putlar), sizin ve atalarınızın taktığı isimlerden başka bir şey değildir. Allah onlar hakkında hiçbir delil indirmemiştir. Onlar zanna ve nefislerinin hevâsına (kötü heveslerine) uyuyorlar.”¹¹⁷⁹

Kur’an’da zan sözcüğü, doğruluğu ve kesinliği olmayan ilim anlamında,¹¹⁸⁰ doğruluğu ve hatalı oluşu mümkün olmakla birlikte kesin olmayan bilgi anlamında ve doğruluğu ağır basan veya doğruluğu kesin bilgiye eşit olan ilim anlamında¹¹⁸¹ olmak üzere üç anlamda kullanılmıştır.¹¹⁸²

Cahiliye çağında ilim, bir kişinin bir şey hakkında şahsi tecrübeleriyle elde ettiği bilgidir. Bu anlamda ilim zannın zıddıdır. Zan, tecrübeden değil, bireysel düşünceden hâsıl olan, bundan dolayı güvenilemeyen bilgidir. Kur’an’da da ilim, zannın, tutarsız, sahte bilginin zıddı olup, iyi oturmuş sağlam bilgidir. Buraya kadar İslam öncesi şiiirdeki ilim anlayışı ile Kur’an’ın ilim anlayışı aynıdır. Yalnız ilmin alındığı sağlam zemine, kaynağa gelince durum farklılaşır. Kur’an’da ilim, başkasından değil, doğrudan doğruya Allah’ın vahyinden alınan bilgidir. Kelimenin tam manasıyla sağlamdır, haktır. Çünkü tek gerçek varlıktan gelmektedir. Bu ışık altında bakılınca eski ilim, birinin kendi tecrübesinden veya kabile tecrübesinden geldiği için sağlam kabul edilen bilgi çeşidi, zan derecesine düşer.¹¹⁸³ Bu hususta Kur’an’dan birçok ayetleri delil getirmek mümkündür: “Onların kesin bir bilgileri yoktur, onlar sadece zannediyorlar.”¹¹⁸⁴ Ayet Allah’a ve ahiret gününe inanmamakta ısrar eden, “şu dünya hayatımızdan başka bir hayat yoktur. Ölürüz, yaşarız, hepsi bu kadar”¹¹⁸⁵ diyen kâfirleri kastediyor. Kur’an, onların bu hususta bir ilimleri olmadığını, sadece zanna dayandıklarını belirtir. Kur’an bir adım daha ileri giderek onların bilgileri olan zannın kaynağının hevâ olduğunu söyler. Böyle hevâ peşinden

¹¹⁷⁸ Aydın, *Kur’an’da İnsan Psikolojisi*, s. 203; Ayrıca bk. Ardoğan, a.g.e., s. 123.

¹¹⁷⁹ Necm 53/23.

¹¹⁸⁰ Nisâ 4/157; En’âm 6/116; Yunus 10/66; İsrâ 17/101; Kasas 28/38.

¹¹⁸¹ Bakara 2/45-46, 249; Kehf 18/53; Fussilet 41/48.

¹¹⁸² Bk. Necati, a.g.e., s. 126.

¹¹⁸³ İzutsu, *Kur’an’da Allah ve İnsan*, s. 74-76.

¹¹⁸⁴ Câsiye 45/24.

¹¹⁸⁵ Câsiye 45/23-24.

gitmeye Kur'an-ı Kerim, “ittibâ‘u’l-hevâ” der. Kişinin, kendi şahsi kaprislerinin, tutkularının peşinden gitmesini ifade eder ve bu, ilmin tam karşısına konmuştur. İlim de Allah’ın hidayetinden veya vahyinden başka bir şey değildir.¹¹⁸⁶ “Hayır, zulmedenler (kâfirler), ilimsiz, kendi hevâlarının (kaprislerinin) peşinden gittiler.”¹¹⁸⁷ Hevâya veya ilme tabi olma arasındaki fark, aşağıdaki ayette gayet güzel açıklanmıştır: “Şayet sana gelen ilimden sonra onların hevâlarına uyarsan, seni Allah’a karşı koruyacak ne bir dost ne de bir savunucu bulamazsın”¹¹⁸⁸

Kur’an, gerçeklikle ilgisi olmayan ve tamamen şahsi dünya bakışıyla meydana gelen, bir bilgi gibi görünen evhamların, gerçekten uzak olacaklarını bildirmekte ve bu gibi faydasız şeylerin peşine düşmenin, insana bazı mesuliyetleri getireceğini vurgulamakta¹¹⁸⁹ ve zannın çoğundan sakındırmaktadır: “Ey iman edenler! Zannın çoğundan sakının. Çünkü zannın bir kısmı günahdır...”¹¹⁹⁰ Zeccâc’ın (Ö: 311/923) görüşüne göre, burada zannın bir kısmından kasıt, iyilik ehline kötü zan beslemektir. Fısk ehlinin ise görünüşüne göre zan beslenir. Veya bu ayetin manası, zannın bazısından sakınmak için çoğundan da sakının demektir.¹¹⁹¹

Kur’an, suizannı yasaklayıp hüsnü zannı emretmektedir.¹¹⁹² Suizanda bulunan ve kusur araştıran bir insanın o hali kendi içinin dışı yansıyan kötülüğüdür. O, başkalarını kendisi gibi görür. Zira mü’min, bütün insanlar hakkında kalbi temiz olup iyilikten başka bir şey düşünmeyen kimsedir.¹¹⁹³

Netice itibariyle insan ruhunda her ne kadar hevâya meyiletme hissi bırakılmışsa da, o zaaflarla mücadele edebilecek yetenek ve kuvvet kendisine bahşedilmiştir. Bizim yapabileceğimiz şey, bu zaaflarımızı eğitip olumlu yöne meylettirerek onları düzene sokup, Kur’an’ın öğretileri doğrultusunda ölçülü ve dengeli bir şekilde her duygunun hakkını vermektir.

¹¹⁸⁶ İzutsu, a.g.e., s. 76-77.

¹¹⁸⁷ Rûm 30/29; Ayrıca bk. Kasas 28/50.

¹¹⁸⁸ Ra‘d 13/37.

¹¹⁸⁹ Bk. İsrâ 17/36.

¹¹⁹⁰ Hucurât 49/12.

¹¹⁹¹ Nesefî, *Tefsîru’n-Nesefî*, Cilt III, s. 355.

¹¹⁹² Bk. Nur 42/12.

¹¹⁹³ Bk. Gazali, *İhyâ*, Cilt III, s. 81-82.

6.2.11. İnsanın Öfkeli ve Kindar Olması

Kur'an'da öfke ve kızgınlığı direk ifade eden kelimeler, gazab ve gayzdır. Gazabın yeri kalptir. Gazap, intikam hırsıyla kalbin kanının galeyana gelmesidir.¹¹⁹⁴ Allah, gazab ile nitelendiği zaman bundan kastedilen intikamdır.¹¹⁹⁵ Gazab, rıza ve hilm kavramlarının karşıtıdır.¹¹⁹⁶ Gayz, gazabdan daha şiddetli olup kalbinin kanının harekete geçmesinden dolayı insanda oluşan hararettir, hiddettir.¹¹⁹⁷ Gayz, gazabın aslı olup ondan farklıdır. Gazabın arkasında intikam isteği vardır. Veyahut gazab elinde olmayarak yüz, el, ayak gibi organlarda görünür. Gayz (kin ve öfke) ise yalnız kalpte kalabilir.¹¹⁹⁸

Gazab kuvveti galeyana geldiği zaman, ilk önce gelecek tehlikeleri önlemeye kalkar. Tehlikelerin vukuundan sonra ise, onların tedavisine ve intikam almasına başlar. İşte intikam gazabın arzu ettiği bir gıdasıdır. İntikamdan zevk alır ve ancak intikam sonunda sükûnete erer.¹¹⁹⁹

Öfke, güçlü olma ve başkalarına söz geçirme çabasının tipik bir örneğidir. Öfkeli kimselerin güçlü olma çabaları, aşağılık duygusundan ileri gelir. Öfke nöbetlerinde aşağılık ve üstünlük duygularının çeşitli dereceleri açıkça görülebilir.¹²⁰⁰ Öfkeyi, inatçı zorbaların gönüllerinde gömülü olan kibir meydana çıkarır.¹²⁰¹ Demek ki öfkenin kaynağı hem aşağılık duygusu hem de üstünlük duygusudur, kibirdir. Zira aşağılık kompleksi ve kibir bir anda birbirine dönüşebilir.

Öfke bütünüyle kötü olmayıp insanın faydasına olacak bir amaç için insana verilmiştir. Bu açıdan öfke, vücudu korumaya yönelik olmak üzere insanda önemli fonksiyonları yerine getiren reaksiyonlardandır. İnsan öfkelendiğinde, kendini koruyabilecek şekilde kas hareketleri sertleşir.¹²⁰²

¹¹⁹⁴ İsfehânî, *el-Müfredât* (ğ-d-b md.), s. 608; Gazali, *İhyâ*, Cilt III, s.376.

¹¹⁹⁵ İsfehânî, a.y; Bk. Fâtiha 1/7; Bakara 2/90; Âli İmrân 3/112; Tâhâ 20/81; Mücadele 58/14.

¹¹⁹⁶ İlyas Üzüm, TDVİA (Gazap Md), Cilt XIII, s. 436.

¹¹⁹⁷ İsfehânî, a.g.e. (ğ-y-z md.), s. 619.

¹¹⁹⁸ Yazır, *Hak Dîni*, Cilt II, s.383.

¹¹⁹⁹ Gazali, *İhyâ*, Cilt III, s.376.

¹²⁰⁰ Adler, *İnsan Tabiatını Tanıma*, s. 423-424. Öfkeli tipin özellikleri için bk. Adler, a.g.e., s. 316.

¹²⁰¹ Gazali, *İhyâ*, Cilt III, s.369.

¹²⁰² Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, s. 64.

Kur'an'da, Hz. Peygamber ve onunla beraber olan mü'minlerin niteliklerinin anlatımı sadedinde şöyle buyrulur: "Muhammed Allah'ın elçisidir. Onun yanında bulunanlar, kâfirlere karşı katı, birbirlerine karşı merhametlidirler..."¹²⁰³ İslam davetinin yayılması sürecindeki savaş ve sertlik, desteğini öfkeden almaktadır.¹²⁰⁴

Fıtrat itibarıyla insanlar, gazab kuvvetinde ifrat, tefrit ve itidal sahibi olmaları hasebiyle üç zümreye ayrılmışlardır. Tefrit yani aşırı gerilik, bu kuvvetin ya tamamen kaybolması veya zayıf kalmasından ileri gelir. Bunun sahibine gayretsiz insan derler ki, bu kötülenmiştir. Allah, Hz. Peygamberin ashabını kâfirlere karşı şiddet ve hamiyetle vasıflandırmıştır.¹²⁰⁵ Aşırı gazaba gelince; bu da gazab sıfatının galeyana gelip, din, taat ve aklın hâkimiyetinden çıkmış olmasıdır. Artık bu derekeye düşen insanda basiret, düşünce, irade ve fikir diye bir şey kalmaz, o insan öğüt ve nasihat dinlemez. Bu kimse çaresiz seviyesine düşer. Gazabın bu fıtratı ya fitri olur veya çevreden gazabın iyi bir şey olduğuna dair alınan etkiyle itiyat haline getirilir.¹²⁰⁶ Övülen gazab ise, akıl ve dinin işaretini bekleyen gazaptır. İnsan, gazabın icap ettirdiği yerlerde hiddetini gösterebilmeli, yumuşaklığın icap ettirdiği yerlerde ise hiddetini yenebilmeli; bu suretle itidali, orta dereceyi bulabilmelidir.¹²⁰⁷

Öfke uzun süreli olursa hıkd (kin) denilen ruhsal zaafı doğurur.¹²⁰⁸ Kin, genellikle, düşmanca bir tavır takınmış olan insanların ayırt edici bir niteliğidir. Bir insanın kin duyma ve huysuzluk etme derecesi, o insanın kişiliğinin iyi bir göstergesidir. Bu gerçeği bilmek o insanın ruh yapısını tanımamıza yardımcı olur. Çünkü kin ve hainlik kişiliğe belirli bir renk verir. Kin duygusu belirli yönlere doğru çevrilmiş olabileceği gibi açıkça ortaya çıkmayıp boş gurur gibi kendini gizlide tutabilir.

Kin, bir insanın her türlü ilişki kurma imkânını ortadan kaldıracak kadar yaygın bir şekil alabilir.¹²⁰⁹ Kendinden nefret eden, başkalarından da nefret eder. Başkalarını sevebilmek için ilk öce kendimizi sevmemiz gerekir.

¹²⁰³ Fetih 48/29.

¹²⁰⁴ Bk. Tevbe 9/123; Tahrîm 66/9; Necati, a.g.e., s. 64.

¹²⁰⁵ Bk. Fetih 48/29; Tahrîm 66/9.

¹²⁰⁶ Gazali, *İhyâ*, Cilt III, s.376-377.

¹²⁰⁷ Gazali, a.g.e., Cilt III, s. 379.

¹²⁰⁸ Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 115.

¹²⁰⁹ Adler, a.g.e., s. 374-375.

Gazab ve kızgınlığın dıştaki görüntüsü, yüzü, rengi vs. değiştirmesidir. Hatta insan kızdığı zaman kendi suratının şeklini görse, kendisinden utanır, simasının o kötü görüntüsünden kızgınlığı geçerdi. Hâlbuki bâtinî çirkinliği, surat çirkinliğinden çok daha fazla olur. Çünkü görünüş, için tezahürüdür. Önce içi çirkinleşiyor, sonra da dışarı vuruyor. Şayet kızdığı kimseden intikam alamazsa, bu defa kendine döner, adeta çıldırma gibi hareketler yapar.¹²¹⁰ Aşağıdaki ayetler, öfkenin bünyede meydana getirdiği söz konusu değişikliğe temas etmektedir: “Onlardan biri kız çocuğu ile müjdelendiği zaman, içi öfkeyle dolarak yüzü kapkara kesilir.”¹²¹¹ “Ayetlerimiz, açık açık kendilerine okunduğunda, kâfirlerin suratlarında hoşnutsuzluk sezersin. Neredeyse kendilerine ayetlerimizi okuyanların üzerine saldıracaklar. Deki: “Size bundan (bu öfkeli durumunuzdan) daha kötü bir şey haber vereyim mi? Varacağınız ateş! Allah onu kâfirlere vaat etmiştir. Ne kötü sonuçtur (o)!”¹²¹² Gazap Kur’an’da çoğunlukla Allah’a isnat edilmiştir. Allah’ın öfkesini içeren ayetlere bakıldığında dinden dönme,¹²¹³ kasten bir mü’mini öldürme,¹²¹⁴ savaştan kaçma,¹²¹⁵ Allah’ın emrini dinlemeyip Allah’tan başkasına tapma¹²¹⁶ Allah’ın gazabına sebep olan eylemler olarak anılmaktadır.

Birçok ayette Yahudilerin misaklarını bozmaları,¹²¹⁷ kıskançlıkları yüzünden Kur’an’a iman etmemeleri,¹²¹⁸ buzağıya tapmaları, Allah’ın nimetini beğenmemeleri, Allah’ın ayetlerini inkâr etmeleri, haksız olarak peygamberi öldürmeleri, isyan etmeleri, haddi aşmaları gibi sebeplerle Allah’ın gazabına ve lanetine uğradıkları ve kendilerine zillet (alçaklık) ve meskenet damgası vurulduğu (yoksulluk içinde ezildikleri) belirtilmekte¹²¹⁹ ve mü’minlerin Allah’ın gazabına uğrayan kavmi dost edinmeleri yasaklanmaktadır.¹²²⁰ Yine Kur’an’da Allah hakkında kötü zanda bulunan münafık ve müşrik erkek ve kadınların Allah’ın

¹²¹⁰ Gazali, *İhyâ*, Cilt III, s. 378; Öfkenin uzuvlardaki belirtisi için bk. Gazali, a.y.

¹²¹¹ Nahl 16/58; Ayrıca bk. Zührûf 43/17.

¹²¹² Hac 22/72; “Burada Yüce Allah, kin ve öfkeden ateş püsküren kâfirlerin karşısına ateşi koymuştur. Adeta o öfkeleri, ateşe dönüşüp kendilerini yakacak bir sonuç olmaktadır. Ne üstün bir teşbih, ne güzel bir ifade!” Ateş, *Kur’an-ı Kerim ve Yüce Meali*, Yeni Ufuklar Neşriyat, s. 339.

¹²¹³ Bk. Nahl 16/106.

¹²¹⁴ Bk. Nisâ 4/93.

¹²¹⁵ Bk. Enfâl 8/16.

¹²¹⁶ Bk. A’râf 7/71.

¹²¹⁷ Bk. Bakara 2/83.

¹²¹⁸ Bk. Bakara 2/89-90.

¹²¹⁹ Bk. Bakara 2/61; Âli İmrân 3/112; Mücadele 58/14.

gazabına ve lanetine uğradığı belirtilmektedir.¹²²¹ İnsanlar çeşitli nedenlerle öfkelenirler. Öfkeye yol açan hasımlardan intikam alındığında ise, öfke yerini rahatlamaya bırakır. Allah, Mekke müşriklerinin yaptıklarından dolayı kalpleri elem ve öfkeyle dolan müminlerin göğüslerini onlarla savaşmaları sonucunda ferahlandırmıştır: “Onlarla savaşın ki Allah, sizin elinizle onlara azap etsin, onları rezil etsin, sizi onlara üstün getirsin ve inananlar toplumunun göğüslerine şifa versin; Yüreklerinin öfkesini gidersin...”¹²²² Bu ayetteki “kalplerinin gayzını gidersin” ifadesinin anlamı, öyle bir gönüllere şifa versin ki, bu savaş, ihtirasları artıracak yeni yeni öçlere, haddi aşmalara sebep olacak taşkın bir intikam derecesinde olmasın. Bilakis hakkın gerçekleşmesinden hoşnut olacak olan müminlerin kalplerindeki haklı gayzları silsin, meşru gayzlara sebep olan zulüm ve saldırı kaynaklarını kurutsun da gayzdan uzak bir barış hayatı yaşatsın.¹²²³

Kur’an’da öfke reaksiyonu ve insan davranışlarında meydana getirdiği etki dile getirilmiştir. Bunu, Kur’an’da Hz. Musa’nın Tur dağından kavmine geri döndüğünde onların Samiri tarafından altından yapılan buzağıya taptıklarını gördüğünde, kendisinde meydana gelen öfke reaksiyonunu dile getirmesinden müşahede etmekteyiz. Bu öfke sonucu Hz. Musa, Tevrat levhalarını elinden fırlatmış ve hırpalamak gayesiyle kardeşi Harun’un perçeminden ve sakalından tutarak kendine doğru çekmiştir.¹²²⁴ Hz. Musa’nın öfkesini, endişesinin ilk etabında kardeşi Hz. Harun’a yöneltip başı ve sakalından tutarak kızgın kızgın çekmesi, Psikolojide öfkenin yer değiştirmesine örnektir.¹²²⁵

Bazen insan, herhangi bir şahsa kızdığında kendisine zararı dokunabileceği gerekçesiyle öfkesini ona doğru yönlendirmekten korkar. Bu gibi durumlarda öfke, başka şahıslara yönlendirilebilmekte veya maddi şeylere çevrilerek onların kırılmaları cihetine gidilebilmekte ya da doğrudan kendisine yönlendirilmektedir.¹²²⁶ Buna Psikoloji’de yerdeğiştirme/aktarım denir. Kur’an’da bu kuralı açıklayan değişik olayları dile getirmektedir. Kur’an’da münafıkların müminlere olan

¹²²⁰ Bk. Mümtehine 60/13.

¹²²¹ Bk. Feth 48/6.

¹²²² Tevbe 9/14-15.

¹²²³ Yazır, *Hak Dîni*, Cilt IV, s.185.

¹²²⁴ Bk. A’râf 7/150; Tâhâ 20/92-94.

¹²²⁵ Bk. Necati, *Kur’an ve Psikoloji*, s. 65.

öfkelerinden dolayı parmaklarını ısırarak düşmanlıklarını başkalarına yönlendirme yerine kendilerine yönlendirerek kendi kendilerine zarar vermeleri yukarıdaki psikolojik kuralı açıklayan bir örnektir.¹²²⁷

Kur'an, kin ve öfke duygularının ahirette olmayacağını belirtir: "Biz, onların göğüslerindeki kini söküp attık, onlar artık köşkler üzerinde karşı karşıya oturan kardeşler olacaklar."¹²²⁸ Bu ayetten kinin merkezinin göğüs olduğu anlaşılmaktadır. Yine anlaşılıyor ki, düşman olan insanların kardeş olması gibi kökten değişim, göğüslerdeki kinin sökülüp atılmasına bağlıdır.

Gazap ateşi kuvvetlenip alevlendiği zaman aklın nuru, gazabın dumanı ile sönmüş olduğundan, kişi bu noktada aklını çalıştırsa da buna muvaffak olamaz. Çünkü düşüncenin merkezi beyindir. Şiddetli kızgınlık anında kalbin kanının kaynaması ile kara bulutlar beyne yükselir ve düşünce sahasını kaplar. Hatta his merkezine de sızarak, duyu organlarını bozar, gözü kararak görmez olur.¹²²⁹

İnsan, şiddetli öfke esnasında sıhhatli düşünce yetisini kaybedeceğinden dolayı, öfke anında sonradan pişman olacağı fiilleri yapmaktan kaçınmalı ve öfkesini nasıl kontrol altına alacağını bilmelidir. Her şeyden önce kin ve gazabın kötülüklerini ve insanı nasıl helake sürüklediklerini öğrenmesi lazımdır. Çünkü kötülüğü bilmeyen kötülüğe düşebilir. Kötülüğü bildikten sonra da kurtuluş çarelerini öğrenmek gerekir.¹²³⁰ Bir hadiste, "Yiğit o kimsedir ki öfkelendiği sırada kendisine hâkim olur."¹²³¹ buyrulurak öfkeyi yenmenin zorluğuna ve erdemine işaret edilmiştir. Hadislerde kişiye öfkesini yatıştırabilmesi için abdest almak ve ayakta ise oturmak gibi pratik tedbirlere başvurması önerilir.¹²³² Kur'an, müminleri öfkelerini yenmeye, kontrol altına almaya davet etmekte ve bunu büyük fazilet ve erdem kabul ederek karşılığında cennet vaat etmektedir: "Kim sabreder, affederse, şüphesiz bu çok önemli işlerdendir."¹²³³ Yine Kur'an kızgınlığını yenen müminleri övmüştür:

¹²²⁶ Gazali, *İhyâ*, Cilt III, s. 376-378; Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, s. 66.

¹²²⁷ Necati, a.g.e., s. 66; Bk. Âli İmrân 3/119.

¹²²⁸ Hicr 15/47; Ayrıca bk. A'râf 7/43.

¹²²⁹ Gazali, *İhyâ*, Cilt III, s. 377.

¹²³⁰ Gazali, a.g.e., Cilt III, s. 370; Hiddeti yenmenin çareleri için bk. Gazali, a.g.e., Cilt III, s. 380-391.

¹²³¹ Buhârî, "Edeb", 76, 102; Müslim, "Birr", 30, no: 2609 (3, 2014).

¹²³² Bk. *Müsned*, Cilt IV, s. 226.

¹²³³ Şûrâ 42/43; Ayrıca bk. Âli İmrân 3/133-134; Şûrâ 42/40.

“Onlar büyük günahlardan ve çirkin işlerden kaçınırlar; kızdıkları zaman da affederler.”¹²³⁴

Allah insanı bu karakterlerde yaratmış, ona bu zaafı vermiş ise o halde neden insanı bundan ötürü kınamaktadır? sorusu hatıra gelebilir. Bu ayetler, insanın bu huylara mecbur kılındığını değil, meyli olduğunu gösterir. Allah insanı iyiyi de, kötüyü de yapabilecek kabiliyette yaratmıştır. Şehvanî duyguları, insanı şehvet yollarına, kötü ahlaka çekerken, akli ve ruhanî duyguları da onu iyi ahlaka, ruhanî âleme yöneltir. Kendindeki bu fitri, ruhani duygu yanında peygamberler de ona iyi yolu göstermiştir. Bundan dolayı yüce Allah, eğilimlerini iyiye yönlendirmeyen insanı kınamaktadır. Zaten kınamanın amacı da yine onu iyiye yöneltmektir.¹²³⁵

¹²³⁴ Şûrâ 42/37.

¹²³⁵ Bk. Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Cilt X, s. 480-481.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUR'AN-I KERİM'İN İNSANIN EĞİTİMİNDE KULLANDIĞI METOTLAR

Allah'ın oluşturduğu sistemde, Kur'an da bir konunun daha iyi anlaşılması için bir takım yöntemler ve usüller vardır. Bu metodlar edebi sanatlarla, zıt karakterlerle, karşıt kutuplarla, geçmiş kıssalarla vb. yöntemlerin başrolde olduğu durumlar söz konusudur. Bu açıdan yaptığımız tespitlere göre insanın eğitebilirliğinin daha iyi anlaşılabilmesi için bir çok metod kullanıldığını görmüş bulunmaktayız. İşte bu bölümde Kur'an-ı Kerim'de insanın iyi özelliklerinin geliştirilmesi ve kötü özelliklerinin ise eğitilip terbiye edilmesi noktasında hangi eğitim metotlarının kullanıldığını ortaya konmaya çalışılmıştır.

1. İMAN

Kur'an'da en geniş şekilde ele alınan konu iman ve inkâr psikolojisidir.¹²³⁶ Özellikle Mekki sûrelerde iman-inkâr ve ahlak üzerinde durulur. Mekke döneminde nazil olan sûrelerin sayısı seksen altı civarındadır. Bu surelerdeki ana tema iman ve ahlaktır. İmansız ahlak öngörülmediği gibi, ahaksız iman da öngörülmemektedir.¹²³⁷

Dilde iman kelimesi; emân, emânet, emniyet, emn köklerinden türemiş bir kelimedir. Emn, nefsin sükûnet ve huzura ulaşması, korkudan kurtulmasıdır.¹²³⁸ İmanın filolojik açıdan iki anlamı vardır: Güven içinde olmak, güvenmek, diğeri; başkalarına güven vermek, onları korkusuz kılmak, tasdik etmek, sözünü onaylamak ve sözüne inanmaktır.¹²³⁹ İman sahibi kişi (mümin) de hem inandığı gücün sağladığı güvenin içinde olan, hem de kendisi başkalarına güven veren demektir.¹²⁴⁰

¹²³⁶ Hökekleli, *Din Psikolojisi*, s. 25.

¹²³⁷ Kırcı, *Kur'an ve İnsan*, s. 61.

¹²³⁸ İsfahânî, *el-Müfredât* (e-m-n md.), s. 90.

¹²³⁹ Atay, a.g.e., s. 67; Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 233.

¹²⁴⁰ Öztürk, a.y.

Kur'an'ın ana kavramlarından biri durumundaki imanın kökü olan emn (emanet ve emân) Kur'an'da türevleriyle birlikte dokuz yüz yerde geçmektedir. Bunların büyük çoğunluğu (üç yüz civarında) iman ettiler (âmenû) şeklinde fiil ve mümin (iman eden) şeklinde ise isimdir (iki yüz küsur yerde).¹²⁴¹ İmanın fiil halinde kullanımlarının büyük kısmı amel (iş, aksiyon, hareket) ile birlikte yer almaktadır. Bu da gösterir ki Kur'an, spekülasyon halinde kalmış bir iman yerine, aksiyona dönüşmüş imanı esas almaktadır.¹²⁴²

İman, Kur'an'da bazen Hz. Muhammed'in getirdiği dine isim olarak kullanılır¹²⁴³ ve bununla Allah'ı ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul ederek dinine giren kimseler nitelenir.¹²⁴⁴ Bazen de övgü yoluyla kullanılır ve bununla nefsin tasdik yoluyla hakka boyun eğmesi kastedilir. Bu da kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve azalarla amel olmak üzere üç şekilde olur.¹²⁴⁵ İman, itikad, doğru söz ve salih amellerin her birisi için de kullanılır. Örneğin: "Allah sizin imanınızı zayi etmez."¹²⁴⁶ Buradaki imandan kasıt namazdır.¹²⁴⁷

Kur'an'da iman ile salih amel (güzel işler) arasında yakın bir alaka kurulur.¹²⁴⁸ Kur'an imanı bir samimiyet ve aşk olayı olarak almaktadır. "İman edenler Allah'a sevgi bakımından çok engin ve derindirler."¹²⁴⁹ Böyle olunca, imanı öncelikle bir kalp olayı halinde düşünmek kaçınılmazdır.¹²⁵⁰ Sevgiye dayalı iman inanan kişide başka yolla mümkün olmayan bağlılığı devamlı ve zevkli bir hale getirir¹²⁵¹ ve insana onur kazandırır. Kur'an, imanın bir gönül zenginliği, samimiyet, aşk, sebat, imtihan ve çile işi olduğuna dikkat çeker. "İnsanlar, imtihandan geçirilmeden, sadece İman ettik demeleriyle bırakılıvereceklerini mi sandılar?"¹²⁵² Kur'an korkuya dayalı ve menfaate yönelik imanlardan bahseder ve bunların gerçek anlamda iman

¹²⁴¹ Bk. Abdülkâfi, *el-Mu'cemü'l-Müfehres* (e-m-n md.), s. 103-118; Öztürk, a.y.

¹²⁴² Öztürk, a.y.

¹²⁴³ Bk. Mâide 5/69.

¹²⁴⁴ Bk. Yûsuf 12/106.

¹²⁴⁵ Bk. Hadîd 57/19.

¹²⁴⁶ Bk. Bakara 2/143.

¹²⁴⁷ İsfehâni, a.g.e., s. 91.

¹²⁴⁸ Bk. Bakara 2/82, 277; Kehf 18/110; İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 269-273.

¹²⁴⁹ Bakara 2/165; Bk. Öztürk, a.g.e., s. 242-243.

¹²⁵⁰ Bk. Hucurât 49/7,14; Bayraklı, *Kur'an'da Değişim, Gelişim ve Kalite kavramları*, s. 111-112.

¹²⁵¹ Hökekleli, a.g.e., s. 166.

¹²⁵² Ankebût 29/2.

olmadığını açıklar¹²⁵³ ve son nefeste iman eden Firavunun tövbesinin geçersiz olduğunu belirtir.¹²⁵⁴

İman, bir güvenme, yaklaşma ve ümitle bağlanma olayıdır. Çünkü inanılan varlık, insana bir iç huzuru, güven, tatmin sağlamaktadır. İnanan kimse kendini güven ve emniyet içerisinde hissetmektedir. Burada varlığına inanılan duyular üstü gerçeklik, insan için bir dayanak olmakta, bu sebeple ona güven ve ümitle bağlanmaktadır.¹²⁵⁵ Esasen inanma, içiçe girmiş çözülemeyecek biçimde karmaşık olan bir psikolojik olaydır.

İnsanın bütünlüğü ile alakalıdır. Bu bakımdan zihni, duygusal ve iradi boyutları vardır. İman ancak, ahlakî tutumlar ve psikolojik şartlar insanı bir başka gerçeği kabul etmeğe hazır ve elverişli yaptıkları zaman yaşanabilir. Bunun için belli bir psikolojik denge iman için kaçınılmazdır.¹²⁵⁶

Birçok insanın hissettiği ruhî sıkıntılar bize gösteriyor ki ruhun ihtiyacı ve gayesi, zevk, eğlence ve maddi lezzetler olmayıp, sükûn ve itmi'nân, sağlam bir esasa, sonsuz bir kudretin varlığına olan kuvvetli ve halis imandır. Buna kesin olarak iman eden kimse aynı zamanda uhrevî sorumluluğa ve onu tebliğ eden mümtaz şahsiyete iman etmiş olacağı cihetle, ne ümitsizliğe düşer, ne de çalışma ve gayreti elden bırakır.¹²⁵⁷

Kur'an'ın inanç konusuna bu kadar önem vermesi, inancın, insanın yaşayışını ve davranışlarını yönlendiren temel faktör olduğu, insanın hayat tarzının bütünüyle inandığı değerlere bağlı bulunduğu ve onun gereğine uygun şekilde seyrettiği gerçeğinin dikkate alınmasının bir sonucudur. İnanç, insanın yaşama isteğine devamlılık ve aktivite katan bir faktördür. İnanç olmadan bir insanın psikolojik varlığını düşünmek mümkün değildir. İncanın insan kişiliğinde oynadığı önemli rollerden birisi, insanın psikolojik dünyasında devamlılık sağlaması ve yapılanmaya

¹²⁵³ Bk. Yûnus 10/83; Ğâfir 40/84-85.

¹²⁵⁴ Bk. Nisâ 4/18.

¹²⁵⁵ Hökelekli, a.g.e., s. 157-158.

¹²⁵⁶ Bk. Hökelekli, a.g.e., s. 158-160.

¹²⁵⁷ Bk. Akseki, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, s. 186-187.

imkân vermesidir. İnanç, ahlakî ve sosyal bozuklukların tamir ve ıslahı için gerekli ortamın hazırlanmasında en önemli faktördür.¹²⁵⁸

Kur'an'a göre nasıl ki küfr, ayıplanacak vasıflar küresine dâhil tüm özellikleri çevresinde barındıran dayanak noktasını teşkil etmekte ise, iman da, olumlu ahlakî değerlerin tam manasıyla merkezi, iyi ahlakın ve istikrarlı yaşayışın temelidir.¹²⁵⁹

Bütün iyiliklerin esasını, her türlü güzelliğin temelini tevhid inancı teşkil eder.¹²⁶⁰ İnanç, insanın bütün yaşantılarını kapsayan bir karakter özelliği olarak karşımıza çıkar. İman esasları insan ruhunu öylesine temizler ki, insanı Allah korkusunu her an hisseden ve her zaman Allah'ın bilincinde olan bir varlık haline getirir. Böylece insan girdiği her ilişkide, hayatının her anında Allah'ın varlığını hisseder. Allah'ın rahmetine erişmek ve gazabına uğramamak için eylemlerini çok dikkatli bir düşünüp taşınma sonucunda ortaya koyar. Doğru inanca sahip olmayan insanın ise her zaman güzel iş ve eylemlerde bulunabilmesi mümkün olmaz. Çünkü ahlakî eylemler, bir inanca göre yapılan eylemlerdir.¹²⁶¹ Tarihte insanların karşılaştığı bütün kötülüklerin de yanlış inançların ürünü olduğu görülmektedir.

İman ile kişilik arasında genel olarak karşılıklı bir ilişki vardır. Dinî inancın kişi tarafından benimsenmesindeki kuvvet derecesi ile o ferdin kişiliğinin genel yapısı üzerindeki etkisi dikkate değer bir olgudur. Aynı şekilde, kuvvetli ve sağlam kişilik yapısına sahip kimselerin de güçlü inançları olduğu müşahade edilmektedir.¹²⁶² Kur'an, sunduğu inanç, amel vb. reçetelerle insanların şahsiyetini etkilemede ve değiştirmede büyük oranda başarılı olmuştur. Müslümanların şahsiyetini büyük ölçüde etkileyen değişiklikler meydana getirmede, tarih boyunca bütün dinî davetler içinde Kur'an'ın bir benzeri yoktur.¹²⁶³

Bir kısım psikologlar, ruhsal sağlık ve ruhsal hastalıkların tedavisinde dinin önemini vurgulayan yeni görüşler ortaya koymaya başladılar. Bunlardan birine göre gerçek anlamda dindar olanlar, asla psikolojik bakımdan rahatsız olmazlar. İmanın

¹²⁵⁸ Bk. Şanver, *Kur'an'da Tebliğ ve Eğitim Psikolojisi*, s. 171-172.

¹²⁵⁹ İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, s. 245.

¹²⁶⁰ Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, Cilt I, s. 225.

¹²⁶¹ Bk. Kılıç, *İnsan ve Ahlak*, s. 18-21; İman esaslarına inanmanın insan ruhuna etkileri için bk. Şadi Eren, *Kur'an ve Toplum*, İstanbul, Zafer Y., 1998, s. 72-76.

¹²⁶² Bk. Hökekleli, a.g.e., s. 187-189.

¹²⁶³ Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, s. 243.

insan nefsinde büyük etkisi bulunmaktadır. Kişinin kendisine karşı güveninin artmasını sağlamakta, sabır ve yaşamın zorluklarına tahammülünü artırmakta, nefiste güven, sükunet meydana getirmekte, düşünce rahatlığının ortaya çıkmasını sağlamakta ve insana mutluluk hissini vermektedir.¹²⁶⁴

Bütün psikoterapi okulları, stresin ruhsal hastalıkların ortaya çıkmasında en büyük etken olduğu konusunda ittifak etmektedirler. Allah'a iman, küçüklükten itibaren insanın nefesine yerleşirse, kişiyi ruhsal hastalıklardan korunma hususunda önlem alma refleksini, ona bu hususta bir bağımsızlık hasletini kazandırmaktadır.¹²⁶⁵ Kur'an'a göre iman, müminin ruhunda güven ve sekîne duygusu meydana getiren, insanın kalbini doyuma ulaştıran bir özelliğe sahiptir.¹²⁶⁶ Müminde daima ruh huzuru, güven duygusu ve sükunet bulunur. Çünkü onun Allah'a olan inancı kendisine, Allah'ın desteğinde, O'nun gözetimi ve himayesinde olduğu hususunda umut kazandırır. Mümin, ibadetlerinde, yaptığı her işte Allah'ın hoşnutluğunu umarak Allah'a daimi bir şekilde yönelir. Bundan dolayı da Allah'ın daima kendisiyle beraber, onun yardımında olduğunu hisseder. Bu da nefsinde güven ve sekîne hissi oluşturur. Allah'a doğru bir iman ile inanan mümin, bu dünya yaşantısında hiç bir şeyden korkmaz ve başına gelen sıkıntı veren her şeyin Allah'ın dilemesiyle olduğunu bilir. Hiç bir insan ve başka bir kuvvetin kendisine herhangi bir zarar veya yararı engellemeyeceğini, ancak bunun Allah'ın dilemesiyle olduğunu bilir. Bundan dolayı doğru bir iman sahibi mümin, korku ve stresin pençesine alamadığı bir kişidir.¹²⁶⁷ "Gerçekten Rabbimiz Allah'tır deyip, sonra da dosdoğru olanlara gelince onlar için hiçbir korku yoktur ve onlar üzülmeceklerdir."¹²⁶⁸

Doğru iman sahibi bir mümin rızkı verenin Allah olduğunu bilir ve bundan dolayı fakirlikten korkmaz,¹²⁶⁹ ecele ve ölümden sonraki ebedi hayata inandığı için ölümden korkmaz,¹²⁷⁰ zamanın getirdiği musibetlerin Allah'ın bir sınaması olduğunu bilir ve bunlardan endişe duymaz.¹²⁷¹ Yine doğru iman sahibi bir mümin sürekli

¹²⁶⁴ Bk. Necati, a.g.e., s. 232-234.

¹²⁶⁵ Bk. Necati, a.g.e., s. 234; Kırca, *Kur'an ve İnsan*, s. 227-229.

¹²⁶⁶ Bk. En'âm 6/82; Ra'd 13/28; Nahl 16/106; Teğâbun 64/11.

¹²⁶⁷ Bk. Necati, a.g.e., s. 235; Kırca, a.g.e., s. 226-227.

¹²⁶⁸ Ahkâf 46/13; Ayrıca bk. Bakara 2/112; Fussilet 41/30-31.

¹²⁶⁹ Bk. Hûd 11/6; Ra'd 13/26; Ankebût 29/60; Zâriyât 51/22.

¹²⁷⁰ Bk. Âli İmrân 3/185; Nisâ 4/78; A'râf 7/34; Ahzâb 33/16; Fâtır 35/12; Münâfikûn 63/11.

¹²⁷¹ Bk. Enbiyâ 21/35.

geçmiş hatalarını anmakla tasalanmaz, kaybettiğine de üzülmez.¹²⁷² Zira Allah'ın merhametli olduğunu tevbeleri kabul ettiğini bilir.¹²⁷³ Bundan dolayı O'na tevbe ile yönelmesi, stres ve ruhsal rahatsızlıkların ortaya çıkmasına neden olacak olan günahın şuuraltına itilmesini engellemektedir. Kur'an'ın mümini, mümin kardeşini sevmeye, onlara iyilikte bulunmaya, yardım ve destek eli uzatmaya teşvik ettiği için,¹²⁷⁴ müminin imanı kendisine sosyalleşme bilinci kazandırır.¹²⁷⁵ Bütün bunlar, onu psikolojik olarak olgunlaştırır ve birçok ruhsal, psikolojik hastalıktan korur.

2. TAKVA

Kur'an'da takvâ imanla bağlantılı olup, bir yandan imanı hazırlayan ve kökleştiren bir vicdanî olgu olarak diğer yandan imanla gelişen bir tavır olarak ortaya çıkmaktadır.¹²⁷⁶ Takva kelimesi v-k-y kökünden gelmektedir. Vikâye ve vekâe masterları bir şeyi eziyet ve zarar veren şeylerden korumak demektir. Fiilin geçişsiz halini ifade eden ittikâ da bir tehlikeden sakınmak, korunmak demektir.

Takva, sipere girip korunmak,¹²⁷⁷ nefsi korkulan şeylerden korumaktır. Terim anlamı ise nefsi günaha götüren şeylerden korumaktır. Bu, yasak şeylerin terkiyle gerçekleşir, yasak şeylerin terki de en azından mubah şeylerin bazısını terk etmekle tamam olur.¹²⁷⁸ Takvanın en düşük mertebesi, kulun yasaklardan kaçınması, emredilenleri yapması, kendisini güven içinde hissetmesi. Ama en muttakîye gelince o, bunların yanında Rabbinden haşyet duyan, Allah'tan başka hiçbir şeyle meşgul olmayan ve Allah'ın kalbini nurlandırdığı kimsedir.¹²⁷⁹

¹²⁷² Bk. Âli İmrân 3/156; Hadîd 57/22-23.

¹²⁷³ Bk. Nisâ 4/110; Tâhâ 20/82; Zümer 39/35; Nahl 16/97.

¹²⁷⁴ Bk. Mâide 5/2; Hucûrât 49/10; Haşr 59/9; Mâûn 107/4-7.

¹²⁷⁵ Bk. Necati, a.g.e., s. 236-241.

¹²⁷⁶ Ardoğan, *Kur'an ve İnsan Psikolojisi*, s. 160.

¹²⁷⁷ Yazır, *Hak Dîni*, Cilt VI, s. 540; Ayrıca bk. İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, İstanbul, Matbaatu'l-Usmânî, 1306, Cilt I, s. 22.

¹²⁷⁸ İsfehânî, *el-Müfredât* (v-k-y md.), s. 881; Benzer tanımlar için bk. Gazali, *İhyâ*, Cilt IV, s.297; Yazır, a.g.e., Cilt VI, s. 504,540; Bursevî, a.y.; İlgili hadis için bk. Buhârî, "İman", I, 116; Müslim, "Musâkât", 1599.

¹²⁷⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, Cilt XX, s.238; Takvanın çeşitli dereceleri için bk. Bursevî, a.g.e., Cilt I, s. 22.

Yazır'ın ifadesiyle takvâ, Allah'ın korumasına girmek, emrini tutup azabından sakınmaktır.¹²⁸⁰ Takvanın bunlardan başka tanımları da yapılmıştır.¹²⁸¹ Ancak görülen o ki, bu terimin anlamıyla ilgili âlimlerin birleştikleri ortak nokta onun, Allah ile kul arasındaki ilişkileri engelleyen her şeyden uzak durmak, din ve ahlakın sakıncalı bulunduğu tutum ve davranışlardan kaçınmak anlamına geldiği şeklindedir.¹²⁸² Bütün bunlara göre takva kelimesinde korku anlamından ziyade korunma anlamı hâkimdir.

Ancak takva kavramı bazı ayetlerde havf (korku) kavramıyla yer değiştirmekte, böylelikle korku bazen takvâ adını almakta, bazen de takva korku adını almaktadır.¹²⁸³ İzutsu'nun belirttiğine göre, takva hiçbir zaman sıradan bir korku değildir. Ama başlangıç açısından bir korku hissidir. Bunu Kur'an'ın takvanın anlamdaşı olarak, normal şartlarda olağan korku için kullanılan "haşye ve havf" gibi kelimeleri kullanışı kanıtlamaktadır.¹²⁸⁴

Kur'an'da türevleriyle birlikte iki yüz kırk yedi yerde zikredilen¹²⁸⁵ takva kavramı, Kur'an'da çok önemli bir anahtar kelimedir. Kur'an'da nefis tezkiyesinin üzerine oturduğu en temel taştır. Cahiliyye devrinde bu kelime, dinî bir anlam taşımayıp bir çeşit hayvansal içgüdü, korkuya karşı kendini savunma içgüdü,¹²⁸⁶ hayvan olsun, insan olsun, canlı varlığın dışarıdan gelecek yıkıcı bir kuvvete karşı kendini savunma davranışı anlamında da bilinirdi.¹²⁸⁷ Takvadan gelen muttakî ise Allah'ı birleyen mümin anlamına gelirdi.¹²⁸⁸ Kur'an'la bu kelime manevî bir anlam kazanmıştır. Celâleyn Tefsiri yazarlarına göre ittikâ: kendinle azap arasına ibadet kalkanını koyarak kendini azaptan (Allah'ın cezasından) korumaktır.¹²⁸⁹

¹²⁸⁰ Yazır, a.g.e., Cilt VI, s. 504.

¹²⁸¹ Bk. Atay, *Kur'an'a Göre araştırmalar*, Cilt V, s. 98.

¹²⁸² Bk. Demirci, *Kur'an'ın Temel Konuları*, s. 293.

¹²⁸³ İsfehânî, a.g.e., s. 881.

¹²⁸⁴ İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 260; Bk. Enbiyâ 21/48-49; Nûr 24/52.

¹²⁸⁵ Abdalbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres* (v-k-y md.), s. 925-928.

¹²⁸⁶ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 55.

¹²⁸⁷ İzutsu, a.g.e., s. 25.

¹²⁸⁸ İzutsu, a.g.e., s. 299.

¹²⁸⁹ Celâlü'ddîn Muhammed bin Ahmed bin Muhammed es-Suyûtî el-Mahallî, Celâlü'ddîn Abdurrahmân bin Ebî Bekr, *el-Kur'âni'l-Kerîm bi'r-Resmi'l-Osmânî ve bihâmişihî Tefsîru'İlmâmeyni'l-Celâleyn*, Beyrut, Dârubnukesîr, 11.Bsk., 1999/1460, s. 2,4,32; Bk. İzutsu, a.g.e., s.303

Kur'an'da takva kelimesi, hem Mekki hem de Medeni ayetlerde yer almaktadır. Mekki ayetlerde müşrikleri, muhatap alan bu kelime, Allah'ın ahiretteki azabından çekinme, sakınma ve korkma manasını ifade ederken, buna karşılık Medeni ayetlerde dindarlık ve Allah'a duyulan derin bir saygı anlamına gelmektedir.¹²⁹⁰ M. Esed'in de belirttiği gibi ittikânın "Allah korkusu", muttekînin de "Allah'tan korkan" şeklindeki çevirisi, bu ibarenin olumlu içeriğini yani O'nun her zaman her yerde hazır olduğunun farkında olmayı ve kişinin bu farkında oluşun ışığı altında kendi varlığını biçimlendirme arzusunu yeterli biçimde yansıtmaz.¹²⁹¹ İşte Kur'an'ın yegâne değer olarak kabul ettiği takva,¹²⁹² psikolojik anlamda bir korku olmayıp, Allah'a derin bir şekilde saygı duymak, her türlü tutum ve davranışta Allah'ın rızasını esas almak, kısacası sorumluluğun bilincinde olmaktır.¹²⁹³

Yüce Allah, Kur'an'da özellikle takva kelimesinin emir kipini kullanarak kendisine saygı gösterilmesini, itaat edilmesini ve inananların sorumluluk bilincini taşımalarını istemektedir. Bu manadaki emir hem Hz. Peygamber'e hem de ümmete yöneliktir. "Ey peygamber! Allah'a karşı sorumluluğunun bilincinde ol, kâfirlere ve münafıklara itaat etme. Muhakkak ki Allah her şeyi bilmekte ve yerli yerinde yapmaktadır."¹²⁹⁴

Kur'an'a göre söz konusu nitelikleri elde eden müminler hem dünyada hem de ahirette ödüllendirilmektedirler. Onların dünyadaki ödülleri, hak ile batılı, iyi ile kötüyü, güzel ile çirkini birbirinden ayırt edecek bir yetenek ve bilginin verilmesi,¹²⁹⁵ Allah'ın rahmetinden iki pay¹²⁹⁶ ve ışığında yürüyecekleri bir nur

¹²⁹⁰ İzutsu, a.g.e., s. 298-305; Özsoy-Güler, *Konularına Göre Kur'an*, s. 397; Demirci, a.g.e., s. 294.

¹²⁹¹ Esed, *Kur'an Mesajı*, Cilt I, s.4; Esed'e göre *muttakîn* kelimesinin "kötülükten sakınan" veya "sorumluluğu konusunda dikkatli olan" şeklindeki çeviri *ilâhî sorumluluk bilinci* kavramının sadece belirli bir yönünü yansıtır. Kendisi, bu kavramı, *Allah'a karşı sorumluluk bilincinde olan* diye tercüme etmektedir. Bk. a.y.

¹²⁹² Bk. Hucûrât 49/13.

¹²⁹³ Esed, a.g.e., I, 4; Demirci, a.g.e., s. 295.

¹²⁹⁴ Ahzâb 33/1.

¹²⁹⁵ Bk. Bakara 2/282; Enfâl 8/29.

¹²⁹⁶ Hadîd 57/28; "Allah'ın rahmetinden iki pay vermesi" biri önceki resullere imanın karşılığı, biri de bu resule imanın karşılığı olarak iki nasip vermesi şeklinde açıklanmıştır. Bk. Zamahşerî, *Keşşâf*, Cilt IV, s.470; Neseî, a.g.e., Cilt III, s.447; Diğer bir yoruma göre iki pay'dan kasıt, Allah'ın rahmetini ikiye katlaması ve sürekli kılmasıdır. Bk. Kutub, *Fî Zilâli'l Kur'ân*, Cilt IX, s.559; Esed, a.g.e., Cilt III, s.1117.

verilmesi,¹²⁹⁷ işlerinin düzeltilip yoluna konulması,¹²⁹⁸ işlerinde kolaylık verilmesi,¹²⁹⁹ göklerin ve yerin bereketinin açılması,¹³⁰⁰ Allah sevgisi,¹³⁰¹ dostluğu ve Allah'ın beraberliğinin, yardımının kazandırılmasıdır.¹³⁰² Takvânın insana ahirete yönelik kazandırdığı ödüller de, günahlarının örtülüp bağışlanması,¹³⁰³ güzel bir gelecek,¹³⁰⁴ güvenli bir makam, kurtuluş¹³⁰⁵ ve her türlü nimetlerle dolu cennetlerdir.¹³⁰⁶ İşte takvânın insana kazandırdığı bu nitelikler insana güvenip dayandığı ilahından aldığı desteği hissettirerek ve de geleceğine güvenle bakmasını sağlayarak insanın psikolojik ruhî gelişimine katkıda bulunmaktadırlar. Ayrıca gayesiz, sorumluluk bilinci taşımayan insanların dünyada yaşadığı mutsuzluklar, perişanlıklar da göz önüne alındığında, takvâ bilincinin insana ne denli bir gelişim sağladığı daha iyi anlaşılmaktadır.

Fazlurrahman'ın belirttiğine göre, Kur'an'ın tüm ahiret fikri insanın kendisini ahlakî bozulmaya karşı koruma ve benliğini çözülmekten kurtarma anlamlarına gelen takva kavramına dayanır. Bu, bir yücelik bilincidir. Eğer insan, davranışlarında, bakışını sürekli yüce olana yönlendirir bu hayattaki davranışlarını geleceği, yani ahireti, yani yüce olanı düşünerek yaparsa ve benliğinde gerekli sorumluluk şuurunu oluşturursa takva sahibi olur ve belki hüküm gününe bile gerek kalmaz; çünkü hüküm gününde yapılacak şey insanın hâlihazırdaki davranışlarını değerlendirmek olacaktır; onun için her gün hüküm günüdür. Zaten takva, insanın bu dinî-manevî tecrübeyi, bu hayatta yaşaması gerektiğini ifade eder. Kur'an'ın temel hedefi, insanda bu derin sorumluluk duygusunu yerleştirmektir. Bu sorumluluk kendi hemcinslerimize, gelecek nesillere ve yaşadığımız çevreye karşı hissedilecektir.¹³⁰⁷

¹²⁹⁷ Hadîd 57/28.; "Allah'ın ışığında yürüyecekleri bir nur vermesi"nden kasıt, bir yoruma göre, Hadîd 57/12. ayetinde açıklanan ahirette verilen nurdur. Bk. Zamahşerî, a.g.e., Cilt IV,s.470; Râzî, a.g.e., XXI, 343; Neseî, a.g.e., Cilt III, s.447; Diğer yoruma göre ise dünyada hak ile batılı ayırmak için ilim ve basiret verilmesi diye açıklanmıştır. Bk. Mevdudi, *Tefhîm*, Cilt VI, s.149; Kutub, a.g.e., Cilt IX, s.559.

¹²⁹⁸ Bk. Ahzâb 33/70-71.

¹²⁹⁹ Bk. Talak 65/4.

¹³⁰⁰ Bk. A'râf 7/96.

¹³⁰¹ Bk. Âli İmrân 3/76; Tevbe 9/4, 7.

¹³⁰² Bk. Câsiye 45/19; Nahl 16/128.

¹³⁰³ Bk. Enfâl 8/29.

¹³⁰⁴ Bk. Sâd 38/25-28.

¹³⁰⁵ Bk. Duhân 44/51,57.

¹³⁰⁶ Bk. Ra'd 13/35;Duhân 44/52-56; Tûr 52/17; Kâlem 68/34; Nebe 78/31-36.

¹³⁰⁷ Çiftçi, *Fazlur Rahman ile İslam'ı Yeniden Düşünmek*, s. 220-221.

Yüce Allah, Kur'an'da takvâyı insana ilham edilmiş bir özellik olarak zikreder.¹³⁰⁸ Buna göre takvâ, insandaki manevi bağışıklık sistemidir. Allah, insanın biyolojik yapısına mikroplara karşı bağışıklık sistemi koyduğu gibi, manevi yapısına da şeytana ve kötülöklere karşı bağışıklık sistemi koymuştur. Bu da takvâdır.¹³⁰⁹

Kur'an'da faziletin ölçüsü, Allah'a karşı duyulan takvadır. İnsanın değeri, ancak kendisinde var olan erdem, güzel ahlak ve sunabildiğı iyi fiillerle ölçölür bütün bunları ilâhi takvâ gerçekleştirir.

“Muhakkak ki Allah yanında en değeri ve en üstününüz takvaca en üstün olanınızdır.”¹³¹⁰ Takvâ mefhumu, insanın güdülerine ve isteklerine hâkim olması, şehvet ve isteklerini kontrol altına almasını içerir. Takva, doğal güdülerin engellemesini içermez, bilakis sadece kontrol altında tutulmalarını ve dinin sınırları dâhilinde doyurulmalarını içerir. Takva kavramı, insanın fiillerinde sürekli hak, adalet, emanet ve doğruluğı gözetmesini, insanlarla güzellekle muamelede bulunmasını, düşmanlık ve zulümden kaçınmasını, insanın kendisinin sorumluluğına verilen şeyleri en iyi şekilde yerine getirmesini içerir. Çünkü takva sahibi bir insan, bütün işlerinde Allah'ın hoşnutluk ve sevabını kazanmaya yönelmektedir. Bu durum, insanı sürekli şahsiyetini güzelleştirmeye ve işlerini en iyi şekilde yapmak için de gücü ve bilgisini artırmaya yönlendirmektedir. Bu anlamda takvâ; insanı en güzel davranışa, kişilik ve yükselişini sağlamaya, kötü, sapık ve kural dışı davranıştan uzaklaşmaya yönlendiren bir güçtür. Bu durum, insanın arzu ve isteklerini kontrol altına alması için nefsi ile mücadele etmesini gerektirmektedir. Bu da ancak din eğitimiyle mümkün olur. Böylece insan, nefsinin kontrol altına alır ve onu yönetir. O halde takva, kişiliğın olgunlaşması, kemal ve dengeli olmasını sağlayan nedenlerin başlıcası olup kişiyi, zatıyla insanlığın yüce değerlerine ulaşmasını temin etmektedir.¹³¹¹ Takvalı kimseler için Allah hem bu dünyada hem de ahiret hayatında çeşitli vaatlerde bulunmaktadır. Allah takvalı insanların dünya hayatını güzelleştirip, toplumsal hayatta karşılaştığı, karmaşık sorunlar için, beklenmedik çıkış yolları vaat etmektedir. Yine Yüce Allah, takvalı kimseler için dünya hayatında ayrıca siyasi güç vaadinde de bulunmaktadır. Ahiret hayatında ise, Allah(cc) takvalı kimselere,

¹³⁰⁸ Bk. Şems 91/8.

¹³⁰⁹ Bayraklı, *Kur'an'da Değişim, Gelişim ve Kalite Kavramları*, s. 145.

¹³¹⁰ Hucurât 49/13.

cennette, temiz eşler, leziz yemekler, billurdan yapılmış köşkler ve bağışlanma vaad etmektedir. Bütün bu güzel ödüllere sahip olabilmek için, insanın kendisine doğuştan ihsan edilen takva olgusunu geliştirmesi, ortaya çıkartması gerekir. İnsanın kendisine lütf edilen takvayı geliştirebilmesi ve şahsiyetinin bir parçası haline getirebilmesi için ise, yine Kur'an-ı Kerim'in ışığı altında kendisini eğitime tabii tutması gerekir.

3. İBADETLER

Sözlükte “boyun eğme, alçak gönüllülük, itaat, kulluk, tapma, tapınma”¹³¹² anlamlarına gelen ibadet, Allah'a yakınlık ve şeriatın emrine uyma gayesiyle insandan meydana gelen, bedeninin arzularına kendi isteğiyle karşı koyarak yapılan bir işittir. Zira Allah'a yakınlık kastedilmezse o ibadet olmaz sadece gösteriş olur. Allah'a yakınlık niyeti olsa da şeriatın koymadığı bir şekilde, kendi istediği gibi yerine getirirse bu da ibadet olmaz.¹³¹³ İsfehânî'nin belirttiğine göre ibadet ikiye ayrılır.

Birincisi, teshîr ibadeti (bütün kainatın ibadeti), insan, hayvan ve bitki gibi her varlığın tabii olduğu yasa, bir anlamda zorunlu ibadet,¹³¹⁴ diğeri de akıl sahibi varlıklara özgü olan, onlara emredilen iradeye bağlı ibadettir.¹³¹⁵ İradeye bağlı ibadet ise akıl sahibi varlığın hür iradesiyle yapması istenen, bu sebeple de sorumluluğa, mükâfat veya cezaya konu olan kulluk şeklidir. İnsan bu çeşit ibadetiyle diğer canlılardan ayrılır.¹³¹⁶

İbadet bir itaat davranışı olup, ibadet ve dinî uygulamalar vasıtasıyla inançlı insan, kendi psikolojik tabiatının ve gündelik şuurunun normal işleyiş düzeninin dışına çıkarak, üstün bir varlık tarzına ve yaşama modeline yükselmektedir. Çünkü ibadet, onu yerine getiren kişiye nazaran kendi bağımsız varlığına sahiptir. Bu bakımdan ibadet psikolojiye indirgenemez ve psikoloji tarafından da izah edilemez. Ancak ibadetin insan üzerindeki etkileri incelenebilir.¹³¹⁷

¹³¹¹ Bk. Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, s. 244-245.

¹³¹² Mustafa Sinanoğlu, TDVİA (İbadet md.), Cilt XIX, s.233.

¹³¹³ İsfehânî, *İnsan*, s. 161.

¹³¹⁴ Bk. Ra'd 13/15; Hacc 22/18; Rahmân 55/6.

¹³¹⁵ İsfehânî, *el-Müfredât* (s-c-d, a-b-d md.leri), s. 396, 542. ; İsfehânî ibadeti ilim ve amel yönünden “ilim ve amel” diye ikiye ayırır. Bk. İsfehânî, *İnsan*, s. 163-169.

¹³¹⁶ Bk. Sinanoğlu, TDVİA (İbadet md.), Cilt XIX, s.233; Kutub, *İnsan Psikolojisi*, s. 276-277.

¹³¹⁷ Hökekleli, *Din Psikolojisi*, s. 234.

Kur'an'da başta namaz, ardından zekât, hac ve oruç olmak üzere temel ibadetler sıkça hatırlatılıp emredilir. Ancak bu atıf ve emirler ibadetlerin eda şekli ve ayrıntılarından çok o ibadetin mahiyetini, öz ve amacını konu edinen genel ifadeler şeklindedir.¹³¹⁸ “Ve sana ölüm gelinceye kadar Rabbine ibadet et.”¹³¹⁹ ayeti Peygamber ve dolayısıyla her ferde, ölünceye dek Allah’a kulluğu emrettiği gibi, “(Ey Muhammed!) Ehline namaz kılmalarını emret, kendin de ona sabırla devam et. Biz senden bir rızık istemiyoruz. Seni biz rızıklandırırız. Güzel akıbet takva sahiplerininindir.”¹³²⁰ ayeti de aile bireylerini de ibadete alıştırmayı ve ibadetin rızık kazanmaktan da önemli olduğunu vurguluyor. Çünkü rızık, bedenın gıdasıdır. İbadet ise ruhun gıdasıdır. Bedenin ömrü geçicidir. Ruhun ömrü süreklidir. Bedenini beslemeyen sadece kısa ömrünü kaybeder. Ama ruhunu beslemeyen, ebedi mutluluğunu kaybeder. Bundan dolayı ruhun gıdası olan ibadet, bedenın gıdası olan rızıktan önde tutulmuştur.¹³²¹

Yüce Allah, ibadet vazifesini kullarına kendisi için kendi hizmetinde istihdam etmek için veya eziyet için¹³²² yüklememiştir. Çünkü O, âlemlerden müstağnidir. Bilakis onları nefislerini terbiye ederek nefsanî pislik ve hastalıklardan kurtulmaları ve böylece ebedi hayatı ve ebedi kurtuluşu elde etmeleri için emretmiştir.¹³²³ İbadetlerin yegâne gaye ve hedefi, fertleri ayrı ayrı eğitip toplum menfaatine yönelterek cemiyet içinde rahat ve huzuru sağlamak suretiyle cemiyeti kalkındırmaktır.¹³²⁴ İbadetler kaldırılamayacak bir yükün altına girmek olmayıp aksine ibadetler, Allah'ın bizden yapmamızı istediği vazifeleri yerine getirebilme gücünü bulmamızı, kişinin ve toplumun istikamet üzere dengeli bir hayat sürmelerini sağlamakta ve her türlü yan çizmelere karşı koruyucu zırh görevini görmektedirler.¹³²⁵

Genel olarak ibadetler, insanın Allah'la, kendi kendisiyle, diğer insan ve yaratıklarla ilişkisini düzenleyici bir sistem olarak anlam kazanmaktadır. İslamî

¹³¹⁸ Sinanoğlu, TDVİA (İbadet md.), Cilt XIX, s.241.

¹³¹⁹ Hicr 15/99.

¹³²⁰ Tâhâ 20/132.

¹³²¹ Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi*, Cilt IX, s. 55.

¹³²² Bk. Bakara 2/185.

¹³²³ İsfehânî, *İnsan*, s. 171.

¹³²⁴ Daryal, *Dinî Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri*, s. 71.

ibadetlerin her biri, kişiliğin belli yönlerinin gelişip olgunlaşmasını hedef alan ve biri diğerini tamamlayan tam bir eğitim programı olarak anlaşılabilir. İbadetler vasıtasıyla gerçekleştirilen iç disiplin, insanî arzular üzerine kurulan denetim, dikkatin yoğunlaşması ve nefesine hâkimiyetin artması sonucu mücadele etme, katlanma ve dayanma gücünün artışı, kötü eğilim ve alışkanlıklardan uzaklaşma gibi davranış özellikleri, ruh sağlığının önemli şartları arasında yer alırlar. Ruhî dengelilik ve kişilik bütünleşmesi, bu davranış özelliklerinin yerleşmesi ölçüsünde gelişip tamamlanır. Mümin, Allah'a karşı görevlerini yerine getirmiş olmanın iç huzuru ve güvenliği içerisinde, gelecekle ilgili korku ve kaygılarından arınır. Böylece ibadetler sağlığı koruyucu ve tedavi edici unsurlar içermeleri itibarıyla de kişiliği destekleyici ve güçlendirici sistemler olarak etkide bulunurlar.¹³²⁶

İbadetin sonsuzluğa açılan kapının önünde ve öncesinde insana verdiği güveni ibadetten başka hiç bir şey sağlayamaz. “Onlara ne bir korku ne de mahzun olma (üzülme) vardır.”¹³²⁷ ayetinin ilk tecellisi de belki buradan başlamaktadır.¹³²⁸

İbadet sayesinde Allah'a yönelerek, içimizdeki psikolojik patlamalara zemin oluşturan suçluluk komplekslerinden kurtulma imkânını buluruz. Nice biyolojik hastalıklar vardır ki, onların kaynağı psikolojiktir. Mesela, üzüntü ve keder sebebiyle birtakım kimseler şeker, ülser vs. gibi hastalıklara düşmektedirler. Hâlbuki dua ve ibadetlerle üzüntülerin yıpratıcı tesirlerine karşı bir direnç, irade gücü, manevi bir rahatlık ve teselli bulmak mümkündür. Pek çok psikolojik hastalıklarda da, hastanın rahatsızlığının sebebi, ruhî ihtiyaçlarını ihmal etmiş olmasıdır.¹³²⁹

İbadet kavramı, Kur'an'da en çok kullanılan kavramlardan biridir. Kur'an'da iki yüz elli altı yerde geçmektedir.¹³³⁰ Genel olarak “Allah'a ibad eti” ve “Allah'tan başka varlıklara ibadeti” ifade etmekte kullanılmaktadır. Sadece Allah'a ibadet emredilirken, O'na ortak koşmak ve O'ndan başkalarına ibadet etmek şiddetle yasaklanmıştır.

¹³²⁵ Bk. Garaudy, a.g.e., s. 22; Yaşar Düzenli, *Kur'an Işığında Evrensel Dengeler ve İnsan*, İstanbul, MÜİFAV Y., 2000, s. 142-144.

¹³²⁶ Hökekleli, *Din Psikolojisi*, s. 249.

¹³²⁷ Bakara 2/62, 112; Mâide 5/69; En'âm 6/48; A'râf 7/35.

¹³²⁸ Kırca, *Kur'an ve İnsan*, s. 226.

¹³²⁹ Şentürk, “İbadetin Mahiyeti ve Şahsiyet Gelişimindeki Fonksiyonu”, s. 12.

¹³³⁰ Bk. Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres* (a-b-d md.), s. 560-565.

Allah'a ibadetten bahseden ayetlerdeki ibadet kavramı genel olarak tevhid, itaat, dua, tesbîh, secde, Allah'ı bilmek ve O'na boyun eğmek, iman etmek ve salih amel işlemek anlamlarını ifade etmektedir.¹³³¹ Kur'an'da ibadet, karşılıklı sevhî ve saygı ilişkisidir. Bu ilişkide taraflardan ikisi de aktiftir. Allah, kulunun ibadet alakası içinde bütün faaliyet ve yakarışlarına karşılık vermektedir.¹³³² Bu demektir ki, Kur'an, ibadet olayında kulun kişiliğinin inkârını, hiçliğini değil, tam aksine, ortaya konmasını ve güçlenmesini istemektedir.¹³³³

Yaratanla yaratılanın diyalogu, Kur'an'ın ifadesiyle konuşması (tekellüm) yukarıdan aşağı, yani Allah'tan insana doğru olan şekliyle vahiy halinde tecelli ediyor. İnsanın Allah'a doğru yönelişini düşündüğümüzde, karşımıza ibadet veya dua diye andığımız faaliyet çıkıyor.¹³³⁴

İbadetin insana gerekli etkiyi sağlaması için ihsan¹³³⁵ derecesinde yapılması gerekir. Hz. Peygamber meşhur iman hadisinde ihsanı şöyle tanımlar: "İhsan, Allah'ı görüyormuşçasına O'na ibadet etmendir. Her ne kadar sen O'nu görmüyorsan da O seni görmektedir."¹³³⁶ Bu, olmayan bir gücü hayal etmek değil, kâim olan bir varlığı hissetmek ve hakkını idrak etmektir.¹³³⁷

İbadet, insanda fitrî olarak mevcut bulunan arzu ve isteklerin, hayvansal tarafındaki şiddetini kırarak onu insan olmanın ahlakî yüceliğine erdirmektir. Bundan dolayıdır ki, ahlakın yükselmesi ve ruhun yücelmesine hizmet etmeyen bir ibadet, şuarsuzca icra edilmiş bir takım hareketlerden ibarettir ki, bunların Allah katında hiçbir değeri yoktur. İnsanlarda fitrî olarak var olan ibadet, Allah'ın emrine uygun bir tarzda yapıldığı zaman, insanın imanına kuvvet kazandırmaktadır. Çünkü vicdanî bir hareket olan iman, ibadetle beslenmezse zamanla etkisi kaybolup gider ve izleri kalpten silinip yok olabilir. İbadet ayrıca insanları maddiyata çakılıp

¹³³¹ Geniş bilgi için bk. Karagöz, *Kur'an'a Göre İnsana Verilen Değer ve Görev*, s. 74-98.

¹³³² Örnek olarak bk. Bakara 2/152, 186; Ğafir 40/60.

¹³³³ Bk. Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 215-216.

¹³³⁴ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 185; Öztürk, a.g.e., s. 216; Ayrıca bk. Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an'da İbadet Psikolojisi*, İstanbul, İzci Y., 1. Bsk., 1997, s. 21.

¹³³⁵ İhsân, güzelleme, güzel yapmak, yani zatında ve Allah katında güzel olan bir ameli layık olduğu şekilde gereği gibi yapıp, o amelin kendi zatında güzelliğini, vasıflarının ve niteliklerinin güzelliğiyle süslemek demektir. Yazır, *Hak Dini*, Cilt I, s. 377.

¹³³⁶ Müsned, Cilt IV, s. 129, 164; Yazır, a.y.

¹³³⁷ Gazali, M., *İslam'ın Manevî Boyutu*, s. 65; İhsân hakkında geniş bilgi için bk. a.g.e., s. 65-91.

kalmaktan kurtarıp, onların manevi haz ve lezzetleri tatmasını da temin etmektedir.¹³³⁸

İbadetlerin insana sağladığı olumlu etkileri, ibadetlerin insana yükümlü kılınmasında ikinci derecede önemi vardır. Bu ibadetlerin yerine getirilmesinin asıl gayesi Allah'ın hakkına vefa göstermek, emirlerine boyun eğmek ve Yüce Allah'ın zatına olan mutlak bağlılığın ilan edilmesidir.¹³³⁹ İbadetler, Allah'a giden yolun vasıtalarıdır.

Neticede Kur'an'ın emrettiği ibadetler, fertlerin eğitiminde özellikle akıl ve ruh eğitiminde önemli bir yere sahiptirler. Müminleri günahlardan, haramlardan alıkoyma, iradeyi kuvvetlendirme, karakteri sağlamlaştırma, ruha metanet, sükûnet, huzur ve tatmin sağlama, sıkıntı ve stresi kaldırma vb. pratik faydalar sağlayarak fert ve insanların düzelmesine, psikolojik ve ahlaken yücelmeye önemli katkıda bulunarak dünya ve ahiret saadetine ulaştırırlar. İbadetlerin asıl gayesi de Allah'a giden yolda insana katkı sağlamak ve O'na karşı sorumluluk bilincini oluşturmaktır.

3.1. Namaz

Namaz, Farsça bir kelime olup Kur'an'da ise salât diye isimlendirilir. Salât, kelime anlamıyla birine iyilikler dilemek,¹³⁴⁰ dua, tebrik, övgü, yüceltme anlamlarına gelmektedir. Salât (namaz), kökü dua olan özel bir ibadettir. Bu ibadetin bu adla anılışı, bir şeyin muhtevasının bir kısmıyla anılışı gibidir.¹³⁴¹ Namaza tekabül eden es-salât ifadesi, kendisinde insanla Rabbi arasında bir sıra (ilişki) olduğuna işaret etmektedir.¹³⁴² Ayrıca namaz, insanın Allah'a doğru yolculuğunun bir sembolüdür. Salât, Allah'tan kula rahmet,¹³⁴³ kuldân Allah'a dua,¹³⁴⁴ Allah'tan Müslümanlara tezkiye (arındırma),¹³⁴⁵ kullardan kullara ve meleklerden kullara dua ve istiğfar,¹³⁴⁶

¹³³⁸ Demirci, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 215.

¹³³⁹ Gazali, M., *İslam'ın Manevi Boyutu*, s. 104.

¹³⁴⁰ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s.187; İzutsu'nun belirttiğine göre salât, Kur'an'dan önceki literatürde de bu anlamda kullanılırdı.

¹³⁴¹ İsfahânî, *el-Müfredât* (s-1-y md.), s. 490-491.

¹³⁴² Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, s. 247.

¹³⁴³ Bakara 2/157.

¹³⁴⁴ Yazır, *Hak Dini*, Cilt VI, s. 96; Öztürk, a.g.e., s. 457.

¹³⁴⁵ İsfahânî, a.g.e., s. 491; Bk. Bakara 2/157.

¹³⁴⁶ İsfahânî, a.g.e., s. 491; Yazır, a.g.e., Cilt VI, s. 96; Öztürk, a.g.e., s. 457; Bk. Ahzâb 33/43.

ümmetten Hz. Peygamber'e salât ve selâm getirmek,¹³⁴⁷ ona ilticâ etmek ve nihayet Peygamberimizden ümmete şefaât olarak bir fonksiyon icra eder.¹³⁴⁸

Kur'an'da salât lafzı münafiklarla ilgili olarak geçtiği yerler hariç,¹³⁴⁹ Allah'ın teşvik edip övdüğü her yerde ikâme (dosdoğru yapmak) lafzıyla beraber geçer. Zira ikâme lafzı sadece şekil olarak yapmayı değil hakkıyla yapmayı ve şartlarını tam yapmayı ifade eder. Bunun için şöyle denmiştir: "Musallîn (namaz kılanlar) çoktur, ama mukîmîn (onu hakkıyla yapanlar) azdır."¹³⁵⁰

Türevleriyle birlikte Kur'an'da doksan sekiz yerde geçen namaz,¹³⁵¹ ibadetlerin en önemlisi, insanlar arasında en meşhuru ve insanlığa en faydalısıdır. İşte bu yüzden Yüce Allah, onu dinin en büyük nişanesi kılmıştır ve daha önceki şeriatlarda da emretmiştir.¹³⁵² Namaz, mutluluk için gerekli olan sıfatlardan temizlik ve huşû'u bünyesinde toplar. Ruhu melekût âlemine yükseltir. Namazı her şeyiyle tam kılan, rahmet deryasına dalar ve Allah, onun hatalarını affeder. Namaz, İslam'ın en büyük şiar ve alametlerindedir ve yüzün Allah'a döndürülmesi, O'na teslim olunması anlamında İslam'ı gerçekleştiren tek ibadet şeklidir. Dolayısıyla namazdan nasibi olmayan kimsenin, İslam'la fazla ilgisi yok demektir.¹³⁵³ Namaz, insanı vasıtasız olarak Allah'ın huzuruna kabulünü sağlar. Yoksa namaz, bir gaye olmayıp bir araçtır, eğitim sistemidir. İnsanın kendisini kâinatın yaratıcısı Allah'ın huzurunda olduğunun bilincine varması, Kur'an'ın insana verdiği üstün dereceyi gösterir.

Her ibadet gibi namazın konusu ve unsurları da insan kişiliğini geliştirici, şekillendirici, yönlendirici ve kişilik bütünlüğü sağlayan bir özelliğe sahiptir. Olgun bir kişiliğin gelişip ortaya çıkmasında namazın oynadığı rol yadsınamaz.¹³⁵⁴

¹³⁴⁷ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, Cilt XVIII, s. 290; Yazır, a.g.e., Cilt VI, s. 105; Bk. Ahzâb 33/56; Bir yoruma göre hiç incitmeyerek teslim olmak, boyun eğmek. Bk. Yazır, a.y.

¹³⁴⁸ Öztürk, a.g.e., s. 457; Tevbe 9/103 ayetinde Hz. Peygamber'e ümmeti için salât (dua) etmesi emrediliyor. Bu açıdan salât, Peygamber'den müminlere dua olarak fonksiyon icra ediyor.

¹³⁴⁹ Bk. Tevbe 9/54; Mâ'ûn 107/4-5.

¹³⁵⁰ İsfahânî, a.g.e., s. 491-492.

¹³⁵¹ Bk. Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres* (s-l-y md.), s. 524-525.

¹³⁵² Önceki peygamberlere namazın emredildiğini belirten ayetler için bk. Bakara 2/83; Yûnus 10/87; Hûd 11/87; İbrâhîm 14/37,40; Meryem 19/31,55; Tâhâ 20/14; Enbiyâ 21/72-73; Lokmân 31/17.

¹³⁵³ Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, Cilt I, s. 528-531.

¹³⁵⁴ Bk. Kasapoğlu, *Kur'an'da İbadet Psikolojisi*, s. 21-23; Hikmet Zeyveli, "Kur'an'ın Öngördüğü Toplum Modeli", 1. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu, Ankara, Fecr Y., 1995, s. 349.

Namaz kibir ve gururu kırarken, aynı zamanda insanın hürriyet ruhuna yücelik verir. Bunun için namaz, mümin miracıdır. Yani onu insanlığın aşağı mertebesinden Allah'ın birlik arşına çıkartan bir merdivendir. Namazda bütün bir insan hayatının şekil ve mertebeleri yer almaktadır. Allah'ın huzurunda olmak, hazırlanmak, düşünmek, istemek, defalarca kalkmak, bükülmek, düşmek, rahat edip oturmak, nihayet selam ve selamete işini bitirmektir. İnsanı bütün hayatın kademelerinden geçirterek, varlığın sırlarını, Dünya ve Ahireti düşündürerek Yüce Allah'a kavuşturur ve büyük bir iman ve sevap ile yine âleme döndürür.¹³⁵⁵ Namazın her gün birkaç kez sonsuza yönelten imkânlarından biri de, kişiyi hayatın prensipler kaynağı olan Kur'an'la doğrudan diyaloga sokmasıdır. Bu sayede kişi bencil duygularının ve çıkar dürtüsünün önüne geçmiş olur.¹³⁵⁶

Namazla günde beş kez Allah'ın huzuruna çıkmakla insan, başıboşluktan kurtulur ki bu hal kişinin karakteri ve yaşam tarzının şekillenmesinde önemli bir işleve sahiptir.¹³⁵⁷ Her gün Yüce Allah ile kurulan manevi irtibat ve diyalog insanın akli ve ruhî melekelerinin gelişmesinde önemli rol oynamaktadır. Günde en az kırk defa bilinçli olarak tekrarlanan "Yalnız sana kulluk eder ve yalnız senden yardım bekleriz."¹³⁵⁸ ayetiyle Allah'a olan bağlılık teyit edilmekte, canlı ve diri tutulmaktadır. Yirmi dört saatlik bir zaman dilimi içinde insan ruhunun belli aralıklarla ilâhî haz ve heyecanla dolması ve bu hareketin periyodik olarak devam etmesi, insanı eğitip yücelten en büyük faktörlerin başında gelmektedir.

Kulun saygı göstermek amacıyla yapacağı fiillerden biri, Allah'ın huzuruna niyazla durması, yönünü ve gönlünü O'na çevirmesidir. Bundan daha üstünü, kendi acizliğini, Rabbinin de izzetini bütün benliğinde hissetmesi ve bunun bir göstergesi olarak başını öne eğmesidir. Zira bütün insanlarda ve hayvanlarda başın yukarı dikilmesi, fitrî olarak azgınlık ve büyükleme emaresi, boynun bükülmesi de huşû ve teslimiyet belirtisi olmaktadır.¹³⁵⁹ Aynı zamanda bu hareket benliği ve şuuru en

¹³⁵⁵ Yazır, *Hak Dîni*, Cilt I, s. 173-174.

¹³⁵⁶ Bk. Hûd 11/87; Nûr 24/37.

¹³⁵⁷ Bk. Kılıç, *İnsan ve Ahlak*, s. 22; Ardoğan, *Kur'an ve İnsan Psikolojisi*, s. 179.

¹³⁵⁸ Fâtiha 1/5.

¹³⁵⁹ Dihlevî, a.g.e., Cilt I, s.261; Bk. Şu'arâ 26/5; Secde, insan benliğinin Allah huzurunda yere serilişi ve tek otorite olarak O'nu tanıyışın sembolüdür. "Secde et ve yaklaş" (Alak 96/19) emri bunu ifade etmektedir. Bk. Kırca, *Kur'an ve İnsan*, s. 66.

yüksek derecede yoğunlaştırır.¹³⁶⁰ Bundan daha ilerisi, kişinin en şerefli ve duyularının hepsinin bir arada bulunduğu uzvu olan yüzünü Yüce Allah'ın huzurunda toprağa sürmesidir. En güzel namaz, en aşağı mertebeden başlayarak en üstün olanına doğru bu üç hali içinde toplayan namazdır. Böylece, huşû ve kulun kendi zaafını hissetmesinde de giderek bir artış olacaktır. Zira namaz, Allah'a yaklaştıran amellerin anasıdır ve Yüce Allah'ın azameti hakkında bir tefekkürdür.¹³⁶¹

Namazdaki beden hareketleri hem ferdi benliğin tasdikini hem de Allah karşısında bu benliğin yok oluş ve boyun eğişini temsil eder. Kıyam, Allah karşısında insanî benliğin kabullenilmesidir. Rükû ve secde ise bağımsız bir fert olarak Allah'a itaat ve teslimiyettir. Böylece namazdaki beden vaziyet ve hareketleri, zihinde oluşmaya başlayan dinî duygu ve düşüncelerin yönünü belirlemek suretiyle, bedenin ruh üzerine etkisini sağlayıcı ve artırıcı bir sistem olarak rol oynamaktadır.¹³⁶²

Hintli bilgin Dihlevî, namazın insanda gerçekleştirdiği değişimi üç mertebede açıklamaktadır: Bunlardan birincisi, Yüce Allah'ın celâl ve azametini düşünme sonucunda kalbin huşû ile dolmasıdır. Sonra dilin, bu azameti, bu huşûyu, en açık kelimelerle ifade etmesidir. Daha sonra da organların, kalpteki huşûya uygun düşecek hareketlerde bulunmasıdır. İnsan, namazda Yüce Allah'a yükselip O'na sımsıkı yapıştığında kudsiyet âleminden üzerine tecelliler iner, bunlar nefse galebe çalar ve bu sayede kişi, dil ile tavsifi mümkün olmayan şeyleri görür. Sonra tekrar eski haline döndürülür; ama artık durmayıp nefsi ile mücadeleye girer, ona karşı koyar, bu hali, elden kaçırmış olduğu şeylerin telafisi için ağ olarak kullanır.¹³⁶³

Namazda secde, rükû, kunut, kıraat, tilâvet, zikir, tesbih, hamd, tekbir, dua gibi hemen hemen bütün ibadet biçimleri vardır; bu bakımdan Kur'an salâtın üzerinde çok durmaktadır Çünkü o ikame edildiğinde kişiyi münker ve fahşâdan alıkoyup takvaya götürür. Kur'an, namazın kişi üzerinde sağladığı değişimi, arınmayı, olgunlaşmayı şöyle dile getirir: "Sana vahyedilen Kitabı oku ve namazı kıl. Muhakkak ki namaz hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar. Allah'ı anmak elbette en

¹³⁶⁰ Hökekleli, *Din Psikolojisi*, s. 238.

¹³⁶¹ Dihlevî, a.g.e., Cilt I, s. 261.

¹³⁶² Hökekleli, a.g.e., s. 238-239; Ayrıca bk. Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, Cilt XI, s. 27.

¹³⁶³ Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, Cilt I, s. 260.

büyük ibadettir. Allah yaptıklarınızı bilir.”¹³⁶⁴ Özellikle gece kılınan namaz insan üzerinde daha etkili, insanın görünen ve görünmeyen şahsiyetinin arasını uzlaştırıcı, insan şahsiyetinin bütünleşmesini sağlayıcıdır.¹³⁶⁵

İnsanın namazda Allah’ın huzurunda itaat ve niyaz içinde durması, ruhsal saflık, kalbi dinginlik ve psikolojik bakımdan güven bilincinin oluşması hususunda kişide ruhsal bir aktivite yaratmaktadır. Yaşamın bütün problem ve sıkıntılarında tam anlamıyla yüz çeviriş, namaz esnasında düşünce faaliyetinin yokluğu, insanın Rabbi önünde tam bir itaat içinde durması, insanda tam bir rehavet halini, nefsin sükûnu ve aklın rahatlmasını meydana getirmektedir. Namazın meydana getirdiği rehavet ve ruhsal sükûnetin, tedaviye ait olmak üzere en büyük etkisi, günlük yaşamın baskısından oluşan sinirsel gerginlikleri hafifletme, stresten koruma konusunda olmaktadır. Bazı çağdaş psikoterapi uzmanları rehaveti, ruhsal tedavide bir araç olarak kullanmaktadırlar. Namazın meydana getirdiği rehavet ve sükûnet namazdan sonra da devam ettiği için namazın koruyucu etkisi namazdan sonra da devam eder.¹³⁶⁶ Bir rivayette “Allah Resûlü ciddi bir işle karşılaştığında namaz kılardı” denilmektedir.¹³⁶⁷ Kur’an’da genellikle müşriklerin yalanlamalarından Hz. Peygamber’i ve müminleri rahatsız edecek söz ve hareketlerin ardından ve Peygamber’in bunalımlı zamanlarında Allah’ın tesbih edilmesi, ibadetle, namazla O’na iltica edilmesi, ibadetten moral alınması emredilmektedir.¹³⁶⁸ “Ey iman edenler! Sabır ve namazla yardım isteyin. Şüphe yok ki Allah, sabredenlerle beraberdir.”¹³⁶⁹ ayetinde sabır ve namazla yardım istenmesi, yani bunlarla dayanma gücü, sağlam moral elde edilmesi öğütlenmektedir.

Her gün insanı beş kez Allah’la buluşturan, hemen hemen bütün ibadet biçimlerini barındıran ve bir eğitim aracı olan namaz ibadeti, insanı stres vb psikolojik hastalıklardan korumakta, Allah’a yaklaştırmakta, psikolojik olarak onu eğitip ruhî olgunluğa ulaştırmaktadır. İnsana maddi-manevi temizlik ve faydalar sağladığı gibi insanın sosyalleşmesine de katkıda bulunmaktadır. Namaz, bireye

¹³⁶⁴ Ankebût 29/45.

¹³⁶⁵ Bk. Müzzemmil 73/6; Zamahşerî, *Keşşâf*, IV, s. 626; Nesefî, *Tefsîru’n-Nesefî*, Cilt III, s. 556.

¹³⁶⁶ Necatî, *Kur’an ve Psikoloji*, s. 247-248; Ayrıca bk. Nurbakî, *Kur’an-ı Kerim’den ayetler ve İlmi Gerçekler*, s. 152-157.

¹³⁶⁷ Ebû Dâvûd, *Tetavvu’*, 22, no: 1319; Cilt II, s. 78.

¹³⁶⁸ Bk. Hûd 11/113-114; İsrâ 17/76-79; Tâhâ 20/129-130.

¹³⁶⁹ Bakara 2/153 Ayrıca bk. Hadîd 57/16.

kendi davranış ve dürtülerini kontrol etme imkanı verir. Kul ile Allah arasında bir bağ ve buluşmadır namaz. Kalbin kuvvet aldığı; ruhun Allah'a bağlılığını hissettiği; nefsin dünya hayatının değerlerinden, daha üstün değerler bulduğu bir râbıttır. İslam inanişında namaz, bir itâat davranışdır. İtâat ve ibadetin amacı ise, sevaptan ziyade, Allah'ın sevgi ve rızasını kazanmaktır. Bir anlamda ibadetlerin özü ve sentezi olan namazdan amaç, ihlastır. Yani kişinin samimiyet, taat, sevgi, minnet, hamd ve şükran duygularını, insanın en büyük eğiticisi ve terbiye edicisi olan Rabbine yöneltmesidir.

3.2. Oruç

Kuran'da oruç anlamında savm ve sıyâm, kelimeleri kullanılıp bu kelimeler türevleriyle birlikte on üç yerde geçmektedir.¹³⁷⁰ Savm ve sıyâm, kelime anlamı itibariyle mide ve ferc şehvetini tutma, onlara engel olma,¹³⁷¹ yeme, konuşma ve yürüme gibi fiillerden el çekmektir. İstilahta ise savm ve sıyâm, mükellefin niyetle beyaz iplikten siyah ipliğe kadar (tan yerinin ağarmasından güneş batana kadar) yemekten, içmekten ve cinsel ilişkiden uzak durmasıdır.¹³⁷²

Bütün dinlerin ortaklaşa ibadetlerinden biri de oruçtur. Bunun da ötesinde oruç, insanlığın, dinler dışındaki birçok düşünce ve eğitim ekolünün başvurduğu temel uygulamalardan biridir. İnsan sağlığı ile ilgili sayısız yararları yanında diğer hiçbir disiplinde görülemeyen mistik, estetik, ahlaksal ve ruhsal faydaları, orucu insanlık tarihi boyunca her toplumun az veya çok uyguladığı bir ibadet ve tedavi şekli olarak yaşatmıştır.¹³⁷³

Psikolojik açıdan tetkik edildiğinde görülecektir ki oruç, beden ve ruh dengesini sağlayan en kolay, en pratik bir araç ve ibadettir. Zira insan iradesini güçlendiren faktörlerin başında oruç, önemli bir yer işgal eder. Başka zamanlarda bir

¹³⁷⁰ Bk. Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfheş* (s-v-m md.), s. 529.

¹³⁷¹ Yazır, *Hak Dini*, Cilt I, s. 493; Hadîdî, *Menhecü'l-Kur'ân ve's-Sünne fi'l-'Alâkâti'l-İnsâniyye*, s. 180.

¹³⁷² İsfehânî, a.y; Yazır, a.g.e., Cilt I, s.493-494; Mehmet Canbulat, "Fert ve Toplumsal Hayata Katkıları Açısından Oruç", *Diyanet Aylık Dergi*, Kasım 2001, S. 131, s. 19; Yaşar Yiğit, "Ben Oruçluyum Diyebilmek", *Aynı Dergi*, s. 13.

¹³⁷³ Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 487-488.

saat dahi sigarayı bırakamayan tiryakilerin, ramazanda oruç müddetince sigara içmeden durmaları, orucun iradeyi ne derece güçlendirdiğinin en güzel örneğidir.¹³⁷⁴

Her sene bir ay boyunca bu tarzda şehvetleri engelleme ve onları kontrol etmeyi sürdürme, mutlak olarak insana dirençli bir irade gücü ve kararlılığı kazandırır. Oruç, insanların yaşamlarındaki bütün davranışlarında, yükümlülükleri yerine getirmede ve görevlerini ifa etmede Allah'ın rızasını gözetmelerini sağlamaktadır¹³⁷⁵ Oruç, insanların vicdanlarını da eğiterek, başkalarına karşı insafli, güzel ve güven verici davranışlar sergilemelerini sağlamaktadır.

Oruç, ruhî bir ibadet olup bununla mümin, nefsinin terbiye ve tezyîn eder, ruhunu yüceltir, kalbini temizler, Rabbine yönelir. O, en yüce manasıyla Allah için tam bir ihlâs sağlar. Bu ibadetin esası, insanın nefsinin hükmetmesi, içgüdülerine hâkim olmasıdır. Onun verdiği güçle kuvvet ve sebat noktasında en yükseğe ulaşılır. Meşakkat çektirmek ve şehvetlerden kaçındırmak suretiyle nefisleri eğiterek istediğini elde etmede zorlukları yenmede insana güç verir.¹³⁷⁶ İnsan oruçtan öğrendiği sabır melekesinden sonra, bunun kapsamını yaşamının diğer yönlerine teşmil eder ve bu sayede rızık peşinde koşuşturmanın zahmetine, hastalıkların acılarına, yaşamın sıkıntı ve zorluklarına tahammül etmeyi öğrenir.¹³⁷⁷ Ayrıca oruç, dünya lezzetlerini, makam ve üstünlük davalarını hor gösterir, kalbin Allah'a bağlılığını artırarak ona meleksel bir zevk ve sefa verir.¹³⁷⁸

Oruçta, ruh ve beden hastalıklarının birçoğunun tedavisi bulunmaktadır. Ramazan boyunca fecir vaktinden güneşin batışına kadar yemeyi-içmeyi kesmek, insanın şehvetlerini kontrol altında tutması hususunda bir egzersiz olup takvâ ruhunun yaygınlaşmasını sağlamaktadır. Kur'an, orucun önemini şöyle belirtir: "Ey inananlar, sizden öncekilere yazıldığı gibi (günahlardan) korunmanız için sizin üzerinize de oruç yazıldı." Yani oruç, Hz. Âdem'den sizin zamanınıza kadar ki bütün peygamberlere ve milletlere farz kılındı.¹³⁷⁹ Asil bir ibadet olması dolayısıyla sizde oruç tutarak bu sayede takvaya erersiniz veya oruç nefsi kötülüklerden koruduğu

¹³⁷⁴ Kırca, *Kur'an ve İnsan*, s. 240; Şükrü Özbuğday, "Orucun Hikmet ve Faydaları", *Diyanet Aylık Dergi*, Kasım 2002, S. 143, s. 28. Ardoğan, *Kur'an ve İnsan Psikolojisi*, s. 177.

¹³⁷⁵ Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, s. 255-256.

¹³⁷⁶ Hadîdî, *Menhecü'l-Kur'ân ve's-Sünneh fi'l-'Alâkâti'l-İnsâniyye*, s. 179.

¹³⁷⁷ Necati, a.g.e., s. 256.

¹³⁷⁸ Yazır, *Hak Dîni*, Cilt I, s. 494.

için, umulur ki günahlardan kaçınırsınız. Ya da umulur ki muttakiler zümresine katılırsınız. Çünkü oruç onların şiarıdır.¹³⁸⁰

Dünyadaki her kötülüğün başı, Allah'ı unutmak ve sorumluluk duygusunu kaybetmektir. Oruç ise kişiye daima Allah'ı hatırlatır, sorumluluk duygusunu geliştirir. Bir ay boyunca devam eden bu manevi eğitimle insan davranışlarını kontrol altına alarak her türlü kötülükten uzaklaşır. Oruç, insanı hükmü altında tutan alışkanlıklar ve adî ihtiyaçlara karşı bir baş kaldırma provasıdır.¹³⁸¹

Oruç, riya ve gösterişi olmayan tek ibadettir. Allah'tan başka hiç kimse, başkasının oruçlu olup olmadığını bilemez. Sadece Allah rızası için oruç tutan bir kimse, gizli ve açık her yerde Allah'tan korkmayı oruç vasıtasıyla öğrenir. Bu korku ve sakınma (takva), insanda, yaptığı bir şeyin küçüklüğü bir hardal tanesi kadar olsa da, bir kaya içinde yahut yerin derinliklerinde de bulunsa yine onu Allah'ın ortaya çıkartacağı¹³⁸² inancından kaynaklanmaktadır. Böyle bir duyguya sahip olan insan, vicdani bir rahatlık ve huzur içindedir. Böyle kimselerde duygu, his, düşünce ve fikir birliği olduğundan ruhî bozukluklar yerleşip kök salamazlar.¹³⁸³

Orucun, heyecan ve korkulara, sinir ve şuur bozukluklarına karşı büyük ve müspet etkileri olmakta, özellikle sert ve ağır ruhî bunalımlara karşı sinirlerin dayanma gücünü artırıcı etkisi bulunmaktadır. Böylece oruç, bir yandan insanı ruhen ve fikren rahatlatırken, diğer yandan da gurur ve kibri yok eder ve insanın ruhî hayatını dengeler.¹³⁸⁴ Hz. peygamber, şöyle buyurur: “Oruç bir kalkandır (yani günahlara bir engeldir). Biriniz oruçlu olduğunda müstehcen konuşmayın, arsızlıkta bulunmayın. Biri onunla dalaşsa veya ona kötü bir söz söylese iki sefer “Ben oruçluyum” desin.”¹³⁸⁵

Oruç, oruçlu kimseyi fiili veya sözlü herhangi bir şekilde başkasına saldırıdan koruduğundan, kişi nefesine hâkim olur. Böylece kötülüğe kötülükle karşılık vermez,

¹³⁷⁹ Neseî, *Tefsîru'n-Neseî*, Cilt I, s. 158.

¹³⁸⁰ Zamahşerî, a.y.; Neseî, a.g.e., Cilt I, s. 158.

¹³⁸¹ Özbuğday, a.g.m., s. 29.

¹³⁸² Lokman, 31/16.

¹³⁸³ Kırca, a.g.e., s. 272; *Kur'an ve İnsan*, s. 241; Ayrıca bk. Yiğit, “Ben Oruçluyum Diyebilmek”, s.14.

¹³⁸⁴ Bk. Kırca, *Kur'an ve İnsan*, s. 241; Özbuğday, a.g.m., s. 29.

¹³⁸⁵ Buhârî, “Savm”, 2, 9, Libâs, 78; Müslim, “Sıyâm”, 30, no: 164 Cilt I, s.807; Tirmizî, “Savm”, 55, no: 764 Cilt III, s.136.

hoş görür, affeder. O zaman mümin kardeşlerinin kusurlarını görmeyecek bir safhaya iletir ve aralarındaki sevgi ve uyumu kuvvetlendirir. Oruç sayesinde zenginle fakir arasında karşılıklı sevgi ve yakınlaşma oluşur, toplumda yardımlaşma, sorumluluk ve sosyal güvence ruhu kuvvetlenir.

Oruç, insanı iç dünyasına döndürür ve böylece insan, kendi düşünce ve davranışlarını ince ince tetkik eder. Bu iç dünyada geçmişle hesaplaşarak iyi olanları yapar, aşırı ve huzuru bozan ne varsa onu terk eder.¹³⁸⁶ Ayrıca oruç, hayatı disipline sokar ve oruçlu kimseye zamanın önemini tanıtır. Dolayısıyla oruç tutan kişi, zamanı en iyi şekilde değerlendirmesini öğrenir.

Orucun bu şekilde bedensel, ruhsal ve toplumsal birçok faydaları bulunmakla beraber bunlar, orucun farz kılınmasının asıl sebep ve hikmeti değildir. Orucun farz oluşunun asıl hikmeti, Allah'ın emrine boyun eğmekle kulluk ve ibadet zevkini tatmak ve amellerin ruhunu riyadan temizleyerek kuvvet ve ihlâsı artırmak ve kendini bizzat Allah'ın korumasına emanet etmek için nefisle cihad yapmaktır.¹³⁸⁷

3.3. Zekât

Kuran'da zekât, zekât kelimesiyle ifade edildiği gibi sadaka kelimesiyle de ifade edilir. Bunun yanında infak tabiri de kullanılır. Sadaka daha genel olup hem farzı hem de nafiye kapsar. Zekât, kök anlamı itibariyle, Allah'ın bereketiyle oluşan artış, bereket, temizleme demektir. Bu artış dünyevî ve uhrevî işler itibariyledir. İstilah anlamı itibariyle, Allah hakkından dolayı zengin insanın fakire verdiği mal demektir. Zekâtta hayır ve bereketlerin artışı, insan nefsinin temizlenmesi, iç dünyasının arındırılması umudu olmasından dolayı bu şekilde isimlendirilmiştir. İnsanın nefsinin temizlenip arıtılmasıyla dünyada övülen vasıflara, ahirette de ecir ve mükâfata nail olur.¹³⁸⁸

Zekât, Kuran'da otuz iki yerde geçmekte ve yer aldığı hemen hemen bütün ayetlerde kendisi gibi arındırma özelliği bulunan namaz ibadetiyle beraber zikredilmektedir. Zekât kelimesi, fiil halinde yirmi beş ayette geçmekte ve bu

¹³⁸⁶ Özbuğday, "Orucun Hikmet ve Faydaları", s. 29.

¹³⁸⁷ Yazır, *Hak Dîni*, Cilt I, s. 495-496.

¹³⁸⁸ İsfahânî, *el-Müfredât (zekâ md.)*, s. 380-381.

ayetlerin tamamına yakınında insanın iç dünyasının arındırılmasından bahsedilmekte ve bu anlamda kullanılmaktadır.¹³⁸⁹ Bütün bunlar da zekâtın insanı arındırıcı özelliğini göstermektedir.

Zekât, insanın kendisinden daha fazla ihtiyaç içinde olan kimselere, sahip olduğu malın bir kısmını sırf Allah için vermesi işleminin dinî adıdır. Allah için vermek, karşılığında o kimseden hiçbir fayda beklemeden vermektir. İslam dinî zekâtı farz kılarak, insanın karakterini başka insanlar için fedakârlık yapacak bir şekilde oluşturmayı hedeflemiştir.¹³⁹⁰ Kur'an'da bu durum şöyle belirtilmiştir: “Sevdiğiniz şeylerden harcamadıkça iyiliğe ulaşamazsınız.”¹³⁹¹

Servet beli ellerde toplanırsa, kitleyi ezen bir araç, bir tahakküm ve sömürü unsuru olur. Kur'an böyle servete “dûle” diyor ki, saltanat, kudret, hükmetme aracı demektir. Kur'an, servetin toplumda dengeli bir şekilde yayılmasını istemektedir. “Mal, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir şey olmasın.”¹³⁹²

Zekât, gerçek mülk sahibinin Yüce Allah olduğunu öğrettiği gibi, Allah'ın verdiği rızktan başkalarının da hakkı olduğunu hatırlatır.¹³⁹³ Zira Kur'an, servet sahibinin malında fakirin hakkı bulunduğunu, bu hakkın fakire mutlaka ulaştırılması gerektiğini açıkça belirtir.¹³⁹⁴ Malın gerçek sahibinin Allah olduğu insana emanet olarak verildiği şöyle belirtilir: “Ve enfikû mimmâ ce'aleküm müstahlefîne fih (Sizden evvel geçenlerin ardından Allah'ın) size (tasarruf için) vekalet verdiği (mal) dan (O'nun uğrunda) harcayın.”¹³⁹⁵ Bu ayet delalet etmektedir ki, mal sahibinin elindeki mal, vekilin elindeki mala benzer. Mal gerçekte o kimsenin değildir. O malın gerçek sahibi olan Allah'ın emrettiği yerlerde harcaması için ona emanet olarak verilmiştir.¹³⁹⁶ Müfessir Kurtûbî bu ayeti şöyle açıklar: Bu ayetten anlaşıldığına göre, malın asıl sahibi Allah'tır. Kulun ancak Allah'ı razı edecek tasarruflarda bulunma yetkisi vardır. Yani mallar hakikatte sizin değildir. Siz ancak

¹³⁸⁹ Bk. Abdalbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres* (z-k-y md.), s. 420-421.

¹³⁹⁰ Kılıç, *İnsan ve Ahlak*, s. 25.

¹³⁹¹ Âli İmrân 3/92.

¹³⁹² Haşr 59/7; Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 650.

¹³⁹³ Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 168.

¹³⁹⁴ Bk. En'âm 6/141; İsrâ 17/26; Rûm 30/38.

¹³⁹⁵ Hadîd 57/7; Bk. Çantay, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, Cilt III, s. 179.

¹³⁹⁶ Abdulkerîm Zeydân, *el-Medhel li Dirâseti's-Şer'iyyeti'l-İslâmiyye*, Beyrût, Müessetürrisâle, 16. Bsk., 1423/2002, s. 204.

mallar konusunda vekil konumundasınız. Sizden sonrakilere kalmadan önce bu konuda fırsatı ganimet bilin.¹³⁹⁷ Bir ayette de mal Allah'a izafe edilerek şöyle buyrulur: Allah'ın size verdiği malından siz de onlara verin.¹³⁹⁸

Zekât, nefisleri temizlemede, fertler arasında muhabbet sağlamada ve aralarına sevgi ruhunu yerleştirmede önemli bir etkidir. Zekâtın toplumsal temizleme ve arıtma anlamında oluşu, sözcük anlamının tamamlaması mahiyetinde olmak üzere Yüce Allah şöyle buyurur: “Onların mallarından onunla kendilerini temizleyeceğin, tertemiz edeceğin bir sadaka al ve haklarında hayır dua et. Çünkü senin duan onlara huzur verir. Allah işitendir, bilendir.”¹³⁹⁹ Bu ayetteki sadakadan kasıt, sınırları belirtilmiş olan zekâttır. “Tudahhiruhüm” ifadesi hakkında Râzî'nin üç değişik görüşü vardır. Birinci görüşüne göre “tâ” zamiri peygamberle ilgilidir ve sadaka olarak temizleyecek olan Hz. Peygamberdir. İkinci görüşüne göre bu tabir, sadakayla ilgili bir tabir olup buna göre ayetin manası, “Sen onların mallarından onları temizleyen bir sadaka al” şeklinde olur. “Sadaka, insanların kiridir” şeklinde (hadisler) varit olduğu için, sadakaya temizleyicilik vasfını vermek güzel ve yerinde olur. Üçüncü görüşüne göre ise “tâ” harfi muhatap zamiri kabul edilmektedir. Buna göre mana, “Ey zekât alan! Sen, onlardan zekât almakla onları temizliyor ve o zekât vasıtasıyla da onları tezkiye ediyorsun” şeklinde olur. Râzî'nin bu görüşlerinden en uygun olanı ikinci görüşüdür.¹⁴⁰⁰ Ayetteki “tezkiye, tadhîr'de” (temizlemede) mübalağa ve ziyadedir veya malda artış ve bereket anlamındadır.¹⁴⁰¹

Mü'min, malını harcamakla kendisini helakten kurtarır. Şu hadis buna işaret eder: “Kazayı ancak dua çevirir; ömrü de ancak iyilik uzatır.”¹⁴⁰² Zekât, malın bereketini artırdığı gibi ilâhî rahmeti harekete geçirmesi sebebiyle Allah'ın gazabını söndürür, meleklerin o kul için dua etmesini sağlar.¹⁴⁰³

¹³⁹⁷ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Ahmed el-Ensârî Kurtûbî, *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'an*, Beyrut, Dâr-u İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts., XV, 238; Ayrıca bk. Tefsîru'l-Celâleyn, s. 538.

¹³⁹⁸ Nûr 24/33.

¹³⁹⁹ Tevbe 9/103.

¹⁴⁰⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, Cilt XII, s.158-160.

¹⁴⁰¹ Zamahşerî, *Keşşâf*, Cilt II, s. 297; Nesefî, *Tefsîru'n-Nesefî*, Cilt I, s.707.

¹⁴⁰² Tirmizî, “Kader”, 6, no: 2139 (IV, 448); İbn Mâce, *Mukaddime*, 10; Ahmed, 2/316, 350; 5/277, 280.

¹⁴⁰³ Dihlevî, a.g.e., Cilt I, s.265.

Yazır, zekât konusunda şu değerlendirmeleri yapmaktadır: “Bir aç ile bir tokun bir safta sağlam bir yapı gibi bir muhabbet ve kardeşlik duygusuyla birbirine kalben perçinlenmesi mümkün değildir. Dolayısıyla cemaatin hakiki bir tevhid ibadeti olması, cidden fakirlerin gözetilmesi ve çalışabileceklerin çalıştırılması için ilk önce zekât ve sadaka ile zenginlerle fakirler arasındaki uçurumu kapatarak hepsinin Mevlasının Allah olduğu duygusu ile bir muhabbet ağı kurulması, büyük bir farizadır. Bu farizanın bu niyetle yerine getirilmesiyle Müslüman, cimriliğinden silkinecek, Allah’ın bir halifesi (vekili) olma rütbesini kazanacaktır. Zira namaz, ilâhî huzura çıkararak bir miraç olduğu gibi, zekât da, Müslümanı insanlık derecesinden ilâhî vekillîğe geçiren bir köprüdür. Her Müslüman, bu köprüyü yapıp geçmeğe, yani zekât vermek için helal mal kazanıp nisap sahibi olmaya çalışacak ve henüz verecek halde değilse en az onun yüceliğine iman ile dolu olacaktır. Yani Müslüman’ın gözü, zekât almağa değil, vermeğe dönük olacak ve ancak zorunlu kaldığı zaman zekât ve sadaka alabilecek ve aksi halde aldığı haram olduğunu unutmayacaktır. Namaz, bütün bedenî ibadetlerin aslî temsilcisi, zekât da bütün malî ibadetlerin aslî temsilcisidir. Bunlar imanın ilk müeyyidesi ve amel olarak ilk açılımıdır.”¹⁴⁰⁴

Sonuçta zekât zenginlerin nefislerini cimrilik, hırs, tamah, açgözlülük vb. ruhî hastalıklardan temizlediği gibi, fakirlerin nefislerini de kıskançlık, haset, kin, kötülük ve buğz gibi menfi ve yıkıcı psikolojik oluşumlardan koruyarak, iki grubunda gönüllerini temizlemiş ve onlara ruhî ve psikolojik bir olgunluk kazandırmış olur. Bunun yanında zekât, insanın ruhsal sağlığı için büyük öneme haiz olan kişinin kendisinden memnun olmasını ve kendisine saygı göstermesini sağlayacak insanlara yararlı, faydalı olma şuurunu kazandıracak böylece ruhsal anlamda kişiyi huzura erdirecektir.

3.4. Hac

Kur’an’da dokuz yerde hacc, bir yerde de hicc şeklinde geçen bu kelime¹⁴⁰⁵ kasıt (yönelme) demektir. Fakat mutlak kasıt olmayıp büyük ve önemli bir şeye

¹⁴⁰⁴ Yazır, *Hak Dinî*, Cilt I, s.177-178.

¹⁴⁰⁵ Bk. Abdülbâkî, *el-Mu‘cemü ‘l-Müfrehes* (h-c-c md.), s. 246.

kasıt,¹⁴⁰⁶ ziyarete kasıt (yönelme) anlamındadır. Dinî bir terim olarak ise, hac ile ilgili ibadetleri yapmak için Allah'ın evini (Kâbe'yi) ziyaret etmektir.¹⁴⁰⁷

Hac sözcüğünün “kasıt, yöneliş, yürüyüş” anlamına gelmesi, bir bakıma hac ibadetine saygınlık ve kutsiyet atfedilen bir takım özel mekânlar üzerinden Allah'a yürünmesi şeklinde sembolik bir mahiyet kazandırır. Kur'an-ı Kerim'de özellikle hac törenleri, bu törenlerin yapılacağı zaman ve yerlere ilişkin olarak kullanılan “haram aylar, belde-i haram, hurumâtullâh, şe'âirullâh” vb. ifadeler, sembolik saygınlık ve kutsiyet ifadeleridir.¹⁴⁰⁸

Hac, Allah'a doğru sürekli bir şekilde yol almaktır. Allah'a yönelişin topluca yapılması, toplum tarafından gerçekleştirilendir. Hac, iman sahibi kişinin kısa vadeli ve geçici bütün kaygılardan ve menfaatlerden kopmayı bilmesini ister. Herkesin ortasında Allah'ı yeniden hatırlamasını gerektirir.¹⁴⁰⁹

Kur'an, “Haccı Allah için tamamlayın”¹⁴¹⁰ ve “Gücü yeten kişinin Kâbe'yi ziyaret etmesi Allah'ın insanlardan istediği bir davranıştır.”¹⁴¹¹ gibi ifadelerle Hac görevini Müslümanlara mali bir ibadet olarak hayatta bir defa yüklemektedir. Ayrıca Kur'an'da hac ibadetinin muhtelif safhaları hem şekli hem de manevi ve ruhî yönlerden tasvir edilerek çeşitli yararlarının bulunduğu belirtilir. “Ki kendileri için birtakım faydalara tanık olsunlar...”¹⁴¹² Ahiretle ilgili olarak mağfaret ve hoşnutluk, dünyayla ilgili olarak ise İslam ilkelerinin diri tutularak kültürel, ahlâkî, ticarî, sosyal ve psikolojik bir takım yararlar elde edilmesi, manevî bilinç ve duyarlılık kazanılması söz konusudur.¹⁴¹³ Bir sonraki ayette “sonra kirlerini gidersinler” ifadesi tırnaklarını kesmek, tıraş olmak vb. maddî temizliğe delalet ettiği gibi bu maddî temizlik manevî arınmayı da sağlar.

Kur'an zekât ve hac ödevleriyle, ana vasfı olan tevhid yani birlik inanç ve düzenine sürekli vurgu sağlamıştır. Tevhid inancına göre, bir kişinin, bir bölgenin,

¹⁴⁰⁶ Yazır, *Hak Dîni*, Cilt II, s.21.

¹⁴⁰⁷ İsfahânî, *el-Müfredât* (h-c-c md.), s. 218.

¹⁴⁰⁸ İlmihal, *İman ve İbadetler*, Cilt I, s. 511-512; Bk. Mâide 5/1, 2; İsrâ 17/1; Kasas 28/57; Ankebût 29/67.

¹⁴⁰⁹ Garaudy, *İslam ve İnsanın Geleceği*, s. 22.

¹⁴¹⁰ Bakara 2/96.

¹⁴¹¹ Âli İmrân 3/97.

¹⁴¹² Hac 22/28; Ayrıca bk. Hac 22/28-33.

¹⁴¹³ Bk. Yazır, *Hak Dîni*, Cilt V, s.300-301; Esed, *Kur'an Mesajı*, Cilt II, s. 674.

bir ırkın, bir ülkenin mutlu ve rahat olması, refah içinde bulunması hiçbir anlam taşımayıp bütün insanların mutluluğu esastır. Bunu sağlamak, bütün semavi dinlerin, özellikle Kur'an'ın ana gayesidir. Zekât ve hac bu ana gayenin zenginlere yüklediği sorumluluklardır. Ayrıca Kur'an, hac yükümlülüğüyle zengin Müslümanların dünya barışı ve Müslüman birliğine katkıda bulunmalarını istemiştir.¹⁴¹⁴

Hac, kible emrinde belirtilen “Her nerede olursanız, Allah sizleri bir araya getirecektir.”¹⁴¹⁵ ifadesindeki sosyal birliği fiilen gerçekleştirecek olan en büyük ve en kapsamlı bir kulluk ve ibadet alametidir ki bunun kapsamını, genişliğini yeryüzünde hiçbir mekânda bulmak mümkün değildir. Zira Kâbe-i Muazzama kadar kutsallığı eski olan hiçbir tevhid mabedi yoktur. Kur'an-ı Kerim, Kâbe'yi, yeryüzünde tevhid inancının, diğer bir tabirle tek tanrıci dininin ilk mabedi olarak anmaktadır: “Şu bir gerçek ki insanlar için yapılan ilk mabet, Mekke'de bulunan çok mübarek ve âlemlere hidayet kaynağı olan Beytullâh'tır.”¹⁴¹⁶ Kâbe'yi hacetmek, insanlığı bütün temel kök ve ırklarından birleştirmeğe bir sebeptir. Sonra hac, bir bakıma namaz gibi bedensel, diğer yönden zekât gibi mali değerlere sahip kapsamlı bir ibadettir.¹⁴¹⁷

Bu fariza yıllık İslami kongre mesabesindedir. Dünyanın dört bir yanından bütün dünya meşgalesini geride bırakıp gelen dilleri, soyları, ırkları, renkleri farklı Müslümanlar aynı yerde, aynı duygularla toplanarak aralarındaki İslamî kardeşlik ruhunu oluşturmak, iyilik ve takvada yarışıp günah ve düşmanlığı kaldırmak gibi aynı gaye ve hedeflerde birleşerek Allah'a yönelirler. Bu değerli insanların görünümü, bu dinin şiarının eşitlik olduğuna delalet eder. Bu görüntü ile tevhid dininin ölümsüz hatıralarını inananların ortak şuur altlarında tazeleme amaçlanmıştır. Böylece şu anki ibadet geçmişin hatıralarıyla birleştirilerek inananların inanç kökleriyle ve geçmişle bağlantıları tazelenir.

İnsan, orada geçmişten ders alıp manevi ruhundan nasip alarak nefisini arındırır.¹⁴¹⁸ Zira gerek Kâbe, gerekse diğer hac toprakları, peygamberler tarihinin, özellikle Son Peygamber'in hayatının yüzlerce hatırasını barındırmaktadır. Bu

¹⁴¹⁴ Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 156.

¹⁴¹⁵ Bakara 2/148.

¹⁴¹⁶ Âli İmrân 3/96; Kabe'nin Allah'ın evi olarak nitelenmesi için bk. Hac 22/26.

¹⁴¹⁷ Yazır, *Hak Dîni*, Cilt II, s. 24-25.

anlamda hac, ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem'den beri gelmiş geçmiş bütün peygamberler ve onlara gönül vermiş müminlerle bir iman ve ülkü birliğini ilan etmek, pekiştirmektir.¹⁴¹⁹

Ayrıca hac bir Müslüman'ın kendi nefsinin farkına varma sürecidir.¹⁴²⁰ Bir Müslüman'ın bu kutsal mekânları ziyaret etmesi, hayatının sıkıntı ve dertlerini giderip, ruh dinginliği ve mutluluk şuuru kazanmasına neden olur. Buna ilave olmak üzere hac, zahmet ve yorgunluğa tahammül etme, insanın kibir elbiselerini çıkararak zengin-fakir, efendi-lider, hâkim-mahkûmu eşit sayan, kötü arzu ve alışkanlıklarından da sıyırıp, tertemiz yeni bir yaşayışa başlama iradesini de sergilemelerini sağlayan haccın sade giysilerine bürünme yönüyle tevazu konusunda insanı eğitmektedir.¹⁴²¹

Hac ibadetinin doğrudan doğruya başlaması, giyilen bir ihramla olmaktadır. İhram, esasında helal olan bazı şeyleri, belirli bir süre kendine yasaklamak anlamını taşımaktadır.¹⁴²² Kişinin kendini geçici kaygı ve bağımlılıklardan kurtarışının sembolüdür. İhram süresince toplumsal barışı ve bütünlüğü bozucu, bencilliği uyandırıcı, geride bırakılan geçici haz ve menfaatleri hatırlatıcı mahiyetteki her türlü eşya ve fiiller yasaklanmıştır.¹⁴²³ Giyilen bu kıyafet, yeni ve bambaşka bir giysiyle o zamana kadar kişinin sahiplendiği statü ve rollerin arkada kalışını; bütün sadeliği ile müminin, benliğiyle direkt yüz yüze gelişini ifade eder.¹⁴²⁴ Bu da insan ruhunda bir değişim ve arınma meydana getirmektedir. Ayrıca ihram, mahşer gününde, tam bir boyun eğiş ve temiz niyetle Allah'ın huzuruna çıkar gibi, bütün lezzet, şehvet ve arzulardan sıyrılıp dünyevî bağlardan uzaklaşarak, yaratılışın en başındaki temiz fitrata dönüşü de simgelemektedir. Bir anlamda hac, mahşer günü için bir psikolojik hazırlık uygulamasıdır. Bu bilincin kazandırılmasıdır.¹⁴²⁵

¹⁴¹⁸ Hadîdî, *Menhecü'l-Kur'an ve's-Sünne fi'l-'Alâkâti'l-İnsâniyye*, s. 183.

¹⁴¹⁹ Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 156-157; Ayrıca bk. Harman, TDVİA (Hac md.), Cilt XIV, s. 397.

¹⁴²⁰ Harman, TDVİA (Hac md.), Cilt XIV, s. 398.

¹⁴²¹ Bk. Necatî, *Kur'an ve Psikoloji*, s. 257; İlmihal, *İman ve İbadetler*, Cilt I, s. 512.

¹⁴²² Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 155.

¹⁴²³ İlmihal, *İman ve İbadetler*, Cilt I, s. 512.

¹⁴²⁴ Ardoğan, *Kur'an ve İnsan Psikolojisi*, s. 179.

¹⁴²⁵ Bk. Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 239-240; İlmihal, , Cilt I, s. 512; Harman, TDVİA (Hac md.), Cilt XIV, s. 398.

İhramlı için konulan yasaklar,¹⁴²⁶ hiç kimseye hatta haşerelere bile zarar vermeme, bütün yaratıklara şefkat ve merhamet, zorluklara sabır, kısaca kişiye düzenli ve disiplinli yaşama melekesi kazandırır. Böylece hac farızasını eda eden Müslüman, Allah'ın hoşnutluğunu kazandığı gibi etrafındakilere faydalı olma, hiç değilse zarar vermeme alışkanlığını kazanmış olurlar.¹⁴²⁷

İnsan tabiatında yer alan kötü eğilimleri ve bunlar vasıtasıyla insanı kışkırtmaya çalışan Şeytan'ın etkilerini ortadan kaldırmak ve böylece benliği tam manasıyla arıtmak suretiyle akıl ve iradeyi yüceltip, bilinci hâkim duruma geçirmek için, kötülüğün sembolü olan Şeytana karşı savaş açılır.¹⁴²⁸

Şeytan taşıyan kişi içindeki kötü duygulara, bencil isteklere cephe aldığını ortaya koyar. Arafat vakfesi, insanın dünyaya ayak basışını ve kıyamette Allah'ın huzurunda bekleyişini hatırlatır. Hac ruhun Allah'a yükselişini temsil ettiğinden, Kâbe hedef değil, belki sonsuzluğa ve bu manevi atmosfere geçişin başlangıcıdır. Kâbe etrafında dönerek gerçekleştirilen tavaf, kâinatın ve yaratılışın özeti, teslimiyetin ve ilâhî kadere boyun eğişin sembolü sayılır. Koşmak anlamına gelen sa'y, bir canlılık, bir arayıştır, esbaba tevessüldür.¹⁴²⁹ Hacda kurban kesmek, kendi benliğini ve arzularını Allah yolunda feda etmek sureti ile tam bir ruhani yücelme ve olgunlaşmaya ulaşmanın sembolüdür.¹⁴³⁰ Hacda dıştan bakıldığında sembolik davranışlar şeklinde gözükken her ibadetin ve şeklin bir anlamı, mümini eğitici ve bilinçlendirici terbiye edici bir yönü vardır. Hac ibadeti esnasında bu anlam ve şuuru yakalayabilen, haccın hikmetlerine nüfuz edebilen mümin, eski hata ve günahlarından arınarak hayata yeni bir canlılık ve bilinçle döner.¹⁴³¹

Hacda insanın nefsinin zaptetme, şehvet ve taşkınlıkların kontrol altına alma egzersizi de bulunmaktadır. Nitekim Yüce Allah, şöyle buyurur: “Hac, bilinen aylardadır. Kim o aylarda (ihrama girerek) haccı (kendine) gerekli kılsa bilsin ki, hacda kadına yaklaşmak, günaha sapsak, kavga etmek yoktur. Siz ne iyilik ederseniz Allah onu bilir. Kendinize azık edinin, Şüphesiz azığının en iyisi takvadır.

¹⁴²⁶ Hacla ilgili yasaklar için bk. Bakara 2/196-200; Mâide 5/2, 95-96.

¹⁴²⁷ İlmihal, *İman ve İbadetler*, Cilt I, s. 513; TDVİA (Hac md.), Cilt XIV, s. 398.

¹⁴²⁸ Hökekleli, a.g.e., s. 240.

¹⁴²⁹ İlmihal, *İman ve İbadetler*, Cilt I, s. 512.

¹⁴³⁰ Hökekleli, a.g.e., s. 240.

Ey akıl sahipleri bana karşı sorumluluğunuzun bilincinde olun”¹⁴³² Bu esas üzerine yapılan hac, nefis için bir cihaddır. İnsan, böyle bir ibadette nefisini temizler ve onu temiz yollara sevk eder, hevasına ve taşkınlıklarına mukavemet eder. Böylece bu ibadet, insan ruhunda yüce duyguların ve güzel hasletlerin yeşermesine vesile olur.

Hz. Peygamber haccın her bakımdan bir arınma oluşunu da ifade etmek üzere şöyle buyurur: “Biri haccederken müstehcen bir konuşmada bulunmaz, günah işlemezse annesinden doğduğu günkü gibi döner.”¹⁴³³ Müslüman Haccın, günahları temizlediğini bilmesi, onu hacdan mutlu ve endişeden uzak bir halde dönmesini sağlamaktadır. Bu da ona büyük bir ruhsal aktivite kazandırır; yaşamın dertlerini unutturur, sinirlilik ve stres gerginliğini yaşatmaz. Ayrıca hac, bir yönüyle de üretilen bilginin tanıtımının yapılacağı uluslararası bir fuar içeriği de taşır.

Hac, Allah’a doğru sürekli bir şekilde yol almaktır, insanlar arası ilişkileri ve iletişimi geliştiren bir eğitimidir. İnsan, o kutsal mekânda geçmişten ders alıp oranın manevi ruhundan nasiplenerek nefisini arındırır. Böylece hac ibadeti, insan ruhunda yüce duyguların ve güzel hasletlerin yerleşmesine vesile olur.

4. ZİKİR

Zikir, hatırlamak, övmek, şan, şeref, namaz kılmak, dua etmek, anmak, anış, anılan şey manalarını ifade eder.¹⁴³⁴ Anmak da ya kalp veya dil ile olur.¹⁴³⁵ Zikirle, bazen nefsin durumu kastedilir ki, insanın elde ettiği bilgiyi ezberlemesi ve koruması onunla mümkün olur. Bu şekilde hıfz ile eş anlamlı olur. Bazen da zikir, bir şeyin kalbe veyahut söz ve dile gelmesine denilir. Bu yönden zikir ikiye ayrılır. Biri, kalben zikir, biri de dille zikirdir. Bunlar da kendi aralarında ikiye ayrılır:

Unuttuktan sonra zikretmek, hiç unutmayıp devamlı zikretmek.¹⁴³⁶ Sonra zikir, nam ve şöret, medh ve sena, şeref ve şan anlamlarına gelir.¹⁴³⁷ Namaza, duaya ve

¹⁴³¹ İlmihal, *İman ve İbadetler*, Cilt I, s.513; Ayrıca bk. Bahili Kansoy, “Sosyal ve Psikolojik Açından Hac İbadeti”, *Diyanet Aylık Dergi*, Mart 2001, S. 23, s. 30-35.

¹⁴³² Bakara 2/197.

¹⁴³³ Buhârî, “Muhsar”, 9-10; Müslim, “Hac”, 79, no: 1350 (I, 983).

¹⁴³⁴ Tâberî, *Tâberî Tefsiri*, Cilt I, s. 258.

¹⁴³⁵ Yazır, *Hak Dîni*, Cilt I, s. 23.

¹⁴³⁶ İsfahânî, *el-Müfredât (z-k-r md.)*, s. 328; Yazır, a.y.

semavi kitaplara da zikir denir.¹⁴³⁸ İşte bu mana ile Kur'an'ın bir ismi de ez-Zikirdir.¹⁴³⁹ Zikr, Kur'an'da zaman zaman unutmaya ve gaflete zıt anlamda kullanılır.¹⁴⁴⁰

Zikir, ya dille ya kalple veya bedenle olur. Dille zikir, Yüce Allah'ı güzel isimleriyle anmak, hamd ve tesbih etmek, ululamak, kitabını okumak ve dua etmektir. Kalple zikir, gönülden anmaktır.

Başlıca üç türü vardır: Birincisi, Allah'ın varlığına işaret eden delilleri düşünmek. İkincisi, Allah'ın emir ve yasaklarını, mükâfat ve tehditlerini ve bunların hikmetlerini düşünmek. Üçüncüsü, gizli ve açık bütün yaratıkları ve bunlardaki yaratılış sırlarını gözleyip düşünmekle her zerrenin ilâhî âleme bir ayna olduğunu görmektir. Kalple zikir o noktaya varır ki, bu noktada insan kendinden ve âlemden geçer. Bütün şuuru hakka dalar gider, yalnız zikredilen şey hissedilir. Kalbin zikri tabi olarak beden zikrine yol açar. Bedensel zikirse, beden organlarından her birinin emredildikleri görevlerle meşgul olmaları ve yasaklandıkları şeylerden uzak bulunmalarıdır.¹⁴⁴¹ Böylece zikir, insanların davranışlarını düzelten bir eylemdir.

Zikir kelimesi çeşitli türevleriyle birlikte Kuran'da iki yüz yetmiş ayette yer almaktadır. Bunların otuz üçü tekil ya da çoğul olarak emir kipiyle geçmektedir ki, bu emirlerin on beşinde Allah'ı, on birinde ise O'nun nimetlerini hatırlatma söz konusudur.¹⁴⁴² Emir sigasıyla gelen ayetlerin bir kısmı da teselli etmek maksadıyla Hz. Muhammed'e daha önceki peygamberlerin niteliklerini ve onların başlarına gelenleri hatırlamasını, ümmete de ibret almaları için geçmiş kavimlerin karşı karşıya kaldıkları bir takım bela ve musibetleri düşünmelerini tavsiye etmektedir. Kur'an bazı ayetlerinde de Allah'ı, O'nun nimetlerini, sıfat ve isimlerini anan, tefekkür ve tezekkür eden müminlerin niteliklerine yer vermektedir. "İnananlar öyle kimselerdir ki, Allah anıldığı zaman kalpleri titrer."¹⁴⁴³

¹⁴³⁷ "And olsun, size öyle bir kitap indirdik ki, bütün zikriniz (şan ve şerefiniz) ondadır."Enbiyâ 21/10.

¹⁴³⁸ Bk. Kamer 54/25; Enbiyâ 21/24, 105.

¹⁴³⁹ Bk. Hicr 15/9; Yazır, a.g.e., Cilt I, s.23; Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Cilt I, s.258-259.

¹⁴⁴⁰ Bk. A'râf 7/205; Kehf 18/18.

¹⁴⁴¹ Bk. Yazır, a.g.e., Cilt I, 430; Ateş, a.g.e., Cilt I, s. 260-261.

¹⁴⁴² Bk. Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres* (z-k-r md.), s. 343-349.

¹⁴⁴³ Enfâl 8/2; Ayrıca bk. Âli İmrân 3/191; Hac 22/35.

Kur'an'ın zikir üzerinde ısrar etmesi onun, Allah'a inanma ve O'na ulaşmada, kalplerin huzur bulmasında yegâne unsur olması sebebiyledir.¹⁴⁴⁴ Yine bu sebeplerdir ki Kur'an, Allah'ı çokça anmayı kurtuluş için¹⁴⁴⁵ ve Allah'ın o kimseyi anması için bir vesile kılmıştır.¹⁴⁴⁶ Bütün bunların yanında Kur'an, zikrin azlığını da her fırsatta kınamakta¹⁴⁴⁷ ve müşrikleri düşünmeye, tefekküre davet etmektedir.¹⁴⁴⁸

Zikir, yüce Allah ile olan dolaysız bağlantıdır. Yeter ki dilin zikrini kalp idrak etsin ve her halükarda zikre devam edilsin.¹⁴⁴⁹ Faydalı olan zikir, devamlı ve kalb huzuru ile olan zikirdir. Gafil kalb ile yalnız dille yapılan zikrin faydası azdır. Bir şeyi seven daima onu anar. Bir şeyi çok anan da ne olsa onu sever. İşte Allah'ı zikretmenin evveli de böyledir. Zikir olunan Allah ile ünsiyet peyda edip O'na karşı muhabbet hâsıl oluncaya kadar biraz güçlük çeker. Sonra da O'nu anmadan duramaz hale gelir. Zira bir şeyden zevk alma, ancak ünsiyet ve muhabbetten doğar. Ünsiyet de devamlı yorgunluk ve uzun zahmetlerden sonra hâsıl olur. Nefis öyle bir şeydir ki, başlangıçta ona zorlukla yaptırılan şeyler, sonra onda tabiat haline gelir.¹⁴⁵⁰

Allah'ı anmaktan kalbin gaflet etmesi hususundaki unutkanlığın tedavisi, ancak devamlı olarak Allah'ı, O'nun nimet ve ikramını, yarattıklarındaki ayetlerini, ahiret ve hesap gününü anmaktır. Kur'an, bu çeşit unutkanlığın tedavisi için Allah'ı zikretmenin önemini dile getirmektedir: “Unuttuğun zaman Allah'ı an.”¹⁴⁵¹ Allah'ı zikretme ve O'nu tesbih etme âdeti insanın kalbine işlenerek davranışlarda sabit ve kalıcı olacak ve yaşamın bütün anlarında herhangi bir çaba ve özen olmaksızın bir adet şeklinde ortaya çıkacaktır. Bu da insanın davranışlarını değiştirerek ahlaken ve ruhen olgunluk sağlayacaktır.

Yüce Allah kendisinin sürekli anılmasını istemektedir: “Namazı bitirdiğiniz zaman gerek ayakta, gerek otururken ve gerek yanlarınız üzerinde (uzanarak) hep Allah'ı zikredin.”¹⁴⁵² İbn Abbas (r.a.), bu ayetin tefsirinde “gece ve gündüz, kara ve

¹⁴⁴⁴ Bk. Ra'd 13/28; Demirci, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 296-297.

¹⁴⁴⁵ Bk. Cuma 62/10.

¹⁴⁴⁶ Bk. Bakara 2/152.

¹⁴⁴⁷ Bk. A'râf 7/3; Neml 27/62; Ğâfir 40/58.

¹⁴⁴⁸ Bk. En'âm 6/80; Yûnus 10/3; Hûd 11/24; Nahl 16/17.

¹⁴⁴⁹ Gazali, M., *İslam'ın Manevi Boyutu*, s. 75.

¹⁴⁵⁰ Gazali, *İhyâ*, Cilt I, s. 869-870.

¹⁴⁵¹ Kehf 18/24.

¹⁴⁵² Nisâ 4/103.

denizde, sefer ve hazarda, zenginlik ve fakirlikte, hastalık ve sıhhatte, gizli ve aşikâre Allah'ı zikredin”, demiştir.¹⁴⁵³ Başka bir ayette de şöyle buyrulur: “Ey iman edenler! Allah'ı çokça anın. Ve O'nu sabah akşam tesbih edin.”¹⁴⁵⁴ Ayette bütün övgü çeşitleri ile Allah'ın övülmesi istenmiştir. Her türlü itaat ve her türlü hayır, zikir kapsamına girmektedir. Ayetteki “tesbih edin” emri de zikir kapsamına girmektedir. Sabah-akşam denilmekle de bütün vakitler kastedilmiştir ya da bütün vakitlerde namaz kılmak emredilmiştir.¹⁴⁵⁵

Allah kelâmı olan Kur'an'ı okumadan sonra, dil ve kalp ile yapılacak ibadetlerde Allah'ı zikretmekten daha faziletlisi ve ihtiyaçların O'na arz edilmesi için halis dualardan daha üstünü yoktur.¹⁴⁵⁶ Zikrin yüceliği hususunda Allah şöyle buyurmaktadır: “...Elbette Allah'ı anmak, en büyük (ibadet) tir...”¹⁴⁵⁷ Ancak Allah'ı anmak; işi gücü tamamen bırakıp dünyayı terk etmeyi gerektirmez.

Kur'an'ın temel prensibi, ruh ile bedeni, dünya ile ahireti beraber yürütmektir. Mü'min Allah'a karşı vazifelerini yaptığı gibi dünyaya ait vazifelerini de aksatmadan yapacaktır. Ancak dünya işlerini yaparken Allah'ı daima hatırında tutacaktır. Allah'ı hatırlaması, dünya işlerinde de kendisine şevk verecek, işlerini başarı ile yürütmesini sağlayacak, onu daima saadet ve huzur içinde tutacaktır.¹⁴⁵⁸

Kur'an-ı kerim'in çoğu ayetlerinin anlamları kulların eylemlerine uygun düşen Allah'ın güzel isimlerinden biriyle son bulduğu görülür. Bunun sırrı, kullar ne yaparsa yapsınlar Allah'ın gözetiminin kendileriyle beraber olduğunu hissettirmektir.¹⁴⁵⁹ Allah'ın varlığının her an hissedilmesi ve insanın ne yaparsa yapsın daima Allah'ın huzurunda olduğunu ve bir an dahi Allah'ın gözetiminden ayrı kalamayacağını bilmesi, kişiyi bir takım hatalardan, zararlı davranışlardan koruyacağı gibi psikolojik ve ruhî anlamda da kemale erdirecektir.

¹⁴⁵³ Gazali, *İhyâ*, Cilt I, s.846.

¹⁴⁵⁴ Ahzâb 33/41-42.

¹⁴⁵⁵ Zamahşerî, Keşşâf, Cilt III, s. 528-529.

¹⁴⁵⁶ Gazali, a.g.e., Cilt I, s. 843.

¹⁴⁵⁷ Ankebût 29/45.

¹⁴⁵⁸ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Cilt I, s. 261.

¹⁴⁵⁹ Gazali, M., *İslam'ın Manevi Boyutu*, s. 83.

Zikir ile Allah arasında engel yoktur. Zikir, sürekli Allah’la beraber olmak ve ruhsal sıkıntıları dağıtmak, kalp katılığını giderme konusunda çok önemlidir.¹⁴⁶⁰ Kul, Rabbini zikretmekle O’ndan yardım diler ve kendine verilen yapabilirlik gücünü sarf eder.¹⁴⁶¹ İşte zikir, acizlikten sonsuz yapabilirlik gücüne geçiştir.

İnsanın Allah’ı düşünmek üzere yoğunlaşması, kalpte bazı değişiklikler meydana getirmektedir. Bu değişimlerin en önemlisi, tatmin denen doyum merhalesini yakalamasıdır.¹⁴⁶² Nitekim Allah’ı zikretmenin gönülleri yatıştırdığı, ruha itmi’nân ve huzur verdiği belirtilir.¹⁴⁶³ Demek ki insan sıkılınca, üzülünce derhal Allah’a yönelmeli, O’nu zikir ve tesbih etmelidir ki stresten kurtulsun huzura ersin.

Gönüllerin huzur bulduğu zikir, Kur’an okumak, dinlemek, “subhânellâh, elhamdü-lillâh, Allâhu ekber, lâilâhe illallâh” gibi sözlerle Allah’ı anmak veya hatırında tutmak,¹⁴⁶⁴ bir işe başlarken Allah’ın adını anmak, O’nun yaratmış olduğu eserler üzerinde geniş bir muhakeme ile derinlemesine düşünmek ve Allah’a çokça dua etmektir.¹⁴⁶⁵

Allah’ı çok anmanın insan eğitimindeki rolü o kadar açık ve nettir ki, insan Yüce Allah’ı çok anınca kendini adeta O’nunla beraber hissetmekte, O’nun sevgisi ve O’nun aşkı ile aklını ve ruhunu doldurmaktadır. Bu derece Allah’a bağlılık ve yakınlık hisseder insan, O’nun rızasına uygun olmayan olumsuz davranışlarda bulunamaz. Aksi takdirde kendi içinde çelişkiye düşer. Bu nedenle Yüce Allah’a bağlılığını O’nu çok zikretmekle ortaya koyan insan, bu tür çelişkilerden kendini kurtarmış, kişilik sahibi bir kimse olarak değer kazanmış olur.¹⁴⁶⁶

Müslüman Allah’ zikrine devam ettiği zaman, kendisinin Allah’a yakın, onun himayesi ve gözetiminde olduğunu hisseder; bu durum da, nefsinde metanet ve güce bağlı bir şuur ile güven, sükunet ve mutluluk duymasına neden olur: “Beni anın ki

¹⁴⁶⁰ Bk. Zümer 39/22-23; Dihlevî, *Hüccetullâhi’l-Bâliğ*e, s. 270.

¹⁴⁶¹ Yazır, a.g.e., Cilt I, s. 431.

¹⁴⁶² Bayraklı, *Kur’an’da Değişim, Gelişme ve Kalite Kavramları*, s. 126.

¹⁴⁶³ Ra’d 13/28; Kur’an’ın adı da zikir olduğu için bu ayette Kur’an’da kastedilmiş olabilir.

¹⁴⁶⁴ Ateş, *Kur’an Ansiklopedisi*, Cilt IX, s. 59; Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur’an*, s. 170-173.

¹⁴⁶⁵ Bk. Saka, a.g.e., s. 172-180.

¹⁴⁶⁶ Saka, a.g.e., s. 172

ben de sizi anayım...”¹⁴⁶⁷ Allah’ın zikri, nefiste güven ve sekine uyandırdığı için, yaşamın tazyik ve tehlikelerinin önünde nefiste zayıflık ve acizlik duyulduğu, hiç bir güvence ve yardımcı bulunamadığı zamanda, insanın hissettiği stresin ilacı olmaktadır.¹⁴⁶⁸ “Kim beni anmaktan yüz çevirirse, onun için dar bir geçim vardır...”¹⁴⁶⁹

Özetleyecek olursak, zikir sürekli Allah’la beraber olmayı, kalp katılığını gidermeyi ve kalbi yumuşatmayı sağlar. Allah’ın varlığının her an hissedilmesi ve insanın ne yaparsa yapsın daima Allah’ın huzurunda olduğunu bilmesi, kişiyi bir takım hatalardan, zararlı davranışlardan koruyacağı gibi şahsiyetindeki çelişkiyi giderecek, nefisini temizleyip arıtacak, güven ve sükunet hissetmesini sağlayacak ve böylece onu psikolojik ve ruhî olarak olgunlaştıracaktır.

5. DUA

Sözlük anlamıyla dua kelimesinin nidâ ile anlam yakınlığı olup Kuran’da birbirlerinin yerlerine kullanılmakla birlikte¹⁴⁷⁰ ıstılahî manadaki duada daima tazim ve tazimle birlikte istekte bulunma anlamı mevcuttur.¹⁴⁷¹ Dua, Allah’la kul arasında diyalog¹⁴⁷² veya kalbin Allah ile konuşmasıdır. Ancak insan kalbi yüksek bir duruma geldiği zaman dua olabilir. Bu ruhsal gerginlik ne zaman biraz gevşer ve her şey sadece geçici bir olay olarak ortadan kaybolmaz da sabit, köklü bir zühde dönüşürse o zaman dua ibadet haline gelir.¹⁴⁷³ Duada maksat, bazı kelimelerin makine gibi ezbere okunmasını değil, kalbin asil ve yüce duygularla temaşa içinde, ne istediğinin şuurun da olarak Rabbe yükselişi anlamalıdır.¹⁴⁷⁴

Kur’an’da dua ve davet kökünden türeyen kelimler iki yüz on iki yerde geçmektedir. Yirmi yerde geçen dua kelimesiyle birlikte bazı ayetlerde da’vâ ve da’vet kelimeleri de aynı anlamda kullanılmıştır; ayrıca pek çok ayette dua kökünden

¹⁴⁶⁷ Bakara: 2/152.

¹⁴⁶⁸ Necati, *Kur’an ve Psikoloji*, s. 262.

¹⁴⁶⁹ Tâhâ 20/124.

¹⁴⁷⁰ Bk. Bakara 2/171.

¹⁴⁷¹ İsfahânî, *el-Müfredât* (dua md.), s. 310.

¹⁴⁷² Öztürk, *Kur’an’ın Temel Kavramları*, s. 92; Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 212.

¹⁴⁷³ İzutsu, *Kur’an’da Allah ve İnsan*, s. 246.

¹⁴⁷⁴ Carrel, *İnsan Denen Meçhul*, s. 110.

fiiller yer almıştır. Bu ayetlerde dua ve türevleri Allah'a yakarma, O'nun lütfunu dileme, çağırma, sığınma, davet etme, ibadet etme, yardıma çağırma, bir durumu arz etme, Allah'ın birliğini tanıma, isnat ve iddia etme anlamlarında kullanılmıştır.¹⁴⁷⁵

İnsan, zayıf, güçsüz olarak yaratıldığı için her şeye güç yetiremez ve her istediğini yapamaz. Daima kendisinden daha üstün ve istediğini yapabilme gücüne sahip bir varlığa sığınma, dayanma, yalvarma ve yakarma ihtiyacını duyar. Bu insanın yaratılışında, fitratında var olan bir husustur.

İnsanın her zaman Allah'ın yardımına, desteğine ihtiyacı vardır. Bu itibarla Kur'an-ı Kerim'de yüzlerce dua ayeti bulunup adeta bu ayetlerle Yüce Rabbimiz hem kendisine dua etmemizi ve hem de nasıl dua edeceğimizi belirtmektedir.¹⁴⁷⁶

Allah'ın insanların yaptığı duaya cevap verişine Kuran'da isticâbe denmiştir ki "cevap verme", "cevaba hazır olma" demektir. Kur'an, isticâbe fikrine o kadar büyük önem verir ki duaya cevap vermemeyi, sahte tanrılığın en belirgin işareti sayar.¹⁴⁷⁷ Allah'ın duaya karşılık verışı bir ayette şöyle ifade edilir: "Şayet kullarım, sana benden sorarlarsa, gerçekten ben çok yakınım.".

Bana dua edince, duacının duasını kabul ederim. O halde onlar da benim davetime koşsunlar ve bana hakkıyla iman etsinler ki, doğru yola gidebilsinler."¹⁴⁷⁸ Yazır, bu ayet hakkında şu güzel yorumu yapmaktadır: "Bu ayette "Kullarım beni sana soracak olurlarsa" ifadesi, kul veya fekul diye açıkça bildirilmeyerek, cevabında doğrudan doğruya "Fe innî karîb"; "Ben onlara pek yakınım." buyrulmuş, vasıta kaldırılmış ve yakınlık da, duaya cevap vermekle belirtilmiştir ki, bunda büyük bir nükte vardır. Yüce Allah, duada kulu ile kendisi arasına bir vasıtanın aracılığını istemiyor ve sanki diyor ki: "Kulum, vasıtaya dua vaktinden başkasında muhtaç olabilirse de, dua vaktinde benimle onun arasında vasıta yoktur. Ben ona böyle yakınım." "Ben yakınım," denilip de "Kullarım bana yakındır" denilmemesi de gayet anlamlıdır. Zira kul, varlığı mümkün olduğundan, kul olması itibarıyla

¹⁴⁷⁵ Bk. Abdulbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres* (dua md.), s. 326-330; Öztürk, a.g.e. s. 92; Osman Cilacı, TDVİA, Cilt IX, s. 530.

¹⁴⁷⁶ Durak Pasmaz, "Bizi Değerli Kılan Dualarımız", Diyanet Aylık Dergi, S. 121, Ocak 2001, s. 35.

¹⁴⁷⁷ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 247-248; Bk. Ra'd 13/14; Fatır 35/14.

¹⁴⁷⁸ Bakara, 2/186; Bu ayetin nüzul sebebi hakkında çeşitli rivayetler vardır. Bir rivayete göre bir A'rabî Hz. Peygamber'e gelerek şöyle dedi: Rabbimiz bize yakın mı, O'na gizlice mi dua edelim?

yokluğun merkezinde ve fani dünyada bulunmaktadır. Dolayısıyla yakınlık kul tarafından değil, Hak tarafındandır. Şimdi bu iki nükte düşünülürse, şu hakikate ulaşılır: Dua eden kimsenin gönlü, Allah'tan başkasıyla meşgul olduğu müddetçe, hakikaten dua etmiş olmaz. Allah'ın dışında olanların hepsinde fanilik gördüğü vakit de, Allah'ın birliğinin sınırlarına ve bilgisine dalar. Bu makamda kaldıkça, beşeri nasibi istemekten kaçınır. Vasıtalar, ortadan kalkar ve Hakk'a yakınlık meydana gelir. Çünkü kul, kendi isteğine yöneldikçe, Allah'a yaklaşamaz, o istek, engelleyici bir vasıta olur.

Bu ortadan kalktığı zaman ise, “Ben de işimi Allah'a bırakıyorum. Şüphesiz Allah, kulları pekiyi görendir.”¹⁴⁷⁹ şeklindeki işini Allah'a havale etme durumu, tam bir samimiyetle tecelli etmiş bulunur. Göz, Hakkın gözü olarak görür; kulak, Hakkın kulağı olarak işitir; kalp, Hakkın aynası olarak bilir, duyar ve ister, O zaman, milyonlarca sebeplerin, yapamadığı şeyler, Allah'ın iradesinin hükmüyle ol demekle oluverir. İşte dua böyle bir yakınlaşma vasıtasıdır ve ibadetlerin en faziletlisidir.”¹⁴⁸⁰

Allah'a dua etme, Allah rızasına ulaştırıcı olması yanında kul açısından O'na duyulan yakınlık sonucunda uzak veya yakın birçok fayda ve mükâfata vesile olmaktadır. Nasslarda yer alan dualardaki isteklerin önemli bir kısmı hayat ve şahsiyetin korunması amacına yöneliktir.¹⁴⁸¹ Bununla beraber Hz. Peygamber'in açıklamasına göre duanın kabulünde birkaç alternatif söz konusudur. Dua edene istediği şey ya bu dünyada hemen verilir veya ahirete saklanır yahut üzerinden istediği iyilik kadar bir kötülük giderilir.¹⁴⁸²

Gerek ihtiyaçlar ve hatalar yüzünden Allah'a başvurmak, gerekse nimetleri sebebiyle O'nu hatırlamak ve anmak kişide psikolojik bakımdan bir rahatlık, huzur ve mutluluk doğurduğu gibi¹⁴⁸³ ahlakî arınmaya ve yücelmeye de yol açmakta, gelişim safhalarındaki takılma ve sapmaların önlenmesinde ve şahsiyetin

Yoksa uzak mı, O'na seslice mi dua edelim? Bunun üzerine bu ayet indi. Diğer bir rivayete göre de Ashap, Rabbimiz nerededir? diye sordu ve bu ayet indi. Rıza, *Tefsiru'l-Menâr*, Cilt XI, s.166.

¹⁴⁷⁹ Mü'min 40/44.

¹⁴⁸⁰ Yazır, *Hak Dîni*, Cilt I, s.525-526.

¹⁴⁸¹ Cilacı, TDVİA, Cilt IX, s. 532.

¹⁴⁸² Bk. *Müsned*, Cilt III, s.18.

¹⁴⁸³ Bk. Ra'd 13/28; A'lâ 87/15; İbn Mâce, Edeb, 53, no: 3791 (II, 1245); Tirmizî, “Da'avât”, 7, no:3378 (V, 459-460).

tamamlanmasında yapıcı bir fonksiyon icra etmektedir.¹⁴⁸⁴ Bir hadis-i kudsîye göre dua ve ibadetle meydana gelen yakınlaşma Allah'ın sevgisine, bu sevgi de kulda duyarlı bir vicdan ve sağduyunun doğmasına yol açar.¹⁴⁸⁵ Dua, işlenen hata ve günahların insan vicdanındaki izlerini giderip ruhî arınmaya vesile olmaktadır.

Dinî naslarda kişiyi hata ve günah işlemeye sevk eden nefsin basit istek ve kaptislerinden, kin ve hasetten, duyarsız bir kalpten, faydasız bir bilginin veya cahilliğin doğuracağı kötülüklerden korunmak ve kalpleri birleştirecek sevgi, merhamet, gönül ve ahlak güzelliği istenmektedir.¹⁴⁸⁶

Böylece dinî naslardaki duaların insanı ahlaken, ruhen olgunlaştıran bir içeriğe sahip olduğu görülür. Duayla ilgili Kur'an ayetleri incelendiğinde, her ayetin insana ümit telkin ettiğini, Allah'ın yardımını ve her an insanla beraber olduğunu, insanın vazifesini hatırlattığı görülmektedir. Bu da insanı iyiye, doğruya yönlendirmekte, insana büyük bir güç vermekte ve insanın sevgiyle Allah'a yaklaşmasını sağlamaktadır.

Dua kötülüğün giderilmesi veya iyiliğin sağlanması için bir sebeptir. Kalkan, okun geri tepmesine; yağmur, bitkilerin bitmesine sebep olduğu gibi, dualar da ilâhî rahmetin celbine ve belaların reddine sebep olurlar. Duanın bir faydası da kalpte Allah inancının kökleşmesini sağlamasıdır ki bu da ibadetin hedefidir. Zira dua, kalbi sükûnetle Allah'a bağlar.¹⁴⁸⁷

Kur'an duada samimiyet, boyun büküklük, sessizlik, gizlilik ve ürpertiği önermektedir. Önerilen şeylerden biri de duanın kabul edileceğine derinden inanmaktır. Bu inceliklere dikkat edilerek yapılan bir duanın kabulü Yaratıcı'nın garantisindedir.¹⁴⁸⁸ Dualarının kabul edilmesinde, dua edilirken yaşanan dinî şuur yoğunluğu durumunda Allah insan şuurunun yegâne konusu olur, başka ilgi ve istekler silinir, duygusal gerginlik insan vicdanını temizler ve Allah'a açık bir hale getirir. Kur'an'da bu durum, kişinin "dinî Allah'a has kılması" olarak tanımlanır.¹⁴⁸⁹

¹⁴⁸⁴ Cilacı, TDVİA, Cilt IX, s. 533.

¹⁴⁸⁵ Bk. Buhârî, "Rikâk", 38.

¹⁴⁸⁶ Cilacı, TDVİA, Cilt IX, s. 534.

¹⁴⁸⁷ Gazalî, *İhyâ*, Cilt I, s. 958-959.

¹⁴⁸⁸ Bk. Mü'min, 40/60. Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 93.

¹⁴⁸⁹ Cilacı, TDVİA, Cilt IX, s. 533; Örneğin bk. Mü'min 40/14, 65.

Dua halinde yürüyen Allah-insan diyalogunda (Allah'tan kula davet, kuldan Allah'a dua) Allah, kuluna şah damarından daha yakın olduğu için dua faaliyetinde insanın bağırıp çağırmasına, dövünmesine, süslü-püslü kelimeler, düzenli kafiyeli cümleler bulmasına hiç gerek yoktur.¹⁴⁹⁰ Kulun yakarışı hangi isimle olursa olsun Allah buna cevap verecektir. Önemli olan, bilinç ve samimiyettir.¹⁴⁹¹

Dua salt sözden ibaret değildir. Hz. Musa kavmi için su istediğinde kendisine “asanı taşa vur” emri verilmiştir.¹⁴⁹² Burada iki önemli durum ortaya çıkmaktadır. İlki, istediğin duanın bir eylemle, bir amelle birlikte olması gerektiğidir; yani dua eylemle tamamlanır, Allah'ın çizdiği sınırlar içinde kalmayı gerektirir ve kula isteği doğrultusunda bir mükellefiyet yükler. Hz. Musa'nın isteği karşısında Allah hemen yağmur yağdırıp veya yanı başında bir pınar var edip su göndermemiştir. Fakat asanı taşa vur emrini vermiştir. İkinci olarak, gerek yapılan duada gerekse duanın eyleminde mutlak bir teslimiyet gerekir. Hz. Musa taştan su çıkar mı gibi bir şüpheye düşmeden emri yerine getirmiştir.¹⁴⁹³

Böylece kulun elinden gelen her şeyi yapmasıyla beraber, dua etmesi gerektiği anlaşılıyor ki dua bir tevekkül halini almış olur. Kur'an'ın anlayışına göre hayat, Yaratan'la yaratılan arası bir ilişki olduğundan, insanın tüm faaliyetleri, farkında olsun veya olmasın, bir dua sergiler. Bu anlamda bir dua kastedildiği içindir ki, Kur'an-ı Kerim bir yerde “duanız olmasaydı Rabbim sizi ne yapardı” demektedir.¹⁴⁹⁴ Ayetten anlaşılmaktadır ki, Rabbimiz bize ibadetimizden ve dualarımızdan dolayı değer vermektedir.

Rabbimiz katında bizi değerli kılan dualarımız ve ibadetlerimizdir. Böylece dua, insanın değerini artırır, makamını yüceltir, insanı şerefli ve üstün kılar.¹⁴⁹⁵ Dua, İslam Peygamberi tarafından “ibadetin özü” olarak nitelendirilmiştir.¹⁴⁹⁶ Dua, huzura açılan büyük bir kapıdır. Tam bağlanmayı ve sadece ihtiyacın âlemlerin Rabbine arz

¹⁴⁹⁰ Bk. Bakara 2/186; A'râf 7/55; Kâf 50/16; Duanın adabıyla ilgili geniş bilgi için bk. Gazali, *İhyâ*, Cilt I, s. 877-884.

¹⁴⁹¹ Bk. İsrâ 17/110; Öztürk, a.g.e., s. 93-94.

¹⁴⁹² Bk. Bakara 2/60.

¹⁴⁹³ Yazır, *Hak Dîni*, Cilt I, s. 303-304.

¹⁴⁹⁴ Furkân 25/77; Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 93.

¹⁴⁹⁵ Puzmaz, “*Bizi Değerli Kılan Dualarımız*”, s. 36.

¹⁴⁹⁶ Bk. Tirmizî, “Dua”, 1, no: 3371 (V, 456); İbn Mâce, “Dua”, 34, no: 3829 (II, 1258).

edilmesini sağlar, her durumda O'nun huzurunda olma duygusu verir.¹⁴⁹⁷ Bu da kişinin yalnızlık ve güvensizlik duygusunu giderir. Dua diye ifadeye konulan ilişkinin her hal ve şartta yaşatılması Yaratıcının insandan istediği bir davranıştır. Sıkıntı ve zorluk zamanlarında dua edip mutluluk ve refah zamanlarında bunu bırakanlar kınanmaktadır.¹⁴⁹⁸

Dua, insanın duygularını, algılarını, davranışlarını, ruhî ve bedeni sağlığını, hatta maddî olayları değişikliğe uğratan etkiler yapabilmektedir. Ancak, dua eden kimsenin elde edeceği psikolojik değerler, bütünüyle o kişinin inancına bağlıdır. Samimi inanç sürdüğü sürece duanın etkisi kesin ve mutlaktır. Duayla insanın iradesi Allah'ın iradesine uyar. Dua genel olarak insanın bütün ruhî faaliyetlerine bir güç ve canlılık sağlamaktadır. Kişi, dua vasıtasıyla Allah'la kurulan iletişim sayesinde ilâhî enerjinin etkisi ruhun ihtiyaçlarını karşılamaya, korkularını yatıştırılmaya ve bu yolla dış dünyayı değiştirmeye koyulmaktadır. Böylece dua, kişinin gücünü artırmakta, şuur düzeyinin yükselmesine ve idrak kapasitesinin keskinleşmesine imkân vermekte, olağan üstü işleri başaracak güç, kuvvet ve yeterlilik kazandırmaktadır.¹⁴⁹⁹

Sık sık yapılan, alışkanlık haline gelen duanın karaktere etki ederek, onun temizlenip olgunlaşmasını sağlayabilmektedir. Dua bir anlamda kişinin kendisiyle ilgili hakikati bir bütün olarak keşfetmesine imkân veren bir şuur genişlemesidir. Dua anında şuurun derinliklerinde sanki bir ışık yanar ve orada insan kendisini olduğu gibi görür. Bencilliğini, hırsını, hatalarını, gururunu keşfederek ahlakî vazifelerini yapmaya hazır hale gelir. Fikrî ve zihnî tevazuu, olgunluğu kazanmaya çalışır.

Kötülük ve ıstıraplara karşı sabır ve dayanma gücü gelişip, kuvvet kazanır. Devamlı dua eden kişide vazife ve sorumluluk duygusu artar, kıskançlık ve kötülük eğilimleri azalır. Başkaları hakkında iyilik ve hayırseverlik duyguları hâkim hale gelir. Böylece dua, kişide zihnî, manevî ve ahlakî güçlerin daha iyi kullanılmasına,

¹⁴⁹⁷ Bk. Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, I, 270.

¹⁴⁹⁸ Bk. Neml 27/62; Zümer 39/49; Öztürk, a.g.e., s. 93; Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s.178.

¹⁴⁹⁹ Bk. Hökekleli, *Din Psikolojisi*, s.227-229; Şadi Eren, *Kur'an'da Dua*, İzmir, Işık Y., 1994, s.15-16

onun yücelip güçlenmesine, ümit ve inancın canlanmasına ve kişiliğin en üst derece de bütünleşmesine imkân sağlayan bir etki gücüne sahip olur.¹⁵⁰⁰

Duanın gerek ruhi gerekse fiziki birtakım hastalıkları tedavi edici gücü ve özelliği öteden beri bilinmektedir. Birçok din psikologu, duanın mükemmel bir tedavi vasıtası olduğunu belirlemiş bulunmaktadır. Duanın sıkıntıyı tedavi ederek kişide bir rahatlama ve sükûnet meydana getirdiği gibi psikolojik yapının işleyişinden ileri gelen bazı ruhî bozuklukların dua ve dinî telkin yoluyla şifaya kavuşturulması mümkündür.¹⁵⁰¹ Özellikle başkası için yapılan duanın, kişinin kendi kendisi için yaptığı duadan daha etkili ve verimli olduğu gözlemlenmektedir.¹⁵⁰² Son olarak, bu noktadan hareketle duayla ilgili şunu da söyleyebiliriz ki; eğer insan nefsinin arzuları karşısında aciz bir durumda kalırsa ve onun isteklerine boyun eğmeye mahkum olursa, bilsin ki bütün kapılar ona kapanmamaktadır. Çünkü insan, Rabbine alçakgönüllülükle, samimi duygularla dua ettiği müddetçe, nefsinin aşırı istekleri karşısında, daha güçlü bir hale gelecek ve bu durumdan ilahi yardım almak suretiyle kendisini kurtarabilecektir. Onun için din eğitimcileri, duanın insan psikolojisine etkilerini ortaya koyarak, insanı dua merkezli eğitmelidirler.

6. TEVBE

Kuran'da çeşitli türevleriyle birlikte seksen altı yerde geçen¹⁵⁰³ tevbe kavramı, en güzel şekilde günahları terk etmek demektir. Bu özür dilemenin en açık şeklidir. Özür dileme üç şekilde yapılır. Ya özür dileyen yapmadım der veya şu sebepten dolayı yaptım der, ya da yaptım, pişman oldum ve vazgeçtim der. Bu sonuncusu tevbedir. Tevbenin makbul bir tevbe olması için bazı hallerin gerçekleşmesi gerekir. Bunlar, çirkin olduğu için günahı terk etmek ve pişmanlık duymak, bir daha geri dönmeme-ye azmetmek ve mümkün olduğunca telafi edebileceği şeyleri gerçekleştirmektir.¹⁵⁰⁴

¹⁵⁰⁰ Hökekleli, a.g.e., s. 230-231.

¹⁵⁰¹ Bk. Carrel, *İnsan Denen Meçhul*, s. 110-111; Hökekleli, a.g.e., s. 231-232; Eren, a.g.e., s. 16-17.

¹⁵⁰² Bk. Hökekleli, a.g.e., s. 231-233.

¹⁵⁰³ Bk. Abdalbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfrehes* (t-v-b md.), s. 199-200.

¹⁵⁰⁴ İsfehânî, *el-Müfredât* (t-v-b md.), s. 169; Gazali'nin belirttiğine göre tevbe, şu üç şeyin sırasıyla meydana gelmesiyle gerçekleşir: İlim, hâl ve amel. Bunların birincisi ikincisini, ikincisi de üçüncüsünü gerektirir. Birincide yapılanın suç ve zararlı olduğu bilinir. İkincide kalp duygulanarak bu

Tevbe, yaptığı kabahatin bir yararını da görse onun çirkinliğini duyup tiksiniyerek vazgeçmezdir.¹⁵⁰⁵ Tevbe, Allah'ın uçsuz bucaksız merhametinin insandaki yansımasıdır. Tevbede insan Allah'a doğru pişmanlıkla, Allah da ona doğru lütufla dönmektedir.¹⁵⁰⁶

Kur'an bünyesindeki anlamı Allah'a yönelmek olan tevbe, hem kul için hem de Allah için kullanılır. Kul için kullanıldığında "Rabbine döndü" şeklinde anlaşılır. Çünkü günah işleyen her insan, Rabbinden kaçan kimse durumundadır. Tevbe ettiğinde ise bu kaçıştan Rabbine dönmüş olur. Bu durumda Allah ise kulundan yüz çevirmiş gibidir. Tevbe, Allah için kullanıldığında ise, O'nun kuluna rahmeti ve lütfu ile dönmesi, kulunun tevbesini kabul etmesi demektir.¹⁵⁰⁷ Tevvâb, çokça tevbe eden kul demektir. Allah hakkında kullanıldığında ise, kulların tevbesini çokça kabul eden demektir.¹⁵⁰⁸

Allah'ın isimlerinden biridir. Gazali'nin belirttiğine göre tevbe, "geçmiş hataların verdiği iç sancısı", "kötü huyları iyi huylarla değiştirmek" şeklinde tarif edilmiştir.¹⁵⁰⁹ Tevbenin anlamı, insanı şeytana yaklaştırıp Allah'a uzaklaştıran yoldan dönmek,¹⁵¹⁰ günaha pişman olarak hemen onu terk edip bir daha yapmamaya kesin karar vererek, geçmiş noksanları telafi etmektir.¹⁵¹¹ Geçmiş pişmanlık ve üzölmek vaciptir. Çünkü bu tevbenin ruhudur. Geçmiş telafi ancak bununla mümkündür.¹⁵¹² Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Pişmanlık tevbedir."¹⁵¹³ Nitekim aynaya bakanın nefesinden aynanın camı puslandığı gibi, kalp de günahlardan puslanır. Şehvet zulmetleri çoğaldıkça kalp kararır ve körleşir. Bunun için Yüce Allah, "Onların kazandığı günahlar kalplerinin üzerine pas olmuştur."¹⁵¹⁴ buyurmuştur. Artık bundan sonra kalbi temizlemek için yalnız şehvetlerin peşinden gitmemek yeterli değildir. Oradaki lekeleri çıkarıp atmak lazımdır. Kalbe isyan ve

suçtan yanıp tutuşur. Üçüncüde o suçu işlemekten vazgeçilir. Bk. Gazali, a.g.e., Cilt IV, s. 9-10; Râzî-*Tefsîr-i Kebîr*, Cilt II, s. 427; Atay, "Allah'ın Halifesi İnsan", s. 80.

¹⁵⁰⁵ Yazır, *Hak Dîni*, Cilt VII, s. 429.

¹⁵⁰⁶ İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, s. 157-158.

¹⁵⁰⁷ Râzî- *Tefsîr-i Kebîr*, Cilt II, s. 427.

¹⁵⁰⁸ İsfahânî, *el-Müfredât* (t-v-b md.), s. 169.

¹⁵⁰⁹ Gazali, *İhyâ*, Cilt IV, s.10.

¹⁵¹⁰ Gazali, a.g.e., Cilt IV, s.19.

¹⁵¹¹ Gazali, a.g.e., Cilt IV, s.13; Yazır, *Hak Dîni*, Cilt IX, s.240.

¹⁵¹² Gazali, a.g.e., Cilt IV, s.13.

¹⁵¹³ İbn Mâce, "Zühd", 30, no: 4252 (II, 1420).

¹⁵¹⁴ Mutaffifin 83/14.

şehvetlerin kiri ve karanlığı çöktüğü gibi, şehvetleri terk ederek yapılan ibadetlerin nuru da kalbe yükselir. İtaat ve ibadetler kalbi temizler. Peygamber Efendimiz: “Kötülüğün arkasından hemen bir iyilik yap ki, onu silsin.”¹⁵¹⁵ buyurmakla buna işaret etmiştir. Önceden kara olan kalbi cilalamak ise çok daha uzun bir çalışma ister. Hepsi de tevbeyle bağlıdır.¹⁵¹⁶ Eğer günahlar birikerek kalbi iyice karartıp orada tabiat halini almışsa bu kalbin tevbe etmesi zordur. Belki dil ile tevbe ettim der, fakat bu tevbe bir değer taşımaz. Çünkü dilin yapıp kalbin yapmadığı tevbe kalbi temizlemez. “Ancak Allah’ın kabul etmeyi vaad ettiği tevbe, o kimseler içindir ki, bilmeyerek günah işleyip hemen tevbe edenlerin tevbesidir. İşte Allah bunların tevvelerini kabul eder.”¹⁵¹⁷ Yani hemen günahın akabinde tevbe eder, bir iyilik yaparak günahın izini kalbinden siler. Geç kalır da kalbi kararırda silinmesi zor olur.¹⁵¹⁸

İnsan başkalarının günahları için de bağışlanma isteyebilir.¹⁵¹⁹ Fakat hiç kimse başkası adına tevbe edemez. Bununla beraber bağışlanma dileği tevbeyle de kapsar. Eğer geçmiş günaha pişmanlık yoksa o sadece duadır. İstiğfâr, pişmanlıkla beraber ise tevbedir. Tevbe etmeyen ve yaptıklarından pişmanlık duymayan bir insanın, affedilmesini ve bağışlanmasını istemek kabul edilmemesi gereken bir duadır. Çünkü hem günaha pişmanlık duymamak hem de onun bağışlanmasını istemek Allah’a karşı yapılmış bir saygısızlıktır.¹⁵²⁰

Kur’an’da tevbe, sadece belli günahları işleyenlerin başvuracağı bir af kapısı değil, yaratıcı ile beraberlik şuurunu yaşamının yollarından biridir. Tevbenin silemeyeceği hiçbir günah yoktur. En ağır günah sayılan şirk yani Allah’a ortak koşma bile,¹⁵²¹ imana girildiği anda bütün sonuçları ile birlikte ortadan kalkar. İman dairesine girmek aslında tevbenin bir şeklidir. O halde Kur’an, insanoğlunun hiçbir

¹⁵¹⁵ Kur’an’da şöyle buyrulur: “Gündüzün iki tarafında ve geceye yakın saatlerde namaz kıl. Çünkü iyilikler kötülükleri giderir. Bu ibret alanlara bir öğüttür.”; Tirmizi, 55.

¹⁵¹⁶ Gazali ,a.g.e., Cilt IV, s.21-22.

¹⁵¹⁷ Nisâ 4/17.

¹⁵¹⁸ Bk. Gazali, a.g.e., Cilt IV, s.25-27; Tevbe hakkında geniş bilgi için bk. Gazali, M., *İslam’ın Manevi Boyutu*, s. 161-181.

¹⁵¹⁹ Bk. İbrâhîm 14/41.

¹⁵²⁰ Yazır, *Hak Dîni*, Cilt IX, s.240; İstiğfâr hakkında geniş bilgi için bk. Gazali, a.g.e., Cilt I, s. 896-905.

¹⁵²¹ Bir ayette şöyle buyrulur: “Şüphesiz Allah kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz. Bunun dışında dilediğini bağışlar.” Nisâ 4/116; Başka bir ayette de tevbe edip mümin olan kimselerin seyyiâtının hasenâta (kötülüklerinin iyiliklere) çevrileceği müjdelenmektedir. Bk. Furkân 25/70.

günahını Allah'ın bağışlayıcılığından daha güçlü saymamaktadır. Bunun ötesinde Kur'an, Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyi, gerekçesi ne olursa olsun insanın kendine zulmü olarak değerlendirmektedir.¹⁵²² “De ki: Ey haddi aşarak nefesine karşı aşırı giden kullarım, Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Kuşkunuz olmasın ki, Allah bütün günahları bağışlar.”¹⁵²³ Yine Yüce Allah küfürde ileri gidenler hakkında şöyle buyurur: “Şüphesiz imanlarının arkasından küfreden, sonra da küfrünü artırmış olanların tevbeleri asla kabul olunmaz. İşte onlar sapıkların ta kendileridir.”¹⁵²⁴ Bu ayet, onların tevbe ettikleri zaman tevbelерinin kabul edilmeyeceğini ifade için gelmedi. Bilakis Yüce Allah, onların tevbe etmeyeceklerini dolayısıyla tevbelерini kabul olunmayacağına dikkat çekmektedir.¹⁵²⁵

Psikolojik alışkanlık doğuran hareketler, etkileri ne kadar güçlü olursa olsun, mutlak zorlayıcı değillerdir. Çünkü insan davranışı için, hiçbir zaman dönüş noktası yoktur diye bir şey olamaz. Gerçek tevbe, tamamen günahkâr olarak görünen bir kimseyi fazilet timsaline çevirebilir.

Diğer taraftan, ne kadar az da olsa, yine de fazilet timsali gibi görünen bir kimse bile nefsânî arzuların ağları ile sarılmış zavallı bir kimse durumuna düşebilir.¹⁵²⁶ İnsan günah işlediğinde suçluluk duygusu hisseder. Suçluluk duygusu kişinin, ulaşmak istediği “ideal ben”i belirleyen içinde büyüyüp yetiştiği toplumun norm ve değerleriyle kendisini çatışma halinde hissettiği psikolojik bir durumdur. Hataları sebebiyle kişi kendini, kendi öz ahlakî otoritesi olan vicdanı ve toplum otoritesi tarafından mahkûm edilmiş hisseder. Suçluluk ve günahkârlık duygusunda yalnızca işlenen kötülüğe pişmanlık duymak yetmemektedir. İlave olarak, günahın etkilerini silmek için, gizlice onarıp eski durumuna getirmenin şiddetli bir arzusuna da her zaman rastlanır. Zaten dinî teslimiyet, arınma, tevbe ve hidayete insanı yönlendiren de bu müspet arzudan başkası değildir. Dine dönüş yapan kişilerin birçoğunun bu arzuyu şiddetle yaşadıkları bilinmektedir.

¹⁵²² Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 593.

¹⁵²³ Zümer 39/53; Hicr 15/56. ayeti Allah'ın rahmetinden ümit kesenlerin sapıklar olduğunu belirtir.

¹⁵²⁴ Âli İmrân 3/90.

¹⁵²⁵ İsfehânî, *İnsan*, s. 201; “İman edip sonra inkâr eden, sonra iman edip tekrar inkâr eden, sonra da inkârlarında ileri gidenleri Allah ne bağışlayacak, ne de doğru yola eristirecektir.” Bu ayette de kastedilen onlar iman ederlerse Allah kabul etmez değil, fakat çoğunlukla bunlar kalpleri mühürlenmiş olanlar olduklarından ölümle baş başa gelmedikçe iman etmezler. Belki o zaman bile etmezler. Bk. Yazır, a.g.e., Cilt III, s.41.

Çok şiddetli dayanılmaz bir hal alan suçluluk ve günahkârlık duygusu, tevbe ve pişmanlığa karşı duygusuzluğa, ilgisizliğe, hatta buna sebep olan ahlakî ve dinî değerleri hiçe sayıp, bunlara saldırmaya bile sevk edebilir.¹⁵²⁷ Kur'an, bu olumsuz durumu eleştirerek her halükarda tevbe edip Allah'ın rahmetine koşmaya çağırır.¹⁵²⁸

Kur'an bize suçluluğun tedavisinde tevbeyi sunmaktadır. Tevbe, günahları affettirir, insanda Allah'ın hoşnutluğu hususunda umudun kuvvetlenmesini sağlar ve bu sayede de stresinin etkisi hafifler. Sonra tevbe genellikle insanın başka bir sefer hata ve günaha düşmeyecek derecede kendisini ıslah etmesini, dengeli olmasını sağlamakta ve bu durum, insanın kendisine karşı takdir duygusunun artmasına, güvenin çoğalmasına, kendisinden hoşlanmasına yardımcı olmaktadır. Bu da, kişinin nefsinde güven ve dinginliğin hâkim olmasını sağlamaktadır.¹⁵²⁹

Aynı şekilde tevbe, insana Allah sevgisini ve ibadet zevkini aşlamakta, dolayısıyla insanın aklının ve gönlünün açılmasına, manevi dünyasının zenginleşmesine vesile olmaktadır. Tevbe ve istiğfarla insan gönlüne yerleşen Allah sevgisi, ne kadar güçlü ve ne kadar derin olursa, insanın ruhu da o nispette geniş, rahat ve huzurlu olur.¹⁵³⁰

Yüce Allah, Kur'an'da müminleri "nasûh tevbe" ile temizlenmeye ve olgunlaşmaya davet etmektedir: "Ey iman edenler! Samimi bir tevbe ile Allah'a dönün. Umulur ki Rabbiniz sizin kötülüklerinizi örter, Peygamber'i ve onunla birlikte iman edenleri utandırmayacağı günde Allah sizi, içlerinden ırmaklar akan cennetlere sokar..."¹⁵³¹ Nasihat kelimesiyle ilgili olan nasûh, halislik ve safilik anlamını taşıdığı gibi söküğü dikmek, yırtığı yamamak suretiyle onarıp düzeltmek anlamına da gelir. Bu anlama göre nasûh, çok ıslah edici, hiçbir kir, leke, iz bırakmayacak şekilde eksiklikleri düzeltip onarıcı demektir. "Tevbe-i nasûh" da, günahtan kalpte bir karartı bırakmayacak şekilde hem kalbi temizleme, hem de

¹⁵²⁶ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 63; Bk. A'râf 7/175-176.

¹⁵²⁷ Bk. Hökeleki, *Din Psikolojisi*, s. 104-106.

¹⁵²⁸ Bk. Bakara 2/222; Nisâ 4/26-27; A'râf 7/175-176; Hicr 15/56; Zümer 39/53.

¹⁵²⁹ Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, s. 264.

¹⁵³⁰ Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 185.

¹⁵³¹ Tahrîm 66/8.

günahın kalpte açtığı yarayı tedavi etme, iman ve marifette meydana getirdiği açığı kapatma olmaktadır.¹⁵³²

Açık bir ifadeyle Kur'an, istiğfâr ve tevbeyle, güzelce yaşama, Allah'ın lütfunu elde etme, yağmurun yağması ve kuvvetin artması gibi va'd ettiği maddi fayda ve manevi üstünlük için sebep ve şart kabul etmektedir.¹⁵³³ Bir ayette müminlerin topluca tevbe etmeleri istenmekte ve tevbenin kurtuluşa vesile olduğu belirtilmektedir.¹⁵³⁴ Ayrıca tevbe, insana İslâmî bir kimlik kazandırmaktadır.¹⁵³⁵

Hz. Peygamber de "Ey insanlar Allah'a tevbe ve istiğfar ediniz, ben günde yüz kere tevbe ve istiğfar ediyorum."¹⁵³⁶ diye buyurarak bizi sık sık tevbeye çağırmaktadır.

Kur'an'da şeytanın Hz. Âdem'i ve eşini kandırıp yasak ağaçtan yemelerine sebep olduktan sonra tevbe etmelerinden bahsedilir: "Derken Âdem Rabbinden birtakım kelimeler aldı, (onlarla tevbe etti. O da) tevbesini kabul etti. Muhakkak O, tevbeyle çok kabul eden, çok esirgeyendir."¹⁵³⁷ Hz. Âdem'in Rabbinden alıp tevbe ettiği kelimeler konusunda çeşitli görüşler ve rivayetler vardır.¹⁵³⁸ Genel görüşe göre bu kelimeler, başka bir ayetteki "Dediler ki: "Ey Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik, eğer bizi bağışlamaz ve bize rahmetinle muamele etmezsen muhakkak ziyana uğrayacaklardan oluruz!"¹⁵³⁹ şeklindeki yalvarmalarıdır.¹⁵⁴⁰

¹⁵³² Yazır, a.g.e. Cilt VII, s. 429. Ayrıca bk. Zamahşerî, *Keşşâf*, Cilt IV, s. 556-557.

¹⁵³³ Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, I, 240; Aynı şekilde Kur'an'da, istiğfâr etmeyi de yağmurun yağması, mal ve çocukların çoğalması, bağ, bostan ve ırmaklar verilmesi için sebep kabul edilmiştir. Ayrıca Ehl-i Kitab'ın Tevrat ve İncil ile tam manasıyla amel edip emirleri yerine getirmiş olsalardı onlara bol bol rızık verilmiş olacağı (Bk. Mâide 6/66), muhsîn olanlara iyi zürriyetler verileceği (Bk. Mâide 6/84-87), yoldan sapanların doğru yol üzerinde gitselerdi onlara bol su verilmiş olacağı gibi Allah'ın emrinin yapılmasına maddi karşılık, yasaklarının çiğnenmesine de maddi ceza vadeden ayetler bulunmaktadır. (Meryem 19/90-91). Bk. Zamahşerî, a.g.e., Cilt IV, s.605.

¹⁵³⁴ Nûr 24/31.

¹⁵³⁵ Bk. Mustafa Türkgülü, "İslâmî Kimliğin Kazanılmasında Tövbenin Rolü ve Önemi", Diyanet Aylık Dergi, Kasım 2001, S. 131, s. 35-37.

¹⁵³⁶ Müslîm, "Zikir", 12, no: 2702 (III, 2075); Müsned, Cilt V, s.411; Benzer bir hadis şöyledir: "Benim kalbim de dumanlanır. Bundan dolayı günde yüz kere Allah'a tevbe ederim." Bk. Müslim, a.y.; Hadisin açıklaması için bk. Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, Cilt II, s.429.

¹⁵³⁷ Bakara 2/37.

¹⁵³⁸ Geniş bilgi için bk. Zamahşerî, *Keşşâf*, Cilt I, s.132; Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, Cilt II, s.423-424.

¹⁵³⁹ A'râf 7/23.

¹⁵⁴⁰ Bk. Zamahşerî, a.g.e., I, 132; Râzî, a.g.e., Cilt II, s. 423; İbn Kesîr, *Muhtasar-u Tefsîr-i İbn Kesîr*, Cilt I, s.55-56; Mahallî-Suyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, s. 7.

Tevbe, Allah'ın uçsuz bucaksız merhametinin insandaki bir yansımasıdır ve işlediği günahlardan pişman olarak hemen onu terk edip bir daha yapmamaya kesin karar vermesidir. Diğer ibadetlerde olduğu gibi tevbede de asıl olan yapılacak tevbenin samimi, içten yapılması, Kur'an'ın ifadesiyle nasûh tevbe olmasıdır.

7. SABIR

Sabır, sözlükte; hapsedmek, tutmak, birini bir şeyden alıkoymak, dayanmak, şecaat, ¹⁵⁴¹ darlıkta kendini tutmak anlamlarına gelir. İstılahtaki anlamı ise, aklın ve şeriatın gerektirdiği hallerde nefsi hapsedme, kendine hâkim olma demektir.¹⁵⁴² Semantik açıdan kelime, başlarına gelene itidal ile dayanıklılık gösteremeyen ve kolaylıkla öfkeye kapılıp şiddete başvuranların özelliği demek olan ceze'a'nın tam zıddıdır. Buna göre sabır, ruhen belalar ve acılar karşısında itidali muhafaza ve her türlü zorluğun orta yerinde kişinin davasının bayraktarlığını yapmakta sebat etmesi için gerekli güce sahip olması demektir.¹⁵⁴³

Sabır çok genel bir kelime olup, yerlerinin farklılığına göre isimleri farklı olabilir. Sabır, musibet anında olursa sadece sabır diye adlandırılır, zıddı ise sızlanma ve dayanıksızlıktır. Savaş anında olursa şecaat olarak isimlendirilir ve zıddı korkaklıktır. Bunaltıcı bir felaket anında olursa geniş gönüllülük, kaygısızlık diye isimlendirilir ve zıddı darlık, sıkıntıdır. Sır saklama ve dili gereksiz şeylerden koruma anında olursa gizleme diye isimlendirilir ve zıddı, ifşa etme ve açığa vurmaktır. Kur'an'da bütün bunlar sabır olarak isimlendirilmiştir.¹⁵⁴⁴

Gazali'nin belirttiğine göre, sabır ikiye ayrılır: Birincisi bedenin sabırdır. Zorluklara tahammül etmek, yorucu ibadetlerde bulunmak veya ağır işlerde çalışmak gibi. Bütün bunlara sabır, İslamiyet'e uygun olduğu zaman makbul olabilirse de, asıl makbul olan sabır, diğer sabırdır ki bu da nefsin arzularına sabırdır. Bu sabır, mide ve ferç şehvetlerine karşı olursa buna iffet, zenginlik ile şımarmaya karşı olursa nefsi

¹⁵⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, 1956, Cilt IV, s.438-439.

¹⁵⁴² İsfehânî, *el-Müfredât* (s-b-r md.), s. 474; Ayrıca bk. Akseki, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, s. 171.

¹⁵⁴³ İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, s. 147.

¹⁵⁴⁴ İsfehânî, a.g.e., s. 474.

zapt, hiddeti yenmeye karşı olursa hilm, görüp duyduklarını muhafaza bakımından olursa buna da sır tutmak denir.¹⁵⁴⁵

Sabır, zorluk ve kolaylık bakımından da ikiye ayrılır. Yokluğa sabır bir yönden mecburidir. Fakat varlığa sabır tamamen bir irade işi olduğu için bolluk içinde sabır yokluğa sabırdan daha zordur. Bunun için Yüce Allah şöyle buyurur: “Ey iman edenler! Ne mallarınız, ne de evlatlarınız, sizi Allah’ı anmaktan alıkoymasın.”¹⁵⁴⁶ İnsan için sabırların en zoru, alışkın olduğu günahlara sabırdır. Çünkü adet, alışkanlık, beşinci bir tabiattır. Bunu değiştirmek çok zordur.¹⁵⁴⁷

Kur’an’da sabır kelimesi çeşitli türevleriyle birlikte seksen dört yerde geçmektedir.¹⁵⁴⁸ Kur’an’da sabır Allah’a beslenen hakiki bir imanın esaslı bir cephesini yansıtır niteliktedir.¹⁵⁴⁹ Yüce Allah, sabredenleri birçok iyi niteliklerle vasıflandırmış, iyilik ve derecelerin çoğunu sabra bağlamış ve bütün bunları sabrın sonuçları, meyve ve neticeleri kılmıştır. Her iyiliğin belli başlı bir mükâfatı olduğu halde, yalnız sabrın mükâfatının sınırsız olduğu bildirilmiştir.¹⁵⁵⁰ Yine Yüce Allah, bizzat kendisinin sabredenlerle beraber olacağını vaad etmiş,¹⁵⁵¹ yardım ve zaferi sabra bağlamış,¹⁵⁵² aynı zamanda diğer hiçbir ibadete toptan vaad etmediği birçok iyilikleri, toplu halde sabredenlerde toplamak üzere şöyle buyurmuştur: “İşte onlar (sabredenler) var ya, Rablerinden, mağfiretler ve rahmet onlarıdır. İşte hidayete erenler de onlardır.”¹⁵⁵³

Kur’an’a göre insanın; Allah’tan gelen musibetlere, kâfirlerin eza ve cefalarına, insanların kötülüklerine, nimetlerin şükrüne, ibadet ve itaatlerin meşakkatlerine, haram ve yasaklara karşı sabretmesi gerekir.¹⁵⁵⁴

Sabır, yaratıklardan yalnız insana mahsustur. Hayvanlarda ve meleklerde düşünülemez; çünkü hayvanlar noksandır, melekler de kâmindir.¹⁵⁵⁵ Sabrın en

¹⁵⁴⁵ Gazali, *İhyâ*, Cilt IV, s.125-126; Ayrıca bk. Yazır, *Hak Dini*, Cilt I, s. 433; Karagöz, *Kur’an’a Göre Musibetler Açısından İnsan ve Toplum*, s. 90.

¹⁵⁴⁶ Munâfikûn 63/9.

¹⁵⁴⁷ Bk. Gazali, *İhyâ*, Cilt IV, s. 130-133.

¹⁵⁴⁸ Bk. Abdalbâkî, *el-Mu‘cemü’l-Müfehres* (s-b-r md.), s. 507-509.

¹⁵⁴⁹ İzutsu, *Kur’an’da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, s. 149.

¹⁵⁵⁰ Bk. Zümer 39/10; Gazali, a.g.e., Cilt IV, s. 114.

¹⁵⁵¹ Bk. Enfâl 8/46.

¹⁵⁵² Bk. Âli İmrân 3/125.

¹⁵⁵³ Bakara 2/157.

makbulü de ilk isabet anındaki sabırdır. Bir hadiste belirtildiğine göre nefse güç gelen, fakat sevabı çok olan sabır, musibet ateşinin hücum ettiği zamanda yapılan sabırdır.¹⁵⁵⁶ Zira bu, kalbin gücüne ve sebatına delalet eder. Musibetin ateşi soğuduktan, ilk şoku geçtikten sonra herkes sabreder. Felaketler karşısında sabredip ibadetle Allah’a sığınma kişinin ruhî yapısını kuvvetlendirir ve psikolojisini düzeltir.

Sabır, Kur’an’da çokça zikredilerek, sebat melekesi kazandırma ve sabır sahibinin hakkı destekleme ve fazilete yardım etme yolunda karşılaşacağı şeylerin hepsine tahammül göstermesini sağlama amaçlanmıştır.¹⁵⁵⁷ Aynı şekilde Kur’an, içinde nefsin terbiyesi açısından büyük fayda bulunduğu, düzgün kimlik kazanma olgusunun olduğu, karşılaştığı yaşamın zorluklarına, zamanın musibetlerine karşı aktiviteyi yenilediği için müminleri sabırla bezenmeye çağırmaktadır.¹⁵⁵⁸ Sabır denilen bu melekeye sahip olanlar, hiç şüphe yok ki bütün temennilerinde başarılı olurlar. Zira sabır, selametın ve başarının anahtarıdır.

Başta hastalık, stres, ruhî bunalım olmak üzere maddi ve manevi pek çok sıkıntı, geçimsizlik, kavga, uyumsuzluk ve başarısızlık hep sabırsızlığın sonucudur. Bütün bunlara ancak sabırla karşı konulabilir. Başarının şartı da sabırdır. Çünkü insan ancak çalışmasının karşılığını görür.¹⁵⁵⁹

Çalışmada başarılı olabilmek azim, sabır, tevekküle ve işin iyi ve sağlam yapılmasına bağlıdır. “Ey iman edenler! Sabredin, düşmanlarınıza karşı sebat gösterin, nöbet bekleyin ve Allah’a karşı sorumluluğunuzun bilincinde olun ki, kurtuluşa eresiniz.”¹⁵⁶⁰ Görüldüğü gibi Yüce Allah kurtuluşa ermeyi sabır, sebat ve takvaya bağlıyor. Bu ayette “isbirû ve sâbirû” şeklinde iki kez sabır kelimesi kullanılıyor. Zamaşeri’nin belirttiğine göre isbirû, dinde ve onun tekliflerini yerine getirmede sabırlı olun, sâbirû ise cihatta Allah’ın düşmanlarına karşı sabırlı olun

¹⁵⁵⁴ Geniş bilgi için bk. Karagöz, *Kur’an’a Göre İnsana Verilen Değer ve Görev*, s. 293-301.

¹⁵⁵⁵ Gazali, *İhyâ*, Cilt IV, s. 119.

¹⁵⁵⁶ Buhari, “Cenâiz”, 32; Müslim, “Cenâiz”, 8, no: 626 (I, 637-638).

¹⁵⁵⁷ Rıza, *Tefsîru’l-Menâr*, Cilt XI, s. 35.

¹⁵⁵⁸ Necati, *Kur’an ve Psikoloji*, s. 259.

¹⁵⁵⁹ Bk. Necm 53/39; İnsân 76/22.

¹⁵⁶⁰ Âli İmrân 3/200; Ayrıca bk. Âli İmrân 3/159-160; Yûsuf 12/90; Ankebût 29/58-59.

demektir. Yani harbin zorluklarına karşın sabırda onlara galip gelin. Onlardan daha az sabırlı olmayın.¹⁵⁶¹

Kur'an, sabır kelimesini, kişinin vicdanının sesine kulak vererek seçtiği gaye uğrunda karşılaştığı güçlükler ve felaketler karşısında cesaret ve azimle yürümesini sağlayan ruhî gücü, istikrarlı olma ve amaca ulaşma konusundaki direnci, ahlakî disiplin ve kontrolü ifade etmek için kullanır.¹⁵⁶² Yüce Allah şöyle buyurur: Ey iman edenler! Sabır ve namazla Allah'tan yardım isteyin, gerçekten Allah, sabredenlerle beraberdir."¹⁵⁶³ Yani sabır ve namaz, sizde verilen görevin yükünü taşımak için gerekli olan gücü yaratacaktır. Sabır, karşılaştığınız üzüntü, zayıflık ve keder anlarında size cesaret verecek ve tehlikelerle dolu Allah yolunda gerekli olan moral gücü ve desteği sağlayacaktır. Namaz ise, disiplin sağlayıp ahlakî nitelikler yönünden sizi eğitecektir.¹⁵⁶⁴

İmandan sonra ahlakın başı sabırdır. İlimin başı sabır, amelin başı sabır; kısacası hikmetin başı sabırdır. Sabırsızlık, acelecilik ise bir anda her şeyi istemektir. Hâlbuki yaratıklar zamansaldırlar, eğitim ve gelişim kanununa tabidirler. Zaman ise süreklilik demektir. Bunun için mahlûkatın başarısının tamlığı kademe kademe bir silsile takip eder. Bu ise sabra bağlıdır.

Sabır öyle bir ilaçtır ki, beyni cinnetten, nefsi zahmetten, ruhu harap olmaktan korur. Her zaman nefislere kuvvet bahşeder. İnsanı elem ve çile potasında arındırır, saflaştırır. İnanca derinlik, kuvvet ve canlılık verir.¹⁵⁶⁵ "Sabret Allah'ın va'di hakır, (o mutlaka yerine gelecektir). İnanmayanlar seni telaşa düşürmesin"¹⁵⁶⁶

Sabreden bir mümin, çektiği ezalardan şikayet etmez, zaaf göstermez, ruhsal çöküntüye düşmez. Allah, ona dünya yaşantısında başına gelen her musibetin Allah'ın sabredenleri ortaya çıkarması için bir sınavı olduğunu bildir: "Andolsun biz sizi deneyeceğiz ki içinizden cihad edenleri (güçlüklere) sabredenleri bilelim ve söylediğiniz sözlerin (doğru olup olmadığını) sınavalım."¹⁵⁶⁷

¹⁵⁶¹ Zamahşerî, *Keşşâf*, Cilt I, s. 449.

¹⁵⁶² Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, Cilt I, s. 73.

¹⁵⁶³ Bakara 2/153.

¹⁵⁶⁴ Mevdûdî, a.g.e., Cilt I, s.128; Ayrıca bk. Tâberî, *Tâberî Tefsiri*, Cilt I, s. 262.

¹⁵⁶⁵ Kasapoğlu, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 65; Ayrıca bk. Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, Cilt II, s.50.

¹⁵⁶⁶ Rûm 30/60.

¹⁵⁶⁷ Muhammed 47/31; Ayrıca bk. Bakara 2/155-157; Âli İmrân 3/186.

Sabır, irade kuvvetiyle yakın bir bağ içindedir. Bundan dolayı sabırlı insan, aynı zamanda iradesi kuvvetli olan insandır.¹⁵⁶⁸ İnsan, zorluklara, Allah'a ibadet ve O'na itaate, şehvet ve zaaflarına karşı sabretmeyi öğrenirse, olgun bir şahsiyet sahibi olur.¹⁵⁶⁹ Zira mükemmel bir sabır; uzun vadeli kazanç uğruna geçici ve kısa vadeli kazanç ve zevkleri feda edebilmektir. Sabır ve beraberinde yapılan dua, insanı sonsuza bağlar ve onun sonsuzluk duygusunu tatmin eder. Sabrın sağladığı ruhî olgunluğu ve neticede elde edilen mutluluğu, hiçbir şey sağlamaz.¹⁵⁷⁰

Kur'an kıssaları, peygamberlerin hayatlarından sabırla ilgili kesitler sunarak bizim ibret ve örnek almamız istenmiştir. Örneğin Hz. Yakup, evladı Yusuf'un kayboluşu karşısında metanetini korumuş ve "sabır güzeldir, sabredeceğim"¹⁵⁷¹ diyerek, büyük bir sabır örneği göstermiştir. Kehf kıssasında Hz. Musa ile Allah dostu kişinin arasında geçen olayda, O kişinin Hz. Musa'ya söylediği "Benimle birlikte sabretmeye gücün yetmez"¹⁵⁷² sözü de eğitim ve öğretimde sabrın gerekliliğini vurgulamaktadır.

Sabır, karşılaşılan zayıflık ve keder anlarında cesaret vererek tehlikelerle dolu Allah yolunda gerekli olan moral gücü ve desteği sağlayıp insanın ideal, mükemmel ve olgun bir şahsiyet sahibi olmasını sağlar. Böylece insan ruhî olgunluğa ve mutluluğa kavuşur. Onun için din eğitiminde sabır önemli noktalardan biridir. Eğitime tabi-i olanlarda istenen davranışların görülebilmesi için, sıkıntılara, zorluklara göğüs germenin bir sabır ve süreç işi olduğu unutulmamalıdır. Bu açıdan eğitimciler, öfkelerine yenilip gerekli sabrı göstermedikleri müddetçe hedeflenen eğitim gerçekleşmeyecektir.

8. ŞÜKÜR

Şükür, iyilik edenin ve nimet verenin iyilik ve nimetini, kadrini ve kıymetini bilip bunu insanlara açıklamak, iyilik edeni ve nimet vereni övmek anlamındadır.

¹⁵⁶⁸ Bk. Enfâl 8/65.

¹⁵⁶⁹ Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, s. 260-261; Ayrıca bk. Gazali, M., *İslam'ın Manevi Boyutu*, s. 204-208.

¹⁵⁷⁰ Bk. Kırca, *Kur'an ve İnsan*, s. 229, 234-235.

¹⁵⁷¹ Yusuf 12/18; Hz. Eyyûb'un sabrı için bk. Sâd 38/41-44.

¹⁵⁷² Kehf 18/67-75; Bk. Kırca, a.g.e., s. 360.

Nimete nankörlüğün zıddıdır.¹⁵⁷³ Teşekkür kelimesi şükür ile aynı anlamdadır. Gazali'ye göre şükür, bütün nimetlerin Allah'tan olduğunu bilmek, O'nun verdiği nimete sevinmek ve o nimet ile Allah'a yaklaşabilmektir. Şibli'ye göre şükür, nimeti değil, nimeti vereni görmektir.¹⁵⁷⁴ Yazır ise "Rahmân'a kulluk görevini yerine getirmektir"¹⁵⁷⁵ şeklinde daha genel bir tanım yapmıştır.

Şükür kelimesi, hamd ve medh kelimeleri ile anlam ilişkisine sahiptir. Her üç kelime de övmek (senâ) anlamına gelir. Ancak aralarında az da olsa anlam farkı vardır. Hamd, isteyerek yapılan bir iyiliğe karşılık, iyilik yapanı gönül hoşluğu ve saygı ile övmektir. Şükür ise verilmiş olan bir nimet dolayısıyla nimet verene sözle veya fiili olarak veya kalben saygıyla karşılık vermektir.¹⁵⁷⁶ Böylelikle hamdın şükürden farkı dille yapılmasıdır. Ayrıca şükür elde edilen bir nimet karşılığında yapıldığı halde hamd, nimet bize ulaşmasa da yapılmaktadır.¹⁵⁷⁷ Hamd ve şükür, tamamen meşru ve ahlakî oldukları halde medh, genellikle ahlakî değildir. Şükür, hamdden daha zordur ve yapanları daha azdır.¹⁵⁷⁸ "Kullarım içinde şükreden azdır."¹⁵⁷⁹ ayeti Allah'a tam olarak şükretenin zor olduğuna dikkat çekmektedir.

Şükür kavramı, İslam öncesinde tamamen bir insanın yaptığı iyiliğe karşı onu övmek ve ona minnettarlık duymak anlamında iken, Kur'an ona dinî bir anlam yüklemiştir¹⁵⁸⁰ ve Kur'an'da bu kavram, Allah'ın insana lütfettiği sayısız nimetlere karşı, Allah'ın bu nimetlerini itiraf edip O'na iman, itaat ve ibadet etmekte kullanılmıştır.¹⁵⁸¹

Yüce Allah, insana maddi ve manevi sayısız nimetler ihsan etmiş ve bu nimetler karşısında insanın şükretmesini istemiştir. Allah'ın insanlara lütfettiği nimetlere karşı şükür, zikirde olduğu gibi kalple, dille ve azalarla olmak üzere üç şekilde yapılır: Kalple şükür, nimetlerin Allah tarafından olduğunu bilmek ve buna sağlam bir şekilde bağlanmaktır. Dil ile şükür, nimet verici olan Allah'ı övmektir.

¹⁵⁷³ İsfehânî, *el-Müfredât* (ş-k-r md.), s. 461; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (ş-k-r md.), IV, 425-427.

¹⁵⁷⁴ Gazali, *İhyâ*, Cilt IV, s. 159; Gazali'nin tanımına benzer bir tanım için bk. Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, Cilt XIII, s. 503.

¹⁵⁷⁵ Yazır, *Hak Dîni*, Cilt V, s. 447.

¹⁵⁷⁶ Yazır, a.g.e., Cilt I, s. 74-75.

¹⁵⁷⁷ Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 158, 557.

¹⁵⁷⁸ Yazır, a.g.e., Cilt I, s. 75; Diğer farklı yönleri için bk. Yazır, a.g.e., s. 74-75.

¹⁵⁷⁹ Sebe 34/13.

¹⁵⁸⁰ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 296; Karagöz, a.g.e., s. 127.

Diğer azalarla şükür ise bütün uzuvları Allah'a ibadet ve itaatte kullanmak, nimetlere layıkıyla karşılık vermek ve O'na isyandan kaçınmaktır.¹⁵⁸² Demek ki şükür kuru bir sözden ibaret olmayıp, eldeki nimetlerin gerçek sahibinin Allah olduğuna gönülden inanmak ve bu nimetleri O'nun rızasına uygun bir şekilde kullanmaktır. Dille şükür, belki şükür için bir başlangıç sayılabilir ama esas olan onu amelle ortaya koymaktır.

Şükür kelimesi çeşitli türevleriyle birlikte Kur'an'da yetmiş beş yerde geçmektedir.¹⁵⁸³ Şükür Kur'an'da tek yanlı olmayıp karşılıklıdır. Allah'ın ikramlarına karşılık şükretmek görevi insana düşüyorsa, Allah'ın da bu şükre, şükür ile mukabele etmesi beklenmektedir. İşte bu tür karşılıklı şükür alışverişi, Allah ile insanlar arasındaki ideal ilişki biçimidir.¹⁵⁸⁴ Böylece Kur'an'da şükür, Allah'ın insanlara teşekkürünü, insanların Allah'a ve ana-babalarına teşekkürünü ifade etmekte kullanılmıştır.¹⁵⁸⁵ Allah'ın kullarına teşekkürü; insanın iman, itaat, salih amel ve iyiliklerine mukabil olarak lütfu, ikramı, amellerinin karşılığını fazlasıyla vermesi, dünyada ve ahirette onları mükâfatlandırması demektir. İnsanların Allah'a şükürü ise; nimetleri verenin Allah olduğunu bilmek ve bunu itiraf etmek, O'na iman, ibadet ve itaat etmek, isyan etmekten sakınmak, dinde sebat etmek ve Allah'ın ayetlerini anlayıp onların gereğini yerine getirmek anlamlarını ifade eder.¹⁵⁸⁶

İnsanın Allah'a, ana ve babasına teşekkür ettiği gibi iyilik yapan insanlara da teşekkür etmesi gerekir. Nitekim Hz. Peygamber, "İnsanlara teşekkür etmeyen Allah'a da teşekkür etmez."¹⁵⁸⁷ buyurarak Allah'a şükür ile insanlara yapılan teşekkür arasında bir ilişkinin bulunduğunu göstermiş, böylece şükür ve teşekkürün bir edep ve terbiye meselesi olduğunu, bundan yoksun olanların hem Allah'a hem insanlara karşı nimet ve şükran hislerinden uzak kalacaklarını bildirmiştir. Zira teşekkür insanları kaynaştıran bir araçtır.

Kur'an, birçok ayette Allah'a şükreden yani elindeki imkânları, maddi ve manevi değerlerin hepsini Allah'ın bir ikramı olarak bilen, bundan dolayı O'na her

¹⁵⁸¹ Karagöz, a.g.e., s. 151.

¹⁵⁸² Bk. İsfahânî, a.g.e., s. 461; Gazali, *İhyâ*, Cilt IV, s. 160; Yazır, a.g.e., Cilt I, s. 429; Cilt VI, s.183-184; Demirci, *Kur'an'ın Temel Konuları*, s. 298.

¹⁵⁸³ Bk. Abdalbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres* (ş-k-r md.), s. 489-491.

¹⁵⁸⁴ İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, s. 267.

¹⁵⁸⁵ Bk. Lokmân 31/14.

¹⁵⁸⁶ Bk. İsfahânî, a.g.e., s. 462; Karagöz, *Kur'an'a Göre İnsana Verilen Değer ve Görev*, s. 150.

¹⁵⁸⁷ Tirmizî, "Birr", 35, no: 1954 (IV, 339); Ebû Dâvûd, "Edeb", 11, no: 4811 (V, 157).

an minnettarlık duyması gerektiğinin bilincinde olarak Allah'ı daima hamd ile anan ve Yüce Yaratıcının kendisine verdiği nimetleri gerektiğinde başkalarıyla paylaşabilen insanları çokça övmektedir.¹⁵⁸⁸ Aynı şekilde Kur'an, yirmi civarında ayette insanların az şükrettiğini belirtip bunları kınamakta¹⁵⁸⁹ ve azaptan emin olmak için iman edip şükretmek gerektiğini ifade etmektedir.¹⁵⁹⁰

Kur'an sık sık Allah'ın insanlara yaptığı iyilikleri vurgular. Kendisine bahşolunan bütün değerli ikramlar karşılığı insandan beklenen ise, Allah'a karşı derin bir şükran beslemesidir.¹⁵⁹¹ Gerçekten insanlar doğdukları andan ölüm anına kadar sayılamayacak miktarda nimetler içinde yüzmektedirler. Öyle nimetler ki bunların kıymeti bilinse veya güzelce kullanılsa kalpleri hamd ile dolar ve dilerinden övgü eksik olmaz.¹⁵⁹²

Şükürle insan nimetin gerçek sahibini bilmekte ve O'nu yüceltmektedir. Dolayısıyla diğer etkenlerin araçtan başka bir şey olmadığını anlayarak, araçlara değil onları yaratan Yüce Allah'a bağlanmaktadır.¹⁵⁹³ Bu da insana güven hissi ve güç vermekte ve hayatta daha başarılı olmasını sağlamaktadır. İnanan insanın başına çeşitli musibetler gelince Rabbini hatırlar O'na yalvarmaya başlar, nimet içinde şımırıp kalmaktan kurtardığı için Rabbine şükreder. Böylelikle insan inancı ve şükretmesi sayesinde olumsuz bir durumda bunalıma girmeyip o anda çektiği sıkıntısı onu ruhen olgunlaştırmış olur.

İnsanın kalbi şükürsüzlükten dolayı taş gibi katılaşabilir. Kalbin yumuşaması, ancak korku ve şükür halindeki gözyaşları ile mümkün olur.¹⁵⁹⁴ Kalbi yumuşayan insan ise Allah'a yakın, insanlara karşı da merhametli ve iyiliksever olur. Zira hamd ve şükür, kulun Allah'la münasebetini sağlayan ve kulu Allah'a yaklaştıran iki özlü ibadettir.

Şükür, nimetin artmasına, nankörlük ise nimetin elden gitmesine sebep olur. İnsan şükrettikçe Allah onun nimetini artırır, onun gönlüne kanaat ve huzur verir.

¹⁵⁸⁸ Bk. Âli İmrân 3/144-145; Nisâ 4/147; Zümer 39/7; Demirci, a.g.e., s. 299.

¹⁵⁸⁹ Örneğin bk. Bakara 2/243; A'râf 7/10; Yûnus 10/60; Yûsuf 12/38; Secde 32/9; Mülk 67/23.

¹⁵⁹⁰ Nisâ 4/147.

¹⁵⁹¹ İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, s. 266.

¹⁵⁹² Bk. Bakara 2/172; İbrâhîm 14/32; Rahmân 97/13; Gazali, M, *İslam'ın Manevi Boyutu*, s. 213.

¹⁵⁹³ Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 173.

¹⁵⁹⁴ Gazali, *İhyâ*, Cilt IV, s.155-156.

Ama nankörlük edenin, nimeti elinden gider, gönlü de sıkıntıdan kurtulmaz.¹⁵⁹⁵ Nitekim Allah şöyle buyurur: “Şükrederseniz, (nimetimi) artırırım. Ama nankörlük ederseniz, muhakkak ki azabım şiddetlidir.”¹⁵⁹⁶ Nimetin artması, manevi ve maddi nimetlerin artması şeklinde olur. Manevi nimetlerin artması, şükreden kimsenin devamlı bir şekilde Allah’ın çeşitli nimetlerini, fazl ve keremini düşünüp görmesi, böylece onu sevmesi ve nimet verene olan sevgisinin nimete bakmaktan alıkoyacağı bir hale yükselmesi ile olur. Böylece bu kimse saadete, huzura ve hayırlara erer.

9. İLİM-BİLGİ

İlim, bir şeyi hakikatiyle idrak etmektir,¹⁵⁹⁷ dünya ve ahiret ile alakalı şeyleri, akıl ile alakalı gerçekleri bilmektir.¹⁵⁹⁸ İlim, çeşitli kalıplarıyla birlikte Kur’an’da yedi yüz elli dokuz yerde zikredilmektedir.¹⁵⁹⁹ Kur’an’da ilim, Hz. Peygamber’e vahiy yoluyla verilen bilgidir. Kur’an, Davut’un zırh ilmi, Hârût ve Mârût’un sihir ilmi vb. başka bilgi türlerine de ilim demektir. Ancak bu olayda ilmin kötüye kullanılmasını eleştirir.¹⁶⁰⁰

Kur’an, ilmin faziletini, âlimlerin şerefini övmüş, mertebelerini yüceltmüş, ilmin rütbesini iman rütbesi gibi yüce bir mertebeye koymuş¹⁶⁰¹ ve ilk inen ayet, okumaya ve öğrenmeye yeni bilgiye davet ederken¹⁶⁰² ilim elde etmeyi ve elde edilen ilmi uygulama alanına koymayı da bir şarta bağlamıştır. Bu şart, hemen ilk cümlede karşımıza çıkan “İnsanı kan pıhtısından yaratan Rabbinin adıyla oku” anlamındaki ifadesidir. Derin anlamı ve geniş boyutuyla bu ifade din ve bilim gerçeğiyle insanı bir noktada buluşturmaktadır. Bu, yaratana tanıma ve O’na itaat etme noktasıdır. Din ve bilim gerçeğinin ortak amacı budur. Burada ilim dendiği zaman, içeriği ve derinliği olmayan kuru ve yalın bir kavram değil, aksine boyutu, derinliği ve zenginliği olan bir ilim kastedilmektedir.¹⁶⁰³

¹⁵⁹⁵ Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, Cilt I, s.261.

¹⁵⁹⁶ İbrâhîm 14/7.

¹⁵⁹⁷ İsfehânî, *el-Müfredât* (‘a-l-m md.), s. 580.

¹⁵⁹⁸ Gazâlî, *İhyâ*, Cilt III, s.18.

¹⁵⁹⁹ Abdülbâkî, *el-Mu‘cemu’-Müfehres* (‘a-l-m md.), s. 596-609.

¹⁶⁰⁰ Bk. Bakara 2/102; Özsoy, *Sünnetullâh*, s. 82.

¹⁶⁰¹ Bk. Bakara 2/269; Tâ hâ 20/114; Rûm 30/56; Mücâdele 58/11.

¹⁶⁰² Necatî, *Kur’an ve Psikoloji*, s. 14; Bk. Alak 96/1.

¹⁶⁰³ Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur’an*, s. 137.

Kur'an'ın ilim ehline verdiği değeri gösteren bir ayet şöyledir: “Allah, kendisinden başka ilah olmadığına şahittir. Melekler ve ilim adamları da adaletle şahittir (ki, O’ndan başka ilah yoktur.)”¹⁶⁰⁴ Bu ayette Allah, kendi zatıyla başladığı şahadette, ikinci derecede melekleri, üçüncü derecede de ilim ehlini zikretmiştir. Yüce Allah’ın ilim ehline verdiği değeri anlatmaya yalnız bu ayet bile kâfidir.¹⁶⁰⁵

Kur'an'ın insan için üç çeşit bilgiyi yararlı bulduğunu görmekteyiz. Birincisi, insana hizmet verecek duruma getirilen tabiat bilgileri, yani tabii ilimler. İkincisi, tarih ve coğrafya bilgisidir. Çünkü Kur'an insanı devamlı “yeryüzünde gezmeye” ve bizzat kendi gözleri ile olanları görmeye teşvik etmiştir ki, geçmiş medeniyetlere neler olduğunu ve neden yükselip çöktüklerini anlayıp ibret alsın. Üçüncüsü ise, insanın kendisinin bilgisidir. “Biz onlara hem ufuklarda ve hem kendi nefislerinde delillerimizi göstereceğiz ki, Kur'an'ın hak olduğu kendilerine açıkça belli olsun.”¹⁶⁰⁶ Bu bilgi ilmî bilgidir. Çünkü gözler ve kulaklarla yapılan gözlemlere dayanmaktadır. Ancak bu bilimsel bilgi, sonuçta kalbe inmek ve ahlakî anlayış ile uyum içerisinde olmak zorundadır. Bu basiret olmadan ilmî ve teknolojik bilgi çok tehlikeli olabilir.¹⁶⁰⁷ Kur'an maddeten refah içinde olan Mekkelileri eleştirirken bu noktaya işaret etmektedir: “Dünya hayatından sadece dış yüzünü bilirler; ahiretten ise onlar tamamen gafildirler.”¹⁶⁰⁸

Bu ayet “Kulları içinde ancak âlimler, Allah'tan gereğince korkar.”¹⁶⁰⁹ ayetini de açıklamaktadır. Zira elde ettikleri bütün bilgi ve ilimlerden sonra Allah'ı tanımayan bilginler bu yönleriyle cahildirler.¹⁶¹⁰ Bilgi, sorumluluk duygusuna, insanlığın bilimsel ve ahlakî gelişimine hizmet etmelidir.

Bundan dolayı bilgi sadece önermeler bütünü değildir. Ahlak düzeni kurmaya matuf olmayan bilimsel çaba; yani sadece “isimleri bilip” onları ahlakî gayeler için kullanmama, Kur'an'ın ifadesiyle abestir, bir oyundur. Kur'an'ın nûr (ışık) ya da hidâyet (rehberlik) dediği bilgi, insana yolunu görebileceği bir içsel algı verir.

¹⁶⁰⁴ Âli İmrân 3/18.

¹⁶⁰⁵ Gazâlî, *İhyâ*, Cilt I, s.13; Ayrıca bk. Nisâ 4/83; Ra'd 13/43; Ankebût 29/43; Zümer 39/9; Mücâdele 58/11

¹⁶⁰⁶ Fussilet 41/53.

¹⁶⁰⁷ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 82-83.

¹⁶⁰⁸ Rûm 30/7.

¹⁶⁰⁹ Fâtır 35/28.

¹⁶¹⁰ Bk. Buti, *Kur'an'da İnsan ve Medeniyet*, s. 154.

İnsanın ahlakî bilincine dayanmayan ya da onu geliştirmeyen bilgi, ne yolu, ne de ışığı gösterir; insanın bozulmasına yol açar. O, daİâl yani yanlış yola gitmedir.¹⁶¹¹

Yazır, sadece ilmin ahlaklı olmak için yeterli olmayacağını şöyle açıklar: “Cahillik neticesi Allah’a ortak koşanların ilim ve düşünce alanında yükselmeleri ile şirkten vazgeçmeleri düşünülebildiği halde ahlaksızlık sonucu Allah’a ortak koşanlar ilmî sahada yükseldikçe bu, onların isyan ve azgınlıklarını artırır. İftiralarına devam etmek için daha fazla sebep bulmuş olurlar. Bundan dolayıdır ki, Kitap Ehli hakkında “Ehli Kitap ancak kendilerine bir ilim geldikten sonra anlaşmazlığa düştüler”¹⁶¹² buyrulmuştur.¹⁶¹³

“Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmamışızdır.”¹⁶¹⁴ ayeti delil getirilerek Kur’an’ın bütün ilim ve bilgileri ihtiva ettiği vurgulanmıştır.¹⁶¹⁵ Kur’an ayetleri, bu kitabın indirilişinden maksadın, dini açıklamak, Allah ile O’nun hükümlerini tanıtmak olduğuna işaret etmektedir.¹⁶¹⁶ Bu da hidayete dair Kur’an’da eksik bir şey bırakılmadığını gösterir. Zira Kur’an’da insanlığın muhtaç olduğu ilâhî delil ve tekliflerden önemli hiçbir şey terk ve ihmal edilmemiştir. Hepsi de çeşitli şekiller açık veya gizli delillerle, işaretler içinde zikredilmiştir.¹⁶¹⁷

Kur’an-ı Kerim, bir Fizik, Kimya, Coğrafya ve Tarih kitabı değildir. O her şeyden önce bir ahlak ve hidayet kitabıdır. Onun davetine ve çizdiği yola uyanlar iki dünyada da selamete ve saadete ererler. Ancak “Kur’an, sadece bir ahlak kitabıdır, onda hiçbir ilmî hakikat yoktur” şeklinde bir iddia da batıldır. “Kur’an-ı Kerim’de her şey mevcuttur, bütün icatlar ondan alınmıştır” sözü ne kadar sakat ise “Onda hiçbir şeyin olmadığı” düşüncesi de ötekinden daha sakat ve gerçekten uzaktır. Hakikat şudur ki Kur’an-ı Kerim’de birçok ilmi gerçeklere, birçok tabiat kanunlarına

¹⁶¹¹ Çiftçi, *Fazlur Rahman ile İslam’ı Yeniden Düşünmek*, s. 201.

¹⁶¹² Âli İmrân 3/19.

¹⁶¹³ Yazır, *Hak Dîni*, Cilt III, s. 19.

¹⁶¹⁴ En’âm 6/38.

¹⁶¹⁵ Buti, a.g.e., s. 153.

¹⁶¹⁶ Râzî, a.g.e., Cilt IX, s. 418.

¹⁶¹⁷ Yazır, *Hak Dîni*, Cilt III, s. 355; Yukarıdaki ayeti Esed, “Biz buyruğumuzda tek bir şeyi bile ihmal etmedik.” şeklinde tercüme etmiştir. (Esed, *Kur’an Mesajı*, Cilt I, s.231); Bu ayeti İbn Kesîrse şöyle açıklamıştır: “İster karada yaşayan isterse denizde yaşayan canlılar olsun hepsinin ilmi Allah katındadır ve Allah hiç birinin rızkını ve idaresini unutmaz.” İbn Kesîr, a.g.e., Cilt I, s.577.

işaret edilmiştir. Ancak Kur'an, bunlara sadece bir mucize olarak işaret yapmış ve hiçbir zaman ilimle çatışmadığını göstermiştir.¹⁶¹⁸

Kur'an, dinî ve ahlakî niteliği ağır basan bir kitap olarak ve köklü ilmî geleneği olmayan bir topluma indirilmiştir. Dolayısıyla Allah'ın maksadı, ilmî konuları açıklamak veya onlarla ilgili yol göstermek değildir. Onun öncelikli amacı tevhîdi ve ahlak ilkelerini insanlığa sunmaktır.¹⁶¹⁹

Kur'an'a bütün olarak bakıldığında, doğruya ve gerçeğe ulaşmada vasıta olan iki önemli faktörün önemsedığı görülmektedir: Bilgi ve akıl. Bilgisizlik ve aklı tembellik, yani düşünmeme, sapıklığın ve azgınlığın, hatta zulmün temel sebepleri olarak görülmüştür.¹⁶²⁰ Bundan dolayı Kur'an, vahyi bir öğretim ve eğitim aracı olarak öngörürken,¹⁶²¹ bilgi ve olayların rehberliğinde aklı kullanma ve düşünme üzerinde ısrarla durarak insanın doğru inanca bu şekilde ulaşmasını istemektedir.¹⁶²²

İnsanı bütün maddi güçler üzerinde ve bütün varlıklara karşı otorite kılan yönü, kendisi hakkında ve evren hakkındaki bilgisi ve iradesidir. Aynı zamanda insan bu bilgiyi gündün güne geliştirmektedir.¹⁶²³ İnsanın yaratılışından söz eden ayetler de onun meleklerle üstünlüğünün arkasında özgür irade ve arayışın ürünü olan bilgiyi görmektedir. İnsan bilgi üreten bir varlıktır. Diğer varlıklar yaratıcıdan emir-direktif alırlar; insan ise O'ndan hem emir hem de bilgi alır. Kur'an, Allah'ı insanın aslı öğretmeni olarak tanıtmaktadır. Allah, insana en büyük özelliklerinden biri olan beyanı (fikir üretme ve bunu açıklama imkânı) öğretmiştir.¹⁶²⁴ Sadece insana has olan kalemle üretimi ve insana tüm bilmediklerini öğreten Allah'tır.¹⁶²⁵

Kalemin insan hayatındaki öneminden dolayı, insanlığın en son mesajının ilk ayetlerinde buna işaret edilerek, insanlığı okumaya, yazmaya ve bilmediklerini öğrenmeye dolayısıyla insanın eğitimine teşvik edilmektedir. Eğer insan Kur'an'ın

¹⁶¹⁸ Süleyman Ateş, *İslam'a İtirazlar ve Kur'an-ı Kerim'den Cevaplar*, Yeni Ufuklar Neşriyat, yy, 1972, s. 192; Kur'an-İlim münasebeti ile ilgili geniş bilgi için bk. Kasapoğlu, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 6-12; Özsoy, *Sünnetullâh*, s. 81.

¹⁶¹⁹ Albayrak, *Tefsir Usûlü*, s. 109.

¹⁶²⁰ Bk. En'âm 6/140; Kehf 18/4-5; Hac 22/71; Ankebût 29/41; Rûm 30/29.

¹⁶²¹ Bk. Nisâ 4/113.

¹⁶²² Şanver, *Kur'an'da Tebliğ ve Eğitim Psikolojisi*, s. 166.

¹⁶²³ Şeriâtî, *İnsan*, s. 286.

¹⁶²⁴ Bk. Rahmân 55/4.

¹⁶²⁵ Bk. Alak 96/4-5; Öztürk, "*Kur'an'da İnsan Kavramı*", s. 14-15.

ilkeleriyle eğitilecek olursa onun doğasındaki kötü temayüller durdurularak iyi ve güzel duyguların gelişmesine yol açılmış, dolayısıyla da insan dengeli ve düzenli bir yapıya kavuşmuş olacaktır.¹⁶²⁶

İlim, insana ışık tutar, insanın ufkunu genişletir, görüşlerini derinleştirir, değerini artırır ve insanı Allah'a yaklaştırır.¹⁶²⁷ Böylece ilim insanı yücelttiği gibi bilgisizce heva ve hevesinin peşine düşmesi de insanı alçaltır. İşte, Allah insana ilimle irfanla yükselmesi için bilmediklerini öğrenmesi, yeryüzünü imar etmesi ve ahlaki temellere dayalı bir medeniyet kurması için de yazıyı öğretmiştir.¹⁶²⁸ Bilgi, insanın değerini düşüren ve onu adileştiren saldırganlık içgüdüsünü, yani kan akıtma ve fesat çıkarma özelliğini disipline ederek, iyilik yönünde gayrete çevirir. Zira bilgi, rezaleti fazilete, yani kötüyü erdeme çeviren bir güçtür.¹⁶²⁹ Bilgili insanın anladığı şey, onu kibirden uzaklaştırıp inceltir ve acizliğini hissettirir.¹⁶³⁰ Kibrin terki, insanı hakikat karşısında incelterek naifleştirir. Böylece bilgi, insanı mütevazı yapar, konuşmalarında ve davranışlarında insanı alçak gönüllü, kibar hale getirir, manevi âlemimize inceliği, huşûyu yani bütün organlarıyla Yüce Kudret'in karşısında boyun eğmeyi kazandırır.¹⁶³¹ Ayrıca bilgi, insanın gönlünü inanca ve tatmine kavuşturur.¹⁶³²

Zihnî terbiyenin temeli, doğru ve sahih bilgidir. Buna göre zihnimizin bir düzen içerisinde vazife yapabilmesi için, önce evham ve hurafe gibi manevi pisliklerden zihnimizi temizlemek sonra onu, doğru ve faydalı bilgilerle aydınlatmak gerekir. Bedene göre gıda ne ise, ruha göre de sağlam ve sahih bilgi odur. Nasıl ki beden, yerden yetişen birçok faydalı nimetlerle gelişip büyüyorsa; akli kuvvetler ve ruh da öylece, dışardan aldığı bir takım bilgiler, bir takım ilmi nazariyeler sayesinde büyüyüp yükselmektedir.

¹⁶²⁶ Bk. Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 139-141.

¹⁶²⁷ Saka, a.g.e., s. 140.

¹⁶²⁸ Ardoğan, *Kur'an ve İnsan Psikolojisi*, s. 53; Bk. İbn Haldun, *Mukaddime*, Cilt II, s. 442.

¹⁶²⁹ Bayraklı, *Kur'an'da Değişim, Gelişme ve Kalite Kavramları*, s. 216; Bk. Bakara 2/30.

¹⁶³⁰ Zira Kur'an'da "Her bilgi sahibinin üstünde bir başka bilen vardır" (Yûsuf 12/76) buyurulup gerçek anlamda her şeyi bilen Allah olduğu hatırlatılarak insanı bilgisiyle kibirlenmekten korur. Kur'an'da Allah'ın isim-sıfatlarından biri de âlimdir (her şeyi hakkıyla bilendir). Örneğin bk. Bakara 2/115, 127, 137, 158, 181, 224, 231, 247.

¹⁶³¹ Bk. İsrâ 17/107-109.

¹⁶³² Bk. Hac 22/54; Bayraklı, a.g.e., s. 216-219.

Dünya ve ahiret saadetini ancak bu sayede elde edebilmektedir. İlim, ruhun gıdası, manevi hastalıkların devasıdır.¹⁶³³ Ancak bildiği ilim insanın ruhuna gıda olmuyor, insana fayda vermiyor, davranışlarını düzeltmiyorsa onun fazla bir kıymeti yoktur. Binasız temel olamayacağı gibi, temelsiz de bina da olamaz. Bunun gibi amelsiz ilim, ilimsiz amel de bir işe yaramaz. Bunun için Yüce Allah “O’na ancak güzel sözler yükselir (ulaşır). Onları da Allah’a amel-i sâlih ulaştırır.”¹⁶³⁴ buyurmuştur. İlim, amelle birlikte süslenirse değerli olur, amel yoksa ilim yeterli olmaz.¹⁶³⁵

İlmin amelden başka aslında bir fazilet ve meziyeti bulunmakla beraber, Allah katında derecelerle yükselmeğe şayan olan âlimler, nefislerini ilme verip ilmiyle amel eden âlimlerdir. Onun için âlimler ilmiyle amel etmelidirler.¹⁶³⁶

Kur’an-ı Kerim’de bilginin bir adı da hikmettir. Hikmet kelimesi, Kur’an’da yirmi yerde geçmekte olup,¹⁶³⁷ gerçeği ilim ve akılla yakalamak demektir. Hikmet, Allah açısından, eşyanın bilinmesi ve tutarlı, anlamlı bir biçimde vücuda getirilmesidir. İnsan açısından bakıldığında ise hikmet, varlıkların bilinmesi ve hayır yapılmasıdır.¹⁶³⁸ Hikmet, ilim ve amelde sağlamlık, söz ve fiilde isabettir.¹⁶³⁹

Bilgi, insanın ahlakî bilincine dayanmalı ve insanlığın bilimsel ve ahlakî gelişimine hizmet etmelidir. Kur’an’da ilim dendiğinde daha çok, doğrudan doğruya en sağlam kaynaktan, Allah’ın vahyinden alınan bilgi, Hz. Peygamber’e vahiy yoluyla verilen ilim anlaşılmalı birlikte başka bilgi türlerine de ilim denmektedir ve bilginin bir adı da hikmettir. Böylece Kur’an’da kastedilen ilim, içeriği ve derinliği olmayan kuru ve yalın bir kavram değil, aksine boyutu, derinliği, zenginliği ve uygulaması olan, hayata yansıyan ilimdir.

Kur’an, ilmin faziletini, âlimlerin şerefini övmüş ve ilk inen ayet, okumaya ve öğrenmeye davet etmiştir. İlim, ruhun gıdası, manevi hastalıkların devasıdır. İlim, insana ışık tutar, insanın ufkunu genişletir, görüşlerini derinleştirir, değerini artırır,

¹⁶³³ Akseki, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, s. 138, 142.

¹⁶³⁴ Fâtır 35/10; İsfahânî ayetteki “güzel söz” ifadesini ilim olarak yorumluyor.

¹⁶³⁵ İsfahânî, *İnsan*, s. 163.

¹⁶³⁶ Yazır, *Hak Dîni*, Cilt VII, s. 188; Bk. Mücadele 58/11.

¹⁶³⁷ Bk. Abdülbâkî, *el-Mu‘cemü’l-Müfrehes* (h-k-m md.), s. 271.

¹⁶³⁸ İsfahânî, *el-Müfredât* (h-k-m md.), s. 249; Öztürk, *Kur’an’ın Temel Kavramları*, s. 183.

insanı Allah'a yaklaştırır, onu kibirden uzaklaştırır, konuşmalarında ve davranışlarında insanı alçak gönüllü, kibar hale getirir, manevi âlemini inceltir, zenginleştirir. Bilgi, insanın gönlünü inşiraha ve tatmine kavuşturur.

10. İSÂR-EMPATİ

İsâr, eser kökünden gelir. Eser, iz, bir şeyin varlığını gösteren kanıttır. Çoğulu âsâr gelir. Aslında iz anlamına gelen eser, üstünlük için, isâr da iyilik yapmak, başkasını kendine tercih etmek için kullanılır.¹⁶⁴⁰

Kur'an-ı Kerim'de beş yerde geçen isâr, "bir şeyi diğerine tercih etmek", anlamında dört yerde kullanılır.¹⁶⁴¹ Kur'an düşüncesinin temel kavramlarından biri olarak isâr, Haşr suresinin 9. ayetinde geçer ve tanımı bizzat bu ayet tarafından verilir. Buna göre isâr, maddesel ve ruhsal alanlarda diğer insanları kendi nefesine tercih etmektir.¹⁶⁴² Kur'an ahlak, merhamet ve sevginin en ileri boyutunu ifade eden isârı, Hicret'i anlatırken gündeme getirmekte ve onu Medineli Müslümanların yani Ensar'ın Mekke'den göç etmiş Müslümanlara yani Muhacirlere gösterdikleri fedakârlığın adı olarak anmaktadır.¹⁶⁴³ Adı geçen ayette şöyle buyrulur: "Ve onlardan önce o yurda yerleşen imana sarılanlar kendilerine göç edip gelenleri severler ve onlara verilenlerden ötürü göğüslerinde bir ihtiyaç duymazlar. Kendilerinin ihtiyaçları olsa dahi, onları öz canlarına tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden korunursa, işte onlar saadete erenlerdir."¹⁶⁴⁴ Bu ayete göre isâr, insanın doymazlık ve cimrilikten kurtulmuşluğunun en mükemmel belirişi ve

¹⁶³⁹ Yazır, *Hak Dîni*, Cilt I, s. 398; Yazır, tefsirinde hikmetin yirmi üç tane anlamını ve Kur'an'daki anlamlarını vermektedir. Bk. a.g.e., Cilt II, s. 178-188.

¹⁶⁴⁰ İsfehânî, *el-Müfredât* (e-s-r md.), s. 62; Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi*, Cilt X, s.241.

¹⁶⁴¹ Bk. Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'-Müfrehes* (e-s-r md.), s. 15; Yûsuf 12/91; Tâhâ 20/96; Haşr 59/9; Nâziât 79/38; A'lâ 87/16.

¹⁶⁴² Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 249; Benzer bir tanım şöyledir: "Bir kimse kendisi ihtiyaç içinde bulunsa bile sahip olduğu imkânları başkalarının ihtiyacını karşılamak üzere kullanması, başkalarının yerine fedakarlıkta bulunmasıdır." İsâr anlamında modern Arapça'da ğayriyye, Türkçe'de de diğerkamlık ve özgecilik terimleri kullanılmaktadır. Çağrı, TDVİA (İsâr md.), Cilt XXII, s. 490.

¹⁶⁴³ Öztürk, a.g.e., s. 250.

¹⁶⁴⁴ Haşr 59/9; Ayetini iniş sebebi hakkında çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bk. Zamahşerî, *Keşşâf*, Cilt IV, s. 492-493; Yazır, *Hak Dîni*, Cilt VII, s. 222; Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kurân*, Cilt VI, s. 211; Râzî'nin belirttiğine göre ensâr bir çok yerde isâr örneği göstermekle beraber ayet, ensârın, fey (ganimet) konusunda muhâcirleri kendilerine tercih etmeleri üzerine inmiştir. Bk. Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, Cilt XXI, s. 412.

peygamberlerin ahlaksal varlıklarının özüdür. Cimrilik, açgözlülük ve ihtiras, burada insanın hem bu dünyada ve hem de öteki dünyada mutluluğu elde etmesinin önündeki başlıca engeller olarak gösterilmişlerdir.¹⁶⁴⁵

İnsanlık tarihi bugüne kadar insanın muhacirleri karşıladığı gibi sosyal bir olaya şahit olmamıştır. Hiçbir topluluk bir başka topluluğu bu kadar bağrına basmamış ve onun tüm yükünü üstlenmemiştir. Ayet-i kerime “onlara karşı hiçbir kıskançlık ve dargınlık hissetmezler” demez. “Hiçbir şey hissetmezler.” der. Yani onların içlerinde kötülük namına hiçbir ize rastlayamazsınız demek istiyor. Aynı şekilde bizim de böyle olmamız istenmektedir. İnsanı bütün iyiliklerden alıkoyan cimriliğidir, içindeki bencilliğidir. Zira iyilik, herhangi bir şekilde fedakârlıktır, cömertliktir. Malda özveri, duygularda ve heyecanlarda özveri, çabada özveri ve gerektiğinde hayatını ortaya koymakla gerçekleşecek özveridir. Sürekli almayı düşünen, hiçbir zaman vermeyi düşünmeyen cimri bir insanın iyilik yapması mümkün değildir. İşte içindeki bencilliğini yenen bir insan, kendisini iyilikten alıkoyan her engeli aşmış demektir. Artık o cömertçe, bol bol vererek iyiliğe özgürce ulaşabilir. İşte gerçek anlamı ile kurtuluş da budur.¹⁶⁴⁶

Kur’an, sadece ilk müslümanların değil daha sonraki bütün müslümanların da îsâr bilincinde olmaları ve birbirlerine bu noktada dua etmelerini istemektedir: “Onlardan sonra gelenler derler ki: ‘Rabbimiz, bizi ve bizden önce inanan kardeşlerimizi bağışla, kalplerimizde inananlara karşı bir kin bırakma! Rabbimiz! Sen çok şefkatli, çok merhametlisin!’”¹⁶⁴⁷ Bu ayette, müminlerin kardeşliklerinin gereklerine uymaları, birbirlerini sevmeleri ve beşer olmaları dolayısıyla meydana gelen kusurlarına bakılmayıp, bağışlanmalarına dua etmeleri ve hiç bir mümine kin beslememeleri gereğine uyarıda bulunulmuştur.¹⁶⁴⁸ Böylelikle Kur’an, kalplerde kin yerine sevginin hâkim olmasını istemektedir.

Bu ayette kastedilenin sonradan hicret eden muhacirler veya tâbiîn olduğu söylenmişse de¹⁶⁴⁹ aynı zamanda her yerde ve her zamanda yaşayan Müslüman ümmetin en temel özelliklerinin ne olması gerektiğini ortaya koymakta ve sonraki

¹⁶⁴⁵ Esed, *Kur’an Mesajı*, Cilt III, s.1131.

¹⁶⁴⁶ Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur’ân*, Cilt IX, s.596.

¹⁶⁴⁷ Haşr 59/10.

¹⁶⁴⁸ Yazır, a.g.e., Cilt VII, s. 229.

müslümanların muhâcir ve ensârı rahmetle anmaları istenmektedir.¹⁶⁵⁰ Ayrıca sadece kendisi için değil kendisinden önce iman etmiş bulunan öncüler için de bağışlanmayı talep etmek, iman eden herkese karşı kalbinde hiçbir kin kalmayacak kadar tertemiz bir kalp istenmektedir. Zira iman bağı onları inanmış herkese bağlamaktadır. Bu tablo, temiz bir kalbin düşünebileceği en üstün, en değerli insanlık örneğidir. Kalpleri kirden, kinden temizliyor. Bu ayetten sonra belirtilen münafıkların tablosu ise insanları birbirini boğazlayan düşmanlar haline getirir. Kin, kıskançlık, düşmanlık, aldatma, hile ve kaypaklık gibi ilişkilerle onları birbirine düşürür.¹⁶⁵¹

Kur'an'daki îsâr kavramı ile Psikolojideki empati ve diğergamlık (özgecilik) kavramları tamamen aynı olmamakla beraber benzerlik göstermektedirler. Zira Kur'an'ın kavramlarıyla Psikoloji ilminin kavramları birebir örtüşmemektedirler.

Diğergamlık, egoizmin ve bencilliğin zıddı olan fedakarlığı ifade için Auguste Comte tarafından ileri sürülmüş ve kullanılmış bir kelime olup, Psikolojide; fertler arasında var olan bağlardan veya ferdî bir düşünce ve feragatten hâsıl olan, başkalarına karşı hissedilen ve beslenen sevgi sempati demektir.¹⁶⁵² Bir kişinin kendisini karşısındaki kişinin yerine koyarak olaylara onun bakış açısıyla bakması, o kişinin duygularını ve düşüncelerini doğru olarak anlaması, hissetmesi ve bu durumu ona iletmesi sürecine de empati adı verilmektedir. Eğer bir insanı anlamak istiyorsak, dünyaya onun bakış tarzıyla bakmalı, gerçekleştirmek için de empati kurmak istediğimiz kişinin rolüne girmeli, onun yerine geçerek olaylara onun zaviyesinden bakmalıyız. Karşımızdaki kişinin rolüne girerek empati kurduğumuzda, o kişinin rolünde kısa bir süre kalmalı, daha sonra da bu rolden çıkarak kendi rolümüze geçebilmeliyiz. Aksi halde empati kurmuş sayılmayız.

Birlikte hissetme ise, başkasının duygusunu başkasının olarak hissetmektir. Başkasıyla bir aynılaşıma oldu mu, orada artık birlikte hissetme söz konusu olamaz.¹⁶⁵³ İnsan birlikte hissetme sayesinde hem kendisi üzerinde bir duyguya, hem de başkalarının da var olduğu, başkalarının da değerleri ve birtakım değerli

¹⁶⁴⁹ Bk. Zamaşeri, *Keşşâf*, Cilt IV, s. 493.

¹⁶⁵⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, Cilt XXI, s.413.

¹⁶⁵¹ Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, Cilt IX, s. 597-598.

¹⁶⁵² Bolay, *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, s. 322.

¹⁶⁵³ Akarsu, *Max Scheler Felsefesinde Kişi Kavramı ve İnsan Olma Sorunu*, s. 68.

davranışları olduğu üzerinde bir bilince varır. Bu kendinin ve başkalarının değer taşıyan birtakım davranışlarının bilincine varmak ahlaksal yaşamın baş koşuludur.

Ama bu, ahlaklı olmak için yetmez.¹⁶⁵⁴ Bunun içinse insanı harekete geçiren yüce değerlere ve güzel bir şahsiyete sahip olmak gerekir. Kur'an bunun eğitimini vermektedir ve başkasını kendine tercih edecek bir ahlakî davranış istemektedir.

İnsanlar için en güç şey, kendini tanımak ve değiştirmektir. Özellikle kendini başkalarının yerine koyabilme, başkalarının duygularını ve heyecanlarını hissedebilme yetenekleri olanlar insan tabiatını daha iyi tanıyabilirler.¹⁶⁵⁵ Kendini başkasının yerine koyabilme kabiliyeti, bir insanın başka bir insanla konuşması sırasında ortaya çıkmaktadır. Bir kimseyle bütünleşme (özdeşleşme) mümkün olmazsa, o kimseyi anlamamız imkânsızdır. Bu duygu gerçekten de evrensel bir duygudur ve insan olmanın kaçınılmaz ayırt edici bir özelliğidir. Bize kendimizi başka nesnelere birleştirme yeteneğini vermektedir.¹⁶⁵⁶ Kur'an da bize bu duygunun bu sınırdan kalmasını yeterli görmeyip başkası için fedakârlık yapmamızı ve gerektiğinde onu kendimize tercih etmemizi istemektedir. Fedakarlık, bereketi en çok olan, fertlerin gönüllerinin huzur bulmasına en çok yardım eden ve toplumsal düzenin sağlanmasında en çok rol alan bir eylemdir. Bu eylem, insanların dışardan gönüllerine giren ve onlara köklü değişimler meydana getiren büyük bir etkinliktir. Onun içindir ki din eğitimi faaliyeti, fedakârlık ve onun ifadesi olan yardım etmenin ne denli büyük bir fazilet olduğunu öğretmeli ve hayata geçirilmesini temin etmelidir. Yüce Allah ancak; benliğini feda etme cesaretini gösterenlerden, malından fedakarlık yaparak fakirin elinden tutanlardan, insanların arasını düzeltme yolunu takip edip barıştan, esenlikten yana gayret gösterenlerden, tüm sıkıntılara göğüs gererek onları çözüme kavuşturanlardan, kendisi uğrunda savaşan ve iyilikte yarışanlardan razı olmakta ve böylece hem insanlara hedef göstermekte, hem de o hedefe götürecektir değerleri ve medotları öğretmektedir. Din eğitimi ve eğitimcileri, bu erdemleri insanlara kazandırmalı, onların şahsiyetlerini bu özelliklerle terbiye etmeli ve onlara bu yolda yürümenin esaslarını öğretmeli, dini hayattaki başarısını Allah'ın rızasını kazanmakla doruğa ulaşacağı fikri ve inancı aşılmalıdır.

¹⁶⁵⁴ Akarsu, a.g.e., s. 72.

¹⁶⁵⁵ Bk. Adler, *İnsan Tabiatını Tanıma*, s. 107-109.

¹⁶⁵⁶ Adler, a.g.e., s. 169.

SONUÇ

Çalışmamızın genelinde vurguladığımız gibi insan hiçbir şeyi bilmeyen bir varlık olarak temiz bir fitrat üzere dünyaya gelir ve doğumundan itibaren sürekli bir gelişim içinde olur. İnsanın bu gelişim sürecini en iyi şekilde tamamlaması, sahip olduğu özellikleri keşfedebilmesi ve tüm bu kabiliyetlerini geliştirebilmesi için her konuda eğitime ihtiyacı vardır. Din eğitiminde amaç, insanın kendini tanıyıp anlayarak, fitrat özelliklerini ortaya çıkarmak, daha sonra bu özellikleri din eğitimi terbiyesinden geçirerek insanın kendisi ve çevresiyle barışık olmasını sağlamak. kişinin Allah'la, tabiatla, insan ve toplumla iletişim becerilerini geliştirmesine katkıda bulunmak, doğru bilgiyle eğitilerek etkili kararlar vermesine ve planlar yapabilmesine yardımcı olmaktır.

Din eğitimi insana ihtiyacı olan konularda yol göstererek onun hayatını kolaylaştırmayı hedeflemekte, insanın değişmesine ve gelişmesine katkı sağlamaktadır. Din eğitimi ilk olarak insanla birlikte ortaya çıkmıştır ve eğitim biliminin vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Daha önce yaptığımız tanımlar çerçevesinde din eğitimi sürekli gelişen, değişen yeni koşullarla ve durumlarla karşılaşan insana; din kaynaklı din dışı problemlerinde yardımcı olabilmek, insanlarla ve çevresiyle uyum sağlayabilmesinde destek olmak, sağlıklı bir şahsiyet yapısı geliştirerek kendi potansiyelinin en yüksek seviyede gerçekleştirebilmesine katkıda bulunabilmek için dinin esasları ve öğretileri rehberliğinde yapılan çalışmalar bütünü olduğu sonucuna ulaştık.

Bizim çalışma alanımız olan Kur'an-ı Kerim'de insan ve özelliklerinin din eğitimi açısından ele aldığımızda din eğitiminin insanları dini ve din dışı konularda doğru bilgiyle eğiterek onlara manevi telkinlerde bulunarak insanların manevi ihtiyaçlarını karşıladığını bu yolla insanların sorunlarıyla baş edebilmelerini sağlayarak onların daha mutlu ve huzurlu yaşamalarına yardımcı olduğunu ayrıca geleneksel psikolojiden farklı olarak hayatın anlamı, var oluşumuz ve hayatı nasıl yaşamamız gerektiği ile ilgili bilgiler sunduğunu belirtebiliriz. Din alanı asıl itibarıyla hem çatışmalara dayalı kişilik problemlerinin ortaya çıkışında hemde birçok kişilik probleminin olumlu manada önlenmesinde etkili olur. Bu sebeple,

insanın inanç duygusunun din eğitimiyle desteklenerek, ihtiyaçlarına en uygun şekilde verilmesi gerekir. Bunun da en iyi yapılacağı yer din eğitimi kurumlarıdır. Aksi halde insanların inanma ihtiyaçlarının, ehil olmayan kimseler tarafından yanlış şekilde giderilme ihtimali ortaya çıkmış olur. Bu da toplumlarda fitneye, fesata, kavgalara, bozulmalara ve ayrışmalara sebebiyet verir.

Din eğitimi, doğru şekilde yapıldığında insanın şahsiyetinin bütün olarak gelişimine, inanç konusundaki ihtiyaçlarının karşılanmasına hayatı anlamlandırmasına katkıda bulunur, insana değerli ve önemli olduğu konusunda destek sağlar, insanın hayatının düzene sokulması için bir takım kriterler belirleyerek onun daha dengeli, daha uyumlu bir birey haline gelmesine katkıda bulunur. Tüm bu hedeflerin gerçekleştirilebilmesi için din eğitimine dönük problemlerde din eğitimi açısından Kur'an-ın rehberliğinin devreye sokulması önemlidir. Din eğitimi ve öğretimi alanında yapılacak çalışmalar dini ve manevi sorunların azalmasına, din eğitiminden daha fazla verim alınmasına, gereksiz yere zaman ve emek israfına engel olacaktır.

Din eğitimi faaliyetinin Kur'an-ın da belirttiği gibi peygamberlerin görevi olması ve peygamberlerinde birer eğitimci olmaları sebebiyle eğitim, din eğitiminin ana konularından birisidir. Günümüz insanın sahip olduğu yüksek hayat standartlarına rağmen manevi arayışlar içerisinde olması yalnızlık, yabancılaşma, hayatın anlamsızlığı gibi buhranlar ve bulanımlar yaşaması, kendisini tanıyan, keşfeden ve gerçekleştiren, kendisiyle, yaratıcısıyla, hemicinsi ve çevresiyle barışık olabilen, dinin tüm insanlığı kucaklayan evrensel değerlerini insanlara başarıyla sunabilen din eğitimcilerine ve din görevlilerine duyulan ihtiyacı arttırmakta olduğu neticesine ulaştık. Din eğitimcilerinin, yardımlaşma, örnek birey olma, çevremizdekilerle iyi iletişim kurma yönündeki telkinleri hem bireylerin hem de toplumların daha sağlıklı olmasına hizmet edecektir.

İslam dininin toplumsal nitelikli bir din olması, insanın inandığı değerler doğrultusunda yaşama ihtiyacı ve bu değerlerin her alanda uygun şekilde yaşanabilmesi gerekmektedir. Din eğitimi faaliyetlerinin hastanelerden cezaevlerine, çocuk bakım evlerine, işyerlerine, kreşlerden okullara kadar hayatın her alanına yayılması gerekmektedir. Hızla değişen ve gelişen dünyamızda, toplumumuzdaki

yeni ihtiyaç ve beklentiler doğrultusunda din eğitimi faaliyetlerinin de yeni imkanlar kullanılarak geliştirilmesi ve hizmetlerin en etkili bir biçimde ihtiyaç olan tüm alanlara yayılması, böylece dinin sağladığı psikolojik katkıların yanında toplumsal sorunlara getirdiği çözümlerden de yararlanılması gerekmektedir. Bu nedenle, din eğitimi alanıyla ilgili çalışmalardan ve birikimlerden istifade ederek alanında uzman kişilerin yetiştirilmesi ve din eğitimi ile ilgili yapılan çalışmaların sistematik hale getirilmesi ve bilimsel temellere dayandırılması önemlidir.

Tüm bu değerlendirmeler çerçevesinde din eğitimi açısından Kur'an'ı Kerim'de insan ve özelliklerini ele aldığımızda, din eğitiminin temel amacı olan insanın fitratındaki inanma ihtiyacını en doğru şekilde karşılayabilmesi için sunduğu yöntemler ile din eğitimi, eğitim biliminin vazgeçilmez bir unsuru olarak ortaya çıkmaktadır. Konumuz itibarıyla Kur'an açısından baktığımızda, Kur'an'da din eğitimi anlayışının çok önemli bir yere sahip olduğunu, günümüz psikoloji anlayışıyla pek çok ortak noktası bulunmasına rağmen Kur'an'ın kendisine has bir din eğitimi anlayışı ortaya koyduğunu görmekteyiz.

Dolayısı ile çalışmamızın sınırları çerçevesinde Kur'an'ı Kerimde insan ve özelliklerini ayrıntıları ile ele almaya çalıştık. Buna göre, Allah'ın insanları doğru yola iletmesi ile yoldan çıkarmasına sebep olan şeyin, kulun hakikate, ilahi öğretiye karşı takındığı sonucuna ulaştık.

Allah kullarına verdiği akli kullanmalarını, insanın şerefine ve haysiyetine uygun davranışlar sergilemelerini istemektedir. Bu sebeple Allah, insanları tarih boyunca kendilerine gönderilmiş kutsal kitaplar ve peygamberler aracılığı ile eğitmiştir. Ancak insan gönderilen bu peygamberlere ve kitaplara uymayıp aklını kullanmamışsa ve insan şerefine yakışmayacak davranışlar sergilemişse, Allah, yaptıkları sebebi ile onları doğru yoldan uzaklaştırmış, böyle kimselerin kurtuluşa eremeyeceklerini çeşitli ayetlerde ifade etmiştir ve onları zalim ve yoldan çıkmış gibi ifadelerle nitelendirmiştir. Bir kısmı Allah ile ilişkilerinden, bir kısmı insanın kendisi ile ilişkisinden, çoğunluğa da insanlar arası ilişkilerden doğan ve dinde olumsuz özellikler olarak nitelenen bu olumsuz davranışların ortaya konması, manevi gelişimi engellemesi sebebi ile insanı doğru yoldan alı koymaktadır. Allah'ın dilemesi ile insanların doğru yolda olmalarından yanadır. Allah'ın peygamberler ve kutsal

kitaplar aracılığı ile insanı her dönemde eğitmesi ve onu bu dünya hayatında yalnız bırakmaması bu sebeptir. Ancak Allah, kullarına doğru yolu bildirdikten sonra onları tercihlerinde özgür bırakmıştır.

Allah kullarını Rab olması gereği (eğitici ve terbiye edici olması) hem doğruya hem de yanlışa meyilecek özelliklerde yaratmıştır. Ona akıl nimetini vererek iyi ve kötüyü ayırmasını sağlayacak kabiliyet de vermiştir. Ayrıca insana irade özgürlüğü de vererek onu seçtiği yoldan sorumlu tutmuştur. Bu çerçevede din eğitimi ile hedeflenen, insana, Kur'an'ın ortaya koyduğu doğru yol öğretisini en iyi şekilde sunarak insanda var olan iyiye yönelme, kendini kötülüklerden koruma özelliklerini harekete geçirmeye çalışmıştır.

Dinin emir ve yasakları ile değerlerini ortaya koyan tüm kutsal kitaplar ile bu kitapların getirdiği mesajları toplumlarına aktaran peygamberler buldukları toplumları iyi yönde eğiterek değiştirme çabası içinde bulunmuşlar, onları fitrat özelliklerine göre eğiterek büyük ölçüde değiştirmeyi başarmışlardır. İnsanın kime ve neye kulluk edeceği konusunda din eğitimine ihtiyaç vardır. İnsanın fitratında var olan bir şeylere inanma, bir tanrı edinme ihtiyacının doğru şekilde yönlendirilmesi gerekir. Peygamberler ve kutsal kitaplar, insanların Allah'a iman etmeleri ve şirkten uzaklaşmaları için gönderilmiştir. Çünkü iman insanın hayat tarzını, düşünce ve davranışlarını düzenleyen ve etkileyen bir olgudur. Kur'an ve peygamberler insanları tevhid inancına çağırarak, onların düşünce ve yaşamlarına bir takım değerler katmak, onların kendileri ve yaşadıkları toplum yararına tutarlı ve doğru davranışlar öğrenmesine rehberlik etmek, dünya ve ahiret yaşantısına insanın mutluluğunu sağlayacak olan yüceliği elde edecek şekilde nefislerini terbiye ederek insanları sırat-ı müstakim'e yönlendirmek için gönderilmiştir.

Kur'an-ı genel olarak incelediğimizde pek çok ahlaki kural belirlemekte, insanın ruh sağlığının bozulmasına yol açacak, onun kendisini tanımaya ve geliştirmesine engel olacak, kişisel ve toplumsal ilişkilerine zarar verebilecek davranış ve tavırları anlatmakta ve bunların sebep olabileceği olumsuz sonuçlar konusunda insanı bilgilendirmektedir. Bunun yanında insanın şahsiyetini olgunlaştıracak olumlu davranışları da anlatmaktadır. Bunların yapılması halinde

insana verilecek ödüllere de bahsederek bu konuda teşvik edici bir yol izlemektedir.

Kur'an-ı Kerim insanı ve özelliklerini bir bütün olarak ele alır, onun hem maddi yönünü, hem de manevi yönünü geliştirmeyi hedefler, ona hem fert olarak hem de toplumun bir parçası olarak değer veren bir eğitim sistemi önerir. Kur'an insana hem dünya hem de ahiret hakkında doğru bilgiler sunarak tercihini geçici olandan yana değil de, kalıcı olandan yana kullanmasını telkin eder ve insanın faydalı işler üretmesini ister.

İnsanların iyiliği hayatına geçirebilmesi, kötülüklerden de uzak durabilmeleri için öncelikle iyinin ve kötünün ne olduğunu bilmesi gerekir. Bunun içinde bu konuda iyi bir din eğitimi terbiyesinden geçmesi gerekir. Kur'an'ın pek çok ayetinde iyi, kötü, hak, batıl anlatılmakta, bu konuda insanlara öğütler verilmektedir. Başta peygamberler, sonra da tüm eğitimciler, insanları iyiye, güzele davet etmek, kötülüklerden ve zararlı şeylerden de sakındırmak için ömürlerini geçirmişlerdir. İnsanları iyiliğe teşvik etmek ve onları kötülüklerden uzaklaştırıp doğru yola sevk etme bir eğitim faaliyetini gerektirir. İnsanların iyiliğe davet edilmediği, kötülüklerden sakındırılmadığı toplumlarda çürümenin, bozulmanın ve yozlaşmanın başlaması kaçınılmazdır. Bu sebeple Kur'an, "Sizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülükten men eden bir topluluk bulunsun" (Ali İmran 3/104) ayetiyle Allah din eğitimini Kur'an'ın öncülüğünde toplumlara farz kılmıştır.

Yaptığımız çalışmaların sonucunda gerek din eğitimi bilimi verilerine göre, gerekse Kur'an'dan öğrendiğimiz bilgilere göre din eğitiminde insan ve özellikleri ile ilgili çalışmaların yaygınlaşması ve kurumsallaşması sonucu ortaya çıkmaktadır. Ancak din eğitiminde insan ve özellikleri ile ilgili çalışmaların yapılabilmesinin, dinin temel kaynağı olan Kur'an'ın insan anlayışının doğru bir şekilde ortaya konmasına ve din eğitiminde insanla ilgili faaliyetlerin Kur'an'ın belirlediği ilkeler çerçevesinde yürütülmesi kanaatine varılmıştır.

KAYNAKÇA

- Abduh, İsa, Hakîkâtü'l-İnsân, Darulmearif, 2.Bsk., Kahire, ts.
- Abdulkaki, Muhammed Fuad, el-Mu'cemü'l-Mü'fehres li Elfâzi'l-Kur'ân'il-Kerim, Daru'l-Hadis, 2. Bsk., Kahire, 1988.
- Adler, Alfred, İnsan Tabiatını Tanıma, Trc. Ayda Yörükan, 3. Bsk., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1997.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsned* I-VI, Çağrı Y., İstanbul, 1992/1413.
- Akarsu, Bedia, Max Scheler Felsefesinde Kişi Kavramı ve İnsan Olma Sorunu, İnkılâp Y. İstanbul, 1998.
- Akkâd, el-İnsân fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Daru'l-Hilal, yy. ts.
- Akseki, Ahmet Hamdi, Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı (Ahlak Dersleri), Sadeleştiren: Arslan Aydın, Nur Y., 2.Bsk., Ankara,1991.
- Albayrak, Halis, Kur'an'da İnsan-Gayb İlişkisi, 2.Bsk., Şule Y., İstanbul, 1996.
- Albayrak, Halis, Tefsir Usulü Yöntem- Ana Konular- İlkeler- Teklifler, Şule Y., İstanbul, 1998.
- Altıntaş, Hayrani, "Modern Psikolojinin Bazı Meseleleri", AÜİFD, Ankara, 1988, C. XXX.
- Altıntaş, Hayrani, "Psikoloji Sözlüğü Üzerine Deneme" AÜİFD, Ankara, 1989, C. XXXI.
- Altıntaş, Hayrani, İnsan ve Psikoloji, Kültür Bakanlığı Y., Ankara, 1989.
- Altıntaş, Halil, "Toplumun Manevi Savunma Sitemi: Hayâ Duygusu" Diyanet Aylık Dergi, Temmuz 2002.
- Âlûsî, Şihâbuddîn, es-Seyyid Mahmut, Rûhu'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'el-Mesânî, 1.Bsk., Bulak, Mısır, 1301 h.
- Asımgil, Sevim, İnsanın Varoluş Serüveni, Timaş Y., İstanbul, 1996.
- Atay, Hüseyin, "Allah'ın Halifesi: İnsan", AÜİFD, Ankara, 1972, C. XVIII.
- Atay, Hüseyin, Kur'an'a Göre Araştırmalar V, Ankara, 1995.
- Ateş, Süleyman, İnsan ve İnsan Üstü Ruh, Melek, Cin, İnsan, Dergah Y., 2. Bsk., İstanbul, 1985.

- Ateş, Süleyman, İslam'a İtirazlar ve Kur'an-ı Kerim'den Cevaplar, Yeni Ufuklar Neşriyat, yy.,1972.
- Ateş, Süleyman, Kur'an Ansiklopedisi, Kuba Y. İstanbul, ts.
- Ateş, Süleyman, Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, t.s.
- Ateş, Süleyman, Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri, Yeni Ufuklar N., İstanbul, 1988.
- Aydın, Hayati, Kur'an'da İnsan Psikolojisi, Timaş Y., İstanbul, 1999.
- Aydın, Hayati, Kur'an'da Psikolojik İkna, Timaş Y., İstanbul, 2001.
- Aydın, Mustafa, İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı, Pınar Y., İstanbul, 1991.
- Başaran, İbrahim Ethem, Eğitim Psikolojisi Eğitimin Psikolojik Temelleri, Gül Y., 5.Bsk., Ankara,1996.
- Bayraklı, Bayraktar, Kur'an'da Değişim Gelişim ve Kalite Kavramları, MÜİFAV Y., İstanbul,1999.
- Bayraktar, M. Faruk, İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri, İfav., İstanbul, 1987.
- Beyzâvî, Abdullah ibn Ömer, Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl, yy., 1285 h.
- Beyza Bilgin, Din Eğitiminin Genel Eğitimdeki Yeri. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XXIV, ss. 469-484, 1981.
- Bintüşşâtî, Aişe Abdurrahman, el-Kur'ân ve Kazâye'l-İnsân, Daru'l-Meârif, Kahire, ts.
- Bolay, Süleyman Hayri, Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü, 6.Bsk., Akçağ Y., Ankara,1996.
- Bolay, Süleyman Hayri, TDVİA, Adem Md., İSAM, , C.1, s. 358, 1988
- Bursevî, İsmail Hakkı, Rûhu'l-Beyân, Osmanlı Matbaası, İstanbul, 1306 (4cilt).
- Çam, Ömer, "Din, Dil, Kültür ve Eğitim", Din Eğitimi Araştırmalar Dergisi, İst., C.29, S.1, 1994.
- Canbulat, Mehmet, "*Fert ve Toplumsal Hayata Katkıları Açısından Oruç*", Diyanet Aylık Dergi, Kasım 2001, S. 131.
- Carrel, Alexis, İnsan Denen Meçhul, Hayat Yayınları, İstanbul, 1997.
- Carullah, Musa, Kur'an-ı Kerim Ayet-i Kerimelerinin Nurları Huzurunda Hatun, Yayına Hazırlayan: Mehmet Görmez, Kitabiyat Y., Ankara,1999.
- Cerrahoğlu, İsmail, "İslam'da Ailenin Önemi ve Aile Müessesemizdeki Erozyon", DİD, Nisan- Mayıs-Haziran, S.2, C. 27, 1991.

- Cerrahoğlu, İsmail, “Kur’an’da İnsanın Yaratılış Sahnesinin Düşündürdükleri,” AÜİFD, Ankara, C. 20, 1975.
- Cerrahoğlu, İsmail, “Kur’an-ı Kerim’in Öngördüğü Adalet Esasları”, DİD, Nisan-Mayıs-Haziran, C. 29, S. 2, 1993.
- Cevherî, İsmail b. Hammad, es-Sihâh:Tâcü’l-luğa ve şihâhu’l-‘Arabiyye, (nşr. Ahmed Abdülgafûr Attâr), Beyrut, 1990
- Cilacı, Osman, TDVİA,İSAM, 1988, c. IX,s. 530-533.
- Curcânî, Seyyid şerif, Ta‘rifât-u Seyyid-i şerîf, Dersaâdet, İstanbul, 1318 h.
- Cücelioğlu, Doğan, İnsan ve Davranışı Psikolojinin Temel Kavramları, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994.
- Çağrııcı, Mustafa,TDVİA (hayâ md.),c. XVI,s. 554.
- Çam, Nusret, İslam’da Sanat Resim ve Mimari, Ankara, 1994.
- Çantay, Hasan Basri, “Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm, Neşre Hazırlayan: M. A. Yekta Saraç, Risale Y., İstanbul, 1996.
- Çiftçi, Adil, Fazlurrahman ile İslam’ı Yeniden Düşünmek, Kitâbiyât, Ankara, 2000.
- Daryal, Murat, Dinî Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri, MÜİFAV Y. İstanbul, 1999.
- Demir, Abdulkadir, Kavram ve Hadise Olarak Kur’an’da Hicret, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1999.
- Demirci, Muhsin, Kur’an’ın Temel Konuları, MÜİFAV Y., İstanbul, 2000.
- Demirel, Kemal, Tanrının Onuru İnsan –Toplu Denemeler- Yapı Kredi Y., 1.Bsk., İstanbul, 1997.
- Dihlevi, şah Veliyyullâh, Hücetullâhi’l-Bâliğa (İslam Düşünce Rehberi), Trc. Mehmet Erdoğan, İmaj Y., İstanbul, 2003.
- Doğan, Mehmet, Büyük Türkçe Sözlük, İz Y., 11.Bsk., yy., 1996.
- Draz, M. Abdullah, İslam’ın İnsana Verdiği Değer, Trc. Nurettin Demirel, İstanbul, 1983.
- Dumlu, Ömer, Kur’an’da Bazı Kavramlara Bakış, Anadolu Y., İzmir, 1999.
- Dumlu, Ömer, Kur’an-ı Kerim’de Ma‘rûf ve Münker, Anadolu Y., İzmir, 1999.
- Düzenli, Yaşar, Kur’an Işığında Evrensel Dengeler ve İnsan, MÜİFAV Y., İstanbul, 2000.
- Ebû Zehrâ, Muhammed, İslam’da Toplum Düzeni, Trc. Nureddin Demir, M.Vesim Taylan, Kayıhan Y., 1. Bsk., İstanbul, 1993.

- el-Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Camî'ü's-Sahîh* I-VIII, Çağrı Y., İstanbul, 1992/1413.
- Er, İzzet, Din Sosyolojisi Makaleler, Akçağ Y., Ankara,1998.
- Erdem, Mustafa, “İslam’da İnsan Modeli”, İslam’da İnsan Modeli ve Hz.Peygamber Örneği (Kutlu Doğum Haftası, 1993), TDV.Y., Ankara,1995.
- Erdem, Mustafa, Hazreti Âdem, TDV. Y. , 2. Bsk., Ankara, 1994.
- Eren, Şadi, Kur’an ve Toplum, Zafer Y., İstanbul, 1998.
- Eren, Şadi, Kur’an’da Dua, Işık Y., İzmir, 1994.
- Ertuğrul, Resul, Kur’an-a Göre İnsanın Psiko-Sosyal Açından Değerlendirilmesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2004.
- Esed, Muhammed, Kur’an Mesajı Meal-Tefsir, Trc. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları,İstanbul, 1996.
- Fazlurrahman, Ana Konularıyla Kur’an, Trc. Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu Y., Ankara, 1996.
- Fazlurrahman, İslam ve Çağdaşlık Fikrî Bir Geleneğin değişimi, Trc. Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbasoğlu, Ankara Okulu Y., Ankara, 1996.
- Fîruzâbâdî, Mecdüddin Muhammed ibn Yakub, *el-Kamûsu'l-Muhît, el-Müessesetü'l-Arabî*, Beyrut, ts.
- Fromm, Erich, Çağımızın Özgürlük Sorunu, Trc. Bozkurt Güvenç, Özgür İnsanY., Ankara, 1973.
- Garaudy, Roger, İslam ve İnsanlığın Geleceği, Trc. Cemal Aydın, İstanbul, 1990.
- Gazali, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn, Trc. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Y., İstanbul, ts.
- Gazali, Muhammed, İslam’ın Manevi Boyutu, (Çev. Oktay Yılmaz), İstanbul, Şura Y., 1999.
- Gölcük, Şerafeddin, Kur’an ve İnsan, Esra Y., Konya, 1996.
- Güngör, Erol, Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak, İstanbul, 1997.
- Güngör, Erol, İslam’ın Bugünkü Meseleleri, Ötüken Y. 11. Bsk., İstanbul, 1998.
- Hacıkadiroğlu, Vehbi, İnsan Felsefesi, Cem Y., İstanbul,1997.
- Hadîdî, Mucahid Muhammed, Menhecü'l-Kur’ân ve’s-Sünne fi'l-‘Alâkâti'l-İnsâniyye, 1.Bsk.,Mısır, 1978.

- Halife, Muhammed Muhammed, “Halku’l-İnsân fi’l-Kur’ân”, Mecelletü’l-Ezher,S. 2, Dirâsâtu’l-Kur’âniyye, Kahire, C. LV, 1982.
- Halil, İmaduddin, Sosyal Adalet, Trc. Said Aykut, Şule Y., İstanbul,1993.
- Harman, Ömer Faruk, TDVİA, 1993, c. VII, s. 228, 397-398.
- Hasbinnebi, Mansur Muhammed, el-Kevnü ve’l-İ‘cazu’l-‘İlmî li’l-Kur’ân, Daru’l-Fikri’l-‘Arabî, 2.Bsk., Kahire, 1991.
- Hökelekli, “Dini Kişiliğin Kuruluşunda İradenin Rolü”, DİD, C. XXI.
- Hökelekli, Hayati, “İslam’da İnsan Modeli ve Hz. Peygamber Örneği” (Kutlu Doğum Haftası),1993.
- Hökelekli, Hayati, “İslam’ın İnsan Görüşü Işığında İşçi Hakları”, İslam’da İnsan Modeli ve Hz. Peygamber Örneği (Kutlu Doğum Haftası), TDV Y. Ankara,1995.
- Hökelekli, Hayati, Din Psikolojisi, TDVY., Ankara, 1996.
- Hökelekli, Hayati, TDVİA. Fitrat Md , İSAM, 1988. C. XIII. s.47.
- İbn Haldun, (Şark-İslam Klasikleri) Mukaddime, Trc. Zakir Kadiri Ugan, M.E.B. Y., İstanbul, 1996.
- İbn Kesir, Muhtasar-u Tefsir-i İbn Kesîr, İhtisar ve Thk. Muhammed Ali es-Sabûnî, Dersaadet,İstanbul, ts.
- İbn Mâce, Muhammed ibn Yezîd, Sünen I-II, Çağrı Y., İstanbul, 1992/1413.
- İbn Manzûr, Ebu’l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Mısırî, Lisânü’l-‘Arab, Beyrut, 1956, 1970.
- İlmihal I İman ve İbadetler, İlmihal II İslam ve Toplum, TDVİSAM, Divantaş Y., 7.Bsk., İstanbul,2000.
- İsfehânî, Râgıp, Müfredât-u Elfâzi’l-Kur’ân, Tah. Safvan Adnan Davudî, Daru’l-Kalem, 2. Bsk.,Beyrut, 1997.
- İsfehânî, Râgıp, Tafsîlü’n-Neş’eteyn ve Tahsîlü’s-Sa‘âdeteyn (İnsan İki Hayat İki Saadet), Thk. Abdülmecit en-Neccar, Trc. Mevlüt F. İslamoğlu, Pınar Y., İstanbul, 1996.
- İşler, Orhan, Kur’an-ı Kerim’de İnsanın Halifeliği, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1994.
- İzutsu, Kur’an’da Dinî ve Ahlakî Kavramlar, Trc. Selahaddin Ayaz, Pınar Y., 2. Bsk., İstanbul, 1991.

- İzutsu, Toshihiko, Kur'an'da Allah ve İnsan, Trc. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, ts.
- Karagöz, İsmail, Kur'an'a Göre İnsana Verilen Değer ve Görev, Çelik Y., İstanbul,1996.
- Karagöz, Kur'an'a Göre Musibetler Açısından İnsan ve Toplum, Çelik Y., 2. Bsk., Ankara, 1996.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, Âdem'den Hateme Kişilik, İzci Y., 1.Bsk., İstanbul, 1997.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, Kur'an'da İbadet Psikolojisi, İzci Y. 1.Bsk., İstanbul, 1997.
- Kılıç, Sadık, Benliğin İnşası, İnsan Y., İstanbul, 2000.
- Kırca, Celal, Kur'an ve Fen Bilimleri, 4. Bsk., Marifet Y., İstanbul, 1997.
- Kırca, Celal, Kur'an ve İnsan, Marifet Y. İstanbul, 1996.
- Kutluer, İlhan, TDVİA, TDV Y., İstanbul, 1988-2004, C. XXII, s.320-323.
- Kutub, Muhammed, İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler, Trc. Bekir karlığa, İşaret Y, 4.Bsk., İstanbul., ts.
- Kutub, Seyyid, Fî Zılâli'l-Kur'an, Trc. Salih Uçan, Vahdeddin İnce, Dünya Y., İstanbul, 1991.
- Kutub, Seyyid, Kur'an'da Edebi Tasvir, Trc. Mehmet yolcu, Çizgi Y., İstanbul, ts.
- Mahallî, Celâlü'ddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed –Suyûtî, Celâlü'ddîn Abdurrahmân bin Ebî Bekr, el-Kur'âni'l-Kerîm bi'r-Resmi'l-Osmânî ve bi hâmişihî Tefsîru'l-İmâmeyni'l-Celîleyn, Dâru'bn-u Kesîr, 11. Bsk., Beyrut, 1999/1460.
- Malik ibn Enes, el-Muvatta, I-II, Çağrı Y., İstanbul, 1992.
- May, Rollo, Kendini Arayan İnsan, Trc. Ayşen Karpat, 2. Bsk. , İstanbul, 1998.
- Mevdudi, Ebu'l-'Alâ, Tefhîmü'l-Kur'ân, Trc. Kurul, İnsan Y., 2.Bsk., İstanbul, 1992.
- Mir, Mustansır, Kur'ani Terimler ve Kavramlar Sözlüğü, Trc. Murat Çiftkaya, İnkılap Y., İstanbul, 1996.
- Mutahhari, Murteza, Kur'an'da İnsan-İman ve Ahiret, Trc. Selahaddin Silahtar, Endişe Y., Ankara, 1990.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn el-Haccâc el-Kuşeyri, el-Câmi'u's-Sahîh I-III, Çağrı Y., İstanbul, 1992.

- Nâsırî, Muhammed Bakır, min Me‘âlimi'l-Fikri's-Siyasî fi'l-İslâm, 1.Bsk., Beyrut,1988/1408.
- Necati, M. Osman, Kur'an ve Psikoloji, Trc. Hayati Aydın, Fecr Yayınevi, 1. Bsk., Ankara, 1998.
- Nesefî, Ebi'l-Berekât Abdullah ibn-u Ahmed b. Mahmûd, Tefsîru'n-Nesefî (Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl), Thk. ve Tahriç:Yusuf Ali Bedivi, 2.Bsk., Daru'bn-u Kesîr, Beyrut,1999/1420.
- Nurbaki, Haluk, İnsan Bilinmezi, Hilal Y., İstanbul, ts.
- Nurbaki, Haluk, Kur'an-ı Kerim'den Ayetler ve İlmî Gerçekler, TDVY., 1.Bsk.,Ankara, 1998.
- Oruç, Cemil “Din Eğitiminin Hedefleri”, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.13, S.1, ss.259-269, 2008.
- Özbuğday, Şükrü, “Orucun Hikmet ve Faydaları”, Diyanet Aylık Dergi, Kasım 2002, S. 143.
- Özsoy, Ömer – Güler, İlhami, Konularına Göre Kur'an, Fecr Y., Ankara, 1996.
- Özsoy, Ömer, Sünnetullah Bir Kur'an İfadesinin Kavramlaşması, Fecr Y., 2.Bsk., Ankara,1999.
- Öztürk, Yaşar Nuri, “Kur'an'da İnsan Kavramı”, İÜİFD, Hakemli Dergi, S. 3,İstanbul, 2001.
- Öztürk, Yaşar Nuri, İslam Düşüncesinde Din ve Fıtrat (Yaratılış), Yeni Boyut,2.bakı, İstanbul,1992.
- Öztürk, Yaşar Nuri, Kur'an'ın Temel Kavramları, Yeni Boyut, 12.Bsk., İskanbul, 1997.
- Pusmaz, Durak, “Bizi Değerli Kılan Dualarımız”, Diyanet Aylık Dergi, S. 121, Ocak 2001.
- Ramazan el-Buti, Kur'an'da İnsan ve Medeniyet, (Çev. Resul Tosun), 2. Bsk, İstanbul, Risale Y., yy.
- Sabbâğ, Muhammed bin Lutfî, el-İnsan fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut-Dımeşk-Amman, 1972/1413.
- Sâbûnî, Muhammed Ali, Safvetü't-Tefâsîr, Dersaadet Y., İstanbul, ts.
- Saka, Şevki, Yabancılaşma Karşısında Kur'an, 1.Bsk., İrşad Kitaplığı, Ankara,1997.
- Serinsu, Ahmet Nedim, Tarihsellik ve Esbâb-ı Nüzûl, Şûle y., İstanbul, 1996.

- Sinanoğlu, Mustafa, TDVİA (İbadet md.),İSAM, 1996. c. XIX, s.230-245.
- Soyalan, Mehmet Yaşar, Kur'an ve İnsan İnsanın Kimliğine Dair Bir Sorgulama, Araştırma Y.,Ankara,1999.
- Şanver, Mehmet, Kur'an'da Tebliğ ve Eğitim Psikolojisi, Pınar Y., 1.Bsk., İstanbul, 2001.
- Şentürk, Halil, "İbadetin Mahiyeti ve Şahsiyet Gelişimindeki Fonksiyonu", DİD, DİB Y. Nisan-Mayıs-Haziran, S. 2, XXI, 1985.
- Şeriâtî, Ali, Dinleri Tanımak ve Dinler Tarihi, Trc. Erdoğan Vatansever, Seçkin Kitaplar Y., yy.,ts.
- Şeriâtî, Ali, İnsan, Trc. Şamil Öcal, Fecr Y., Ankara, 1997.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa, Sünen I-V, Çağrı Y., İstanbul, 1992.
- Uzeyme, Salih, Mustalahât-u Kur'âniyye, Beyrut, 1994.
- Ünver, Mustafa, Kur'an'ı Anlamada Siyakın Rolü -Bütünlük Üzerine- , Sidre Y., Ankara,1996.
- Üstün, Yakup, "İslam'a Göre İnsan", Diyanet Dergisi, S. 5, Eylül-Ekim, C. XIV, 1975.
- Üzüm, İlyas, TDVİA (Gazap Md), İSAM, 1988. c.XIII,s. 436.
- Yar, Erkan, Ruh Beden İlişkisi Açısından İnsanın Bütünlüğü Sorunu, Ankara Okulu Y., Ankara, 2000.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi, Hak Dîni Kur'an Dili, Çelik-Şura Y., İstanbul, 1993.
- Zamahşerî, Mahmûd b. Ömer, Tefsîru'l-Keşşâf 'an Hakâiki Ğevâmidi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvî'l fî Vucûhi't-Te'vîl, Tashih: Muhammed Abdusselâm Şâhîn, 3.Bsk., Dârul-Kütübi'l-İlmiyye,Beyrut, 2003/1424.
- Zamahşerî, Mahmud İbn Ömer, Esâsu'l-Belâge, Betrut, 1965/1385.
- Zeydan, Abdülkerim, İslam Davetçilerine, Trc. Nezir Demircan, İkbâl Y., Ankara,1977.
- Zeyveli, Hikmet, "Kur'an'ın Öngördüğü Toplum Modeli", 1. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu, Fecr Y., Ankara, 1995.